

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΛΕΝΗ Κ. ΤΖΙΛΙΓΚΑΚΗ

Η δημόσια αρχιτεκτονική της Κρήτης κατά την ανατολίζουσα
και αρχαϊκή περίοδο (700-480 π.Χ.)

ΑΘΗΝΑ 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδα
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
Ιστορικό πλαίσιο - Ανατολίζουσα τεχνοτροπία - Αρχιτεκτονικοί ρυθμοί – Προβλήματα της σύγχρονης έρευνας	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ	12
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ (ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Α)	13
<i>Κατηγορία Α.Ι.: Α1</i> Πύθιον Γόρτυνας, <i>Α2</i> ναός Ρέας στη Φαιστό, <i>Α3</i> ναός Β Κομμού, <i>Α4</i> ναός ακροπόλεως Γόρτυνας, <i>Α5</i> ναός Δρήρου (δυτικός λόφος), <i>Α6</i> ναός ακροπόλεως Αξού, <i>Α7</i> ναός Αφροδίτης Αξού, <i>Α8</i> ιερός οίκος στο Σμάρι Πεδιάδος, <i>Α9</i> Πατέλα Πρινιά (κτήριο με εσχάρα), <i>Α10</i> Καβούσι	
<i>Κατηγορία Α.ΙΙ.: Α11</i> ναός Α Πρινιά, <i>Α12</i> Δελφίνιον Δρήρου	27
<i>Κατηγορία Α.ΙΙΙ.: Α13</i> Ελεύθερνα, <i>Α14</i> κτήριο J στην Κάτω Σύμη Βιάννου, <i>Α15</i> Ελεύθερνα (Πυργί), <i>Α16</i> κτήριο F Κομμού, <i>Α17</i> Αφρατί, <i>Α18</i> κτήριο G στην Κάτω Σύμη Βιάννου, <i>Α19</i> κτήριο F στην Κάτω Σύμη Βιάννου, <i>Α20</i> ιερό Διός στο Παλαίκαστρο, <i>Α21</i> ναός C Πρινιά, <i>Α22</i> Ίτανος, <i>Α23</i> Γόρτυς (λόφος Βουρβουλίτη)	31
<i>Κατηγορία Α.ΙV.: Α24</i> κτήριο Q Κομμού, <i>Α25</i> Αγία Πελαγία, <i>Α25α</i> Καβούσι	43
<i>Κατηγορία Α.V.: Α26-27</i> Δικτυνναίων, <i>Α28</i> Κυδωνία, <i>Α29</i> Αξός, <i>Α30</i> Τύλισος, <i>Α31-32</i> Φαιστός, <i>Α33-35</i> Γόρτυς, <i>Α36-37</i> Ελτυνία, <i>Α38-41</i> Κνωσός, <i>Α42</i> Αμνισός, <i>Α43</i> Λύττος, <i>Α44-47</i> Αφρατί, <i>Α48-52</i> Πραισός	46
<i>Κατηγορία Α.VI.: Α53</i> Φαιστός, <i>Α54</i> Κνωσός, <i>Α55</i> ναός Β Πρινιά, <i>Α56</i> Αξός, <i>Α57</i> Πολυρρήνια, <i>Α58</i> Μίλατος, <i>Α59</i> Λατώ, <i>Α60</i> Ριθυμνία	57
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ (ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Β)	66
<i>Β.Ι. Κίονες: Β1</i> Αρκάδων, <i>Β2</i> Φαιστού, <i>Β3</i> Ελτυνίας, <i>Β4</i> Κνωσού, <i>Β5</i> Αμνισού, <i>Β6</i> Γόρτυνας, <i>Β7</i> Μιλάτου, <i>Β8</i> Λατούς, <i>Β9</i> Τύλισου	66
<i>Β.ΙΙ. Επίκρανα: Β10</i> Πραισού	70
<i>Β.ΙΙΙ. Γλυπτά: Β11</i> Φαιστού, <i>Β12</i> Γόρτυνας	70
<i>Β.ΙV. Ανάγλυφα: Β13</i> Πρινιά, <i>Β14</i> Γόρτυνας, <i>Β15</i> Κυδωνίας, <i>Β16</i> Αξού, <i>Β17</i> Παλαίκαστρο, <i>Β18</i> Αρκάδων, <i>Β19-Β21</i> Κνωσού	72
<i>Β.V. Μέλη ανωδομής: Β22-Β27</i> Φαιστού, <i>Β28</i> Αμνισού, <i>Β29</i> Αρκάδων	77
<i>Β.VI. Σίμες: Β30</i> Παλαίκαστρο, <i>Β31</i> Κάτω Σύμης, <i>Β32-33</i> Δικτυνναίων	79
<i>Β.VII. Πήλινες ακροκέραμοι: Β34-Β35</i> Αρκάδων, <i>Β36-37</i> Φαιστού, <i>Β38-39</i> Κνωσού, <i>Β40-41</i> , <i>Β45</i> Παλαίκαστρο, <i>Β42</i> Πραισού, <i>Β43-44</i> Γόρτυνας, <i>Β46</i> , <i>Β49-50</i> Αξού, <i>Β47-48</i> Αμνισού	81
<i>Β.VIIα. Λίθινες ακροκέραμοι: Β51</i> Δρήρου	86
<i>Β.VIII. Λίθινα ακρωτήρια: Β52-54</i> Πρινιά, <i>Β55-58</i> Φαιστού, <i>Β59</i> Αμνισού	87
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ (ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Γ)	90
Γ1 Σύβριτος, Γ2 Πρινιάς, Γ3 Πραισός, Γ4 Σμάρι, Γ5 Αξός, Γ6 Γόρτυς	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	92
2.Ι. Αποθέτες	
2.ΙΙ. Αρχαϊκοί οικισμοί	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΚΑΤΟΨΕΙΣ	105
3.Ι. Η κατάταξη του J. Shaw, του Θ. Καλπαξή, του Η.-Ρ. Isler	
3.Ι.α. Ορισμός του οίκου	

3.Ι.β. Απόλυτα μεγέθη 3.Ι.γ. Αναλογίες κατόψεως i. τετράγωνες κατόψεις ii. επιμήκεις κατόψεις 3.Ι.δ. Διαίρεση κατόψεως 3.Ι.ε. Είσοδοι 3.Ι.στ. Προσανατολισμός	
3.ΙΙ.α. Εσωτερικά στηρίγματα Ένθεση	119
3.ΙΙ.β. Στέγαση	122
3.ΙΙΙ.α. Εσωτερική επιφάνεια τοίχων 3.ΙΙΙ.β. Δάπεδα 3.ΙΙΙ.γ. Βόθροι 3.ΙΙΙ.δ. Ο «ναός με εστία»	124 127
3.ΙV.α. Τοποθεσίες 3. ΙV.β. Λειτουργίες κτηρίων	132
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ ΚΤΗΡΙΩΝ	134
4.Ι. Χαμηλή κρηπίδα 4.ΙΙ. Εξωτερική επιφάνεια τοίχων 4.ΙΙΙ. Θύρες	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ	144
5.Ι. Κίονες 5.ΙΙ. Κιονόκρανα 5.ΙΙ.α. Κιονόκρανο Αρκάδων 5.ΙΙ. β. Κιονόκρανο παλαιστινιακού τύπου 5.ΙΙ.γ. Ένα ιδιόρρυθμο κιονόκρανο από τη Φαιστό	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΕΠΙΚΡΑΝΑ	166
6.Ι. Το φολιδωτό κόσμημα 6.ΙΙ. Ιωνικά επίκρανα	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΑΝΩΔΟΜΗ	171
7.Ι. Ζωφόροι 7.ΙΙ. Απροσδιόριστα μέλη [B24, 26, 28, 29]	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΣΤΕΓΗ	175
8.Ι. Σίμες 8.ΙΙ. Ακροκέραμοι 8.ΙΙ.α. Διακόσμηση του μετώπου με γυναικεία κεφαλή 8.ΙΙ.β. Διακόσμηση του μετώπου με γοργόνειο 8.ΙΙ.γ. Διακόσμηση του μετώπου με φυτικά κοσμήματα 8.ΙΙΙ. Ακρωτήρια – Αετώματα 8.ΙΙΙ.α. Εικονιστικός διάκοσμος 8.ΙΙΙ.β. Φυτικός διάκοσμος 8.ΙΙΙ.β'. Οι έλικες του Πρινιά [B52-54]	176 186

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΚΡΗΤΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ	Σελ.
9.Ι. Δράση Κρητών καλλιτεχνών εκτός Κρήτης 9.Ι.α. Δαίδαλος 9.Ι. β. Χειρίσοφος 9.Ι.γ. Δίποινος και Σκύλλης – Η γνώση της κατεργασίας του μαρμάρου 9.Ι.δ. Χερσίφων και Μεταγένης i. Σχέσεις Αρτεμισίου – Κρήτης ii. Η συμβολή των Κνωσίων αρχιτεκτόνων στο Αρτεμίσιο	191
9.ΙΙ. Μαθητεία – Μόρφωση 9.ΙΙ.α. Μετακινήσεις αρχιτεκτόνων 9.ΙΙ.β. Μαθητεία εντός του νησιού i. Οχυρωματικά έργα ii. Λαξεύματα στον βράχο 9.ΙΙ.γ. Το παράλληλο των παραδοσιακών κτιστών της Πελοποννήσου	209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: ΕΠΙΡΡΟΕΣ	217
10.Ι. Επαφές με τη Σικελία 10.ΙΙ. Επαφές με το Ιόνιο 10.ΙΙΙ. Επαφές με το Β. Αιγαίο 10.ΙV. Επαφές με νησιά ανατολικού Αιγαίου και Μ. Ασία	
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	223
ΠΙΝΑΚΑΣ Ι	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι (με Πίνακα ΙΙ)	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	i
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ix
ΧΑΡΤΗΣ	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ιστορικό πλαίσιο- Προβλήματα της έρευνας

Την πιο γλαφυρή εικόνα της θέσης που κατέχει η ιστορική περίοδος της Κρήτης σε σύγκριση με την προϊστορική, δίνει το αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου· μόνο δύο αίθουσες διατίθενται για την έκθεση ευρημάτων από τη γεωμετρική έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Κάπως ανάλογη είναι και η άποψη που επικρατεί σχετικά με τη σημασία και το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η Κρήτη την αρχαϊκή περίοδο από πλευράς εξωτερικών επαφών και καλλιτεχνικής δημιουργίας, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για την αρχιτεκτονική της.

Ο Α. Ζώης είχε εκφράσει την άποψη πως οι αρχιτεκτονικές μορφές της Κρήτης ακολουθούν από τη Νεολιθική εποχή και ύστερα αυτόνομη εξέλιξη που διαφέρει σημαντικά από των άλλων κύκλων πολιτισμού του αιγαιακού χώρου.¹ Επειδή οι ναοί της δεν απέκτησαν ποτέ μνημειακό μέγεθος ούτε περίσταση παρά μόλις στην ελληνιστική περίοδο, αρκετοί ερευνητές θεώρησαν πως δεν συνέβαλε στη διαμόρφωση των δύο αρχιτεκτονικών ρυθμών, του δωρικού και του ιωνικού.² Περιορισμένη ή σχεδόν ανύπαρκτη είναι η αναφορά στη δημόσια αρχιτεκτονική της Κρήτης στα ευρέως διαδεδομένα εγχειρίδια αρχαίας αρχιτεκτονικής, με αποτέλεσμα να δίνεται η εντύπωση πως η Κρήτη την ανατολιζούσα και αρχαϊκή περίοδο είχε μόνο τρεις έως πέντε ναούς, στον Πριλιά, τη Γόρτυνα και τη Δρήρο. Για παράδειγμα, ο Χ. Μπούρας αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στη Μινωική Κρήτη, ενώ στην αρχιτεκτονική της γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής περιόδου στην Ελλάδα, η Κρήτη εκπροσωπείται με τέσσερις ναούς του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. από το Καβούσι, τη Δρήρο, τον Πριλιά και τη Γόρτυνα³ και απουσιάζει παντελώς από τα κεφάλαια που πραγματεύονται μνημεία του 6^{ου}, του 5^{ου} αι. π.Χ. και της ελληνιστικής περιόδου. Ο G. Gruben, στο βιβλίο του για τους ελληνικούς ναούς, αφιερώνει δύο στίχους στην Κρήτη, με το να εντάξει «τους ναούς της Δρήρου, της Γόρτυνας και του Πριλιά» στα λατρευτικά κτήρια των πρώιμων χρόνων, τα επονομαζόμενα *μέγαρα*.⁴ Οι Lawrence

¹ Ζώης 1973, 271 σημ. 395.

² Demargne 1947, 155-7. Boardman 1959, 212. Λεμπέση 1987, 146. Lawrence-Tomlinson 1996, 65.

³ Μπούρας 1980², 79-102 (Κεφάλαιο V για τη μινωική Κρήτη), 138-139 για τα γεωμετρικά και πρώιμα αρχαϊκά κτήρια.

⁴ Gruben 1986, 30. Id. 2000, 39.

και Tomlinson συγκαταλέγουν στους πρωτόγονους ναούς το Πύθιον της Γόρτυνας, τους ναούς του Κομμίου, του Πρινιά και τον ναό της Δρήρου.⁵

Ο J. Boardman,⁶ σε άρθρο του σχετικά με τη χιακή και πρώιμη ιωνική αρχιτεκτονική, έχει συμπεριλάβει και λίθινα μέλη από την Κρήτη (το κιονόκρανο των Αρκάδων **B1**, την έλικα **B52** από τον ναό Α του Πρινιά, και τις βάσεις των πτηνών από την Αμισσό (βλ. Κεφάλαιο 6.Π), τα οποία τελικά δεν πραγματεύεται, με αποτέλεσμα να καταλήγει βεβιασμένα στην άποψη του Demargne (βλ. σημ. 2), ότι δηλαδή η Κρήτη παρά τα πρώιμα αρχιτεκτονικά μέλη που παρουσίασε, δεν φαίνεται να έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην εξέλιξη των κυρίων αρχιτεκτονικών ρυθμών στην Ελλάδα. Δύο χρόνια αργότερα, ο ίδιος ερευνητής χαρακτηρίζει τη ζωφόρο των υπέων και την έλικα **B52** του ναού Α του Πρινιά, καθώς και την πλήινη σίμη από το Παλαίικαστρο **B30** ως «κάποια από τα πρωιμότερα στοιχεία της ιωνικής αρχιτεκτονικής».⁷ Ο Boardman δεν κρύβει την έκπληξή του για τη μη συμμετοχή της Κρήτης στην περαιτέρω εξέλιξη του ρυθμού, μολονότι οι αρχιτέκτονες του Αρτεμισίου της Εφέσου, ο Χερσίφρων και ο γιος του Μεταγένης, παραδίδεται πως ήταν Κνώσιοι,⁸ αφού το νησί στερείται γλυπτικής και αρχιτεκτονικής ανάλογης των επιτευγμάτων των καλλιτεχνών της.⁹

Τέλος, ο Ö. Wikander κατά την παρουσίαση όλων των κεραμοσκεπών του 7^{ου} αι. π.Χ. στον ελληνικό κόσμο (Ιταλία, Σικελία, Ελλάδα, Μ. Ασία, Ανατολική Μεσόγειο),¹⁰ παραλείπει να αναφέρει την περίπτωση του κρητικού ιερού στη Σύμη Βιάννου (Κτήριο J, **A14**).

Στην Κρήτη ωστόσο αποδίδονται άλλες καινοτομίες: η φήμη του νησιού για τους αρχαίους νόμους της, όπως πιστοποιείται από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Έφορο, επιβεβαιώνεται από τον μεγάλο αριθμό των επιγραφών με νομοθετικά κείμενα.¹¹ Στο νησί αυτό εμφανίζονται όλα τα στοιχεία που αποδίδουν διάφοροι μελετητές για να εξηγήσουν ή να προσδιορίσουν την άνοδο της πόλεως: συνέχεια από την Εποχή του Χαλκού, ισχυρή επίδραση από την Ανατολή, πρώιμη πανοπλία και μαρτυρίες για την ύπαρξη οπλιτών, οι αρχαιότεροι γραπτοί νόμοι, πρώιμοι ναοί με λίθινα γλυπτά. Η Κρήτη από τον 11^ο ως τον 7^ο αι. π.Χ. είναι μια εξαιρετικά

⁵ Lawrence-Tomlinson 1996, 64-5.

⁶ Boardman 1959, 211-212.

⁷ Boardman 1961, 147-8.

⁸ Id., 147.

⁹ Id., 159.

¹⁰ Wikander 1990, 285-8, εικ. 1.

δραστήρια περιοχή, ιδίως αν συγκριθεί με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο. Εδώ έχουν βρεθεί μερικοί από τους πρωιμότερους γνωστούς οχυρωματικούς περιβόλους μετά την κατάρρευση του διοικητικού συστήματος της Εποχής του Χαλκού.¹² Στα ομηρικά έπη μνημονεύεται για τις πολυάριθμες πόλεις της, 100 στην Ιλιάδα (Β 649) και 90 στην Οδύσσεια (τ 174). Το νησί δεν υστερεί ούτε σε αποικιακές δραστηριότητες: το 688 π.Χ. Κρήτες και Ρόδιοι εποικούν τη Γέλα, στα νότια παράλια της Σικελίας (Θουκ. 6.4.3).

Ενώ το υλικό που προέρχεται από νεκροταφεία και ιερά του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. απηχεί αύξηση στον πληθυσμό, ευρείες εξωτερικές επαφές και άνθιση ποικίλων βιοτεχνιών και τεχνών, για τον 6^ο αιώνα έχει επικρατήσει η άποψη ότι παρουσιάζεται ένα χάσμα, μια γενική απουσία μνημειακής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής στον λίθο, η οποία έχει αποδοθεί σε δύο πιθανά αίτια, στην αλλαγή των εμπορικών οδών ή σε εσωτερικά προβλήματα.¹³ Γι' αυτόν τον λόγο ο 6^{ος} αιώνας π.Χ. έχει χαρακτηριστεί από τους ερευνητές ως «σκοτεινός αιώνας» για την Κρήτη.¹⁴

Ωστόσο, οι γραπτές πηγές, οι επιγραφές και η κεραμική παρουσιάζουν μια διαφορετική εικόνα. Ο Erickson αναγνώρισε το Αφρατί ως το κέντρο παραγωγής της εισηγμένης κεραμικής στην Τόκρα (Τεύχειρα) και στην Κυρήνη. Υποστηρίζει ότι αυτά τα ευρήματα συνιστούν τις μοναδικές εντοπισμένες περιπτώσεις κρητικής κεραμικής που έχει εξαχθεί εκτός της νήσου τον 6^ο αι. π.Χ.¹⁵ Από την άλλη μεριά, δεν αποκλείεται αυτές οι κρητικές «εξαγωγές» να μην αντανακλούν εμπόριο αλλά τα υπάρχοντα Ελλήνων αποίκων.¹⁶ Αν και δεν υπάρχουν άμεσα στοιχεία για κρητική συμμετοχή στον αποικισμό της Τόκρας, ο Ηρόδοτος (4. 161) παραδίδει πως Κρήτες συμμετείχαν υποτυπωδώς με τους κατοίκους της Θήρας στον αποικισμό της Κυρήνης, στη δεύτερη γενιά μετά την ίδρυσή της, ένα γεγονός που μπορεί να χρονολογηθεί στο α' ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁷

Το 525 π.Χ. πρόσφυγες από τη Σάμο ιδρύουν την Κυδωνία της δυτικής Κρήτης, αλλά Σάμιοι και ντόπιοι εκδιώκονται σε λίγες δεκαετίες από τους Αιγινίτες (Ηροδ. 3, 57-9). Ο Θουκυδίδης (2.85.5) αποκαλύπτει πως οι Αθηναίοι επέστρεψαν

¹¹ Prent 1996-97, 36. Οι πρώτοι κρητικοί νόμοι εξετάζονται αναλυτικά από τους Van Effenterre – Ruzé 1994.

¹² McK Camp II 2000, 48-49.

¹³ Prent 1996-97, 36.

¹⁴ Βλ. στο σύνολό του το άρθρο του Prent 1996-97.

¹⁵ Erickson 2002 (α), 80. Για την κρητική κεραμική στην Τόκρα, βλ. Boardman – Hayes 1966, 78-80 αρ. 921-931, πίν. 55-56. Επίσης Boardman – Hayes 1973, 36-38 αρ. 2101-2108, πίν. 20.

¹⁶ Erickson 2002 (α), 80 σημ. 103.

¹⁷ Id., ό.π.

στην Κυδωνία έναν αιώνα αργότερα για να δηώσουν τη χώρα της σε σύμπραξη με τους Πολιχνίτες και έπειτα από την παρότρυνση του προξένου των Αθηναίων στη Γόρτυνα.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να αποδείξει όσο το δυνατόν πιο τεκμηριωμένα ότι η δημόσια αρχιτεκτονική της Κρήτης του 7^{ου} και 6^{ου} αιώνα π.Χ. δεν είχε τον επαρχιώτικο και περιθωριακό χαρακτήρα που της αποδίδεται μέχρι τώρα. Η εργασία περιλαμβάνει μόνο δημοσιευμένο υλικό, γεγονός που καταδεικνύει ότι πολλά ζητήματα της αρχαιολογίας της Κρήτης αποτελούν καθαρά θέμα ερμηνείας. Το χρονικό όριο 480 π.Χ. επελέγη όχι μόνο επειδή συμβατικά αποτελεί το τέλος της αρχαϊκής τέχνης αλλά και γιατί αποτελεί τομή στην ιστορία των ελληνικών πόλεων – κρατών με τη συμμετοχή τους ή όχι στον πόλεμο εναντίον των Περσών.

Η παρούσα εργασία διαιρείται σε τρία μέρη: το πρώτο περιλαμβάνει αναλυτικούς καταλόγους σχετικά με τις θέσεις (Κατάλογος Α), τα αρχιτεκτονικά μέλη (Κατάλογος Β) και τις οχυρώσεις (Κατάλογος Γ). Η διαίρεση του Καταλόγου Α είναι άλλοτε γεωγραφική και άλλοτε χρονολογική (από το αρχαιότερο στο νεώτερο μνημείο), και η διάκριση γίνεται μεταξύ των θρησκευτικών και κοσμικών κτηρίων. Ο Κατάλογος Β περιλαμβάνει την πλειονότητα των λίθινων ή και πήλινων αρχιτεκτονικών μελών, εκείνων που ανήκουν σε συγκεκριμένα οικοδομήματα και εκείνων που δεν μπορούν πια να αποδοθούν πουθενά. Βεβαίως, δεν είναι η πρώτη φορά που συντάσσονται εκτενείς κατάλογοι για μνημεία αυτής της περιόδου στην Κρήτη. Οι πρόσφατες εργασίες της K. Sporn¹⁸ και της L. Sjögren¹⁹ είναι σχεδόν πλήρεις, με τη διαφορά ότι η πρώτη εξετάζει τα ιερά και τη λατρεία στην Κρήτη την κλασική και ελληνιστική περίοδο, και η δεύτερη τον σχηματισμό της πόλεως στο νησί από το 800 π.Χ. έως το 500 π.Χ.

Στο δεύτερο μέρος τα κτήρια κατανέμονται σύμφωνα με την κάτοψή τους, την εσωτερική τους διαίρεση, τη διαμόρφωση του εσωτερικού τους χώρου, τον τρόπο στέγασης κτλ. Στόχος είναι η διαπίστωση κάποιων σταθερών και επαναλαμβανομένων χαρακτηριστικών που θα συνθέτουν μια γενική εικόνα της κάτοψης και του εσωτερικού των κρητικών δημόσιων οικοδομημάτων της ανατολίζουσας και αρχαϊκής περιόδου. Η παρουσίαση λίθινων και πήλινων αρχιτεκτονικών μελών σε ξεχωριστό κατάλογο (Κατάλογος Β) πιθανώς να

¹⁸ Sporn 2002.

¹⁹ L. Sjögren, *Cretan Locations. Discerning site variations in Iron Age and Archaic Crete (800-500 B.C.)*, BAR International Series 1185 (2003).

παρεξηγηθεί από τον αναγνώστη ως προσπάθεια απομόνωσής τους από τα μνημεία, στην ουσία όμως αυτά αποτελούν στην πλειονότητά τους μεμονωμένα ευρήματα που δεν έχουν ταυτιστεί με κάποιο συγκεκριμένο κτήριο. Η ομαδοποίησή τους κατά είδη (κιονόκρανα, ακροκέραμοι, σίμες, ανάγλυφα, ακρωτήρια...) εξυπηρετεί την ταχύτερη απαρίθμησή τους και τη σαφέστερη κατανόηση του τύπου τους. Ειδικά η τελευταία παράμετρος, αποκαλύπτει και τις επαφές της Κρήτης με άλλες περιοχές της ανατολικής κυρίως Μεσογείου (Κυκλάδες, παράλια Μ. Ασίας, Εγγύς Ανατολή, Βόρειο Αιγαίο, Δυτική Στερεά αλλά και Σικελία). Εσκεμμένα αποφεύγεται η εκτενής περιγραφή των ναών Α και Β του Πρινιά και του Δελφινίου της Δρήρου, ακριβώς επειδή μονοπωλούν διαρκώς το ενδιαφέρον της έρευνας. Αντιθέτως, δίνεται έμφαση σε θέσεις των οποίων τα ευρήματα αγνοούνται συνήθως από τους μελετητές, επειδή δεν είναι εντυπωσιακά.

Η εργασία αυτή προτείνει μια διαφορετική θεώρηση της δημόσιας αρχιτεκτονικής της Κρήτης κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ. Προκρίνει την ενεργό συμμετοχή των Κρητών στα σύγχρονά τους καλλιτεχνικά ρεύματα και τις διαρκείς επαφές τους με τις Κυκλάδες, την Ιωνία και τη Σικελία. Γι' αυτό στο τρίτο μέρος αυτής της εργασίας εξετάζεται η δράση Κρητών καλλιτεχνών (γλυπτών, αρχιτεκτόνων) εκτός του νησιού. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον Δίποιο και τον Σκύλλι λόγω των γνώσεών τους για την κατεργασία του μαρμάρου. Ξεχωριστή ενότητα εξετάζει το έργο των Κνωσίων αρχιτεκτόνων, Χερσίφρονος και Μεταγένη, στο αρχαϊκό Αρτεμίσιο της Εφέσου, προκειμένου να εντοπιστούν τα χαρακτηριστικά στοιχεία της δουλειάς τους και να συνδυαστούν – όπου είναι δυνατόν- με τεχνικές που εφαρμόζονταν στην Κρήτη.

Ανατολίζουσα τεχνοτροπία

Ο 7^{ος} αι. π.Χ. στην ελληνική τέχνη χαρακτηρίζεται γενικά από τη λεγόμενη δαιδαλική τεχνοτροπία. Τα έτη από το 700 έως το 620 π.Χ. χαρακτηρίζουν τη λεγόμενη Πρωτοαρχαϊκή περίοδο, η οποία συνήθως αναφέρεται στη βιβλιογραφία κυρίως ως ανατολίζουσα ή δαιδαλική, και αποτελεί μια μεταβατική περίοδο, το προοίμιο της αρχαϊκής.²⁰

Η έννοια του όρου «δαιδαλική τέχνη» δεν χαρακτηρίζει κατ' ανάγκη όλη την παραγωγή του 7^{ου} αι. π.Χ.· αναφέρεται στον ρυθμό ορισμένων κατηγοριών έργων, χωρίς να αποκλείεται η παράλληλη ανάπτυξη διαφορετικών τάσεων μορφοποίησης σε άλλες κατηγορίες. Ο χαρακτηρισμός του 7^{ου} αι. π.Χ. και ως «προαρχαϊκού» αναφέρεται στην πρωτότυπη και γόνιμη δημιουργία ενός ρυθμού που κρυσταλλώθηκε και εξάντλησε τις δυνατότητές του στη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ. Η υιοθέτηση του όρου δεν είναι βέβαια πρόσφορη για όλες τις δημιουργίες της κρητικής τέχνης του 7^{ου} αι. π.Χ., χαρακτηρίζει όμως καίρια εκείνα τα έργα που δεν έχουν τη σφραγίδα της τέχνης της Ανατολής ή εξαρτώνται χαλαρά από τους κανόνες του δαιδαλικού ρυθμού.²¹

Το ερώτημα που γεννάται αμέσως σχετικά με την ανατολίζουσα τέχνη αφορά στον προσδιορισμό του τι είναι ελληνικό και τι μη ελληνικό. Οι προσπάθειες συνεπώς βασίζονται σε ερωτήματα αντικειμενικής ή υποκειμενικής εθνογραφικής συνάφειας, συλλογικής ή ατομικής συνείδησης, της θεώρησης του ιδίου και του αλλότριου, της πολιτισμικής ταυτότητας και διαφορετικότητας. Σε ποιο βαθμό γνώριζαν οι καλλιτέχνες, οι παραγγελιοδότες και το κοινό αυτές τις διαφορές; Η ταυτότητα και η διαφορετικότητα εμφανίζονται ως στοιχεία της συνείδησης, ωστόσο το περιεχόμενό τους δεν παραμένει σταθερό, επειδή αυτό που κάποτε είχε τη γοητεία του εξωτικού, μπορεί για τις ύστερες γενεές να αποτελέσει εφιαλτήριο και συστατικό στοιχείο της δικής τους παράδοσης. Σε αυτόν τον κύκλο ανήκουν αντικείμενα και τόποι πολιτιστικών ανταλλαγών και κέντρων παραγωγής. Οι μεταδόσεις μπορούν να βασίζονται σε διπλωματικές, πολεμικές, ληστρικές ή εμπορικές επαφές. Ωστόσο ακόμα και όταν τα μοτίβα και οι οδοί διάδοσής τους από την Ανατολή προς τη Δύση μπορούν να περιγραφούν με σταθερά σημεία τόπου και χρόνου, η προέλευση και οι μεσολαβητές, οι τόποι και οι οδοί συχνά δεν μπορούν να ανιχνευθούν με την

²⁰ Σταμπολίδης 1994, 131.

²¹ Λεμπέση 1985 (β), 83.

επιθυμητή σιγουριά. Δυνατότητες επαφών στην Ανατολή και τη Δύση προσέφεραν οι εμπορικές αποικίες, η περιπλάνηση, οι επιγαμίες και άλλες αφομοιώσεις²².

Αρχιτεκτονικοί ρυθμοί

Η προσπάθεια απόδοσης ενός σαφούς, περιεκτικού και εύστοχου ορισμού περιπλέκεται ακόμα περισσότερο, όταν πρόκειται να χαρακτηριστεί ένας αρχιτεκτονικός ρυθμός. Η Κρήτη ήταν περιοχή που κατοικήθηκε από δωρικά φύλα.. Θα μπορούσαμε συνεπώς να αναμένουμε δωρικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική της; Αν ναι, ποια θα ήταν αυτά; Ταιριάζουν πιο πολύ με τα στοιχεία της δωρικής αρχιτεκτονικής της μητροπολιτικής Ελλάδας ή με εκείνα της Μεγάλης Ελλάδας; Οι αυστηροί κανόνες που διέπουν τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς της αρχαιότητας βασίζονται στο έργο του Βιτρουβίου, ο οποίος όμως είναι ένας αρχιτέκτων της εποχής του Αυγούστου που συγκεντρώνει στην πραγματεία του έννοιες και στοιχεία της ελληνιστικής περιόδου.²³

Η σύγχρονη έρευνα δεν υποστηρίζει πια τη σύνδεση κάποιων αρχιτεκτονικών στοιχείων (ιωνικών, δωρικών) με κάποιο φύλο ή με την ανάδειξη κάποιας εθνικής ταυτότητας. Το παράδειγμα των αχαϊκών αποικιών της Κάτω Ιταλίας -Συβάρεως, Κρότωνος, Καυλωνίας και Μεταποντίου- με την χαρακτηριστική και πρωτότυπη ανάμειξη διαφορετικών τεχνοτροπικών επιρροών (ιδίως με τη συγχώνευση δωρικών και ιωνικών αρχιτεκτονικών στοιχείων) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: ενώ με τον τρόπο αυτό οι αχαϊκές αποικίες διαφοροποιούνται από τους Δωριείς και Ίωνες γείτονές τους στην Κάτω Ιταλία, αυτή η διαφορετική ταυτότητα υλικού πολιτισμού που εκθέτουν δεν οφείλει στην κυριολεξία τίποτα στην μητρόπολή τους, την Αχαΐα. Συνεπώς δεν υπάρχει εμφανέστερη προειδοποίηση εναντίον της εξίσωσης αρχαιολογικών πολιτισμών με εθνικές ομάδες.²⁴ Κατάδηλο παράδειγμα αποτελούν επίσης οι δωρικοί ναοί σε περιοχές που είναι ή θεωρούνται πως ανήκουν στην ιωνική παράδοση, όπως η Αττική και η Πάρος.²⁵ Η τέχνη της δωρικής Μήλου έχει επίσης σαφείς επιρροές από τη ιωνική τέχνη της Πάρου.²⁶

²² Maaß 2002, 45.

²³ Rocco 1994, 12-13.

²⁴ Hall 1997, 137.

²⁵ Από την Αττική είναι πασίγνωστοι οι δωρικοί ναοί (έστω και αν εμφανίζουν ανάμειξη με ιωνικά στοιχεία), όπως ο Παρθενών, το Ηφαιστείο, ο ναός του Ποσειδώνος στο Σούνιο, ο ναός της Νεμέσεως στον Ραμνούντα. Στην Πάρο δωρικού ρυθμού ήταν ο ναός της Αρτέμιδος στο Δήλιον (αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.), το Πύθιον στην Παροικιά, το προστώον του Αρχιλοχείου και ένας ναός στα Μάρμαρα, όλοι του

Προβλήματα της σύγχρονης έρευνας

Η προφανής ερμηνεία της σχεδόν ολικής απουσίας ταφικών, θρησκευτικών και οικιστικών στοιχείων μετά το 600 π.Χ. είναι ότι η Κρήτη υπέστη μια μαζική πληθυσμιακή πτώση. Ωστόσο είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι ένα τέτοιο γεγονός, που θα άφηνε την Κρήτη κυριολεκτικά έρημη κατά τον 5^ο αι., δεν θα μπορούσε να έχει αφήσει έναν απόηχο στις σωζόμενες γραπτές πηγές. Επιπλέον, οι επιγραφές πράγματι συνεχίζουν να υπάρχουν σε όλη αυτήν την «περίοδο της σιωπής»²⁷ (εικ. 1).

Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η σύγχρονη έρευνα σχετικά με τη σχετική και απόλυτη χρονολόγηση της αρχαιολογίας της Κρήτης προσφέρει η Κνωσός.

Η χρονολόγηση της Κνωσού τον 7^ο αι. π.Χ. εξαρτάται από την ακολουθία της κρητικής εικονιστικής κεραμικής, η οποία διαμορφώθηκε από κτερίσματα που βρέθηκαν μαζί με γλυπτά δαιδαλικής τεχνοτροπίας και με σαφώς χρονολογημένα εισηγμένα προϊόντα από την Κόρινθο και την ανατολική Ελλάδα. Η πρώιμη κορινθιακή κεραμική των πιο ύστερων οικιακών αποθέσεων σημειώνει ακριβώς το χρονικό όριο περίπου στο 600 π.Χ. Η ανάκαμψη περίπου στο 500-480 π.Χ. χρονολογείται, με τη σειρά της, από την πληθώρα των αττικών εισαγωγών.²⁸ Οποιαδήποτε ριζοσπαστική αναθεώρηση της κρητικής χρονολόγησης τον 7^ο αι. θα ανατάραζε σημαντικά την αποδεκτή χρονολόγηση της κορινθιακής κεραμικής. Συνεπώς, το να υποστηρίξει κανείς ότι ανατολιζουσες μορφές κεραμικής που έχουν συμβατικά χρονολογηθεί στον 7^ο αι. εξακολουθούσαν να παράγονται στην Κνωσό τον 6^ο αι., θα απαιτούσε μια ξεχωριστή εξήγηση όσον αφορά την αιτία εξαφάνισης εισηγμένων προϊόντων από τάφους, ιερά και τον οικισμό μετά το 600 περ. π.Χ. Ενώ η τοπική παραγωγή θα εξακολουθούσε να υπάρχει μετά την διακοπή των εισαγωγών, η ανάγκη διατύπωσης πολλαπλών υποθέσεων υποδεικνύει ότι η ιδέα των «χρονικά καθυστερημένων κεραμικών τεχνοτροπιών» είναι στην καλύτερη περίπτωση μια ατελής εξήγηση του κενού του 6^{ου} αι. στην Κνωσό.²⁹

4^{ου} αι. π.Χ. Αναλυτικές αναφορές για την Πάρο στο *AA* 1982 (άρθρα Schuller, Schnieringer, Ohnesorg).

²⁶ Kontoleon 1970, 62.

²⁷ Stampolidis 1990, 399-400. Morris 1998, 66.

²⁸ Erickson 2000, 131.

²⁹ *Id.*, ό.π.

Σύμφωνα με τον Erickson, είναι αστήρικτη επιπλέον η άποψη ότι κεραμική 6^{ου} αιώνα υπάρχει στην Κνωσό σε αποθέσεις ασυνήθιστου υλικού απροσδιόριστης χρονολογίας, αφού δεν υποστηρίζεται από την στρωματογραφία των αποθέσεων των οικισμών στην Κνωσό. Αποθέσεις ύστερης αρχαϊκής περιόδου (περ. 525-500 π.Χ.) στην περιοχή των ΝΔ οικιών και πάνω από την Unexplored Mansion βρέθηκαν αμέσως επάνω από στρώματα ύστερης ανατολίζουσας περιόδου, οι οποίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρχε μια εμφανής διακοπή δραστηριοτήτων.³⁰ Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από τη σύγκριση με τον αριθμό των εισηγμένων προϊόντων σε άλλες θέσεις, όπως στην Ελεύθερνα και την Κάτω Σύμη, αλλά και από την διακοπή των κνωσιακών εξαγωγών σε άλλα μέρη.³¹

Για τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς της αρχαϊκής περιόδου η «περίοδος της σιωπής» θα πρέπει να αποτελέσει ένα μείζον θέμα προς έρευνα. Αν θεωρήσουμε πως ισχύουν τα στοιχεία, τότε η Κρήτη υπέστη μια ραγδαία πληθυσμιακή πτώση, η οποία θα είχε τραυματική επίπτωση στη γαιοκτησία, την κληρονομιά, τον γάμο και την διανομή εξουσίας. Από την άλλη μεριά, αν η σιωπή είναι περισσότερο προϊόν διακυμάνσεων της αρχαιολογικής θεώρησης παρά δημογραφικών παραγόντων, τότε ο 6^{ος} και ο 5^{ος} αιώνας αποτέλεσαν ένα πολύ ασυνήθιστο επεισόδιο, κατά το οποίο οι Κρήτες απομακρύνθηκαν από τον υπόλοιπο κόσμο.³²

Ο Erickson παρατήρησε ένα ενιαίο κενό στην εισηγμένη κεραμική κατά το διάστημα 460-400 π.Χ. σε όλες τις κρητικές πόλεις και στα ιερά που εξέτασε.³³ Ο ίδιος ερμηνεύει το γεγονός αυτό ως αποτέλεσμα των ενεργειών των Αθηναίων να απομονώσουν τους Πελοποννήσιους από τις σιτοπαραγωγούς περιοχές της Βορείου Αφρικής ήδη από τον Α΄ Πελοποννησιακό Πόλεμο. Η Κρήτη ως σημαντικός ενδιάμεσος σταθμός αυτής της εμπορικής αρτηρίας, θα υπέφερε και πρέπει να τέθηκε δια της βίας στο περιθώριο από τους Αθηναίους. Υπό αυτή τη σκοπιά μπορούν να ερμηνευθούν τα χωρία του Θουκυδίδη για την επίθεση των Αθηναίων στα Κύθηρα και την οχύρωση του νησιού (Θουκ. 4.53-54) αλλά και της επιχείρησής τους κατά της Κυδωνίας το 429 π.Χ. (Θουκ. 2.85.5).³⁴

³⁰ Erickson 2000, 131.

³¹ Id., 132, 134-5.

³² Morris 1998, 68.

³³ Erickson 2002 (β), 297.

³⁴ Id., ό.π.

Ό,τι και αν ισχύει, ο πρώιμος 6^{ος} αι. π.Χ. ήταν αποφασιστικής σημασίας για την ιστορία της Κρήτης και καμία εξήγηση της κρητικής κοινωνίας στα πλαίσια της θολής «συνέχειας» από την Εποχή του Χαλκού δεν μπορεί είναι κατανοητή, αν δεν αντιμετωπίσει αυτό το σημαντικό θέμα.³⁵

³⁵ Morris I. 1998, 68.

A. Κατάλογος θέσεων

B. Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών

Γ. Κατάλογος οχυρώσεων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Α

Κατηγορία Α.Ι: Κτήρια. που αποτελούν με βεβαιότητα ναούς

1. Γόρτυς.³⁶ **Πύθιον** (εικ. 2). Βρίσκεται στα δυτικά του ρωμαϊκού Πραιτορίου και αμέσως ανατολικά ενός μικρού ρωμαϊκού θεάτρου.³⁷ Η ταύτισή του με τον ναό του Πυθίου Απόλλωνος έχει επιβεβαιωθεί από τις αρχαίες πηγές, από επιγραφές και από την κεφαλή ενός λατρευτικού αγάλματος.³⁸ Είναι ένα από τα ελάχιστα επαρκώς δημοσιευμένα κτήρια της αρχαϊκής περιόδου στην Κρήτη χάρη στην αρχιτεκτονική μελέτη της Maria Ricciardi. Κατά την πρώτη (αρχαϊκή) φάση του, ο ναός ήταν ένας απλός ευρυμέτωπος οίκος με είσοδο προς την Ανατολή, διαστάσεων 17,66×19,85μ.³⁹ Στηρίζεται πάνω σε μια κρηπίδα δύο βαθμίδων⁴⁰ και το εσωτερικό του διαιρείται σε τρία περίπου ισομεγέθη κλίτη από δύο σειρές δύο κιόνων, των οποίων σώζονται οι βάσεις. Η είσοδος στον σηκό γινόταν από ένα κατώφλι χωρίς βαθμίδες, συνεπώς το δάπεδο ήταν στο ίδιο επίπεδο με τον εξωτερικό χώρο. Στις πλευρές της εισόδου, πλάτους 2μ., ο τοίχος γινόταν λεπτός προς το εσωτερικό, σχηματίζοντας δύο παραστάδες (εικ. 100) και ορίζοντας ένα κατώφλι βάθους 1,80μ.⁴¹ Οι βάσεις είναι τοποθετημένες πάνω στις διαγωνίους και γι' αυτό κατέχουν μια διάταξη ομόκεντρη.⁴² Πρόκειται για κατασκευές, πλευράς περ. 1,50μ., που σχηματίζονται από πόρινες λιθοπλίνθους μέτριου πάχους, οι οποίες αφήνουν στο κέντρο ένα κενό σαν θήκη, με μήκος πλευράς περ. 0,70μ. έως 1μ.⁴³ Στον πυθμένα της εσοχής αυτής βρέθηκαν θραύσματα επεξεργασίας λίθου ανάμεικτα με χώμα πάνω από το παρθένο έδαφος. Σύμφωνα με τον Colini σε αυτόν τον χώρο θα ενσφηνωνόταν μια μεγάλη ξύλινη δοκός, η οποία πιθανώς θα περιβαλλόταν από μια επένδυση που θα στηριζόταν στις

³⁶ Στην παρούσα εργασία δεν ακολουθείται η διαφοροποίηση της *RE*, δηλ. «Γόρτυν» για την κρητική πόλη, βλ. Büchner, s.v. Gortyn, *RE* 14, VII.2 (1912), 1665-1671, και «Γόρτυς» για την αρκαδική πόλη, βλ. Tümpel, s.v. Gortys, *RE* 14, VII.2 (1912), 1671-1672, επειδή τα αρχαία χωρία στα οποία παραπέμπει βρίσκονται σε πλάγια πτώση, που είναι κοινή και για τα δύο ονόματα. Την ίδια γραφή με τη *RE* υιοθετεί και η Sporn 2002, 152 σημ. 1030.

³⁷ Sporn 2002, 152 σημ. 1033 με αναλυτική παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁸ *Id.*, 152-3.

³⁹ Ricciardi 1986-87, 17. Λίγο πιο μικρές διαστάσεις δίνονται στον Kalpaxis 1976, 79, εικ. 64: 16,30μ. (εύρος) × 14,45μ. (μήκος). Κάτοψη κτηρίου την αρχαϊκή περίοδο στον Colini 1974, 130 εικ. 1, Ricciardi 1986-87, 38 εικ. 30. Ο εσωτερικός λιθόστρωτος διάδρομος που προτείνεται από τον Colini 1974, 129 έχει απορριφθεί από τη Ricciardi 1986-87, 35-6.

⁴⁰ Colini 1974, 129. Kalpaxis 1976, 79. Ricciardi 1986-87, 20.

⁴¹ Ricciardi 1986-1987, 30, 32, 33 εικ. 25.

⁴² Colini 1974, 132.

⁴³ Colini 1974, 131, 132, εικ. 1 και 3.

πλίνθους που περικύκλωναν το κενό αυτό⁴⁴. Η Ricciardi⁴⁵ έχει μελετήσει διεξοδικά τα κατάλοιπα αυτών των βάσεων και έχει προτείνει δύο λύσεις, όπως φαίνεται στην εικ. 3. Μια υπόγεια λίθινη κατασκευή (μάλλον θησαυρός, βλ. Κεφ. 3.III.γ) κατέχει έκκεντρη θέση στο δάπεδο του σηκού (βλ.εικ. 2, την ορθογώνια κατασκευή κοντά στη βάση Β).⁴⁶ Οι τοίχοι και τα θεμέλια του σηκού της αρχαϊκής φάσης του Πυθίου ήταν κτισμένοι από λιθοπλίνθους υπόλευκου χρώματος. Ο ασβεστόλιθος είχε εξορυχθεί από λατομεία στα ΒΔ της Γόρτυνας.⁴⁷ Στο κτήριο αυτό, η λεία επιφάνεια της κρηπίδας, οι βαθμίδες της οποίας φαίνεται να μην έχουν χρηστική λειτουργία, έρχονται σε αντίθεση με την τραχιά επιφάνεια της επιγραφής στον τοίχο.⁴⁸ Για την κατασκευή των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν τρεις τύποι λιθοπλίνθων: ορθοστάτες, λίθοι δρομικοί και λίθοι διάτονοι, οι οποίοι μάλλον εναλλάσσονταν (εικ. 96).⁴⁹ Απ' όσο γνωρίζουμε το Πύθιον της Γόρτυνας δεν έφερε πήλινο ή γλυπτό αρχιτεκτονικό διάκοσμο με εξαίρεση τους ορθοστάτες.⁵⁰ Σώζεται ακέραιος ένας γωνιαίος ορθοστάτης από τη βόρεια γωνία της πρόσοψης διακοσμημένος στην εσωτερική γωνία με μια μικρή ωοειδή ράβδο⁵¹ (εικ. 96 και 96α). Δεν έχουν βρεθεί στρωματογραφημένα ευρήματα. Έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες για το αν οι πρωιμότερες επιγραφές που έχουν χαραχθεί στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων του κτηρίου ανήκουν στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. ή στον 6^ο αι. π.Χ. Η Jeffery προτείνει τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., οι Van Effenterre και Ruzé το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ.⁵² Όπως και να έχει, οι επιγραφές αυτές αποτελούν ένα *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του Πυθίου, συνεπώς τα τέλη του 7^{ου} αιώνα φαίνεται να αποτελούν την καταλληλότερη χρονική περίοδο ιδρύσεως του ναού.

⁴⁴ Colini 1974, ό.π.

⁴⁵ Ricciardi 1986-87, 48-53.

⁴⁶ Id., 40, 41 εικ. 32 και 33.

⁴⁷ Id., 34.

⁴⁸ Colini 1974, 131.

⁴⁹ Kalpaxis 1976, 79. Ricciardi 1986-87, 27-28, 31 εικ. 22 άνω.

⁵⁰ Ricciardi 1986-1987, 28, 40 σημ. 107.

⁵¹ Ο Kalpaxis 1976, 79 χαρακτηρίζει το κόσμημα των ορθοστατών ως κάθετο κυμάτιο $\frac{3}{4}$. Ricciardi 1986-87, 25-26, 29 εικ. 20, 31 εικ. 22 άνω αρ. 22.

⁵² Jeffery 1961, 311 σημ. 2 και 3, 313. Η Ricciardi 1986-87, 56-7 χρονολογεί επίσης στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. Στον ύστερο 7^ο αιώνα χρονολογούν τις επιγραφές οι ανασκαφείς και η M. Guarducci, βλ. Kalpaxis 1976, 79 και σημ. 397. Van Effenterre – Ruzé 1994. Βλ. και D' Acunto 2002, 196.

2. Φαιστός, ο «ναός της Ρέας» (εικ. 4)⁵³, για τον οποίο έχει εκφραστεί προσφάτως η άποψη ότι ήταν αφιερωμένος στη Λητώ.⁵⁴ Ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 17,25×9,20μ. και τριμερή διαίρεση.⁵⁵ Βρίσκεται στα νότια του «ανακτόρου»⁵⁶ της Φαιστού και έχει προσανατολισμό προς τα νοτιοανατολικά.⁵⁷ Συστηματική ανασκαφή ξεκίνησε το 1906 από τον Pernier, η οποία διεκόπη και συνεχίστηκε το 1921 με την αποκάλυψη της ΒΔ γωνίας και το 1934-35 με την αποκάλυψη της ΝΔ γωνίας και την ταχύτατη αποκατάστασή της.⁵⁸ Από τα ελάχιστα δημοσιευμένα στοιχεία γνωρίζουμε πως μόλις έξω από την ΝΑ γωνία βρέθηκαν δύο λιθόπλινθοι με κυμάτια⁵⁹ (εικ. 97), η μια εκ των οποίων ανήκει σε γωνιαίο ορθοστάτη (βλ. σχετικό κεφάλαιο). Σε κοντινή απόσταση περισυνελέγη πάνω στον βράχο μια δραχμή του Άργους, ενώ θραύσματα χάλκινων ελασμάτων από ασπίδες και λέβητες είχαν συσσωρευτεί μέσα στον πρόναο, κοντά στον βόρειο τοίχο, λίγο κάτω από το λιθόστρωτο.⁶⁰ Αυτά τα χαλκά ανάγλυφα χρονολογούνται στον 7^ο αι. π.Χ. και συνηγορούν πρωτίστως υπέρ της ύπαρξης μιας λατρείας σε αυτήν τη θέση, γι' αυτό το κτήριο κατατάσσεται στους ναούς.⁶¹ Πρόσφατες δοκιμαστικές τομές στα θεμέλια του ναού έφεραν στο φως λίγα όστρακα από μελαμβαφή κύπελλα, τα οποία χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 7^{ου} αι. π.Χ.⁶² Οι εγχαράξεις του ιδιαίτερος ισχυρού πρόσθιου θεμελίου δείχνουν πως αυτή η πλευρά του κτηρίου ήταν κλειστή.⁶³ Μνημειακή μορφή έχει η ΒΑ γωνία, η οποία αποτελείται από δύο βαθμίδες από παραλληλεπίπεδες λιθοπλίνθους στις οποίες διακρίνεται το ίχνος της γραμμής της τοποθέτησης του ορθοστάτη.⁶⁴ Η τεχνική της επεξεργασίας τους διαφέρει πολύ από την τοιχοποιία του υπόλοιπου κτηρίου που αποτελείται από λίθους διαφορετικού μεγέθους και σφήνες και εμφανίζεται αρκετά παρόμοια με εκείνη των γειτονικών γεωμετρικών οικιών.⁶⁵ Γι' αυτό έχει προταθεί πως ο πρόναος είναι μια μνημειακή επανάληψη της πρόσοψης κατά την πρόοιμη

⁵³ Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για την ανασκαφή του κτηρίου στον La Rosa 1996, 69 σημ. 18-19.

⁵⁴ Για την απόδοση του κτηρίου αυτού στη Λητώ, βλ. Cucuzza 1993.

⁵⁵ La Rosa 1996, 74.

⁵⁶ Θεωρώ πως οι χαρακτηρισμοί «ανάκτορα Κνωσού και Φαιστού» δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ωστόσο θα αναφέρονται συμβατικά έτσι στην παρούσα εργασία, αλλά πάντα εντός εισαγωγικών. Πβ. Α.Α. Ζώης, *Κνωσός, το εκστατικό όραμα. Σημειωτική και ψυχολογία μιας αρχαιολογικής περιπέτειας*, Ηράκλειο 1996.

⁵⁷ Για τη θέση του κτηρίου σε σχέση με τα μινωικά κτίσματα, βλ. Levi 1976, πίν. Α και Β.

⁵⁸ La Rosa 1996, 69, 71.

⁵⁹ Id., 70 εικ. 13, 71 εικ. 14, 72.

⁶⁰ La Rosa 1996, 72. Pernier 1910, 245-250, εικ. 1-13.

⁶¹ Kalpaxis 1976, 76.

⁶² La Rosa 1996, 80, εικ. 23-24.

⁶³ Kalpaxis 1976, 76.

⁶⁴ La Rosa 1996, 69 εικ. 11, 73 εικ. 15, 75 και εικ. 17.

⁶⁵ Id., 74.

ελληνιστική περίοδο⁶⁶ (για την πρόσοψη του κτηρίου αυτού βλ. κεφάλαιο 4.ΙΙ). Με το κτήριο αυτό συνδέθηκε το πόρινο ακρωτήριο **B55**.

3. Κομμός, ναός Β (περ. 800-600 π.Χ.), εικ. 5. Το κτήριο αυτό ερμηνεύτηκε ανεπιφύλακτα από τους ανασκαφείς ως ναός που θεμελιώθηκε απ' ευθείας επάνω από τον προγενέστερο ναό Α και εμφανίζει τρεις φάσεις.⁶⁷ Εξωτερικό μήκος κτηρίου περ. 8,08μ., εξωτερικό πλάτος περ. 6,40μ. Η ΒΑ γωνία του σχηματίζει την απόληξη του τοίχου με μια λιθόπλινθο σχήματος Τ, ενώ οι τοίχοι από τα θεμέλια πιθανώς να ήταν από επαναχρησιμοποιημένους αλλά ξαναδουλεμένους λίθους.⁶⁸ Το δάπεδο είναι από σκληρό πατημένο χώμα, το οποίο στη Φάση 2 ανυψώθηκε στα 4,66μ. και στη Φάση 3 περίπου στα 5,07μ.⁶⁹ Στον κεντρικό άξονα της εισόδου του κτηρίου υπήρχε λίθινος πεσσός που αρχικά ανήκε σε Μινωικό κτήριο. Η παρουσία του επιβεβαιώνει ότι το κτήριο ήταν στεγασμένο, πιθανώς με επίπεδη στέγη,⁷⁰ άποψη που επιβεβαιώνεται από την απουσία κεράμων εντός του κτηρίου.⁷¹ Στην ίδια ευθεία με τον πεσσό, προς τα δυτικά, υπήρχε μια εστία (Εστία 1) από απεστρογγυλεμένους κυκλικά τοποθετημένους λίθους, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν πολυάριθμα θραύσματα πήλινων ζωδίων, ένας χάλκινος δίσκος και τμήμα ενός αγγείου από φαγεντιανή.⁷² Στη Φάση 2 η εστία (Εστία 2) ξανακτίστηκε σε υψηλότερο επίπεδο και στο ίδιο σημείο με το ίδιο σχεδόν κυκλικό περίγραμμα.⁷³ Η Φάση 3 σηματοδοτεί την προσθήκη μιας ορθογώνιας αυτή τη φορά εστίας (Εστία 4) πάνω από τις προγενέστερες, με περίγραμμα από επιλεγμένες πλάκες, εσωτερικό εμβαδόν 0,84 τ.μ. και γέμισμα από στάχτη και οστά.⁷⁴ Στη Φάση 3 υπήρχε και άλλη μια εστία (Εστία 3) στα δυτικά, εμβαδού περ. 0,60 τ.μ., επίσης περιβαλλομένη από πλάκες και με γέμισμα από οστά,

⁶⁶ La Rosa 1996, 75. Αρχαϊκός φαίνεται να είναι ο στερεοβάτης της ΒΑ γωνίας στον Pernier, σύμφωνα με όσα σημειώνει στο ημερολόγιο της 27^{ης} Μαΐου 1936, *id.*, 72 σημ. 27.

⁶⁷ Shaw-Shaw 2000, 14, πίν. 1.30-1.31. Η άποψη ότι πρόκειται για ναό έχει αμφισβητηθεί πολύ πριν την τελική δημοσίευση από τον Koehl 1997, 142, σύμφωνα με τον οποίον πρόκειται για *ανδρείον*.

⁶⁸ Shaw-Shaw 2000, 14.

⁶⁹ *Id.*, 14 και 20 για τη Φάση 1, 22 για τη Φάση 2, 23 για τη Φάση 3. Στο Δάπεδο 1 βρέθηκαν πολυάριθμα όστρακα αγγείων πόσεως, μια χάλκινη αιχμή βέλους, πολλά θραύσματα πήλινων ειδωλίων και μια χάνδρα σκαραβαίου, *ό.π.*, 20.

⁷⁰ *Id.*, 14.

⁷¹ *Id.*, 92 σημ. 31.

⁷² *Id.*, 20, πίν. 1.35 στο χ.

⁷³ *Id.*, 22. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν πήλινα ειδώλια και σιδερένια αντικείμενα (μια καμπύλη λεπίδα, ένα μαχαίρι και μια αιχμή βέλους), ένα χάλκινο αγκίστρι, καθώς και κύπελλα και ασκοί γεωμετρικής και ανατολιζουσας περιόδου, αρύβαλλοι και εμπορικοί αμφορείς Ανατολικής Ελλάδος, *ό.π.*

⁷⁴ *Id.*, 23, πίν. 1.136.

στάχτη, λίγα θραύσματα χάλκινου ελάσματος.⁷⁵ Κοντά της βρέθηκε τμήμα ενός χαλινού. Στη Φάση 1 ο ναός διέθετε θρανίο ύψους περ. 0,40μ., ο οποίος στη Φάση 3 λόγω της ανύψωσης του δαπέδου έπαψε να υφίσταται ως κάθισμα, χωρίς όμως να αποκλείεται η τοποθέτηση προσφορών στην επιφάνειά του.⁷⁶ Στη Φάση 2 ιδρύθηκε ο πρώτος εξωτερικός βωμός στην αυλή προς τα δυτικά (Βωμός U).⁷⁷ Η πιο αξιοπερίεργη κατασκευή εντός του κτηρίου είναι το λεγόμενο «*Ιερό των τριών πεσσών*» (*Tripillar Shrine*), το οποίο αποτελείται από μια τριγωνική, ξαναχρησιμοποιημένη μινωική λιθόπλινθο που εδραζόταν πάνω στο χωμάτινο δάπεδο και πάνω στην οποία είχαν τοποθετηθεί τρεις ελεύθερα ιστάμενοι λίθινοι πεσσοί.⁷⁸ Στη Φάση 2 τοποθετήθηκε μια ασπίδα (πιθανώς δερμάτινη με χάλκινη επένδυση) πίσω από τους πεσσούς.⁷⁹ Οι ανασκαφείς ερμηνεύουν την κατασκευή αυτή ως φοινικική, η οποία πιθανώς να κατασκευάστηκε κατά τις περιόδους Ναός Α, Φάση 2/Ναός Β, Φάση 1.⁸⁰ Στη Φάση 3 φαίνεται πως το «*Ιερό των τριών πεσσών*» δεν λειτουργούσε πια, αφού το δυτικό τμήμα της Εστίας 3 σχηματιζόταν από το ανώτατο τμήμα των πεσσών του.⁸¹ Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, καθώς η ανατολίζουσα περίοδος πλησίαζε προς το τέλος της, οι Φοίνικες θα απομακρύνονταν όλο και πιο πολύ, ενώ ταυτόχρονα θα κυριαρχούσε, σχεδόν αποκλειστικά, η τοπική παράδοση.⁸² Ωστόσο η περιοχή της νέας εστίας παρέμεινε το κέντρο για τις αφιερώσεις εντός του ναού, αφού γύρω και κυρίως πίσω από αυτήν βρέθηκε παχύ στρώμα καμένο με πολλά αναθήματα (αρυβάλλους και κύπελλα, δύο δακτυλίδια, έναν σκαραβαίο, μερικά απολιθωμένα όστρεα, θραύσματα φαγεντιανής, μερικά πήλινα ειδώλια ζώων), ενώ κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ., δηλ. τα τελευταία χρόνια λειτουργίας του κτηρίου, ίσως να είχε διακοπεί η προετοιμασία γευμάτων εντός του ίδιου του σηκού.⁸³

⁷⁵ Shaw-Shaw 2000, 23, πίν. 1.38.

⁷⁶ Id., 14 και 20 για Φάση 1 (πίν. 1.27 στο 6), 23 για Φάση 3 ναού Β.

⁷⁷ Id., 22.

⁷⁸ Id., 20, πιν. 1.32, 1.37-1.39, 1.42-1.43. Πίσω από το Tripillar Shrine (Φάση 1) βρέθηκε ένα περίεργο ξύλινο αντικείμενο από κυπαρίσσι τοποθετημένο πάνω στο πάτωμα, ό.π., 20 και πίν. 1.41. οι ανασκαφείς έχουν προτείνει διάφορες ερμηνείες: αγγείο (κύπελλο, φιάλη), κορμός ενός ξύλινου πεσσού που θα κάηκε, βάση ενός χαμηλού κίονα (ό.π.) ή λύχνος (ό.π., 21).

⁷⁹ Id., 22. Στο Δάπεδο 2 (Φάση 2) βρέθηκαν χάλκινα ζώδια, μια σιδερένια αιχμή δόρατος και τα θραύσματα από τη χάλκινη διακόσμηση της ασπίδος, Id., 23.

⁸⁰ Id., 21.

⁸¹ Id., 23.

⁸² Id., 24.

⁸³ Id., ό.π.

4. Γόρτυς, ναός της ακροπόλεως (λόφος Αγ. Ιωάννη).⁸⁴ (βλ. εικ. στο Παράρτημα II). Σώζονται μόνο τα θεμέλια ενός μάλλον προς Β προσανατολισμένου τετράγωνου κτηρίου (διαστ. 15,5×12,5μ.)⁸⁵ Σε ορισμένα σημεία οι τοίχοι ήταν κτισμένοι από τεράστιες πλίνθους αλαβάστρου πάχους 1,90μ.⁸⁶ Η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου δεν μπορεί πια να αποκατασταθεί με ακρίβεια. Ένας βόθρος με προσανατολισμό Α-Δ έχει ελαφρώς έκκεντρη θέση και τις εξής διαστάσεις: μήκος 1,43μ., πλάτος 1,20μ., βάθος 1,50μ.⁸⁷

Στην εξωτερικούς τοίχους δεν σώζονται ίχνη της θύρας, ώστε να συμπεράνουμε το σημείο εισόδου στο κτήριο.⁸⁸ Οι ανασκαφείς υπέθεσαν την είσοδο στη βόρεια στενή πλευρά, η οποία θα οδηγούσε σε έναν προθάλαμο στο βόρειο τμήμα του ναού και σε έναν σηκό στο νότιο τμήμα του. Οι τοίχοι Α-Ε (βλ. εικ.6) στη ΝΔ γωνία αποκαταστάθηκαν ως τρία διαμερίσματα.⁸⁹ Το πλάτος των τοίχων αυτών των δωματίων κυμαίνεται από 0,80μ. έως 0,90μ.⁹⁰ Ωστόσο ο τετράγωνος βόθρος στο μεσαίο δωμάτιο της εξωτερικής σειράς διακόπτει τη συμμετρία των δωματίων, γιατί είναι τοποθετημένος στα Α του άξονα του ναού.⁹¹ Συνεπώς είναι πιθανότερο σύμφωνα με τον Schäfer⁹² να υπήρχαν μόνο τέσσερα δωμάτια στη ΝΔ γωνία, ενώ ο υπόλοιπος χώρος μεταξύ αυτών των διαμερισμάτων και του Α τοίχου θα σχημάτιζαν ένα είδος διαδρόμου. Πιθανότερη πάντως φαίνεται να είναι η αποκατάσταση του D' Acunto, σύμφωνα με την οποία οι τοίχοι Α-Ε ανήκουν στη θεμελίωση του ναού (άρα δεν υφίσταται εσωτερική διαίρεση του χώρου) και η είσοδος τοποθετείται στην ανατολική μακρά πλευρά, δηλαδή με άνοιγμα προς την ιερά περιοχή και τα άνθηρα στην κλιτύ του λόφου⁹³ (εικ. 7). Ο ναός χρονολογήθηκε από τους ανασκαφείς μεταξύ

⁸⁴ Rizza-Scrinari 1968, 23-59, 48 εικ. 76. Η κάτοψη του αποτυπώνεται στο ανάπτυγμα του τέλους του τόμου της δημοσίευσης και αναπαράγεται στον D' Acunto 2002, 184 εικ. 1.

⁸⁵ Rizza-Scrinari 1968, 24. Η Sporn 2002, 159 σημ. 1098 και ο D' Acunto 2002, 188 σημ. 59 σημειώνουν όλες τις διαφοροποιήσεις που έχουν παρατηρηθεί στη βιβλιογραφία σχετικά με τις διαστάσεις του κτηρίου.

⁸⁶ Mazarakis Ainian 1997, 226. Υπάρχουν δύο είδη τοιχοποιίας: α) από τετραγωνισμένες πλίνθους αλαβάστρου που δεν υπερβαίνουν το 1,50μ. μήκος και πλάτος και 0,30μ. πάχος, και β) από στρώσεις αλαβάστρου που παραγемίζονται με θραύσματα ασβεστόλιθου, Rizza-Scrinari 1968, 24.

⁸⁷ Rizza-Scrinari 1968, 47-48. Sporn 2002, 159 σημ. 1099. D' Acunto 2002, 188, 189 εικ. 4.

⁸⁸ D' Acunto 2002, 190.

⁸⁹ Rizza-Scrinari 1968, 50 και πλήρης παρουσίαση στις σελ. 48-59, απεικόνιση της αποκατάστασής τους στην εικ. 76. D' Acunto 2002, 190, 191 εικ. 5.

⁹⁰ Mazarakis Ainian 1997, 226 και σημ. 1801.

⁹¹ Id., 227 και σημ. 1803.

⁹² Schäfer 1972, 187. Την άποψη αυτή αποδέχεται και ο Mazarakis Ainian 1997, 227. D' Acunto 2002, 190, 191 εικ. 6.

⁹³ D' Acunto 2002, 190, 191 εικ. 7.

των ετών 850-750 π.Χ.⁹⁴ Ο Schäfer δεν αποκλείει την ίδρυση του κτηρίου στο β΄ ήμισυ του 8^{ου} αι. π.Χ., με την πρώτη εμφάνιση της ανατολίζουσας κεραμικής.⁹⁵ Το κτήριο χρονολογείται από τον Kranz όχι πριν από το α΄ τρίτο του 7^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶ και από τον Μαζαράκη Αινιάν περίπου στα 725-700 π.Χ.⁹⁷ Ο D' Acunto προκρίνει την χρονολογία μεταξύ του 640 και του 620 π.Χ., επειδή η μνημειακότητα, η αρχιτεκτονική ακρίβεια της κατασκευής και η επεξεργασία του λίθου δεν βρίσκουν παράλληλα στη γεωμετρική περίοδο.⁹⁸ Επιπλέον, στο εσωτερικό των δωματίων 1, 3, 6, 7, και 8 περισυνελέγη σημαντική ποσότητα κεραμικής της ανατολίζουσας περιόδου.⁹⁹ Η εγγύτητα των χώρων 3, 6, 7, και 8 με τον ναό σημαίνει ότι θα είχαν την ίδια τύχη με τα δωμάτια 2, 4 και 5: θα καταργήθηκαν για να δοθεί μεγαλύτερος χώρος στο θρησκευτικό κτήριο. Η ανατολίζουσα κεραμική που βρέθηκε σε αυτούς τους χώρους καθορίζει τη χρονική στιγμή της καταστροφής τους και συνεπώς την κατασκευή του ναού στη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁰ Έτσι δικαιολογείται και ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος με τα γλυπτά **B12** και **B14**, τα οποία αποδίδονται στα μέσα του 7^{ου} αιώνα.¹⁰¹ Η απόδοση του ιερού στη θεά Αθηνά¹⁰² δεν συνάδει με την απεικόνιση των τριών μορφών (θεοτήτων;) στα ανάγλυφα **B14**. Προσφάτως διατυπώθηκε η άποψη ότι οι λεγόμενοι *κέρνοι* που βρέθηκαν στον αποθέτη γύρω από τον βωμό χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΓ και πως θα πρέπει να συνδεθούν με τη μινωική λατρεία της θεάς με τα ανατεταμένα χέρια.¹⁰³ Πιθανώς αυτό να αποδεικνύει τη συνέχεια της λατρείας και του μετασχηματισμού της μινωικής θεάς στη νέα θεότητα, η οποία κατέληξε στον συγκρητισμό με την Αθηνά.¹⁰⁴

⁹⁴ Rizza-Scrinari 1968, 26, 47. Βλ. βιβλιογραφία στο Mazarakis Ainian 1997, 227 σημ. 1807 για τη χρονολόγηση αρκετών οστράκων της Υστερομινωικής- Γεωμετρικής περιόδου τώρα πια στη Βυζαντινή περίοδο.

⁹⁵ Schäfer 1972, 188.

⁹⁶ Kranz 1982, 776.

⁹⁷ Mazarakis Ainian 1997, 227.

⁹⁸ D' Acunto 2002, 195, 197.

⁹⁹ Id., 187.

¹⁰⁰ Id., 187.

¹⁰¹ Schäfer 1972, 188. Στο β΄ ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ., περίοδο στην οποία χρονολογούνται τα αρχιτεκτονικά μέλη, θα είχε ολοκληρωθεί το κτίσμα αυτό, εκτός και αν πρόκειται για συμπληρωματικά μέλη, Rizza-Scrinari 1968, 52. Την ίδια εποχή τα εντάσσει και ο D' Acunto 2002, 197. Αυτά τα ανάγλυφα και η τυπολογία του κτηρίου οδήγησαν και τον La Torre 1988/89, 297 σημ. 24 να χρονολογήσει τον ναό στον 7^ο αιώνα.

¹⁰² Sporn 2002, 159, 161.

¹⁰³ Palermo 2002, 256 εικ. 1, 260.

¹⁰⁴ Palermo 2002, 261. Στην Αθηνά αποδίδει τον ναό και ο D' Acunto 2002, 215-221.

Τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. παρατηρείται παρακμή του ιερού, όπως προκύπτει και από την έλλειψη ευρημάτων.¹⁰⁵ Τότε όμως χρονολογούνται οι πήλινες ακροκέραμοι **B43** και **B44**.

5. Δρήρος, ο δεύτερος ναός, στη βόρεια πλευρά του δυτικού λόφου, που ανακάλυψε ο Ξανθουδίδης.¹⁰⁶ (εικ. 8). Ορθογώνιο κτήριο εξωτερικών διαστάσεων 24μ.×10,70μ.¹⁰⁷ Εντυπωσιακό πάχος τοίχων: 1,25μ.–1,35μ. Προσανατολισμός ΒΔ-ΝΑ. Μόνο ο βόρειος μακρός τοίχος σωζόταν μέχρι ύψους 1μ., οι υπόλοιποι διατηρούσαν μόνο το θεμέλιο και μικρά τμήματα του κατώτερου δόμου. Υψώνεται πάνω σε μονή βαθμίδα. Στην ανατολική γωνία της ΒΔ πλευράς του κτηρίου υπάρχει πρόσθετο κτίσμα διαστάσεων 4μ.× 4μ. Ο εσωτερικός χώρος διαιρείται από έναν στενό τοίχο ύψους 0,70μ. σε δύο μέρη. Επειδή είναι λαξευμένη μόνο η πλευρά εκείνη που είναι στραμμένη στον «πρόδομο», συμπεραίνεται πως ο τοίχος αυτός χρησίμευε ως υποστύλωμα του δαπέδου του δυτικού τμήματος, που βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο. Το δάπεδο αυτού του τμήματος ήταν λιθόστρωτο. Στο κέντρο του δυτικού τμήματος υπάρχει μια Π-σχημη κατασκευή με ίχνη καύσεως στο εσωτερικό της. Οι δύο λίθινες βάσεις που βρέθηκαν κοντά της θεωρήθηκαν είτε μετακινημένες από την αρχική τους θέση¹⁰⁸ είτε ως απομεινάρια δύο εσωτερικών κιονοστοιχιών που θα στήριζαν τη στέγη.¹⁰⁹ Αυτές θα έφεραν ξύλινους κίονες διαμέτρου περίπου 0,40μ. Το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων παραμένει αδημοσίευτο, ορισμένα ευρήματα όμως έχουν χρονολογηθεί στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ., όπως μίτρες, ένα θραύσμα περικεφαλαίας¹¹⁰ και χάλκινα ελάσματα.¹¹¹ Ο Ξανθουδίδης είχε ταυτίσει το κτήριο αυτό με το Δελφίνιον, ενώ ο Μαρινάτος θεώρησε πως πρόκειται για ανδρείον.¹¹² Την άποψη του Μαρινάτου απορρίπτει ο Koehl, επειδή το κτήριο αυτό δεν διαθέτει

¹⁰⁵ Rizza-Scrinari 1968, 46. Schäfer 1972, 188. Η κτηριακή κατάσταση και η κεραμική υποδηλώνουν ότι ο βωμός και τα άνδρα είχαν εγκαταλειφθεί από το 600 περίπου ως το 350 περίπου π.Χ., ενώ η εκτενής παράλληλη χρονολογική εξέλιξη του ναού και της περιοχής του βωμού σημαίνει πως αυτά συνδέονταν στενά όσον αφορά τη λατρεία, Schäfer 1972, 190. Sporn 2002, 161.

¹⁰⁶ Ξανθουδίδης 1918 (α), 25-28, εικ. 10-11. Για τη θέση του κτηρίου στο τοπογραφικό της περιοχής, βλ. Demargne–Van Effenterre 1937 (α), 6 εικ. 2.

¹⁰⁷ Ξανθουδίδης 1918 (α), 25. Kalpaxis 1976, 72.

¹⁰⁸ Sporn 2002, 81.

¹⁰⁹ Kalpaxis 1976, 73.

¹¹⁰ Id., 73 σημ. 367. Σύμφωνα με τον Hoffmann 1972, 21-22, 44 χρονολογούνται στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ., συγκεκριμένα η περικεφαλαία περ. στα 630/620 π.Χ. (ό.π., 46). Για τις μίτρες, βλ. Hoffmann 1972, 25.

¹¹¹ Sporn 2002, 81 σημ. 483. Λεμπέση 1985 (β), 57 εικ. 58.

¹¹² Marinatos Sp., AA 1936, 221κεξ.

χώρους για σίτιση, αποθήκευση ή κατάκλιση, ενώ αντιθέτως τα ευρήματά του μοιάζουν με τα αναθήματα από τον ναό της Αφροδίτης στην Αξό [A7].¹¹³ Ομοίως και η Σρον¹¹⁴, με το αιτιολογικό πως οι χάλκινες ασπίδες και το πήλινο γυναικείο ειδώλιο αποτελούν ευρήματα συνήθη σε ιερά, ενώ η ανεύρεση της επιγραφής των εφήβων κοντά στο κτήριο αυτό, καθιστά την ταύτισή του με το Δελφίνιον πολύ πιθανή.

6. Αξός. Ναός στην ακρόπολη. Στην περιοχή του ναού είχαν εμφανιστεί μερικές μεγάλες πολυγωνικές λιθόπλινθοι εγχάρακτες με επιγραφές αρχαϊκής περιόδου.¹¹⁵ Είναι δύσκολος ο προσδιορισμός της κάτοψης, αφού η ανασκαφή δεν απεκάλυψε παρά θεμέλια πλάτους περίπου ενός μέτρου, με δυο τουλάχιστον δωμάτια το ένα πίσω από το άλλο, και προσανατολισμό του μακρού άξονα από ΒΑ προς τα ΝΔ¹¹⁶ (εικ. 9). Ο νότιος τοίχος του κτηρίου αποτελείται από μεγάλους πολυγωνικούς λίθους στο κατώτερο τμήμα του.¹¹⁷ Η επεξεργασία των λίθων είναι χονδροειδής. Σε ένα σημείο ο αρχαίος τοίχος σώζεται σε ύψος 2,45μ., ενώ το πάχος του ανέρχεται στα 1,33μ. (είχε εσωτερική επένδυση από μικρότερους λίθους).¹¹⁸ Σε καλή κατάσταση σώζεται και η γωνία του με τη δυτική πλευρά. Από το σημείο αυτό το μήκος του ανέρχεται στα 8,97μ. μέχρι το σημείο που φαίνεται να παρατηρείται μια γωνία προς τον ανατολικό τοίχο που έχει μήκος 8,50μ. και πάχος 1,12-0,88μ.¹¹⁹ Στην περιοχή γύρω από τον ναό, κυρίως κάτω από τον ΝΔ τοίχο, βρέθηκαν πολυάριθμα ίχνη θυσιών και πολλά όστρακα αρχαϊκών πίθων και πήλινων ειδωλίων σε μια μαυριδερή στρώση.¹²⁰ Οι επιγραφές που είχαν χαραχτεί στους τοίχους του κτηρίου (IC Π. V. 1-8, 11) χρονολογούνται περίπου στα 525-500; π.Χ.¹²¹ και αφορούν στα προνόμια που είχαν χορηγηθεί σε συγκεκριμένους τεχνίτες που δούλευαν για την πόλη.¹²² Υποθέτουμε πως η κατασκευή του κτηρίου έγινε λίγο πριν ή μετά το 600 π.Χ.¹²³

¹¹³ Koehl 1997, 139. Ο μικρός από λίθους περιβαλλόμενος λάκκος θυσιών στο εσωτερικό του κτηρίου της Δρήρου ανήκει στον τύπο των ναών που δεν έχουν εξωτερικούς βωμούς, id., 139 και σημ. 30.

¹¹⁴ Sron 2002, 81, 82.

¹¹⁵ Levi 1930-31, 44.

¹¹⁶ Kalpaxis 1976, 75.

¹¹⁷ Levi 1930-31, 45, 47 εικ. 4.

¹¹⁸ Id., 46.

¹¹⁹ Id., 46.

¹²⁰ Id., 47.

¹²¹ Jeffery 1961, 316 αρ. 22.

¹²² Jeffery 1949, 36.

¹²³ Kalpaxis 1976, 75.

Αναμένεται επίσης η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας των Aversa και Monaco σχετικά με την επανεξέταση των ημερολογίων και ευρημάτων της ιταλικής ανασκαφής.¹²⁴

7. Αξός. Ναός «της Αφροδίτης»¹²⁵ στην κάτω πόλη (εικ. 10). Η αρχαϊκή φάση του ναού επιβεβαιώνεται από θραύσματα πώρινων λιθοπλίνθων με εγχάρακτες αρχαϊκές επιγραφές.¹²⁶ Η κάτοψη του κτηρίου αυτού είναι μάλλον δύσκολο να διευκρινιστεί, αφού ακολουθούν και άλλες δύο φάσεις, μια ελληνιστική και μια ρωμαϊκή.¹²⁷ Είναι πολύ πιθανό όμως το πρόδρομο αρχαϊκό κτήριο να είχε τα ίδια θεμέλια με τις επόμενες κατασκευές, συνεπώς υποθέτουμε μια τριμερή διάταξη του χώρου με εξωτερικές διαστάσεις περ. 6,50 × 14,70 και είσοδο από Νότον.¹²⁸ Αναμένεται η δημοσίευση της μελέτης των Aversa και Monaco (βλ. σημ. 124) σχετικά με την επανεξέταση της ιταλικής ανασκαφής. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως πρόκειται για χώρο λατρείας λόγω των αναθημάτων που βρέθηκαν (χάλκινα όπλα¹²⁹ και πήλινα ειδώλια¹³⁰). Η άποψη της Sporn,¹³¹ ότι δηλαδή ο πρώτος ναός της θεάς πρέπει να κατασκευάστηκε κατά την κλασική περίοδο, πιστεύω πως δεν ευσταθεί, επειδή τα χαλκά αντικείμενα παραπέμπουν λίγο πριν ή μετά το 600 π.Χ.¹³² και επειδή κατά τη γνώμη μου η πήλινη ακροκέραμος **B46** χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Επιπλέον ο προσανατολισμός των μεταγενέστερων φάσεων του κτηρίου με κατεύθυνση Β-Ν εξηγείται πιο πειστικά μόνο αν υποτεθεί πως εκεί προϋπήρχε ένα κτήριο με αυτόν τον μη συμβατικό προσανατολισμό.¹³³ Δεν αποκλείεται η κεφαλή **B16** να αποτελούσε μέρος του αρχιτεκτονικού διακόσμου του ναού αυτού.

¹²⁴ Aversa G., Monaco M. Ch., «Οξός: Νέα στοιχεία και παρατηρήσεις για τις ιταλικές ανασκαφές του 1899», *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 2001* (υπό εκτύπωση).

¹²⁵ Στην Αφροδίτη-Αστάρτη αποδόθηκε αρχικά η λατρεία στο κτήριο αυτό, βλ. Levi 1930-31, 50. Η Sporn 2002, 230 παρατηρεί πως η θεότητα που λατρευόταν εκεί εξελίχθηκε από πολεμική θεά σε θεά της γονιμότητας και πως τέτοιες ιδιότητες φέρουν η Αφροδίτη, η Άρτεμις, η Αθηνά, η Κυβέλη, η Ρέα, η Λητώ.

¹²⁶ Levi 1930-31, 51. *IC II.V.12-14*. Kalpaxis 1976, 75.

¹²⁷ Levi 1930-31, 49 εικ. 6, 51.

¹²⁸ Kalpaxis 1976, 75: Βάθος «προδόμου» 2,78μ., του «σηκού» 3,28μ., του «οπισθοδόμου» 6μ.

¹²⁹ Levi 1930-31. Hoffmann 1972, 41κεξ.

¹³⁰ Rizza 1967-68.

¹³¹ Sporn 2002, 230.

¹³² Kalpaxis 1976, 75.

8. Σμάρι Πεδιάδος, κορυφή του λόφου «Τρουλί», 5 χμ ΒΔ από το Καστέλλι Πεδιάδος. Μικρός ναός στη βόρεια πλευρά του λόφου της ακροπόλεως με προσανατολισμό Α-Δ (Χώρος Κ1 στην εικ. 11). Πρόκειται για κτήριο εξωτερικών διαστάσεων 5,40×3.80-4μ., ευρύτερο στο ανατολικό τμήμα, με μικρό τετράγωνο κύριο χώρο (εσωτερικών διαστάσεων 2,62×2,30μ., 2,40×2,30μ. στον άξονα Β-Ν) και στενό επιμήκη προθάλαμο στην ανατολική πλευρά, διαστάσεων 2,65×1,25μ. και πλάτους 0,70μ.¹³⁴ Η είσοδος έχει πλάτος 1μ. και βρίσκεται στο μέσον της ανατολικής πλευράς. Οι τοίχοι, πάχους 0,80μ., σώζονται σε ύψος 0,40-0,45μ. και είναι κατασκευασμένοι στις δύο όψεις με επιμήκεις επιχώριους πλακοειδείς λίθους μετρίου μεγέθους που συνδέονται μεταξύ τους με χώμα και λίγη λατύπη, ενώ το ενδιάμεσο γέμισμα αποτελείται από μικρότερους λίθους.¹³⁵ Το δάπεδο είναι πλακόστρωτο. Στο εσωτερικό του οίκου, ακριβώς απέναντι από την είσοδο, περίπου στο κέντρο της δυτικής πλευράς, εφάπτεται μικρός πεσσοειδής λιθόκτιστος βωμός¹³⁶ (εικ. 12), πάνω στον οποίον βρέθηκαν ίχνη καύσεως, καμένα οστά και μεγάλος αριθμός αγγείων, πήλινων πλακιδίων, προτομών και ειδωλίων.¹³⁷ Κατά μήκος του δυτικού τοίχου και εκατέρωθεν του βωμού βρέθηκαν τα περισσότερα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και πολλά σπασμένα πήλινα πλακίδια με ανάγλυφη παράσταση της Αθηνάς, γι' αυτό το κτήριο αυτό ερμηνεύθηκε ως «Ιερός Οίκος της Αθηνάς Εργάνης».¹³⁸ Τα ευρήματα περιλαμβάνουν κεραμική, πήλινα ειδώλια (κυρίως προτομές) και πλακίδια που απεικονίζουν σχεδόν αποκλειστικά γυναικείες μορφές. Από τις οπές ανάρτησης που φέρουν πολλές προτομές και πλακίδια συνάγεται το συμπέρασμα πως τα αντικείμενα αυτά ήταν τοποθετημένα στον δυτικό τοίχο, απέναντι από την είσοδο.¹³⁹ Όλα τα ευρήματα του Ιερού Οίκου χρονολογούνται από την ΥΓ και τη δαιδαλική κυρίως περίοδο, υπάρχουν ωστόσο ειδώλια της κλασικής περιόδου, τα οποία σημαίνουν τη συνέχιση της λατρείας στον χώρο αυτό και μετά την εγκατάλειψη της ακρόπολης κατά την ανατολίζουσα περίοδο.¹⁴⁰ Η κεραμική που προήλθε από το κτήριο αυτό

¹³³ Παραδείγματα ναών με προσανατολισμό Β-Ν και σχετική συζήτηση για τα πιθανά αίτια της προτίμησης σε αυτόν στη Voyatzis 1990, 47.

¹³⁴ Χατζή-Βαλλιάνου 1995, 780 σχέδ. 3 (κτήριο Κ1), 784, 785 σχέδ. 4. Id. 1996, 666 σχέδ. 1 (κτήριο Κ1). Επιπλέον διαστάσεις αναφέρονται στο άρθρο της Χατζή-Βαλλιάνου 2000, 507. Περιληπτική παρουσίαση στον Mazarakis Ainiian 1997, 220κεξ.

¹³⁵ Χατζή-Βαλλιάνου 1995, 784. Id. 2000, 508.

¹³⁶ Χατζή-Βαλλιάνου 1995, 784.

¹³⁷ Id. 2000, 508.

¹³⁸ Χατζή-Βαλλιάνου 1995, 784. Id. 1996, 669. Id. 2000, 509.

¹³⁹ Id., ό.π.

¹⁴⁰ Χατζή-Βαλλιάνου 1995, 785.

χρονολογείται προς το τρίτο και τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁴¹ Νοτίως του Ιερού Οίκου βρέθηκε τμήμα ρωμαϊκού μονόμυξου ανάγλυφου λύχνου, ο οποίος αποτελεί το τελευταίο χρονολογικά αντικείμενο και πιθανώς και αυτός να αποτελεί ένδειξη της συνέχισης της λατρείας της θεάς Αθηνάς στην ακρόπολη του Σμαριού.¹⁴² Δοκιμαστικές τομές κάτω από το δάπεδο του οίκου προκειμένου να διαπιστωθούν μινωικά στρώματα, έφεραν στο φως δύο τοίχους και στρώματα με ίχνη καύσης, η χρονολογία των οποίων δεν έχει ακόμα εξακριβωθεί.¹⁴³

Φαίνεται πως στον 7^ο αι. π.Χ., την κύρια φάση λειτουργίας του ιερού, ο χώρος γύρω και έξω από το κτήριο ήταν ελεύθερος από άλλα κτίσματα, μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι θυσίες ζώων και άλλες τελετουργίες πραγματοποιούνταν στον χώρο αυτό. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, ένα θρανίο κατά μήκος του βόρειου τοίχου του Μεγάρου Α της ακροπόλεως του Σμαριού πιθανώς να έχει την ίδια χρήση με τα νεώτερα παραδοσιακά πεζούλια γύρω από πλατείες και εκκλησίες.¹⁴⁴

9. Πρινιάς, Πατέλα. Το 1899 ο F. Halbherr ανακάλυψε στην Πατέλα του Πρινιά έναν αποθέτη με πήλινα ειδώλια και δακτυλιόσχημα αγγεία της ΥΜ ΙΙΙΓ εποχής, ορισμένα από τα οποία δημοσιεύτηκαν από τον S. Wide το 1901.¹⁴⁵ Το 1996 η αρχαιολογική αποστολή του Πανεπιστημίου της Κατάνης κατάφερε με ανασκαφή να εντοπίσει ξανά την ακριβή θέση των ευρημάτων που είχε αποκαλύψει ο Halbherr.¹⁴⁶ Το υλικό αυτό προέρχεται από μια περιοχή με ιερό χαρακτήρα, στην οποία η λατρευτική δραστηριότητα κυμαίνεται από την ΥΜ ΙΙΙΓ έως τον 7^ο αι. π.Χ. με μια διακοπή πιθανόν κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο. Η επαναφορά της λατρείας στο ίδιο σημείο της Πατέλας κατά τη γεωμετρική και ανατολίζουσα περίοδο μαρτυρείται από αποθέσεις που αποτελούνται από ειδώλια γεωμετρικού ή δαιδαλικού τύπου και από άλλα αναθήματα, όπως πήλινους τρίποδες ή γραπτά αγγεία διαφόρων τύπων.¹⁴⁷ Εκείνη την περίοδο κατασκευάστηκε ένας μεγάλος χώρος ορθογώνιας κάτοψης με προσανατολισμό Ανατολής-Δύσης στο φρύδι του λόφου. Από αυτόν διατηρείται,

¹⁴¹ Χατζή-Βαλλιάνου 2000, 516.

¹⁴² Id. 1995, 786.

¹⁴³ Id. 1995, 785. Id. 1996, 669.

¹⁴⁴ Χατζή-Βαλλιάνου 2000, 519.

¹⁴⁵ Halbherr 1901, 393-399. Id., "Lavori eseguiti dalla missione archeologica italiana in Creta dal 15 dicembre 1903 al 15 agosto 1905", *RendLinc* 14 (1905), 402-3. Wide S., "Mykenische Götterbilder und Idole", *AM* 26 (1901), 247-257. Palermo 2001, 159.

¹⁴⁶ Palermo 2001, 159.

¹⁴⁷ Id., 160, 162.

εκτός από τα λαξεύματα στον βράχο, μόνο μια μεγάλη ορθογώνια εσχάρα διαστάσεων 1,82×0,86μ.,¹⁴⁸ η οποία θα βρισκόταν σίγουρα στο κέντρο του δωματίου και δίπλα της ένα τμήμα πλακόστρωσης που θα εξομάλυνε το βραχώδες επίπεδο που αποτελούσε το δάπεδο του δωματίου¹⁴⁹ (εικ. 13). Τα λιγοστά θραύσματα που περισυνελέγησαν από τη λεπτή επίχωση κάτω από τις πλάκες παρέχουν ένα χρήσιμο *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του κτηρίου, του οποίου η κατασκευή (ή οπωσδήποτε η τελευταία κατασκευαστική φάση) μπορεί με αυτόν τον τρόπο να τοποθετηθεί στον 7^ο αι. π.Χ.¹⁵⁰ Αν κρίνουμε από τα τμήματα του τοίχου που διατηρούνται ακόμα και έχουν τον ίδιο προσανατολισμό με την εστία, θα μπορούσαν να ανήκουν σε ένα κτηριακό συγκρότημα.¹⁵¹

10. Καβούσι (θέση Παχλιτζάνη Αγριάδα). Κατά τη διάνοιξη τάφρου για την τοποθέτηση σωλήνων υδραγωγείου αποκαλύφθηκε τμήμα ενός μόνο δωματίου με πρόσοψη προς τα νοτιοδυτικά.¹⁵² Αν και μεγάλο τμήμα του κτίσματος είχε καταστραφεί κατά τη διάρκεια των εργασιών, η φυσική διαμόρφωση του μαλακού βράχου επιτρέπει την ασφαλή ολοκλήρωση της κατόψεώς του (εικ. 14: με στιγμές δηλώνεται το σωζόμενο τμήμα).¹⁵³ Σύμφωνα με την κάτοψη της εικόνας 14 οι εξωτερικές διαστάσεις του μονόχωρου οίκου είναι 4,5×3,5μ. Η είσοδος του είναι στα ΝΔ. Οι τοίχοι, κατασκευασμένοι από «σιδερόπετρες» μετρίου μεγέθους και ατελούς επεξεργασίας, έχουν πάχος 0,60μ.¹⁵⁴ Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου υπήρχε ένα θρανίο πλάτους 0,40μ. και ύψους 0,30μ., πάνω στο οποίο στέκονταν αρκετά αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένων ειδωλίων που απεικόνιζαν Υστεροανακτορικές και Πρωτογεωμετρικές μορφές.¹⁵⁵ Στον χώρο όμως αυτό βρέθηκαν και αντικείμενα που ανάγονται στην ανατολίζουσα και αρχαϊκή περίοδο.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Palermo 1999, 209 και εικ. 1.

¹⁴⁹ Id. 2001, 160.

¹⁵⁰ Id., ό.π.

¹⁵¹ Id., 162.

¹⁵² Αλεξίου 1956, 7, 8 εικ. 1. Βλ. συνοπτική παρουσίαση στο Shaw-Shaw 2000, 699, πίν. 8.11

¹⁵³ Id., ό.π.

¹⁵⁴ Id., 7-8.

¹⁵⁵ Id., 8.

¹⁵⁶ Id., 14.

Οι εκτιμήσεις για τη χρονολόγηση του κτηρίου αυτού κυμαίνονται από τον 11^ο έως τον 8^ο αι. π.Χ.,¹⁵⁷ τα ευρήματα όμως σημαίνουν πως το ιερό αυτό ήταν σε λειτουργία ως την αρχαϊκή περίοδο.

¹⁵⁷ Mazarakis Ainian A., “Contribution à l’ étude de l’ architecture religieuse grecque des âges obscures”, *AntCl* 54 (1985), 16 και σημ. 38.

Κατηγορία Α.ΙΙ: Δημόσια κτήρια των οποίων έχει αμφισβητηθεί ο θρησκευτικός χαρακτήρας

11. Πατέλα Πριλιά, ναός Α (εικ. 15). Το κτήριο, διαστάσεων 14,80 × 7,40μ., με προσανατολισμό Α-Δ, αποτελείται από έναν σηκό και έναν ευρύχωρο πρόναο, του οποίου ο τοίχος θεμελίωσης έχει πάχος περίπου 1,33μ., δηλαδή σχεδόν διπλάσιο από εκείνο των υπολοίπων¹⁵⁸.

Ο σηκός είναι ορθογώνιος (ελαφρά τραπέζιος) και οι τοίχοι του σώζονταν σε μέγιστο ύψος 0,65μ. από το έδαφος, μαζί με την κυρία είσοδο στο κέντρο της στενής ανατολικής πλευράς.¹⁵⁹ Στο εσωτερικό του σηκού υπήρχαν δύο ημικυλινδρικοί λίθοι με τετράγωνες οπές για τη στήριξη των θυρόφυλλων. Στο κέντρο του χώρου αυτού υπήρχε μια ορθογώνια εσχάρα, εκατέρωθεν της οποίας υπήρχαν δύο λίθινες βάσεις κίωνων.¹⁶⁰

Μικρή δοκιμαστική τομή στον χώρο της εστίας, ο οποίος είχε διαταραχθεί από αρχαιοκάπηλους το 1969, διαπίστωσε την ύπαρξη στρώματος πάχους 0,45μ. που περιείχε όστρακα ΥΓ περιόδου.¹⁶¹ Κάτω από αυτό βρέθηκε στρώση αργών λίθων και κάτω από αυτήν οστά και άνθρακες με όστρακα ΥΜ ΙΙΒ και ΥΜ ΙΙΙΓ χρόνων, τα οποία πιθανώς να αποτελούν λείψανα λατρείας που προηγήθηκε της ανεγέρσεως του «ναού».¹⁶² Η τεχνοτροπία των αρχιτεκτονικών γλυπτών του κτηρίου έχει αποτελέσει το κύριο μέσον χρονολόγησής του, η οποία κυμαίνεται –ανάλογα με τον κάθε ερευνητή– από τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁶³ έως το μέσον του 7^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο πιο μετά, συγκεκριμένα στα έτη 650-640 π.Χ.¹⁶⁴ ή και στο 610 π.Χ.¹⁶⁵

Σύμφωνα με τον Beyer μπορούν να αναγνωριστούν τρεις φάσεις: η πρώτη μαρτυρείται από τους τοίχους Α, Β, C, D, και Μ, οι οποίοι έχουν ευθυγράμμιση

¹⁵⁸ Εκτεταμένες και αναλυτικές μετρήσεις των διαστάσεων του κτηρίου στον Beyer 1976, 187. Πρώτη παρουσίαση του κτηρίου στον Pernier 1914, 30-35.

¹⁵⁹ Pernier 1934, 171.

¹⁶⁰ Pernier 1934, 171-3.

¹⁶¹ Αλεξίου Στ., «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης-Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 24 (1969), Β'2 Χρονικά, 414.

¹⁶² Id., ό.π. Τα ΥΜ ΙΙΙΓ όστρακα έχουν δημοσιευτεί από την Α. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete*, *SIMA* LVIII, Göteborg 1980, 15 εικ. 6 αρ. 8,10-11 και εικ. 138 αρ. 1. Η ίδια (ό.π.) αναγνώρισε δύο όστρακα της ίδιας περιόδου στον πίνακα που δημοσίευσε ο Pernier 1914, πίν. 40:1,2 με νεώτερη κεραμική από το δάπεδο του ναού Α. Η ΥΓ κεραμική παραμένει αδημοσίευτη.

¹⁶³ Beyer 1976, 32-37, 43ff.

¹⁶⁴ D' Acunto 1995, 27, 33, 34, 35, 37, 41. Ο ίδιος (ό.π., 30 και σημ. 101-105) έχει συγκεντρώσει όλες τις προταθείσες χρονολογίες επίσης από τον Holtzmann (περ. 660 π.Χ.), τον Rizza (640-620 π.Χ.), την Adams (τέλη 7^{ου} αι. π.Χ.), του Jenkins (πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. η ζωφόρος των ιππέων, τέλη του 7^{ου} αι. οι καθήμενες μορφές).

¹⁶⁵ Kalpaxis 1976, 68.

ανάλογη με εκείνη του «ναού Β». Η δεύτερη συμπεριλαμβάνει την ίδρυση του ναού Α, ο οποίος κάλυψε τις προηγούμενες κατασκευές. Η τρίτη φάση χαρακτηρίζεται από την επισκευή της πρόσοψης του ναού, την επιμήκυνση του πρόναου προς τα ανατολικά και την κατασκευή ενός δευτέρου κτηρίου στη βόρεια πλευρά του ναού.¹⁶⁶

Το σύνολο των προτάσεων που έχουν διατυπωθεί από τον Pernier 1914, τον Stucchi 1974 και τον Beyer 1976 για τη θέση των αρχιτεκτονικών γλυπτών στο κτήριο, παρουσιάζονται στον D' Acunto¹⁶⁷ και στον Watrous 1998 μαζί με τις δικές τους αποκαταστάσεις. Διαφορετική είναι η πρόταση του κ. Θ. Καλπαξή για την πρόσοψη του ναού Α, όπως και για τη στέγη του κτηρίου: υποθέτει την ύπαρξη επίπεδης χωμάτινης στέγης, αν και το τμήμα πάνω από το οπαίο για τη διαφυγή του καπνού θα πρέπει να είχε μορφή δίρριχτης στέγης.¹⁶⁸

Ο D' Acunto δεν αμφισβητεί την λατρευτικό χαρακτήρα του κτηρίου λόγω της επαναλαμβανόμενης απεικόνισης της θεάς στην γλυπτική διακόσμηση.¹⁶⁹ Η ανάγλυφη διακόσμηση σε συνδυασμό με την ανεύρεση αναθημάτων δεν αφήνουν επίσης αμφιβολία, κατά τον Μαζαράκη Αινιάν, για τον λατρευτικό χαρακτήρα του ναού Α.¹⁷⁰ Ποικίλες είναι και οι προτάσεις για τη λατρευόμενη θεότητα του ναού: Ρέα – Κυβέλη, Βριτόμαρτυς, πότνια θηρών, Άρτεμις.¹⁷¹ Από την άλλη μεριά, ο Koehl 1997 ερμηνεύει το κτήριο ως ανδρείον, υπόθεση που ενισχύεται κατά τη γνώμη μου και από την ύπαρξη των «ναών Β και C» επίσης στην Πατέλα (πιο αναλυτικά, βλ. Κεφ. 3.III.δ).

¹⁶⁶ Beyer 1976, 22-24, πίν. 11.1. D' Acunto 1995, 19.

¹⁶⁷ D' Acunto 1995, 20-21, 22 εικ. 6 (αποκατάσταση Pernier 1914), 21-23, 22 εικ. 7 (αποκατάσταση Stucchi 1974), 23-24, 22 εικ. 8 (αποκατάσταση Beyer 1976), 24 εικ. 9 (αποκατάσταση D' Acunto 1995).

¹⁶⁸ Kalpaxis 1976, 68, εικ. 46.

¹⁶⁹ D' Acunto 1995, 26.

¹⁷⁰ Mazarakis Ainiian 1997, 226 σημ. 1797. Για τα αναθήματα του ναού Α, βλ. Pernier 1914, 25, 64f., 66-70, 74).

¹⁷¹ Όλες τις προτεινόμενες θεωρίες συγκεντρώνει ο D' Acunto 1995, 44 σημ. 204.

12. Δρήρος, «Δελφίνιον» (εικ. 16). Κτήριο ορθογώνιας κάτοψης με προσανατολισμό Β-Ν (είσοδος από Βορρά) και εσωτερικών διαστάσεων $9,30 \times 5,70\mu$.¹⁷² Το πάχος των τοίχων ανέρχεται γύρω στα $0,70\mu$. με εξαίρεση τον τοίχο της πρόσοψης, της οποίας τα θεμέλια έχουν πάχος $1,10 - 1,20\mu$.¹⁷³ Στο εσωτερικό βρέθηκε μια εστία με δύο κίονες εκατέρωθεν της κατά μήκος του μακρού άξονα.¹⁷⁴ Εστία και κίονες είναι μετακινημένοι προς τα ΝΑ σε σχέση με τον κεντρικό άξονα σε απόσταση όσο το πάχος των τοίχων,¹⁷⁵ γι' αυτό προτείνεται έκκεντρη είσοδος στον χώρο αυτό, με άνοιγμα στην άκρη του τοίχου.¹⁷⁶ Στη ΝΔ γωνία βρέθηκε ένα θρανίο στη βάση του οποίου υπήρχε ένας λάκκος με κέρατα (Κέρατον) και μπροστά από αυτόν μια τράπεζα προσφορών.¹⁷⁷ Σύμφωνα με τη μελέτη του I. Beyer το κτήριο αυτό είναι ένας ναός που αποτελείται από τον χώρο λατρείας και τρεις αποθηκευτικούς χώρους και συνδέεται μέσω βόρειας κλίμακας με την Αγορά της Δρήρου.¹⁷⁸ Σύμφωνα με τον ίδιο η διαμόρφωση του χώρου έχει έντονες υπομινωικές επιρροές αλλά και γεωμετρικές, όπως την τοποθέτηση της εισόδου στη στενή πλευρά και την ορθογώνια σύνδεση Αγοράς και ναού.¹⁷⁹ Ο R. Koehl αποδεικνύει τεκμηριωμένα κατά τη γνώμη μου ότι το κτήριο αυτό ήταν ένα *ανδρείον* βασιζόμενος στα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν τόσο στο εσωτερικό του λεγόμενου ναού όσο και στους διπλανούς χώρους και τα οποία δεν ταιριάζουν σε έναν ναό (αγγεία αποθηκευτικά και πόσεως, μαχαίρια, τριπτήρες, ήλοι, τμήματα όπλων...)¹⁸⁰ Ταυτίζει ωστόσο και αυτός το κτήριο αυτό με το Δελφίνιον.¹⁸¹ Επιγραφές που βρέθηκαν κοντά στο κτήριο αυτό ίσως να ήταν εντοιχισμένες σε αυτό ή να είχαν στηθεί εκεί κοντά.¹⁸² Στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται μια επιγραφή που αποδίδεται στον ναό αυτό και τώρα δεν σώζεται πια.¹⁸³ Έχουν προταθεί διάφορες χρονολογίες για το κτήριο αυτό, οι οποίες

¹⁷² Marinatos 1936, 220. Εξωτερικές διαστάσεις κτηρίου: $10,90 \times 7,20\mu$., ό.π. Λεπτομερείς μετρήσεις του κτηρίου παραθέτει ο Beyer 1976, 186. Για τη θέση του κτηρίου στο τοπογραφικό της περιοχής, βλ. Demargne-Van Effenterre 1937 (α), 6 εικ. 2.

¹⁷³ Marinatos 1936, 222.

¹⁷⁴ Id., 226. Δεύτερη βάση δεν έχει βρεθεί, αλλά υποθέτουμε τη θέση του δεύτερου κίονα απ' ευθείας πάνω στον βράχο, Beyer 1976, 77 σημ. 6.

¹⁷⁵ Beyer 1976, 13, 77 σημ. 6, πίν. 2.

¹⁷⁶ Id., 16-17.

¹⁷⁷ Για το θρανίο, βλ. Marinatos 1936, 222, για το Κέρατον, id., 224, για την τράπεζα προσφορών/βωμό, id., 225.

¹⁷⁸ Beyer 1976, 14, πίν. 2 και 3.

¹⁷⁹ Id., 18.

¹⁸⁰ Koehl 1997, 140, 142.

¹⁸¹ Id., 139.

¹⁸² Id., ό.π. Η Jeffery 1961, 315 αρ. 1 α-η, πίν. 59 θεωρεί πως οκτώ θραύσματα νόμων είχαν χαραχτεί στους τοίχους του ναού του Απόλλωνος Δελφινίου.

¹⁸³ Η επιγραφή, διαστάσεων $1,08 \times 0,21 \times 0,35\mu$., χάθηκε κατά τον Β' Π.Π., βλ. Van Effenterre-Ruzé 1994, 276 αρ. 66, 277 και BCH 1946, 588-590 αρ.1. Για άλλες επιγραφές από τη Δρήρο, βλ. Van

κυμαίνονται από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. έως τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁸⁴ Τα τρία σφυρήλατα ειδώλια που αναφέρονται από τον Μαρινάτο δεν μπορούν να αποτελέσουν ένα βέβαιο χρονολογικό στοιχείο ούτε και απόδειξη του αμιγώς θρησκευτικού χαρακτήρα του κτηρίου, αφού η ακριβής θέση εύρεσής τους αμφισβητείται, επειδή στηρίζεται στη μαρτυρία των χωρικών που τα παρέδωσαν στον Μαρινάτο.¹⁸⁵

Effenterre-Ruzé 1994, 280-1 αρ. 68, 306-7 αρ. 81. Για αρχαϊκές επιγραφές, βλ. Demargne-Van Effenterre 1937 (β).

¹⁸⁴ Το μέσον του 8^{ου} αι. π.Χ. δέχονται οι Marinatos 1936, 255κεξ., 268 και Beyer 1976, 18. Ο τελευταίος συγκεντρώνει όλες τις μέχρι τότε διατυπωθείσες προτάσεις (βλ. 82 σημ. 39). Στον 8^ο αι. π.Χ. χρονολογούν οι Lawrence-Tomlinson 1996, 65. Ο Kranz 1982, 772 προτείνει το α' τρίτο του 7^{ου} αι. π.Χ., χρονολογία που επιβεβαιώνεται κατά τη γνώμη του από τα παλαιότερα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν στο «Κέρατον».

¹⁸⁵ Marinatos 1936, 224. Beyer 1976, 18, 83 σημ. 40. Ωστόσο έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία ως ακλόνητο γεγονός η καθαρά υποθετική αποκατάσταση του Μαρινάτου με τα ειδώλια πάνω στο θρανίο, βλ. για παράδειγμα Alroth B., "The Positioning of Greek Votive Figurines", στο Hägg R., Marinatos N., Nordquist G. C. (εκδ.), *Early Greek Cult Practice*, SkrAth in 4^ο 38, Stockholm 1988, 195-203 [200].

13. Ελεύθερνα, Τομέας Ι (ανατολικός) [εικ. 86]. Μεγαρόσχημο κτίσμα στον κενό χώρο μεταξύ των ρωμαϊκών οικιών 1 και 2, με προσανατολισμό Β-Ν (είσοδος από Νότο). Οι εξωτερικές διαστάσεις του μετρούν 11,23μ. × 5,30μ. σύμφωνα με το σχέδιο της εικόνας εικ. 17.¹⁸⁶ Έχει θεμελιωθεί σε στρώματα της Ύστερης και Μέσης Μινωικής περιόδου.¹⁸⁷ Σώζεται η δυτική μακρά και η νότια στενή πλευρά του σε μόνο δύο ως τρεις οριζόντιες στρώσεις από μικρούς ακανόνιστους, πεπλατυσμένους λίθους.¹⁸⁸ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πάνω από το επίπεδο αυτό οι τοίχοι θα ήταν χτισμένοι με ωμές πλίθρες και ξυλοδεσιές. Οι ισχυροί μακροί τοίχοι (ανατολικής και δυτικής πλευράς) σχηματίζουν ένα είδος παραστάδων ή αντηρίδων βάθους περίπου 0,50μ. Η οπίσθια βόρεια πλευρά του μεγάρου έχει καταστραφεί από τις βαθιές θεμελιώσεις των ελληνιστικών και ρωμαϊκών κτισμάτων.¹⁸⁹ Σχεδόν βέβαιη θεωρείται η ύπαρξη μεσαίας ξύλινης κιονοστοιχίας στο εσωτερικό του κτηρίου εξαιτίας της εύρεσης *in situ* μιας λίθινης κυκλικής πλάκας με πηλόχωμα γύρω της κοντά στη νοητή γραμμή του χαμένου σήμερα βόρειου τοίχου, και παρόμοιων κυκλικών βάσεων κίωνων που αποκαλύφθηκαν παραμερισμένες αμέσως ανατολικά του μεγάρου.¹⁹⁰ Στο εσωτερικό του κτηρίου σε μικρή απόσταση από την είσοδο βρέθηκε ορθογώνια εστία που εφάπτεται με τον μη σωζόμενο τώρα πια ανατολικό τοίχο. Το δάπεδο ήταν από πατημένο χώμα. Η ύπαρξη λίθινου εδράνου στο εσωτερικό του μεγάρου επιβεβαιώνεται από την εύρεση δίπλα στην εστία μιας ορθογώνιας πλάκας από ασβεστόλιθο, που πρέπει να αποτελούσε την παρειά εδράνου. Παρόμοιες πλάκες έχουν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στις οικίες 1 και 2 και σε ένα πρωτοβυζαντινό δωμάτιο.¹⁹¹ Ενώ η αρχική άποψη του ανασκαφέως ήταν πως στην περιοχή της Ρωμαϊκής Οικίας θα πρέπει να αναζητηθεί ιερό των ΥΓ/ αρχαϊκών και των ελληνιστικών χρόνων,¹⁹² στη συνέχεια το κτήριο ερμηνεύθηκε ως οικοδόμημα πολλαπλών χρήσεων του τοπικού διοικητικού κέντρου των κωμών της Ελεύθερνας. Σε αυτό θα συνεδρίαζε ένα συμβούλιο γερόντων(·), οι οποίοι θα κάθονταν σε ξύλινα

¹⁸⁶ Θέμελης 2002, 26 εικ. 13. Για τοπογραφικά σχέδια της αρχαίας Ελεύθερνας, βλ. Θέμελης 2002, 12 εικ. 1 και Καλαξής *et al.* 1991, 8 εικ. 1.

¹⁸⁷ Θέμελης 2002, 28.

¹⁸⁸ *Id.*, 25.

¹⁸⁹ *Id.*, 27.

¹⁹⁰ *Id.*, 27-8, εικ. 14.

¹⁹¹ *Id.*, 28, 29 εικ. 15-16.

¹⁹² Θέμελης 1991/93, 250.

έδρανα με λίθινα τορνευτά πόδια.¹⁹³ Το κτήριο χρονολογείται στον 8^ο-7^ο αι. π.Χ. βάσει της κεραμικής.¹⁹⁴ Αναμένεται πλήρης δημοσίευση του μεγάρου.

14. Κάτω Σύμη Βιάννου (θέση Κρύα Βρύση). Ιερό Ερμή και Αφροδίτης,¹⁹⁵ Κτήριο J.¹⁹⁶ (εικ. 18, τετράγ. Κ49). Στην ουσία πρόκειται για το θεμέλιο ενός τοίχου κτηρίου με διεύθυνση Ανατολής-Δύσης, το οποίο χρονολογείται στο τέλος της γεωμετρικής περιόδου ή στον 7^ο αι. π.Χ. και είναι σύγχρονο με τη δεύτερη αρχιτεκτονική φάση του βωμού.¹⁹⁷ Παρατηρήθηκε πως είχε οροφή από ξυλοδοκούς, των οποίων ελάχιστα λείψανα σώθηκαν.¹⁹⁸ Οι σαθροί κέραμοι της οροφής ήταν από χονδρόκοκκο ακάθαρτο πηλό, κακής όπτησης και φαίνεται πως πολλοί είχαν επιδιορθωθεί κατά την αρχαιότητα, όπως προκύπτει από την εύρεση πολλών μολύβδινων συνδέσμων.¹⁹⁹ Με το κτήριο αυτό θα πρέπει να συνδεθεί και ένα ανάγλυφο θραύσμα δαιδαλικής κατ' ενώπιον μορφής υπέα [B31], η οποία βρέθηκε μεταξύ των σαθρών κεράμων του κτηρίου, εμφανίζει την ίδια ποιότητα και όπτηση με αυτές και γι' αυτό δεν αποκλείεται να αποτελεί το θραύσμα αυτό αρχιτεκτονικό ανάγλυφο.²⁰⁰

¹⁹³ Θέμελης 2002, 29 εικ. 15-16 (με ζεύγη λίθινων επιδεδόγλυφων ποδιών εδράνου), 32.

¹⁹⁴ Μια προκαταρκτική παρουσίαση στο Θέμελης 1991/93, 249-250 αναφέρει πως ανατολικά της Ρωμαϊκής Οικίας 1 είχε αποκαλυφθεί ισχυρός τοίχος της ΥΓ/ αρχαϊκής περιόδου πάχους 0,90μ. και μήκους 7,50μ., του οποίου το στρώμα καταστροφής περιείχε μεγάλο αριθμό οστράκων, λίθινων εργαλείων και οστών ζώων.

¹⁹⁵ Λεμπέση 1972, 193.

¹⁹⁶ Για τη μετονομασία των στεγασμένων κτηρίων του ιερού με λατινικά γράμματα, βλ. A19, κτήριο F.

¹⁹⁷ Λεμπέση 1974, 223, παρενθ. πίν. Η', τετράγωνο -0 και πίν. 162β. Κάτοψή του επίσης στη Λεμπέση 1985 (α), παρενθ. πίν. ΙΒ', τετράγ. Κ49. Πρόκειται μόνο για το ανατολικό ήμισυ του τοίχου που τέμνει το κτήριο G, αφού αποδείχθη πως το δυτικό ήμισυ του τοίχου ανήκει σε μεγάλο προϊστορικό κτίσμα (Λεμπέση 1974, 223). Για τον βωμό, βλ. Λεμπέση 1972, 194, 195 εικ. 1.

¹⁹⁸ Λεμπέση 1974, 224.

¹⁹⁹ Id., ό.π., στον πίν. 165 α απεικονίζονται οι μολύβδিনি σύνδεσμοι.

²⁰⁰ Λεμπέση 1974, 226, πιν. 166β.

15. Ελεούθερνα, Τομέας II. Θέση Πυργί στον λόφο του Πρινέ (για τη θέση, βλ. εικ. 86). Ορθογώνιο κτήριο, μήκους 11,20μ. και πλάτους περίπου 6,50μ.²⁰¹ με είσοδο στην ανατολική μακρά πλευρά.²⁰² Εσωτερικά διαιρείται σε δύο χώρους. Ένας «βόθρος» προσφορών βρέθηκε στο κέντρο του πίσω χώρου²⁰³ και ένα είδος θρανίου κατά μήκος της εσωτερικής δυτικής πλευράς.²⁰⁴ Πρόκειται για οίκο με ανοιχτό πρόναο.²⁰⁵ Δίπλα στον ανατολικό τοίχο του είχε βρεθεί η αρχαϊκή επιγραφή με αρ. ευρ. Ε 125 (Μουσείο Ρεθύμνου)²⁰⁶ στο εσωτερικό της ανατολικής αψίδας της κεντρικής τετράκογχης αίθουσας του παλαιοχριστιανικού κτηρίου (εικ. 19, σημείο Ε1 για την επιγραφή Ε125). Αν κρίνουμε από το περιεχόμενό της, η επιγραφή θα είχε τοποθετηθεί αρχικά σε ιερό ή δημόσιο κτήριο.²⁰⁷ Από το οικοδόμημα προέρχονται μεμονωμένα αντικείμενα της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου, η πλειονότητα όμως των κινητών ευρημάτων, στα οποία συγκαταλέγονται και λίγα θραύσματα ειδωλίων, χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο.²⁰⁸ Τα ευρήματα που προέκυψαν από την τάφρο θεμελίωσης του κτηρίου, αλλά και από ένα πρόσκτισμα (απροσδιόριστης λειτουργίας) στη νότια πλευρά του, συνηγορούν υπέρ της ανέγερσης του οικοδομήματος στον 7^ο αι. π.Χ.²⁰⁹ Πιθανότατα στην περιοχή που τώρα καταλαμβάνει το παλαιοχριστιανικό κτηριακό συγκρότημα να υπήρχε ένα σημαντικός δημόσιος χώρος της αρχαίας Ελεούθερνας.²¹⁰ Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από την τυχαία εύρεση ενός θραύσματος ενεπίγραφης στήλης(;) που βρέθηκε στο Πυργί κατά τον καθαρισμό της επιφάνειας του χώρου της ανασκαφής και χρονολογείται στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου.²¹¹ Αρκετά θραύσματα αρχαϊκών επιγραφών βρέθηκαν στη θέση αυτή, τα οποία όμως δεν ταιριάζουν μεταξύ τους αλλά ούτε και με τις ενεπίγραφες λιθοπλίνθους κτηρίων που είχαν βρεθεί παλαιότερα,²¹² είτε εντοιχισμένες σε ιδιωτικές οικίες του χωριού Πρινές (IC II. XII 2, 9, 13-14, 18-19) είτε κοντά στο εξωκκλήσι της Αγίας Ειρήνης (IC II. XII 3-7, 8, 10). Από το Πυργί, κοντά στην εκκλησία της Αγ. Άννας, προέρχεται η επιγραφή IC II. XII 16. Οι

²⁰¹ Καλπαξής 2004, 110.

²⁰² Id. 1991/93, 258.

²⁰³ Id. 2004, 110.

²⁰⁴ Id. 1991/93, 258.

²⁰⁵ Από προφορική επικοινωνία με τον καθηγητή κ. Θ. Καλπαξή.

²⁰⁶ Καλπαξής 1991/93, 258. Καλπαξής *et al.* 1991, 14 αρ. καταλόγου Ε1, εικ. 3, 17-21, πίν. 1. Η επιγραφή περιλαμβάνει απαγόρευση για την υπερβολική κατανάλωση ποτών.

²⁰⁷ Καλπαξής *et al.* 1991, 14.

²⁰⁸ Καλπαξής 1991/93, 258.

²⁰⁹ Id. 2004, 110.

²¹⁰ Καλπαξής *et al.* 1991, 15.

²¹¹ Καλπαξής-Πετροπούλου 1988-89, 127, 130 αρ. II.

επιγραφές αυτές είχαν νομικό περιεχόμενο και χρονολογούνται περίπου στα 525-500; π.Χ.²¹³ Παλαιότερη είναι η επιγραφή IC Π. XII 1, η οποία χρονολογείται με επιφύλαξη στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.²¹⁴

16. Κομμός. Κτήριο F (περ. 550;-500 π.Χ.)²¹⁵ (εικ. 20). Το κτήριο αποκαλύφθηκε κάτω από ένα παχύ στρώμα σκληρού πηλού, σε μικρή απόσταση στα ΒΑ του Βωμού Η. Διερευνήθηκε μόνο το δυτικό τμήμα του κτηρίου (μήκους 7,80μ. στον άξονα Β-Ν), επειδή το υπόλοιπο τμήμα του εισχωρεί σε διπλανή ιδιοκτησία και εξαφανίζεται στην απότομη κατωφέρεια.²¹⁶ Είναι κτισμένο με επιμελώς λαξευμένες πλίνθους από ασβεστόλιθο και σώζεται σε ύψος δύο δόμων πλάτους 0,60μ. Η θεμελίωση εισχωρεί μέσα στις Μινωικές στρώσεις. Οι γωνιαίοι λίθοι καθώς και οι ανώτεροι δόμοι των τοίχων του κτηρίου αυτού αφαιρέθηκαν σε μεταγενέστερη φάση από το κτήριο.²¹⁷ Σώζεται τμήμα του δαπέδου του στα νότια, όπου έχουν βρεθεί τέσσερις σειρές πλακών τοποθετημένων επιμελώς κατά μήκος του νότιου τοίχου. Πάνω στις πλάκες βρέθηκαν ένα μολύβδινο βάρος και μια σημαντική ακολουθία κυπέλλων, τα οποία χρονολογούν την τελική χρήση του κτηρίου γύρω στο 500 π.Χ.²¹⁸ Το Κτήριο F πιθανώς να λειτούργησε ταυτόχρονα με τον Βωμό Η (περ. στο β' ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ.)²¹⁹, σε μια χρονική περίοδο που ο ναός Β και η περιοχή του παρέμενε εγκαταλελειμμένη. Αν υποθεθεί πως υπήρχε λειτουργική σχέση μεταξύ των Η και F, σε συνδυασμό με την εξαιρετικά καλή κατασκευή του F, θα ήταν πιθανό αυτό να αποτελούσε ένα δημόσιο, αν όχι θρησκευτικό κτήριο. Ωστόσο τα λίγα ευρήματα εντός του F θα μπορούσαν να ανήκουν σε οικιακό σύνολο, αφού μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν ενδείξεις για θρησκευτική χρήση. Επιπλέον, η προφανής απουσία θύρας στον δυτικό τοίχο του υποδηλώνει ότι το κτήριο είχε πρόσοψη στα ανατολικά (όπως αργότερο το ελληνιστικό Κτήριο Ε), μακριά από τον Βωμό Η και την περιοχή του ιερού.²²⁰

²¹² Καλπαξής *et al.* 1991, 72-74: πρόκειται για τα θραύσματα E8, E9, E11, E12, E13.

²¹³ Jeffery 1961, 316 αρ. 27, πίν. 60. Βλ. επίσης Van Effenterre-Ruzé 1994, 312 αρ. 83 (6^{ου} αι.).

²¹⁴ Jeffery 1961, 316 αρ. 26. Καλπαξής *et al.* 1991, 74 σημ. 272.

²¹⁵ Shaw-Shaw 2000, 36-37, πίν. 1.72 - 1.73.

²¹⁶ *Id.*, 36.

²¹⁷ *Id.*, ό.π.

²¹⁸ *Id.*, 37. Για την κεραμική, βλ. *id.*, Κεφάλαιο 4, 396-401.

²¹⁹ Για τον Βωμό Η στον Κομμό, βλ. Shaw-Shaw 2000, 36.

²²⁰ *Id.*, 37.

17. Αφρατί (Αρκάδες ή Δάτταλλα;), λόφος Αϊ-Λιά.²²¹ (εικ. 21). Στη θέση αυτή έχει εντοπιστεί ο αρχαίος οικισμός.²²² Χάλκινα ανάγλυφα και ενεπίγραφα αρχαϊκά όπλα, μέρος των οποίων κατέληξε στο Μουσείο Ηρακλείου, προήλθαν από λαθρανασκαφή στο σημείο που αργότερα διενεργήθηκε συστηματική ανασκαφή.²²³ Αποκαλύφθηκε ορθογώνιος οίκος εξωτερικών διαστάσεων 12×6,80μ. με προσανατολισμό του μακρού άξονα από ΒΑ προς ΝΔ. Το εσωτερικό περιθέει θρανίο πλάτους 0,40μ. και ύψους 0,45μ.²²⁴ Η τοιχοδομία του τοίχου T2 (πλάτους 1μ.) με τους αδρά πελεκημένους λίθους τοποθετημένους καθ' ύψος διαφέρει από εκείνη των υπολοίπων τοίχων, οι οποίοι έχουν λίθους τοποθετημένους οριζοντίως. Αυτό πιθανώς οφείλεται στο ότι η εξωτερική επιφάνεια του T2 στηρίζεται πάνω στο έντονα επικλινές έδαφος.²²⁵ Μικρό τμήμα του δαπέδου σώθηκε κοντά στο θρανίο του τοίχου T2. Πάνω του βρέθηκαν τεμάχια στρωτήρων και καλυπτήρων κεραμίδων κορινθιακού τύπου.²²⁶ Στο εσωτερικό του δωματίου βρέθηκαν πολλά θραύσματα από χάλκινα ελάσματα όπλων, λίγα κέρατα αιγών και οστά ζώων, όστρακα πίθων με ανάγλυφη και εμπιέστη διακόσμηση υστερογεωμετρικής και ανατολίζουσας περιόδου.²²⁷ Εκτός του δωματίου περισυνελέγη μια λίθινη κυλινδρική βάση πιθανώς ξύλινου κίονα (διαμ. 0,29μ. και ύψ. 0,18μ.) που βρίσκεται παράλληλά της σε οικίες και στον χώρο του ιερού της Παλαιάς Σμύρνης.²²⁸

Στο κτήριο αυτό βρέθηκε κεραμική που χρονολογείται κυρίως τη γεωμετρική και ανατολίζουσα περίοδο.²²⁹ Ωστόσο βρέθηκε και ένα μελανόμορφο όστρακο αττικής κύλικας (τύπου “Bandschale”) που μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ του 550 και 525 π.Χ.²³⁰ Αν και παραμένει αδημοσίευτο το υλικό της ανασκαφής αυτής, μέχρι στιγμής φαίνεται βεβαιωμένη η χρήση του κτηρίου αυτού τουλάχιστον μέχρι το τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.,²³¹ συνεπώς θα μπορούσε το πήλινο αρχιτεκτονικό μέλος **B18** να ανήκει σε αυτό το κτήριο. Άλλωστε σε απόσταση 100μ. περίπου ΝΔ από το δωμάτιο αυτό, στην περιοχή που εκτείνεται ο αρχαίος οικισμός, αποκαλύφθηκαν

²²¹ Λεμπέση 1969, 415.

²²² Levi 1927/29, 38κεξ.

²²³ Λεμπέση 1969, 415. Hoffmann 1972, 1κεξ., 30-31.

²²⁴ Λεμπέση 1969, 415, 416 Σχέδ. 1. Λεμπέση 1970, 457 Σχέδ. 1.

²²⁵ Id. 1969, 415.

²²⁶ Id., 416. Πλήθος ίδιων κεραμίδων βρέθηκε σε όλη τη διάρκεια της αποχωματώσεως του δωματίου αλλά και εκτός αυτού, ό.π.

²²⁷ Id., 417. Η ομολογία των αρχαιοκαπήλων επιβεβαίωσε ότι σε αυτό το σημείο είχαν βρεθεί τα ανάγλυφα και ενεπίγραφα όπλα.

²²⁸ Λεμπέση 1969, 417.

²²⁹ Id. 1970, 456, 457 Σχέδ. 1, 458.

²³⁰ Viviers 1994, 243. Λεμπέση 1969, 417.

κτήρια τα οποία χρονολογούνται σύμφωνα με την κεραμική από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο ως τον 5^ο αι. π.Χ.²³² Η Λεμπέση²³³ χαρακτήρισε το οικοδόμημα ιερό, ενώ ο Viviers *ανδρείον*.²³⁴ Την άποψη του τελευταίου αντικρούει ο Koehl, επειδή το κτήριο δεν έχει εσχάρα στο εσωτερικό του.²³⁵ Τα πρωιμότερα στοιχεία για την άσκηση λατρείας στη θέση αυτή χρονολογούνται ήδη από την ΠΓ Β περίοδο (9^{ος} αι. π.Χ.), όταν δεν υπήρχε κτήριο, αλλά μια υπαίθρια, πλακόστρωτη περιοχή, η οποία χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα τέλη του 8^{ου} αιώνα.²³⁶ Το δωμάτιο περιβάλλεται από δύο παλαιότερα οικοδομικά σύνολα.²³⁷ Τον 8^ο αι. π.Χ. το ιερό αποτελείτο από τουλάχιστον τρία σχεδόν τετράγωνα δωμάτια το ένα δίπλα στο άλλο και ένα αίθριο στα νότια, το οποίο περιβαλλόταν στα δυτικά και νότια από έναν περίβολο (Τοίχοι T11 και T16).²³⁸

18. Κάτω Σύμη Βιάννου (θέση «Κρύα Βρύση»)²³⁹ Ιερό Ερμή και Αφροδίτης. Κτήριο G (εικ. 18, τετράγωνο I48 και K49). Για τη μετονομασία των κτηρίων, βλ. A19. Αν και έχουν αποκαλυφθεί μικρά τμήματα δύο μόνο τοίχων, γνωρίζουμε ότι μέρος του δαπέδου ήταν λιθόστρωτο και ότι είχε κεραμωτή στέγη.²⁴⁰ Συγκεκριμένα, βρέθηκε μεγάλος αριθμός στρωτήρων και καλυπτήρων, κάτω από τους οποίους υπήρχε στρώμα *λεπίδος*²⁴¹ που κάλυπτε τις ξύλινες δοκούς της οροφής, άφθονα λείψανα των οποίων βρέθηκαν απανθρακωμένα. Οι καλύτερα σωζόμενες δοκοί (διαμέτρου περ. 0,30μ.) ήταν σταυροειδώς διατεταγμένες, ενώ σε μια περίπτωση διαπιστώθηκε ότι είχαν χρησιμοποιηθεί δύο λεπτότερες, προφανώς λόγω ελλείψεως μιας δοκού με διάμετρο 0,30μ.²⁴² Χρονολογείται από την κεραμική του δαπέδου του

²³¹ Viviers 1994, 243.

²³² Λεμπέση 1970, 459.

²³³ Λεμπέση 1969, 417. Ο Βασιλάκης 1988/89, 114 πρότεινε πως η λατρευόμενη θεότητα ίσως να ήταν η Αθηνά, αλλά η ανασκαφείας τουλάχιστον ως τον Απρίλιο του 1996 δεν είχε καταλήξει ακόμα, όπως προκύπτει από την επικοινωνία που είχε ο Mazarakis Ainian 1997, 224 με την ίδια. Πιθανώς ναός της Αθηνάς σύμφωνα με τους Van Effenterre – Γόντικα 2000, 445.

²³⁴ Viviers 1994, 245, 249.

²³⁵ Koehl 1997, 140.

²³⁶ Mazarakis Ainian 1997, 224.

²³⁷ Λεμπέση 1970, 456, 457 Σχέδ. 1, 458.

²³⁸ Mazarakis Ainian 1997, 224.

²³⁹ Λεμπέση 1972, 193.

²⁴⁰ Λεμπέση 1974, 223, παρένθ. πίν. Η' τοίχοι 2 και 3 τετραγώνου –Δ, πίν. 161 β και 162 β. Κάτοψη επίσης στη Λεμπέση 1985 (α), παρένθ. πίν. IB', τετράγ. I48 και K49.

²⁴¹ Η Λεμπέση προφανώς εννοεί το ειδικό μείγμα αργίλου που χρησιμοποιούνταν σαν μονωτικό. Πβ. όμως τη σημασία της λέξεως στην αρχαιότητα: Ορλάνδος-Τραυλός 1986, 167 λ. *λεπίς*: έλασμα από μέταλλο που χρησίμευε στην αρχιτεκτονική ιδίως για την επένδυση τοίχων, ξύλινων θυρωμάτων, καταφλίων, μικρότερων εξαρτημάτων θυρών, θυρίδων, κιόνων κ.α.

²⁴² Λεμπέση 1974, 223.

στο α΄ ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ.²⁴³ Άγνωστη η ακριβής χρήση του κτηρίου αυτού μέχρι την τελική και πλήρη δημοσίευση των αρχιτεκτονικών φάσεων του ιερού.

19. Κάτω Σύμη Βιάννου (θέση «Κρύα Βρύση»)²⁴⁴ Ιερό Ερμή και Αφροδίτης, Κτήριο F. Έχει αποκαλυφθεί η γωνία του. Χρονολογείται στον ύστερο 6^ο και πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.,²⁴⁵ οπωσδήποτε όχι νωρίτερα από το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ., γιατί έχει θεμελιωθεί εντός του παλαιότερου κτηρίου G [A18].²⁴⁶ (εικ. 18, τετράγωνο K48). Το κτήριο F διαθέτει στέγη από στρωτήρες και καλυπτήρες κορινθιακού τύπου, η οποία θα είχε δεχθεί επιδιορθώσεις αφού στο στρώμα των κεραμίδων βρέθηκαν δύο θραύσματα μολύβδινων συνδέσμων.²⁴⁷ Σύμφωνα με την ανασκαφέα πρόκειται για οίκο-ναό, στον οποίον μεταφέρθηκε η λατρεία της υπαίθρου.²⁴⁸ Αναμένεται η δημοσίευση των ευρημάτων από το εσωτερικό του, ώστε να επιβεβαιωθεί ο θρησκευτικός χαρακτήρας του.

20. Παλαίικαστρο. Ιερό Δικταίου Διός²⁴⁹ (εικ. 22). Στο Παλαίικαστρο, στα ΒΔ του τομέα χ (Chi), έχουν εντοπιστεί τα περισσότερα τμήματα μετα-μινωικής αρχιτεκτονικής, τα οποία ωστόσο δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης ούτε από τους ανασκαφείς ούτε από τη σύγχρονη έρευνα²⁵⁰, με εξαίρεση μόνο τα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη **B17, B30, B40**, για τα οποία θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια. Μια προσπάθεια απομόνωσης των κατασκευών της «ελληνικής» περιόδου του Παλαίικαστρου από τη δαιδαλώδη κάτοψη της μινωικής εγκατάστασης φαίνεται στην εικ. 22, όπου διακρίνονται προφανώς ένα τμήμα του περιβόλου μήκους 36 μέτρων²⁵¹ και μια λίθινη κατασκευή (βόθρος;) διαστάσεων 1,15×0,90×0,35μ.²⁵² Οι Βρετανοί ανασκαφείς είχαν παρατηρήσει απότομη μετάβαση από την ΥΜ Ι στον 6^ο

²⁴³ Λεμπέση 1974, 223.

²⁴⁴ Id. 1972, 193.

²⁴⁵ Id. 1985 (α), 263: Από το 1985 τα στεγασμένα κτήρια του ιερού ονομάζονται για λόγους συντομίας με γράμματα του λατινικού αλφαβήτου σε αντικατάσταση των περιγραφικών χαρακτηρισμών των προηγούμενων ανασκαφικών εκθέσεων. Για το κτήριο F, Λεμπέση 1985 (α), 264 και κάτοψη του στον Παρένθετο Πίνακα ΙΒ΄, τετράγωνο K48.

²⁴⁶ Λεμπέση 1974, 222-3, σχέδιο παρενθ. πίν. Η΄, τοίχοι 1 και 4 τετραγώνου –Δ, και πίν. 161β.

²⁴⁷ Id. 1985 (α), 276.

²⁴⁸ Id. 1985 (α), 276 σημ. 30.

²⁴⁹ Bosanquet 1904-05, 298κεξ.

²⁵⁰ Macveagh Thorne-Prent 2000, 172, 178 εικ. 2.

²⁵¹ Bosanquet 1904-05, 299.

αι. π.Χ., η οποία αποδόθηκε στην ισοπέδωση του χώρου, κατάσταση που επιδεινώθηκε στη σύγχρονη εποχή από την αναζήτηση οικοδομικού υλικού²⁵³. Ωστόσο έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις σχετικά με τη διατάραξη της στρωματογραφίας, αφού ένα σύνολο από τμήματα πήλινης υδρορρόης, λύχνων και ακέραιων αγγείων πόσεως με λεπτά τοιχώματα, το οποίο προέρχεται από την ύστερη κλασική ή ελληνιστική περίοδο, επιβεβαιώνει την αδιατάρακτη κατάσταση των αποθέσεων.²⁵⁴ Τα αρχιτεκτονικά μέλη περιλαμβάνουν τμήματα μια πήλινης σίμης [B30] και ακροκεράμους [B40, B41, B45]. Τα ευρήματα αυτά βρέθηκαν διάσπαρτα στην επιφάνεια του εδάφους ή συγκεντρωμένα πίσω από τον περίβολο του τεμένους.²⁵⁵ Ο Bosanquet είχε υποθέσει την ύπαρξη ενός ναού του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος ανακαινίστηκε πιθανώς στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁵⁶ Μια νέα ωστόσο εξέταση των ευρημάτων κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτά αντιπροσωπεύουν τέσσερα διαφορετικά συστήματα κεράμωσης στο χρονικό διάστημα 560/550 π.Χ. και άλλο ένα στην κλασική περίοδο.²⁵⁷ Αναμένεται η επανεξέταση των ημερολογίων και των ευρημάτων της ανασκαφής προκειμένου να απαντηθούν αρκετά ερωτήματα.²⁵⁸

21. Πατέλα Πρινιά, Ναός C (εικ. 23). Νοτιοανατολικά των «Ναών» Α και Β αποκαλύφθηκε ένα κτήριο παρόμοιας κάτοψης (διαίρειτο σε πρόναο, σηκό, οπισθόδομο), εσωτερικών διαστάσεων 11×5μ. και με προσανατολισμό Α-Δ.²⁵⁹ Οι εξωτερικές διαστάσεις του (12,20×6,20μ.) προκύπτουν από το δημοσιευμένο σχέδιο. Εντός του σηκού αποκαλύφθηκε μια ορθογώνια εσχάρα, διαστάσεων 1,00×1,75μ., πολύ κοντά στον τοίχο του οπισθοδόμου. Οι πλάκες που σχηματίζουν το περίγραμμα της εδράζονται απ' ευθείας στον βράχο. Συγκρατούνται από γέμισμα χώματος πάχους 0,30μ. πάνω στο οποίο είχαν τοποθετηθεί οι λίθινες πλάκες του δαπέδου.²⁶⁰ Η θέση της εσχάρας βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο του χώρου που ορίζουν ο σηκός και ο

²⁵² Bosanquet 1904-05, 299.

²⁵³ Id. 1904-1905, 299-300.

²⁵⁴ Macveagh Thorne-Prent 2000, 172.

²⁵⁵ Bosanquet 1904-05, 300.

²⁵⁶ Id. 1939-40, 68.

²⁵⁷ Macveagh Thorne-Prent 2000, 173. Sporn 2002, 45.

²⁵⁸ Macveagh Thorne-Prent 2000, 174-5.

²⁵⁹ Rizza 1995, 805 εικ. 6 (απεικονίζεται η θέση του σε σχέση με τους ναούς Α και Β), 807, 809 εικ. 8 (κάτοψη). Ο βόρειος και νότιος τοίχος διατηρούνται σε ύψος δύο δόμων, ο ανατολικός και ο δυτικός σε ύψος ενός (id., 807).

²⁶⁰ Id., 807.

οπισθόδομος.²⁶¹ Ο πρόναος είναι κατά ένα μέτρο ευρύτερος από τον σηκό και τον οπισθόδομο και παρουσιάζει μια επιμήκυνση κυρίως στο βόρειο τμήμα του, όπου βρέθηκαν τρεις βάσεις ή μια κοντά στην άλλη, λαξευμένες στον βράχο.²⁶² Αυτή η ανωμαλία του προνάου έρχεται σε αντίθεση με την ενότητα του κτηρίου, το οποίο φαίνεται να κατασκευάστηκε σε μια μόνο φάση,²⁶³ και οφείλεται στην ύπαρξη προγενέστερων κτηρίων στην περιοχή του κτηρίου C. Στην παλαιότερη φάση αποδίδονται οι τρεις βάσεις του προνάου και άλλη μια βάση κίονα επίσης λαξευμένη στον βράχο, που αποκαλύφθηκε βορείως της εσχάρας κάτω από το λιθόστρωτο δάπεδο του κτηρίου.²⁶⁴ Δεν είναι γνωστά τα κινητά ευρήματα από τον «ναό C» (αν και ο Rizza τον χαρακτηρίζει έτσι), δεν αποκλείεται όμως να ήταν ένα δημόσιο κτήριο, πιθανότατα *ανδρείον* ή ακόμα και κατοικία, από τη στιγμή που βρέθηκε να περιβάλλεται από σύνολο άλλων κτηρίων.²⁶⁵ Η χρονολογία του κτηρίου αυτού δεν είναι ακόμα εξακριβωμένη. Τα παλαιότερα ευρήματα από την περιοχή της πόλης ανάγονται στην ΥΕΙΙ Γ περίοδο, ενώ τα νεώτερα δάπεδα κοντά στους καταρρεύσαντες τοίχους χρονολογούνται από την κεραμική στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁶ Τα στοιχεία ωστόσο της πρώτης δημοσίευσης δεν επαρκούν για τη διατύπωση ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

22. Ίτανος. Στην περιοχή της νεκροπόλεως έχουν επισημανθεί δύο κύριες φάσεις της εποχής που εξετάζουμε: η μια χρονολογείται το αργότερο τον 7^ο αι. π.Χ. και αποκάλυψε ένα οικιστικό τετράγωνο, ενώ η άλλη στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και αντιστοιχεί στην κατασκευή ενός μεγάλου κτηρίου.²⁶⁷ (Για την τοπογραφική θέση της νεκροπόλεως, εικ. 24).²⁶⁸ Η προσεκτική μελέτη των φάσεων της κατοίκησης αυτής της περιοχής επιτρέπει να χρονολογηθεί η πρώτη φάση αυτού του κτηρίου στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από

²⁶¹ Rizza 1995, 808.

²⁶² Id., 807.

²⁶³ Id., ό.π. Ο βόρειος τοίχος φαίνεται πως προϋπήρχε.

²⁶⁴ Id., 808.

²⁶⁵ D' Acunto 1995, 17 σημ. 15.

²⁶⁶ Rizza 1995, 810.

²⁶⁷ Greco-Kalraxis-Papadakis-Schnapp-Viviers 2002, 581. Σε προηγούμενη ανασκαφική έκθεση η Φάση I είχε χρονολογηθεί τουλάχιστον στον 7^ο αι. π.Χ. και πιθανώς στο β' ήμισυ του 8^{ου} αι. π.Χ., βλ. Greco-Kalraxis-Schnapp-Viviers 2000, 552 και εικ. 4.

²⁶⁸ Τοπογραφικό σχέδιο με τη θέση της νεκροπόλεως στον Kalraxis 1999, 117 εικ. 12 και στη Sporn 2002, πίν. 5.1.

οπτές πλίνθους που εδράζονταν πάνω σε λίθινο κρηπίδωμα.²⁶⁹ Αυτό το κτήριο θα γνώρισε αρκετές φάσεις αναμόρφωσης χωρίς όμως να αλλάξει η γενική κάτοψη του. Η ανατολική πρόσοψή του φτάνει περίπου τα 15μ. και εξ αρχής αποτελείτο από μια αίθουσα συμποσίου και πιθανώς από άλλα δύο πλευρικά δωμάτια στο βόρειο τμήμα (μέχρι στιγμής δεν έχει αποκαλυφθεί το μνημείο στο σύνολό του) και από μια αυλή (διαστάσεων 2×4μ. περίπου) στην οποία θα είχε είσοδο ένα άλλο δωμάτιο στο νότιο τμήμα. Η σύνδεση μεταξύ των δύο χώρων του κτηρίου γινόταν από μια *παστάδα* που ανοιγόταν στην κύρια πρόσοψη, την ανατολική.²⁷⁰ Από την αυλή φθάνει κανείς στο κυρίως δωμάτιο, εσωτερικών διαστάσεων 6×4,75μ., το οποίο διαθέτει στο κέντρο του μια εστία από πλάκες ασβεστολίθου. Ο προσανατολισμός αυτής της εστίας είναι ακριβώς με κατεύθυνση B-N και υπολογίζεται πως τον ίδιο θα είχε και το κυρίως δωμάτιο. Στη νοτιοανατολική γωνία ανοίγεται μια θύρα προς ένα δεύτερο δωμάτιο, τραπεζοειδούς κάτοψης, ίδιου μήκους με την κυρίως αίθουσα, αλλά εσωτερικού πλάτους περίπου 1,75μ. στα νότια και περίπου 2,30μ. στα βόρεια.²⁷¹ Ένας υπόνομος διέσχισε την αυλή στη βόρεια πλευρά της και δεχόταν τα απόνερα της κύριας αίθουσας μέσω ενός επιφανειακού αγωγού που καλυπτόταν με πλάκες σχιστολίθου και έβρισκε διέξοδο σε έναν εξωτερικό υπόνομο.²⁷² Αν και η ανασκαφή δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, είναι δυνατόν να συνδέσει κανείς το κτήριο αυτό με αθλητικές δραστηριότητες.²⁷³ Πιθανώς στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. αυτό το σύνολο δέχθηκε μια σημαντική τροποποίηση (Φάση II), που θα ακολούθησε προφανώς έπειτα από μια βίαιη καταστροφή.²⁷⁴ Στο στρώμα εγκατάλειψης της κύριας αίθουσας βρέθηκαν αρκετά αντικείμενα που έχουν σχέση με τον αθλητισμό (ένας δίσκος και αλτήρες) και αποκαλύπτουν μια από τις λειτουργίες του χώρου αυτού τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., αν όχι και τον 6^ο αι. π.Χ.²⁷⁵ Η προφανής απομόνωση του κτηρίου και του ανδρήρου πάνω στο οποίο δεσπόζει (ιδίως η απουσία οποιασδήποτε άλλης κατασκευής σε απόσταση 50 τ.μ. περίπου), θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν στη σκέψη πως πρόκειται για ένα κτήριο που συνδέεται με την κρητική *αγέλη*.²⁷⁶ Το κτήριο εγκαταλείφθηκε εκούσια στα 475-450 π.Χ., το νότιο τμήμα του ωστόσο συνέχισε να χρησιμοποιείται ως τον 4^ο

²⁶⁹ Greco-Kalpaxis-Papadakis-Schnapp-Viviers 2002, 581-582.

²⁷⁰ Id., 582. Η αυλή έχει εσωτερικό πλάτος 2,50μ., βλ. Greco-Kalpaxis-Schnapp-Viviers 2000, 552.

²⁷¹ Greco-Kalpaxis-Schnapp-Viviers 2000, 552, 554 εικ. 10.

²⁷² Greco-Kalpaxis-Papadakis-Schnapp-Viviers 2002, 582 και εικ. 3.

²⁷³ Id., ό.π.

²⁷⁴ Greco-Kalpaxis-Schnapp-Viviers 2000, 553.

²⁷⁵ Id., 555, εικ. 11 (δίσκος), εικ. 12 (αλτήρας).

²⁷⁶ Greco-Kalpaxis-Papadakis-Schnapp-Viviers 2002, 582.

αι. π.Χ. Τον 1^ο αι. π.Χ. το νεκροταφείο, που ως τότε είχε σεβαστεί τα ερείπια του αρχαϊκού κτηρίου, επεκτάθηκε στην περιοχή του.²⁷⁷

23. Γόρτυς. Βόρεια κλιτύς του λόφου του Βουρβουλίτη, λίγα εκατοντάδες μέτρα ΒΑ της Γόρτυνος (εικ. 25, θέση VII). Κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας εντοπίστηκε ένα σημείο που περιβάλλεται στα δυτικά, νότια και ανατολικά από έναν καμπύλο τοίχο κτισμένο από μεγάλους λίθους, και μπορεί να θεωρηθεί ως το *τέμενος* του ιερού.²⁷⁸ Στο εσωτερικό του τοίχου βρέθηκαν πολυάριθμα αναθήματα. Κατά μήκος του δεν εντοπίστηκε η είσοδος στο ιερό, η οποία πιθανώς να ήταν στα ΝΑ. Στην κορυφή του υψώματος ωστόσο αναγνωρίζεται αναμφίβολα μια τετράγωνη κατασκευή που αποτελείται από τέσσερις μεγάλους τοίχους πάχους 1,20μ. στον άξονα Α-Δ, ενώ εκεί που η κατωφέρεια είναι πιο απότομη, το πάχος είναι 0,90μ. στον άξονα Β-Ν. Οι λίθοι είναι μεσαίου μεγέθους, λείοι στην όψη, καλά τοποθετημένοι στον βράχο και ορίζουν ένα κτήριο διαστάσεων 13,95×11,30μ. που έχει τη μακρά πλευρά στην κατεύθυνση Α-Δ²⁷⁹ και υψώνεται πάνω σε χαμηλή κρηπίδα (εικ. 26). Στη βόρεια πλευρά του υπάρχει ένα θρανίο σχήματος L που έχει διαμορφωθεί από τον φυσικό βράχο.²⁸⁰ Προς το παρόν δεν γνωρίζουμε αν είχε εσωτερική διαίρεση από μικρά δωμάτια ή κάποιον άλλον τρόπο κάλυψης του εσωτερικού χώρου που υπερέβαινε τα 10μ.²⁸¹ Το κτήριο έχει χρονολογηθεί με επιφύλαξη από τον La Torre στον 7^ο αι. π.Χ., αλλά ο Mazarakis Ainian δεν αποκλείει τη χρονολόγησή του στη Γεωμετρική περίοδο, από τη στιγμή που η θέση αυτή δεν έχει ανασκαφεί ακόμα.²⁸² Τα επιφανειακά ευρήματα -πήλινα ειδώλια και ζώδια- και οι αναλογίες της κάτοψης βρίσκουν στενά παράλληλα στην κάτοψη και τα αναθήματα της υπομινωικής και πρωτογεωμετρικής περιόδου από την ακρόπολη της Γόρτυνας.²⁸³ Στα ευρήματα συγκαταλέγονται και ανάγλυφα αγγεία, πίνακες και ένας λύχνος της ανατολίζουσας περιόδου.²⁸⁴ Δεδομένων των κινητών ευρημάτων, των διαστάσεων και της τυπολογίας της κάτοψης του κτηρίου είναι δυνατόν να υποθέσει κανείς με αρκετή

²⁷⁷ Greco-Kalpaxis-Papadakis-Schnapp-Viviers 2002, 582. Greco-Kalpaxis-Schnapp-Viviers 2000, 554.

²⁷⁸ La Torre 1988/89, 290-291, 292 εικ. 14, πίν. I θέση VII.

²⁷⁹ Id., 291, 296 εικ. 18.

²⁸⁰ Id., 294.

²⁸¹ Id., 295.

²⁸² La Torre 1988/89, 296. Mazarakis Ainian 1997, 227, εικ. 479b, 336.

²⁸³ La Torre 1988/89, 296, εικ. 19. Mazarakis Ainian 1997, 228.

²⁸⁴ La Torre 1988/89, 297 και σημ. 25, εικ. 21.

ασφάλεια πως πρόκειται για ένα ναϊκό κτήριο,²⁸⁵ το οποίο απέχει αρκετές εκατοντάδες μέτρα ανατολικά του οικισμού.²⁸⁶

²⁸⁵ La Torre 1988/89, 291.

²⁸⁶ Η Perlman 2000, 62 και σημ. 32 υπολογίζει τον πληθυσμό του οικισμού γύρω στα 170-270 άτομα.

Κατηγορία Α. IV: Κτήρια βεβαιωμένης κοσμικής χρήσης

24. Κομμός. Κτήριο Q (περ. 625-600 π.Χ.)²⁸⁷ (εικ. 27 με το σύνολο των αρχαϊκών κτισμάτων). Ασυνήθιστης κάτοψης και μεγέθους κτήριο, ορίζει προς Νότον το ιερό στον Κομμό. Είναι πολύ επίμηκες (μήκους 38μ.) και στενό. Το εξωτερικό πλάτος κυμαίνεται από 5,40μ. στα ανατολικά ως 6,20μ. στα δυτικά. Αρχικώς πρέπει να είχε είτε πέντε ή έξι δωμάτια και πιθανώς μια επίπεδη οροφή. Ήταν κτισμένο στη φυσική πλαγιά του λόφου, χωρίς να έχει προηγηθεί καμία προσπάθεια ισοπέδωσης της περιοχής, γι' αυτό εμφανίζει υψομετρική διαφορά 2 μέτρων από την ανατολική υψηλότερη πλευρά ως τη δυτική.²⁸⁸ Φαίνεται πως η είσοδος του ήταν μόνο από τα δυτικά.²⁸⁹ Το κτήριο Q ήταν κτισμένο με επαναχρησιμοποιημένες λιθοπλίνθους Μινωικής εποχής, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιμέλεια.²⁹⁰ Σε όλα τα δάπεδά του και στην παρακείμενη αυλή νοτίως του, περισυνελέγησαν πολλά θραύσματα εμπορικών αμοφορέων από την Αττική, τη Χίο, τη Λέσβο, την Ανατολική Ελλάδα, τα οποία μαζί με την καλής ποιότητας κεραμική παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις εμπορικές σχέσεις του ιερού με την υπόλοιπη Ελλάδα.²⁹¹ Όλα τα αγγεία από το κτήριο Q χρονολογούνται με βεβαιότητα στο τελευταίο ήμισυ και πιθανώς στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.²⁹² Η ποικιλία των πρόχειρων χαραγμάτων (graffiti) πάνω σε αγγεία πόσεως αποδεικνύει την παρουσία εμπόρων από την Κεντρική Ελλάδα, ίσως από τη Βοιωτία, τη Λοκρίδα ή τη Φωκίδα, κυρίως κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ.²⁹³ Στο εσωτερικό του δεν υπήρχαν ίχνη θρανίων ή ανακλίντρων για δείπνο ούτε η κεραμική παραπέμπει σε κάποια ιεροτελεστία ή τελετουργικό δείπνο.²⁹⁴ Από την άλλη πλευρά η μεγάλη ποσότητα εμπορικών αμοφορέων που είχαν συσσωρευτεί στο δάπεδο δείχνει πως το κτήριο χρησίμευε για την αποθήκευση εισηγμένων προϊόντων, κυρίως υγρών. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το κτίσμα αυτό πρέπει κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ. να ήταν αποθηκευτικός χώρος για την φύλαξη εμπορικών προϊόντων, ξένων ή εγχώριων, μια παροχή υπηρεσίας που θα

²⁸⁷ Shaw-Shaw 2000, 31-35, πίν. 1.66 – 1.68 και πίν. 3.4 με κάτοψη όλων των αρχαϊκών κτηρίων του ιερού.

²⁸⁸ Shaw-Shaw 2000, 31.

²⁸⁹ Id., 33.

²⁹⁰ Id., 32.

²⁹¹ Id., 33.

²⁹² Id., ό.π.

²⁹³ Id., ό.π.

²⁹⁴ Id., 34.

διευκόλυνε εκείνους που είτε διαχειρίζονταν είτε επισκέπτονταν το κοντινό ιερό.²⁹⁵ Ο R. Koehl προτείνει πως το κτήριο Q ίσως ήταν η αποθήκη τροφίμων του *ανδρείου* του Κομμού (έτσι ερμηνεύει τον ναό B, A3) την αρχαϊκή περίοδο.²⁹⁶

25. Αγία Πελαγία Αχλάδας Ηρακλείου. Αποκαλύφθηκε κτήριο ελληνιστικής περιόδου (4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ.)²⁹⁷, το Κτήριο I, το οποίο αποτελούσε την τελική φάση διαρκούς χρήσεως του χώρου από τη μινωική περίοδο στην αρχαϊκή ως την ελληνιστική (εικ. 28). Κάτω από την εστία του 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε σε βάθος 0,50μ. από το δάπεδο η παλαιότερη εσχάρα, η οποία σχηματιζόταν από λεπτές και πολύ χαμηλές όρθιες πλάκες σχιστόλιθου και άλλων λίθων. Είναι πολύ μεγαλύτερη από την υπερκείμενή της (έχει πλάτος 1,80μ. και άγνωστο συνολικό μήκος). Εντός και εκτός αυτής βρέθηκαν τέφρα, μικρά οστά ζώων και ένας αστράγαλος. Η εσχάρα αυτή έχει θεμελιωθεί σε τοίχους ΥΜ ΙΙΙ περιόδου και στον μεταξύ τους χώρο.²⁹⁸ Χρονολογείται με ασφάλεια βάσει των αττικών εισαγωγών περίπου στο 500-480 π.Χ.²⁹⁹ και ορίζει ένα *terminus ante quem* για την κατασκευή του κτηρίου στο οποίο βρισκόταν. Μετά την καταστροφή του αρχαϊκού κτηρίου ο χώρος της εσχάρας καλύφθηκε από στρώση άμμου κυρίως και μικρών λίθων. Πάνω στη στρώση αυτή έγινε το δάπεδο του νεότερου οικοδομήματος (4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ.).³⁰⁰ Η διαδοχική επάλληλη θέση των εστιών δείχνει την προσήλωση σε ορισμένη παράδοση, η οποία είναι αναμενόμενη για ένα δημόσιο οικοδόμημα.³⁰¹ Ο χώρος ερμηνεύτηκε από τους ανασκαφείς ως πρυτανείο.³⁰²

²⁹⁵ Shaw-Shaw 2000, 34.

²⁹⁶ Koehl 1997, 143.

²⁹⁷ Αλεξίου 1973 (α), 462.

²⁹⁸ Id., ό.π.

²⁹⁹ Erickson 2000, 17 σημ. 53.

³⁰⁰ Αλεξίου 1973 (α), 462.

³⁰¹ Αλεξίου 1973 (β), 473.

³⁰² Αλεξίου 1973 (β), 473. Αλεξίου 1973-74, 884 σχ. 1, 885.

25α. Ιεράπετρα, θέση Αζοριά, 1χμ. νοτιοανατολικά από το Καβούσι.³⁰³ Οι ανασκαφές διενεργούνται εδώ και τρία χρόνια από την Αμερικανική Σχολή υπό την επίβλεψη του καθηγητή Προϊστορικής και Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας, Λευτέρη Χατζόπουλου. Αποκαλύφθηκε μια τυπική αρχαϊκή πόλη, έκτασης 200 στρεμμάτων, η οποία παρουσίασε διάρκεια ζωής από το 7000 π.Χ. έως και το 480 π.Χ., οπότε ένα αιφνίδιο γεγονός οδήγησε στην καταστροφή της. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο μεγάλα δημόσια κτήρια, διαστάσεων 7×20μ.: το ανδρείον και το πρυτανείον της πόλεως, σύμφωνα με την ερμηνεία του ανασκαφέα. Αίθουσες συσσιτίου, τρεις μεγάλες κουζίνες με εστίες και τρεις μεγάλες αποθήκες τροφίμων διέθεταν και τα δύο κτήρια.

³⁰³ Πληροφορίες για τη θέση αυτή δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα «Ελευθεροτυπία», στο φύλλο της 16^{ης} Ιουλίου 2004 σε άρθρο της Ελένης Παπαδοπούλου. Λόγω της ολοκλήρωσης του μεγαλύτερου τμήματος της παρούσας εργασίας την ημερομηνία εκείνη, ο αύξων αριθμός της θέσεως είναι αναγκαστικά ο 25 α, προκειμένου να αποφευχθεί η διόρθωση του συνόλου των αυξόντων αριθμών εντός του κειμένου.

Κατηγορία Α.Υ: Ενδείξεις για την ύπαρξη δημοσίων κτηρίων τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.

[Ακολουθείται γεωγραφική κατάταξη]

- 26 **Δικτυνναίον.** Το ιερό της Δίκτυννας βρισκόταν στο ακρωτήριο Σπάθα στον κολπίσκο Μενιές Ροδωπού.³⁰⁴ Ένα τμήμα πήλινης σίμης του ύστερου 7^{ου} αι. π.Χ. [B32], που τώρα πια δεν σώζεται, είναι η μοναδική ένδειξη για την ύπαρξη ναού προς τιμήν της Δίκτυννας την εποχή εκείνη.³⁰⁵
- 27 **Δικτυνναίον.** Ένα θραύσμα επίσης πήλινης σίμης του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. [B33], το οποίο έχει απολεσθεί, αποτελεί το μοναδικό στοιχείο της ύπαρξης ενός ναού στα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Ο ναός αυτός θα μπορούσε να συνδεθεί με την ίδρυση ναών από τους Σαμίους το έτος 519 π.Χ., σύμφωνα με την πληροφορία του Ηροδότου (3.59).³⁰⁶ (βλ. Κεφάλαιο 2 για την Κυδωνία)
- 28 **Κυδωνία (Χανιά).** Λείψανα μεγάλου επιμήκους κτίσματος είχαν έλθει στο φως το 1935 στη θέση «Νέα καταστήματα» των Χανίων, συγκεκριμένα στο βάθος της «Πλατείας 1878».³⁰⁷ Στην εικ. 29 απεικονίζεται τοπογραφικός χάρτης της πόλεως των Χανίων,³⁰⁸ σύμφωνα με τον οποίο το κτήριο αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί στο κέντρο της πόλης, νοτίως του Δημαρχείου.³⁰⁹ Δυστυχώς δεν εξακριβώθηκαν ποτέ οι διαστάσεις και το είδος του οικοδομήματος, επειδή μέχρι την καθυστερημένη επέμβαση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, το αρχαίο υλικό που αποκαλύφθηκε είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για την ανέγερση της «Κλινικής Πεντάρη».³¹⁰ Πολύ αργότερα παραδόθηκε στο Μουσείο Χανίων από τους ιδιοκτήτες της κλινικής το τμήμα της πόρινης ανάγλυφης ζωφόρου **B15**. Ο Θεοφανείδης ερμήνευσε το κτήριο αυτό ως ναό της Ήρας, τον οποίον συνέδεσε με την επανίδρυση της Κυδωνίας το 524 π.Χ. από Σαμίους φυγάδες,³¹¹ πρέπει όμως να ανήκε στον 7^ο αι. π.Χ. σύμφωνα με την χρονολόγηση που δεχόμαστε για

³⁰⁴ Άποψη του όρμου στην Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 64 εικ. 73.

³⁰⁵ Sporn 2001, 226.

³⁰⁶ Id., ό.π.

³⁰⁷ Θεοφανείδης 1956, 218. Η πλατεία αυτή πρέπει να έχει μετονομαστεί στη σημερινή Πλατεία 1866 σύμφωνα με πληροφορίες του Δήμου Χανίων.

³⁰⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 31-32 εικ. 32.

³⁰⁹ Id., 35.

³¹⁰ Θεοφανείδης 1956, 218. Θα είχε ενδιαφέρον να αναζητηθεί το κτήριο αυτό σήμερα, ώστε να διαπιστωθεί αν έχει καταδαφιστεί ή αν υπάρχει ακόμα για μια τελευταία επέμβαση της Αρχ/κής Υπηρεσίας στα θεμέλιά του.

³¹¹ Id., 223.

την ζωφόρο **B15** ή και πιο πριν (στην περίπτωση που η ζωφόρος τοποθετήθηκε αργότερα στο κτήριο).

29 **Αξός, θέση Μεγάλος Τράφος** στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακροπόλεως της αρχαίας πόλεως (αγροτεμάχιο Ιωάννου Δαφέρμου).³¹² Η επίχωση της Τάφρου T19 στο ψηλότερο άνδηρο του αγρού αποτελείται από δύο στρώματα, από τα οποία το ανώτερο, πάχους 0,40μ.-0,60μ., είναι δαιδαλικό-αρχαϊκό με θραύσματα κεράμων, ακροκεράμων, ειδωλίων και πήλινων πλακών.³¹³ Το στρώμα αυτό προφανώς έχει κατολισθήσει από τα υπερκείμενα άνδηρα και έχει καλύψει τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά στρώματα, εικόνα που παρατηρείται επίσης στο επάνω και μεσαίο άνδηρο.³¹⁴ Μπορούμε να συμπεράνουμε συνεπώς με αρκετή ασφάλεια πως στη ΝΔ πλευρά της ακροπόλεως της Αξού υπήρχε ένα κτήριο ανατολίζουσας-αρχαϊκής περιόδου πιθανώς θρησκευτικού χαρακτήρα. Τα ευρήματα παραμένουν αδημοσίευτα.

30 **Τυλισσός**.³¹⁵ Στην κορυφή του λόφου αποκαλύφθηκαν τρεις μεγάλες μινωικές οικίες, η Α, η Β και η Γ. Πάνω από τις δύο πρώτες οικίες εντοπίστηκαν ερείπια ιστορικών χρόνων («ελληνικά» σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Χατζιδάκι).³¹⁶ Δύο λίθινες βάσεις μεγάλων διαστάσεων βρέθηκαν στο εσωτερικό μιας επίσης μεγάλης κατασκευής³¹⁷ (εικ. 30). Θα μπορούσαν να αποτελούν εσωτερικά στηρίγματα ενός ναού, ο ανασκαφέας όμως δεν αποκλείει να ανήκαν σε αναθηματικούς κίονες κατά το πρότυπο του βωμού του Διός Λυκαίου στην Αρκαδία (Παυσανίας, 8.38.5).³¹⁸ Στα βορειοανατολικά αυτού του συνόλου βρέθηκε ένας τετράγωνος βωμός,³¹⁹ ο οποίος χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ.³²⁰ Κοντά του περισυνελέγησαν τα μέλη **B9**.

³¹² Προκοπίου 1994-96, 294.

³¹³ Id., 295.

³¹⁴ Id., ό.π.

³¹⁵ Η ορθογραφία και ο τονισμός σύμφωνα με τον E. Kirsten, s.v. Tyliossos, *RE* VII A2 (1948), 1723.

³¹⁶ Hazzidakis 1934, 66.

³¹⁷ Id., 66-67, εικ. 15, πίν. XIV, 1 και X, 2.

³¹⁸ Id., 67-68.

³¹⁹ Id., 68, πίν. XIV, 1-2.

³²⁰ Atlas, 362 αρ. 558. Τα ερείπια χαρακτηρίζονται Κλασικά και Ελληνιστικά.

- 31 **Φαιστός, δεύτερη (μεσαία) ακρόπολη.** Κατά την έναρξη της πρώτης ιταλικής ανασκαφικής αποστολής αποκαλύφθηκε στην κορυφή της μεσαίας ακρόπολης, στην Τομή 15³²¹ (εικ. 31), το στόμιο ενός φρέατος λαξευμένου στον βράχο³²² (εικ. 32). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αρχιτεκτονικά θραύσματα [B22, B23, B24, B25, B26, B27] και ένα τμήμα παραστάδας θύρας με «ωραία» κυμάτια (κατά τη διατύπωση του Pernier) επίσης από πάρο (διαστ. 0,25×0,64μ., πάχ. 0,11μ.).³²³ Στη βάση της νότιας κλιτύς της ίδιας ακρόπολης είχε βρεθεί το κιονόκρανο B2. Από την ίδια ακρόπολη προέρχονται και οι πήλινες ακροκέραμοι B36 και B37. Ο La Rosa υποθέτει την ύπαρξη ενός λατρευτικού κτηρίου στο ανατολικό άκρο της μεσαίας ακροπόλεως γύρω στα τέλη της πρωτοαρχαϊκής περιόδου.³²⁴
- 32 **Φαιστός, Χάλαρα.** Μια επιγραφή νομικού περιεχομένου που βρέθηκε στη θέση αυτή³²⁵ και αποδίδεται στο β' ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ.³²⁶ ή στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.³²⁷ θα πρέπει να αποδοθεί προφανώς σε ένα δημόσιο κτήριο.³²⁸ (για τη θέση των Χάλαρων βλ. εικ. 40).
- 33 **Γόρτυς, Ακρόπολη.** Δεν γνωρίζουμε αν οι ακροκέραμοι B43 και B44 ανήκαν σε κάποιο κτήριο της περιοχής του ιερού ή σε μια μετασκευή του ναού A4.
- 34 **Γόρτυς, Θέση Μαυρόπαππας.** Οι ανεπίγραφες λιθόπλινθοι (IC IV 80, 81, 90, 91) που βρέθηκαν εντοιχισμένες στη βυζαντινή βασιλική, περίπου 200μ. στα νοτιοδυτικά του Πυθίου, θα πρέπει να ανήκαν σε έναν ναό ή δημόσιο κτήριο (εικ. 33 αρ. 3).³²⁹ Οι επιγραφές χρονολογούνται στις αρχές του α' ημίσεως του 5^{ου} αι. π.Χ. και από το περιεχόμενό τους μπορούμε να υποθέσουμε πως το κτήριο θα

³²¹ La Rosa 1996, 63, 64 εικ. 1. Ο La Rosa 1996 επανεξέτασε τα ημερολόγια των αρχικών αυτών ανασκαφών και εντόπισε μερικά από τα ευρήματα αυτά στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου και σε παλαιές φωτογραφίες.

³²² Id., 65 εικ. 5.

³²³ La Rosa 1996, 64 και σημ. 7.

³²⁴ Id., 83.

³²⁵ Di Vita-Cantarella 1978, 429. Για τη θέση των Χάλαρων, βλ. *Creta antica*, εικ. 136 αρ. 1.

³²⁶ Di Vita-Cantarella 1978, 431.

³²⁷ La Rosa 1996, 63.

³²⁸ Di Vita-Cantarella 1978, 432.

³²⁹ IC IV, 9-10. Perlman 2000, 61-62 και σημ. 23-24 με παλαιότερη βιβλιογραφία. D' Acunto 2002, 221 σημ. 254, 222 εικ. 25 αρ. 3 για τη θέση Μαυρόπαππας.

ήταν αρχείο ή έδρα αξιωματούχων που εισέπρατταν πρόστιμα που διατιμώνταν σε δίκες.³³⁰

35 **Γόρτυς, Αγορά** (κοντά στον ποταμό Μητροπολιανό). Ένα σύνολο λιθοπλίνθων στις οποίες έχουν λαξευτεί νόμοι που χρονολογούνται περίπου στα 500-450 π.Χ. (*IC IV 41-51*), υποδηλώνουν την ύπαρξη στη θέση αυτή κάποιου αρχαϊκού κτηρίου του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.³³¹ (βλ. 33 αρ. 6).

36 **Ελτυνία /Ελτυναία** (σημερινό μετόχι Ζαγουριάνοι στο χωριό Κουνάβοι Πεδιάδος, 9 χμ. νοτίως της Κνωσού και 14 χμ. από το Ηράκλειο,³³² θέση Ελληνικά³³³). Κατά την εκχωμάτωση αμαξιτής οδού αποκαλύφθηκαν το δωρικό κιονόκρανο **B3**, ενεπίγραφες πλάκες και ξεστοί λίθοι σε βάθος δύο περίπου μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους.³³⁴ Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται θραύσματα πίθων και μελαμβαφή όστρακα.³³⁵ Δοκιμαστική τομή κατά μήκος της οδού αποκάλυψε μερικά τοιχία από μικρούς λίθους και πηλό και μια λίθινη κυκλική βάση κίονος ύψους 0,20μ. και διαμ. 0,38μ., τα οποία καλύφθηκαν εκ νέου.³³⁶ Σημαντικό εύρημα για την ταύτιση της θέσεως αποτελεί η πλάκα από κογχυλιάτη λίθο (Μουσείο Ηρακλείου, αρ. 210).³³⁷ Στην επιφάνειά της έχει εγχάρακτη νομοθετική επιγραφή περί αικιών, η οποία χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ.,³³⁸ μάλλον γύρω στα 500 π.Χ.³³⁹ Η εύρεσή της στους Κουνάβους δείχνει πως η θέση αυτή, αν δεν αποτελούσε το κέντρο της Ελτυνίας, σίγουρα

³³⁰ Perlman 2000, 62 και σημ. 25-26.

³³¹ Perlman 2000, 61. D' Acunto 2002, 221 και σημ. 254, 222 εικ. 25 αρ. 6 για τη θέση της Αγοράς και του Μητροπολιανού ποταμού.

³³² Ξανθουδίδης 1920, 75.

³³³ Id., 77.

³³⁴ Ξανθουδίδης 1918 (α), 24. Id. 1920, 75.

³³⁵ Ξανθουδίδης 1918 (α), 24.

³³⁶ Ξανθουδίδης 1920, 75. Ωστόσο στην πρώτη παρουσίαση των ευρημάτων ο Ξανθουδίδης 1918 (α), 24 χαρακτήριζε τη βάση ως κατώτερο σπόνδυλο μικρού αρράβδωτου κίονος που βρέθηκε πάνω σε κτιστή βάση και τα τοιχία ως θεμέλια μικρών κτισμάτων.

³³⁷ Αποτελείται από δύο συνανήκοντα τεμάχια, σωζόμενου ολικού μήκους 2,40μ., ύψους 0,46μ. και πάχους 0,21μ. Άνω έχει αναθύρωση ύψους 0.09μ., βλ. Ξανθουδίδης 1920, 77 και *IC I X 2* (με πιο ευκρινείς εικόνες στη σελίδα 91).

³³⁸ Jeffery 1961, 310.

³³⁹ Πιστεύω πως αυτή είναι η πιο πιθανή χρονολόγηση της επιγραφής. Άλλωστε ο Ξανθουδίδης 1920, 79 θεωρεί πως η επιγραφή της Ελτυνίας είναι παλαιότερη της Μεγάλης Επιγραφής της Γόρτυνας, επειδή οι ποινές αναφέρονται σε δραχμές (*δαρκνά*) και όχι σε στατήρες, όπως συμβαίνει στη Γόρτυνα, αλλά και επειδή η γλώσσα, ο τύπος των γραμμάτων και το σημείο στίξης | παραπέμπουν σε μια παλαιότερη χρονολόγηση, ό.π., 81. Η Μεγάλη επιγραφή της Γόρτυνας χρονολογείται περίπου στο μέσον του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Jeffery 1961, 310, 315 αρ. 7.

συμπεριλαμβανόταν στην επικράτεια αυτής της πόλεως.³⁴⁰ Περίπου είκοσι έτη αργότερα η έκταση στην οποία ήταν πιθανό να υπήρχε αυτό το κτήριο, είχε ήδη καλυφθεί από αμπέλια και ήταν δύσκολη η αναζήτησή του.³⁴¹ Κατά τον Ξανθουδίδη τα ευρήματα αυτά αποτελούν τα λείψανα ενός δωρικού ναού του 7^{ου} αι. π.Χ.³⁴² Η Sporn αναφέρει απλώς πως πρόκειται για κτήριο της αρχαϊκής περιόδου.³⁴³

37 **Ελτωνία/ Ελτωναία.** Εκτεταμένα ερείπια κτηρίων στη θέση Κεντέρι ή Ζάγουρας στο χωριό Κουνάβοι Πεδιάδος, τα οποία ανακαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών και μέρος τους καταστράφηκε.³⁴⁴ Διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλων κτηρίων, που είχαν οικοδομηθεί κατά μεγάλο μέρος τους με μεγάλους πελεκητούς λίθους, μερικοί από τους οποίους έχουν μήκος 1,50μ.³⁴⁵ Ήταν άφθονα τα όστρακα «ελληνικής» εποχής και μεγάλα κεραμίδια με αναθυρώσεις. Βρέθηκαν επίσης τεμάχια αρχαϊκών πίθων, υφαντικά βάρη και ένα χάλκινο πρόσθιο πόδι λέοντος που βρέθηκε στερεωμένο με μόλυβδο πάνω σε πώρινο βάθρο και πιθανώς να ανήκε σε κάθισμα ή τράπεζα που στηριζόταν σε πόδια λέοντος.³⁴⁶ Ο Πλάτων θεώρησε πιθανή στην περιοχή αυτή την ύπαρξη κάποιου δημοσίου οικοδομήματος ή και ναού.³⁴⁷

38 **Κνωσός.** Υπάρχουν ενδείξεις ότι η ελληνική αγορά της Κνωσού βρισκόταν πιθανώς κάπου στην περιοχή της ρωμαϊκής κοσμικής Βασιλικής,³⁴⁸ δηλαδή σε μια περιοχή βορείως του «ανακτόρου», όπου δεν έχουν διενεργηθεί ανασκαφές και ίσως η περιοχή αυτή στο μέλλον να καλύψει το κενό που εμφανίζει η Κνωσός τον 6^ο αι. π.Χ.³⁴⁹ (εικ. 34). Νοτιοανατολικά της κοσμικής Βασιλικής βρέθηκε ένα

³⁴⁰ Φαράκλας *et al.* 1998, 91.

³⁴¹ Πέτρου-Μεσογειίτης Χρ. Ν., Χρονικά, *ΕΕΚΣ* 1 (1938), 616.

³⁴² Ξανθουδίδης 1920, 75.

³⁴³ Sporn 2002, 140 και σημ. 944.1.

³⁴⁴ Πλάτων 1956, 418. Sporn 2002, 140 σημ. 944.2

³⁴⁵ Πλάτων 1956, 419.

³⁴⁶ *Id.*, *ό.π.*

³⁴⁷ *Id.*, *ό.π.*

³⁴⁸ Hood-Smyth 1981, 19, 20, 42 αρ. 112 (για τη ρωμαϊκή κοσμική Βασιλική). Για τη θέση της, βλ. Evans 1928, τον χάρτη απέναντι από τη σελ. 547.

³⁴⁹ Coldstream-Huxley 1999, 298.

θραύσμα αρχαϊκής ελληνικής επιγραφής.³⁵⁰ Άλλη μια πρόιμη ελληνική επιγραφή (*IC I 56 αρ.2*), η οποία προήλθε από την περιοχή της Βασιλικής, όπως αναφέρει ο Halbherr, ανήκε προφανώς σε ένα τοίχο εγχάρακτο με νόμους κατά το πρότυπο της μεγάλης επιγραφής της Γόρτυνας.³⁵¹ Τα θραύσματα μιας άλλης επιγραφής (*IC I 59f. αρ. 5 και 5 bis*), τα οποία είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί για την κατασκευή της ρωμαϊκής Βασιλικής, προέρχονταν παρομοίως από έναν νόμο που ήταν γραπτός σε έναν τοίχο με ερυθρά γράμματα.³⁵²

39 **Κνωσός.**³⁵³ Στον αμπελώνα ΒΔ του ανακτόρου της Κνωσού βρέθηκαν τυχαία δύο θραύσματα αρχαϊκής αρχιτεκτονικής γλυπτικής και μια επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο Megaw χρονολόγησε υποθετικά το ένα γλυπτό στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. και στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. το άλλο³⁵⁴ [**B20, B21**]. Δοκιμαστικές τομές στον αμπελώνα αποκάλυψαν ρωμαϊκά νομίσματα και κεραμική πάνω από μια ΥΜ στρώση, αλλά κανένα ίχνος από αρχαϊκό στρώμα. Στην απέναντι πλευρά του δρόμου, πάνω από το ανάκτορο, αποκαλύφθηκε ένας τοίχος που χρονολογείται από την κεραμική στην ΥΓ περίοδο.³⁵⁵ Το 1935 βρέθηκε τμήμα επιγραφής αμέσως νότια του αμπελώνα της Επαύλεως *Αριάδνη*,³⁵⁶ στο μικρό οικόπεδο έξω από την πύλη που οδηγούσε δίπλα από το φυλάκιο ως πάνω στο ανάκτορο.³⁵⁷ Η επιγραφή αυτή όπως και άλλη μια (*IC I. VIII, 56 αρ. 2*)³⁵⁸ από το κοντινό χωριό Μακρύτειχος³⁵⁹ χρονολογούνται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁰ Αυτές οι επιγραφές ίσως να προέρχονται από τους τοίχους του αρχαϊκού ναού που είχε κτιστεί στα ερείπια της αυλής του «ανακτόρου»,³⁶¹ τον λεγόμενο ναό της Ρέας **A54**. Γενική κάτοψη της Κνωσού με την γύρω περιοχή στην εικ. 34.

³⁵⁰ Hood-Smyth 1981, 19, 43 αρ. 118, εικ. 4 τετράγωνο D6.

³⁵¹ Id., 19 και σημ. 67, 42 αρ. 112.

³⁵² Id., 19 και σημ. 68.

³⁵³ Id., 50 αρ. 209, εικ. 4 τετράγωνο E7.

³⁵⁴ Megaw 1936, 150. Jeffery 1949, 36.

³⁵⁵ Megaw 1936, 150.

³⁵⁶ Για τη θέση της Επαύλεως *Αριάδνη* σε σχέση με τον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, βλ. Evans 1928, τον χάρτη απέναντι από τη σελ. 547 (εικ. 34).

³⁵⁷ Jeffery 1949, 36.

³⁵⁸ Id. 1961, 315 αρ. 13.

³⁵⁹ Για τη θέση και την απόσταση του χωριού αυτού από τον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, βλ. Evans 1928, χάρτη απέναντι από τη σελ. 547 (εικ.34).

³⁶⁰ Jeffery 1949, 37.

- 40 **Κνωσός.**³⁶² Θέση Μοναστηριακό Κεφάλι. Στην ανατολική πλευρά του λόφου της ακροπόλεως βρέθηκε ένα πρώιμο δωρικό κιονόκρανο **B4**, το οποίο τώρα πια δεν σώζεται. Στην ίδια περιοχή παρατηρήθηκαν τον Αύγουστο του 1978 μερικά θραύσματα ογκωδέστατων πήλινων κεραμίδων που πιθανώς να στέγαζαν ένα ελληνικό δημόσιο κτήριο (π.χ. έναν ναό).
- 41 **Κνωσός.** Βασιλική οδός. Αρχαϊκό φρέαρ περίπου 100μ. βορείως της Επαύλεως *Αριάδνη*.³⁶³ (εικ. 35 τετράγωνο D6). Πήλινα αρχιτεκτονικά θραύσματα, συγκεκριμένα κεραμίδες και ακροκέραμοι, βρέθηκαν στην απόθεση L του Φρέατος H της Βόρειας Βασιλικής Οδού (RR/H/60), το οποίο χρονολογήθηκε βάσει εισηγμένων αττικών μελανόμορφων και μελαμβαφών προϊόντων στο 500-480 π.Χ.³⁶⁴ Το φρέαρ αυτό είχε σκαφτεί σε υπαίθριο χώρο. Ωστόσο η παρουσία θραυσμάτων κορινθιακών κεραμίδων στο 8^ο μέτρο της απόθεσης, καθώς και δύο πήλινων ανθεμωτών ακροκεράμων (**B38, B39**) καθιστά πιθανή την ύπαρξη ενός αρχαϊκού κτηρίου κάποιας επιτήδευσης στην γύρω περιοχή,³⁶⁵ μολονότι οι ανασκαφικές έρευνες και στις δύο πλευρές της Μινωικής Βασιλικής Οδού δεν έφεραν στο φως κανένα ίχνος κτηρίων που να είχαν ανεγερθεί μεταξύ της γεωμετρικής και ύστερης κλασικής περιόδου.³⁶⁶
- 42 **Αμνισός.** Στους ΒΔ πρόποδες του λόφου της Παλιόχωρας³⁶⁷ (εικ. 36, περιοχή D) είχε αποκαλυφθεί σύμφωνα με τον Μαρινάτο ένα ιερό του τέλους της γεωμετρικής περιόδου, το οποίο είχε κτιστεί εν μέρει ακριβώς πάνω από τους τοίχους ενός κτηρίου της MM περιόδου.³⁶⁸ Σε άλλο άρθρο του ο ίδιος αναφέρει πως οι τοίχοι του μινωικού οικοδομήματος είχαν χρησιμοποιηθεί στο αρχαϊκό

³⁶¹ Jeffery 1949, 37. Για ένα άλλο θραύσμα αρχαϊκής επιγραφής, βλ. Hood-Smyth 1981, 49 αρ. 193, εικ. 4 τετράγωνο E7.

³⁶² Hood-Smyth 1981, 45 αρ. 145, εικ. 4 τετράγωνο D7.

³⁶³ Id., 44 αρ. 134, εικ. 4 τετράγωνο D6.

³⁶⁴ Coldstream 1973, 45.

³⁶⁵ Id., ό.π. Την παρουσία ενός μέχρι στιγμής αγνώστου ιερού στην περιοχή αμέσως δυτικά του ανακτόρου συμπεραίνουν οι Coldstream – Huxley 1999, 297.

³⁶⁶ Coldstream 1973, 33.

³⁶⁷ Marinatos 1934, 246. Schäfer 1991, εικ. 1 και Schäfer 1992, 159, Χάρτης 120, όπου με το D σημειώνεται ο χώρος του ιερού του Διός Θενάτα και με J ο λόφος της Παλιόχωρας.

³⁶⁸ Marinatos 1934, 246. Πολλές λιθόπλινθοι του MM κτηρίου φέρουν εγχάρακτα τεκτονικά (λιθουργικά) σήματα.

ιερό, επειδή το αρχαϊκό στρώμα βρίσκεται βαθιά μέσα στο μινωικό οικοδόμημα.³⁶⁹ Το ιερό αυτό έχει υποστεί σοβαρές ζημιές από γεωργικές εργασίες. Στην περιοχή που κατελάμβανε βρέθηκε ένα μελανό στρώμα που είχε πάχος 0,50μ. στο κέντρο του, με πλήθος καταλοίπων αρχαϊκής περιόδου,³⁷⁰ όπως χάλκινα και πήλινα ειδώλια, ειδώλια από φαγεντιανή και ένα ενδιαφέρον αγγείο που βρίσκει παράλληλό του στη Σπάρτη.³⁷¹ Τα κεραμικά ευρήματα ήταν πενιχρά: λίγα όστρακα ανατολίζουσας τεχνοτροπίας μαζί με γεωμετρικά.³⁷² Τα στρώματα είχαν διαταραχτεί ήδη από την αρχαϊκή περίοδο πολλές φορές.³⁷³ Αν και οι σωζόμενοι αναλημματικοί τοίχοι και οι κλίμακες του ιερού χρονολογούνται από την MM III B, τη νεοανακτορική, την YM I A και την ελληνιστική περίοδο,³⁷⁴ δεν πρέπει να αποκλείσουμε την ύπαρξη στο ιερό αυτό ενός κτηρίου της ύστερης αρχαϊκής περιόδου, λόγω της ευρέσεως των λίθινων αρχιτεκτονικών μελών **B28**,³⁷⁵ τα οποία ο Schäfer χρονολογεί μεταξύ του 520 και του 450 π.Χ. περίπου.³⁷⁶ Την ύπαρξη ενός τέτοιου κτηρίου ενισχύουν και τα ευρήματα της ανασκαφής του Μαρινάτου: πολλοί στρωτήρες και καλυπτήρες διαφόρων τύπων, θραύσματα ακροκεράμων [**B47**, **B48**] τεμάχια μικρών πόρινων βωμών, ένα τεμάχιο πόρινου ακρωτηρίου (;) [**B59**].³⁷⁷ Το έτος 1984, κατά τον καθαρισμό της περιοχής του Ιερού (Τομέας D) από την γερμανική αποστολή, περισυνελέγησαν ένα θραύσμα στρωτήρα αρχαϊκής περιόδου³⁷⁸ και θραύσματα κεραμίδων που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν από την αρχαϊκή ως την ελληνιστική περίοδο.³⁷⁹ Στο ιερό αποδίδει ο Μαρινάτος και το δωρικό κιονόκρανο **B5**. Την ακριβή θέση του υστεροαρχαϊκού κτηρίου θα μπορούσαν να αποκαλύψουν μελλοντικές ανασκαφές.³⁸⁰

³⁶⁹ Μαρινάτος 1934, 130.

³⁷⁰ Marinatos 1934, 246. Πάχος 0,70μ. αναφέρει ο Μαρινάτος 1933, 97 για το μελανό στρώμα.

³⁷¹ Marinatos 1934, 247. Παράλληλο του αγγείου στο BSA 14, 66 εικ. 7. Πιο εκτενής παρουσίαση των ευρημάτων του μέλανος στρώματος στα εξής άρθρα: Μαρινάτος 1934, 130-1 και Id., ΠΑΕ 1936, 82.

³⁷² Marinatos 1934, 247.

³⁷³ Marinatos 1934, 248. Μαρινάτος 1933, 97.

³⁷⁴ Schäfer 1991, 353.

³⁷⁵ Id., 355.

³⁷⁶ Schäfer 1992, 183.

³⁷⁷ Μαρινάτος 1933, 100. Για τους μικρούς βωμούς, βλ. Marinatos 1934, 246 και το Κεφάλαιο 6.ΙΙ.

³⁷⁸ Stürmer 1992, 226, 227 αρ. D, 1 a 2, πιν. 101, 1. Σωζ. μήκ. 0,11μ., πάχ. περιφέρειας 0,06μ., πάχ. κέντρου 0,029μ., σωζ. πλάτ. 0,08μ. Χωρίς επίχρισμα, πηλός σκληρός, ερυθρωπός.

³⁷⁹ Id., 226, 227 αρ. D, 1 a 3, πιν. 101,2, και αρ. D, 1 a 4, πιν. 101,3.

³⁸⁰ Schäfer 1991, 355. Id. 1992, 183.

43 **Λύττος**. Στο χωριό Ξιδάς έχουν βρεθεί θραύσματα επιγραφών νομικού περιεχομένου (*IC I. XVIII 1-7*), οι οποίες έχουν χαραχτεί σε λιθοπλίνθους ικανού πάχους, ώστε να προέρχονται από τοίχους κτηρίων. Η επιγραφή *IC I. XVIII 1* χρονολογείται περ. στα 550-525(;) π.Χ.,³⁸¹ ενώ οι υπόλοιπες (ό.π., αρ. 2-7) χρονολογούνται με επιφύλαξη γύρω στο 500 π.Χ.³⁸² Μια λιθοπλίνθος άγνωστης προέλευσης από κυανόφαιο ασβεστόλιθο (σιδερόπετρα) που φέρει στις δύο όψεις της αρχαϊκές επιγραφές γραμμένες βουστροφηδόν, πιθανότατα προέρχεται από κάποιο δημόσιο κτήριο της Λύττου, αφού σε αυτήν αναγράφονται δύο διατάγματα που αφορούν σαφώς τους Λυττίους.³⁸³ Η οπισθογραφική αυτή πλίνθος πήρε αργότερα τη μορφή ενός κιονοκράνου³⁸⁴ (εικ. 37). Σύμφωνα με τους Van Effenterre ανήκε αναμφίβολα στη βάση κάποιου τοίχου του αρχαϊκού ναού. Αν η ταινία και το κυμάτιο που έχουν σήμερα σβηστεί ανήκαν σε αυτό το πρώτο στάδιο, θα μπορούσαμε να το φανταστούμε στο άνω μέρος μιας παραστάδας που θα ήταν ορατή και από τις δύο ενεπίγραφες όψεις.³⁸⁵ Είναι λιγότερο πιθανό η πλίνθος αυτή να ήταν τμήμα μιας οπισθογραφικής στήλης, αφού το πάχος της είναι παντού το ίδιο.³⁸⁶ Η επιγραφή χρονολογείται κυρίως στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. παρά στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁸⁷ Η περισυλλογή θραυσμάτων από ανάγλυφους αρχαϊκούς πίθους και η εμφάνιση τμημάτων τοίχων οικοδομήματος στη νότια κλιτύ του λόφου του χωριού Ξιδάς, υποδηλώνουν πως ίσως εκεί θα πρέπει να αναζητηθεί μελλοντικά ο οικισμός της αρχαίας Λύττου.³⁸⁸

44 **Αφρατί** (Αρκάδες /Δάτταλλα). Οι διαστάσεις του κιονοκράνου **B1** αλλά και η διαμόρφωση της ανώτερης επιφάνειάς του (βλ. Κεφάλαιο 5.Π.α) συνηγορούν υπέρ της τοποθέτησής του σε ένα κτήριο μνημειακού μεγέθους.

³⁸¹ Jeffery 1961, 315 αρ. 15, πίν. 60.

³⁸² Id., 315 αρ. 16.

³⁸³ Van Effenterre H. et M. 1985, 157, εικ. 1-6. Διαστάσεις: μήκος 0,525μ., ύψος 0,303μ., πάχος 0,34 – 0,355μ. Η πλίνθος αυτή είχε βρεθεί αρχικά από τον Ν. Πλάτωνα, *Χρονικά, Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), 534-535.

³⁸⁴ Van Effenterre H. et M. 1985, 157, 160, εικ. 4 και 5.

³⁸⁵ Id., 160.

³⁸⁶ Id., ό.π.

³⁸⁷ Id., 164.

³⁸⁸ Λεμπέση Α., «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης-Λύττος», *ΑΔ* 24 (1969), *Χρονικά Β'2*, 418.

- 45 **Αφρατί(;)** . Η ακροκέραμος **B34** αποτελεί ένδειξη της ύπαρξης ενός κτηρίου περίπου στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. Η διατήρηση του επιχρίσματος στην επιφάνειά της πιθανώς να σημαίνει πως η ακροκέραμος δεν είχε παραμείνει για πολύ καιρό εκτεθειμένη στις καιρικές συνθήκες, ίσως επειδή το κτήριο να καταστράφηκε σύντομα μετά την ανέγερσή του.
- 46 **Αφρατί** (Αρκάδες/ Δάτταλλα). Το πήλινο αρχιτεκτονικό μέλος **B35** (είτε πρόκειται για ακροκέραμο είτε για κάποιου είδους ανάγλυφο) αποτελεί ένδειξη της ύπαρξης κάποιου κτηρίου στην περιοχή των Αρκάδων στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.
- 47 **Αφρατί** (Αρκάδες/ Δάτταλλα). Το ανάγλυφο **B29** πιθανώς να ανήκε σε ένα κτήριο του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. Ίσως το πήλινο γοργόνειο **B18** να ανήκε στο ίδιο κτήριο.
- 48 **Πραισός**. Λόφος Προφήτη Ηλία (**Τρίτη Ακρόπολη**, γνωστή και ως Altar Hill,³⁸⁹ εικ. 38 και εικ. 39). Το επίκρανο **B10** πιθανότατα προέρχεται από ένα κτήριο του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. στη θέση αυτή. Υποθέτουμε απλώς ότι οι ακροκέραμοι **B42** που χρονολογούνται την ίδια περίοδο, ανήκαν στο ίδιο κτήριο. Την ύπαρξη ιερού – άγνωστης μέχρι τώρα θεότητας- στην κορυφή του λόφου αυτού μαρτυρεί και ο αποθέτης που βρέθηκε εκεί.³⁹⁰ Κατά τις πρώτες ανασκαφές είχαν βρεθεί σημαντικές ποσότητες γεωμετρικής κεραμικής, πήλινων ειδωλίων, καθώς και μεταλλικά όπλα και πανοπλίες.³⁹¹
- 49 **Πραισός**. Θέση Μεσάβρυσης (εικ. 38). Εντοπίστηκαν τμήματα από τη θεμελίωση ενός μικρού ναού και πήλινα ειδώλια, τα οποία σύμφωνα με τη συνοπτική παρουσίαση του Forster φαίνεται πως είναι αρχαϊκά.³⁹²

³⁸⁹ Για τη θέση της, βλ. Whitley *et al.* 1995, 410 εικ. 2. Whitley 1998, 28 εικ. 2.1 και 30 εικ. 2.3.

³⁹⁰ Halbherr 1901 (α), 378.

³⁹¹ Bosanquet R.C., "Excavations at Praesos, I", *BSA* 8 (1901/02), κυρίως σ. 254-259. Forster 1901-02, 272-280, πίν. VII. Mazarakis Ainian 1997, 333. Τοπογραφική αποτύπωση των τριών Ακροπόλεων της Πραισού στον Whitley 1998, 30 εικ. 2.3.

³⁹² Forster 1901-02, 278 κεξ. Sporn 2002, 43. Τοπογραφικός χάρτης στον Whitley 1998, 28 εικ. 2.1.

50 **Πραισός.** Λόφος «Στου Κούκου το Κεφάλι» κοντά στο Επάνω Ζάκρο.³⁹³ (εικ. 38). Την ύπαρξη ενός μικρού περιφερειακού ιερού σημαίνουν γραπτά γεωμετρικά όστρακα, πήλινα ζώδια και αρχαϊκά πλακίδια με ανάγλυφη παράσταση «Απόλλωνος» που περισυνελέγησαν από τη θέση αυτή. Τα θεμέλια ενός αξιοσημείωτου κτηρίου εντοπίστηκαν στη ΒΔ κλιτύ του λόφου, όπως και ενός παρομοίου στον απέναντι λόφο (*Βίγλες Σκουλάζα*). Και τα δύο ήταν απογυμνωμένα από χώμα.

51 **Πραισός.** Θέση Άνοιξη κοντά στη Ρούσσα Εκκλησιά (εικ. 38).³⁹⁴ Όμοια περίπτωση όπως ο αρ. 50. Ο Ν. Παπαδάκης υποθέτει πως το ιερό οικοδόμημα που θα υπήρχε εκεί, πρέπει να καταστράφηκε τελείως από την καλλιέργεια και το κτίσιμο των ξερολιθιών των αγρών με το δομικό υλικό του.

52 **Πραισός.** Ο Forster αναφέρει επίσης τη δοκιμαστική τομή στο τέταρτο άνηδρο κάτω και στα δυτικά της Ακροπόλεως Ι.³⁹⁵ Από εκεί πρέπει να προέρχονται αρχαϊκά πήλινα πλακίδια και ειδώλια, των οποίων το ακριβές σημείο εύρεσης δεν είναι γνωστό.³⁹⁶ Στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει να αναμένει κανείς ένα ακόμα μικρό ιερό στα όρια της επικράτειας της Πραισού.

³⁹³ Hogarth D., "Excavations at Zakro, Crete", *BSA* 7 (1900-01), 148 αρ. 4. Whitley 1998, 28 εικ. 2.1 (τοπογραφικό περιοχής), 37 σημ. 8.

³⁹⁴ Πλάτων Ν., Χρονικά, *ΚΧρ* 8 (1954), 511. Παπαδάκης 1982, 389, πίν. 273β. Whitley 1998, 28 εικ. 2.1, 37 σημ. 8.

³⁹⁵ Forster 1902, 271. Forster 1904-05, 243. Για τη θέση της Ακροπόλεως Ι, βλ. Whitley *et al.* 1995, 410 εικ. 2. Whitley 1998, 28 εικ. 2.1, 30 εικ. 2.3, 31 εικ. 2.4.

³⁹⁶ Whitley 1998, 37 και σημ. 8.

53. **Φαιστός. Περιοχή Μονής Αγ. Γεωργίου Φαλάντρας**, στα ανατολικά του ανακτόρου, μεταξύ της δυτικής και μεσαίας ακρόπολης, δηλ. μεταξύ του μινωικού «ανακτόρου» και της κορυφής του Αφέντη Χριστού, στα ανατολικά της αψίδας της ομώνυμης βενετσιάνικης εκκλησίας³⁹⁷ (εικ. 40). Ο Levi αποκάλυψε τα θεμέλια ενός κτηριακού συγκροτήματος, στο οποίο εντάσσεται ένα σχεδόν τετράγωνο κτήριο διαστάσεων 7,30×6,50μ.³⁹⁸ (εικ. 41). Το εσωτερικό του, στο οποίο σώζονται υπολείμματα πλακόστρωτου δαπέδου, χωρίζεται σε δύο τμήματα από δύο κίονες, όπως προκύπτει από την ύπαρξη των βάσεων, η μία από τις οποίες σώζει σαφή ίχνη του κορμού του κίονα.³⁹⁹ Ο βόρειος τοίχος κοντά στη δυτική γωνία σώζεται στο μέγιστο ύψος της κατασκευής (1,20μ., δηλαδή 6-7 στρώσεις) και εμφανίζει επιμελημένη τοιχοποιία.⁴⁰⁰ Το πάχος των τοίχων ανέρχεται στα 0,55μ.⁴⁰¹ Κάτω από τη ΝΔ γωνία υπάρχει μια άλλη γωνία κτηρίου με διαφορετικό προσανατολισμό, στα θεμέλια του οποίου βρέθηκαν μόνο MM όστρακα.⁴⁰² Εντός του τετράπλευρου δωματίου βρέθηκαν όστρακα υπογεωμετρικών ή αρχαϊκών πύλων.⁴⁰³ Ένα ασυνήθιστο πήλινο σωληνωτό αντικείμενο ερμηνεύθηκε ως υδρορρόη.⁴⁰⁴ Οι απόψεις δίστανται σχετικά με την χρονολόγησή του. Ερμηνεύτηκε αρχικά από τον Levi ως ναός της υπογεωμετρικής ή αρχαϊκής περιόδου⁴⁰⁵ (8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.), αλλά έχει εκφραστεί και η υπόνοια από την Banti ότι πιθανώς να ανήκει στην ελληνιστική περίοδο, αφού ακριβώς στη Φαλάντρα βρέθηκαν ελληνιστικές οικίες στον υπαίθριο χώρο 94.⁴⁰⁶ Ο ίδιος ο Levi σε ύστερη παρουσίαση αυτού του κτηριακού συγκροτήματος αναφέρει πως η τελευταία φάση χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο.⁴⁰⁷ Τέλος, ο La Rosa χρονολογεί το κτήριο στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου, επειδή εντόπισε έναν μελαμβαφή λύχνο της περιόδου αυτής ενσωματωμένο στο εσωτερικό ενός τοίχου που

³⁹⁷ Levi 1961-62, 462. Για τη θέση της Μονής του Αγ. Γεωργίου, βλ. *Creta antica*, εικ. 136 αρ. 3.

³⁹⁸ Levi 1976, 599 εικ. 965. Mazarakis Ainian 1997, 229.

³⁹⁹ Levi 1961-62, 465. Levi 1957-58, 394, εικ. 5. Η μια βάση φαίνεται πως βρέθηκε *in situ* στον κεντρικό άξονα Β-Ν του δωματίου. Είναι ένας τετράγωνος λίθος, πλευράς 1 μέτρου, στην ανώτερη επιφάνεια του οποίου υπάρχουν υπολείμματα ενός προεξέχοντος δίσκου που θα αποτελούσε προφανώς την απόληξη του κίονα. Σε μια άλλη μεγάλη πλάκα πιθανώς να είχε απολαξεντεί σε μεταγενέστερη φάση μια παρόμοια προεξοχή δίσκου.

⁴⁰⁰ Levi 1961-62, 465.

⁴⁰¹ Id., 465 σημ. 1.

⁴⁰² Id., ό.π. βλ. και Levi 1976, 600.

⁴⁰³ Id., 466.

⁴⁰⁴ Id., 466 εικ. 137, 467 και σημ. 2 (διαστάσεις: ύψος 0,29μ., μήκος 0,46μ., μέγ. διάμ. 0,19μ.).

⁴⁰⁵ Levi 1957-1958, 394. Levi 1961-62, 465.

⁴⁰⁶ Banti 1960, 633.

σχετίζεται με αυτό το κτήριο.⁴⁰⁸ Τελείως διαφορετική και αστήρικτη η προτεινόμενη χρονολόγηση του Βασιλάκη γύρω στα 1700 π.Χ.⁴⁰⁹ Η Sporn κατατάσσει με αρκετή πιθανότητα το κτήριο αυτό στους ναούς, αν και γνωρίζει ότι δεν είναι δυνατός ο προσδιορισμός της λατρευομένης θεότητας.⁴¹⁰ Η αλήθεια είναι πως ο προσανατολισμός του κτηρίου αυτού προς Ν διαφέρει από εκείνον του λεγόμενου ναού της Ρέας [A2].

Αξιίζει εδώ να σημειωθεί ότι στην περιοχή της Μονής του Αγ. Γεωργίου στη Φαλάντρα είχε βρεθεί πριν από την έναρξη των ανασκαφών στη Φαιστό μια κεφαλή αιλουροειδούς [B11] που χρονολογείται στην ανατολίζουσα περίοδο. Αν και ο ίδιος ο Pernier δίνει αντιφατικές αναφορές σχετικά με τον τόπο εύρεσής του (έχει αναφέρει και την ακρόπολη της Φαιστού), θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι πρώτες ανασκαφικές αναφορές.⁴¹¹ Η εύρεση αυτού του γλυπτού στην περιοχή του Αγ. Γεωργίου θα έλεγα πως αποτελεί ένδειξη ύπαρξης κάποιου θρησκευτικού κέντρου στην περιοχή αυτή, υπόθεση που ενισχύεται από την ανεύρεση πήλινων αρχιτεκτονικών μελών κοντά στην Μονή από τον A. Taramelli⁴¹² και τμήματα κορμού κίωνων και μαρμάρινων γείσων από τον L. Pernier.⁴¹³

⁴⁰⁷ Levi 1976, 600. Παρουσία ελληνιστικής κεραμικής αναφέρεται και στο Levi 1961-62, 467.

⁴⁰⁸ La Rosa V., Portale E.C., “Le case ellenistiche ad Ovest del Piazzale I a Festòs”, *ASAtene* 74-75 (1996-97), 215-396. D’ Acunto 2001, 350 και σημ. 114.

⁴⁰⁹ Βασιλάκης 1988-89, 124.

⁴¹⁰ Sporn 2002, 204.

⁴¹¹ Αναλυτική παλαιότερη βιβλιογραφία στον La Rosa 1996, 84, εικ. 26. Βλ. και σχετική συζήτηση στον D’ Acunto 2001, 315-318.

⁴¹² Taramelli A., “Cretan expedition XIX. A Visit to Phaestos”, *AJA* 5 (1901), 427. D’ Acunto 2001, 350 και σημ. 111.

⁴¹³ Pernier L., “Scavi della missione italiana a Phaestos, 1900-1901”, *MonAntLinc* 12 (1902), στ. 11. D’ Acunto 2001, 350 και σημ. 112.

54. Κνωσός. «Ναός της Ρέας». Θεμέλια ορθογώνιου κτηρίου ΒΑ του Νοτίου Προπύλου και δυτικά της κεντρικής αυλής, στην περιοχή του λεγόμενου Court of the Altar. Πρόκειται για έναν οίκο προσανατολισμένο προς Ανατολάς, διαστάσεων 10,15×7,00μ.⁴¹⁴ (εικ. 42, C αρ. 21). Ανεσκάφη από τον Evans, ο οποίος αρχικά τον ερμήνευσε ως μυκηναϊκό μέγαρο⁴¹⁵ και αργότερα ως έναν πρώιμο ελληνικό ναό, τον «οίκο της Ρέας», που ιδρύθηκε πάνω στα ερείπια του ανακτόρου.⁴¹⁶ Στα ευρήματα περιλαμβάνονται αναθηματικά αγγεία και νομίσματα, τα οποία βρέθηκαν πολύ κοντά στο κτήριο, ανατολικά από αυτό, στην κεντρική αυλή πάνω από Νεολιθικές οικίες.⁴¹⁷ Μεταξύ της κεραμικής βρέθηκαν και θραύσματα κεραμίδων, συνεπώς το κτήριο σε κάποια φάση ήταν στεγασμένο.⁴¹⁸ Ο Evans χρονολόγησε τα τέσσερα αργυρά αιγινητικά νομίσματα μεταξύ του 7^{ου} και του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ.,⁴¹⁹ σήμερα όμως πιστεύεται ότι κανένα από αυτά τα νομίσματα δεν μπορεί να χρονολογηθεί πιο πριν από το 500 π.Χ.⁴²⁰ Η μελέτη της κεραμικής από τους M. Hartley⁴²¹ και P. Callaghan⁴²² έδειξε πως -με εξαίρεση ελάχιστων οστράκων γεωμετρικής (πιθανώς και Πρωτογεωμετρικής περιόδου⁴²³)- η πλειονότητα της κεραμικής προέρχεται από την εποχή μεταξύ του 5^{ου} και του 2^{ου} αι. π.Χ., αφού μόνο εννέα όστρακα είναι παλαιότερα και απουσιάζουν όστρακα ρωμαϊκής περιόδου.⁴²⁴ Το πρωιμότερο θραύσμα ανήκει σε έναν μικρογραφικό «κρατηρίσκο» και χρονολογήθηκε στο α΄ ήμισυ του 5^{ου} αι.⁴²⁵ Η νέα εξέταση όμως των «κρατηρίσκων» από τον Erickson έδειξε πως αυτοί είναι σύγχρονοι των κύαθων με ψηλό λαιμό Τύπου VI, οι οποίοι χρονολογούνται γύρω στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα, αν όχι στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.⁴²⁶

Οι αρχιτεκτονικές φάσεις του κτηρίου μελετήθηκαν από τον Hallager, ο οποίος απέδωσε τα σχετικά θεμέλια σε μια ορθογώνια κατασκευή που χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού: Συγκεκριμένα, το κτήριο είχε κτιστεί κατά την

⁴¹⁴ Evans, *PM* II.1, 6, εικ. 2. Sporn 2002, 124.

⁴¹⁵ Evans A.J., *BSA* 7 (1900-01), 21ff. Thomas 1998, 205 σημ. 5. Sporn 2002, 124 σημ. 836.

⁴¹⁶ Evans, *PM* II.1, 7. Την άποψή του στήριξε στην πληροφορία του Διόδωρου του Σικελιώτη (V.66) που αναφέρει ότι την εποχή του ήταν ακόμα ορατά στην Κνωσό τα θεμέλια του Οίκου της Ρέας και ενός πανάρχαιου άλσους κυπαρισσιών.

⁴¹⁷ *Id.*, 6-7.

⁴¹⁸ Popham 1978, 186 (αναφορά Callaghan), 187.

⁴¹⁹ Evans, *PM* II.1, 5-6.

⁴²⁰ Coldstream 2000, 287, 288 αρ. J 12 και J 13, πίν. 58.

⁴²¹ Hartley 1930-31, 92.

⁴²² Αναφορά Callaghan στο άρθρο του Popham 1978, 186, πίν. 27 α, Ε.

⁴²³ Hartley 1930-31, 92, 93 εικ. 23. Popham 1978, 186: τα όστρακα που είχε μελετήσει ο Hartley είχαν χαθεί τη δεκαετία του '70.

⁴²⁴ Βλ. αναφορά του Callaghan στον Popham 1978, 186.

⁴²⁵ *Id.*, ό.π. Ο Coldstream 2000, 286, προτιμά την ονομασία «κύαθος». Περιγραφή και τομή του αγγείου, ό.π., 287 αρ. J3, εικ. 8.

πρώτη μυκηναϊκή φάση μετασκευής της περιοχής των Υπόστυλων Κρυπτών και άλλαξε σε μια δεύτερη μυκηναϊκή οικοδομική φάση.⁴²⁷ Από την άλλη πλευρά υπάρχει η άποψη πως το κτήριο κτίστηκε από επαναχρησιμοποιημένες λιθοπλίνθους μινωικής περιόδου.⁴²⁸ Η χρονολόγηση του κτηρίου παραμένει πάντως αδιευκρίνιστη, εφ' όσον δεν έχουν τύχει μελέτης τα θραύσματα των κεραμίδων.⁴²⁹ Ο Thomas υποστηρίζει πως ακόμα και αν οι ίδιοι οι τοίχοι δεν ανήκουν σε ένα ελληνικό ναϊκό οικοδόμημα, τα ευρήματα δηλώνουν ένα ελληνικό ιερό, το οποίο υπήρχε τουλάχιστον από τον 5^ο αι. π.Χ., ενδεχομένως ήδη από τη Γεωμετρική περίοδο.⁴³⁰

55. Πατέλα του Πριλιά, «ναός Β». Τριμερές οικοδόμημα, διαστάσεων 18,50 × 6,50μ.,⁴³¹ βρίσκεται νοτίως του ναού Α [Α11], ακριβώς δίπλα του (εικ. 43). Έχει προσανατολισμό Α-Δ και αποτελείται από τρεις χώρους, τους οποίους ο Pernier χαρακτήρισε ως πρόδομο, σηκό και οπισθόδομο. Τον κεντρικό χώρο του σηκού καταλαμβάνει μια ορθογώνια εσχάρα, διαστάσεων 1,00 × 2,75μ., παρόμοια με εκείνη στον ναό Α, δηλαδή από μικρούς αδρούς λίθους εμπεπηγμένους στο δάπεδο.⁴³²

Το στενό εσωτερικό πλάτος (περίπου 4,50μ.) δεν απαιτεί εσωτερικούς κίονες για την στήριξη των δοκαριών της στέγης, και πράγματι δεν βρέθηκαν καθόλου βάσεις τέτοιων στηριγμάτων.⁴³³ Τη διαρρύθμιση για την διαφυγή του καπνού θα πρέπει να την αναπαραστήσει κανείς ως μια απλή, στρογγυλή καπνοδόχο, όπως φαίνεται στο πλήλιο ομοίωμα οίκου από το Χανιαλέ Τεκκέ.⁴³⁴ Το θεμέλιο αναδύεται με τη μορφή βαθμίδας και μάλιστα το θεμέλιο της πρόσοψης είναι κάπως ευρύτερο από τα άλλα των υπολοίπων πλευρών και των εσωτερικών τοίχων.⁴³⁵ Το δάπεδο και των τριών δωματίων αποτελείται από πατημένο χώμα. Το στενό προαύλιο, του οποίου η χρονική σχέση προς τον «ναό Β» είναι άγνωστη, είναι στρωμένο με λίθινες πλάκες και σφήνες.

⁴²⁶ Erickson 2000, 130 σημ. 8, εικ. 5.3.xxii-xxv για τον Τύπο VI.

⁴²⁷ Hallager 1987, 170 εικ. 1. C αρ. 21, 175 και σημ. 80, 176.

⁴²⁸ Coldstream-Huxley 1999, 297. Coldstream 2000, 284.

⁴²⁹ Sporn 2002, 124 και σημ. 839.

⁴³⁰ Thomas 1998, 206. Της ίδιας άποψης είναι και η Sporn 2002, 124.

⁴³¹ Ο Kalpaxis 1976, 72 σημ. 360 συνάγει τις διαστάσεις αυτές από την κάτοψη του κτηρίου, όπως αυτή δημοσιεύτηκε από τον Pernier 1914, 27 εικ. 7.

⁴³² Kalpaxis 1976, 72. D' Acunto 1995, 26.

⁴³³ Kalpaxis 1976, 72.

⁴³⁴ Id., ό.π. και σημ. 361.

⁴³⁵ Id., 72.

Οι ημικυκλικοί λίθοι με τις εγκοπές για τις στρόφιγγες της θύρας του προδόμου μαρτυρούν πως αυτή ήταν δίφυλλη. Οι υπόλοιπες είσοδοι προφανώς δεν έκλειναν με θύρες.⁴³⁶

Στην ανατολική πλευρά της εσχάρας εφαπτόταν μια μεγάλη ορθογώνια πλάκα (0,67 × 0,32μ.) και στη δυτική πλευρά της ένας ραβδωμένος λίθος με βάση και κορμό κόλουρου κώνου, ο οποίος ερμηνεύθηκε από τον Pernier ως θυσιαστήριος βωμός.⁴³⁷ Το κωνικό σώμα του (ύψους 0,22μ. και άνω διαμέτρου 0,17μ.) διακοσμείται με δεκαεπτά ελαφρές αυλακώσεις. Είναι κατασκευασμένος από ασβεστόλιθο.

Μολονότι επί δεκαετίες θεωρήθηκε ναός των αρχαϊκών χρόνων, σήμερα εκτιμάται πως είναι δημόσιο οικοδόμημα ή ένα είδος πρώιμου πρυτανείου των αρχών της πρώτης χιλιετίας.⁴³⁸ Το κτήριο αυτό ερμηνεύθηκε από τον Pernier ως ναός είτε κατ' αναλογία και λόγω της εγγύτητάς του με τον ναό Α είτε λόγω της κάτοψής του με πρόναο, σηκό και οπισθόδομο, η οποία συναντάται στους ελληνικούς κλασικούς ναούς.⁴³⁹ Ο Pernier θεώρησε σύγχρονα τα δύο αυτά κτήρια, επειδή η κεραμική του Β αντιστοιχεί με εκείνη που βρέθηκε στον ναό Α του Πρινιά,⁴⁴⁰ χωρίς να λαμβάνει υπόψη του, σύμφωνα με τον D' Acunto, τη διαφορά τους στην ευθυγράμμιση και την κάτοψη.⁴⁴¹ Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν στα ανατολικά των δύο κτηρίων από το Πανεπιστήμιο της Κατάνης αποκάλυψαν κατασκευές που έχουν την ίδια ευθυγράμμιση με το κτήριο Β, οι οποίες ιδρύθηκαν σε μια αρκετά παλαιότερη φάση του οικισμού.⁴⁴² Ο ναός Α υπέρκειται μιας σειράς κατασκευών που έχουν την ίδια ευθυγράμμιση με το Β –και γι' αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί μια αρχιτεκτονική σχέση με αυτό– άρα ο ναός Α είναι μεταγενέστερος του κτηρίου Β,⁴⁴³ όπως έχει ήδη υποθέσει ο Rizza.⁴⁴⁴ Συνεπώς, αφού ο ναός Α χρονολογείται από τη γλυπτή διακόσμησή του γύρω στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο μετά, το κτήριο Β πρέπει να είναι αρκετά προγενέστερο: η κατασκευή του, σύμφωνα με τον D' Acunto, πρέπει να ανάγεται τουλάχιστον στον 8^ο αι. π.Χ., αν όχι πιο πριν.⁴⁴⁵

⁴³⁶ Kalpaxis 1976, 72.

⁴³⁷ Pernier 1914, 41 εικ. 15, 42. D' Acunto 1995, 26. Mazarakis Ainian 1997, 224.

⁴³⁸ Μαζαράκης Αινιάν Αλ., *Ομηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000, 73.

⁴³⁹ Pernier 1914, 91-92. D' Acunto 1995, 26.

⁴⁴⁰ Pernier 1914, 47. Αυτήν την άποψη υιοθετεί και ο Kalpaxis 1976, 72, ο οποίος χρονολογεί τον «ναό Β» στο β' ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ. Αρχαϊκό κτήριο το θεωρεί και ο Isler 1984, 55.

⁴⁴¹ D' Acunto 1995, 26.

⁴⁴² Id., 27.

⁴⁴³ Id., ό.π.

⁴⁴⁴ Rizza 1991, 336. Βλ. και D' Acunto 1995, 27 σημ. 76.

⁴⁴⁵ D' Acunto 1995, 27.

Ο ίδιος ερευνητής, βασιζόμενος στη μελέτη του Μαζαράκη-Αινιάνος σχετικά με τη γένεση του ελληνικού ναού και τη μετάβαση από την μοναρχία στην αριστοκρατία, θεωρεί πως το κτήριο Β του Πρινιά ήταν ένα *μέγαρο τοπικού ηγέτη*, στην άμεση γειτονία του οποίου (του μεγάρου) κτίστηκε κάποια στιγμή ο ναός Α, σε μια περιοχή που καταλαμβάνονταν παλαιότερα από εστίες.⁴⁴⁶ Η κατασκευή του τοίχου Ι δείχνει, ωστόσο, ότι αυτό δεν εγκαταλείφθηκε μετά το ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ., αλλά πιθανώς επαναλειτούργησε μετά την κατασκευή του ναού Α.⁴⁴⁷ Έχοντας υπόψη του παράλληλα από το Εμποριό της Χίου και από τη Ζαγορά της Άνδρου, ο D' Acunto προωθεί ακόμα πιο πολύ την υπόθεσή του και προτείνει πως το πλάτωμα (ο ανοιχτός χώρος), μπροστά από τα δύο αυτά κτήρια εξηγεί τη λειτουργία της πρωτόγονης αγοράς που συνδέεται με το *μέγαρον* του τοπικού βασιλέως.⁴⁴⁸

Τα ευρήματα από το κτήριο Β αποτελούνται κυρίως από μεγάλους ανάγλυφους πίθους που βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα στο πίσω δωμάτιο. Βρέθηκαν επίσης σημαντικές ποσότητες λεπτών μονόχρωμων αγγείων, μυλόπετρες, ενώ δεν σημειώθηκαν αντικείμενα που μπορούν να χαρακτηριστούν αναθηματικά.⁴⁴⁹ Ο Μαζαράκης Αινιάν επισημαίνει πως αυτό το υλικό ανήκει στην τελευταία περίοδο χρήσεως του κτηρίου, όταν δηλαδή συνυπήρχε με τον ναό Α. Η κεντρική εστία δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη του, ικανή απόδειξη για τον ιερό χαρακτήρα του κτηρίου, αν και το μεγάλο μέγεθός του υποδεικνύει ένα κτίσμα που σίγουρα εξυπηρετούσε σημαντικές κοινοτικές λειτουργίες.⁴⁵⁰ Ο ίδιος ερευνητής καταλήγει σε δύο εκδοχές: είτε το κτήριο ήταν ναός από την αρχή είτε ένα είδος πρυτανείου. Επισημαίνει ωστόσο πως ένας «αστικός» ναός τόσο πρώιμης εποχής θα ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο τόσο για την Κρήτη όσο και για τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ D' Acunto 1995, 27-28, 49.

⁴⁴⁷ Id., 28.

⁴⁴⁸ Id., 29.

⁴⁴⁹ Pernier 1914, 29. Mazarakis Ainian 1997, 226.

⁴⁵⁰ Mazarakis Ainian 1997, 226.

⁴⁵¹ Id., ό.π.

56. Αξός, θέση Λειβάδα.⁴⁵² Διακρίνεται η γωνία οικοδομήματος. Στρωτήρες και καλυπτήρες κέραμοι καθώς και ακροκέραμοι με ανθέμια προέρχονται ασφαλώς από τη στέγη του ίδιου οικοδομήματος.⁴⁵³ Αμηχανία προκαλεί ωστόσο η διατύπωση της ανασκαφικής αναφοράς του Αλεξίου. Καταγράφει πως κοντά στο οικοδόμημα αυτό υπήρχε καμένο στρώμα, εντός του οποίου βρέθηκαν ειδώλια και ζώδια αρχαϊκών χρόνων. Ακριβώς όμως γι' αυτά τα ευρήματα αναφέρει λίγες γραμμές πιο πάνω πως ορισμένα προήλθαν «εξ Αξού πιθανώς [...], ευρεθέντα εις την θέσιν Λειβάδα» και τα υπόλοιπα (πήλινα σωληνοειδή εν μέρει ανθρωπόμορφα ειδώλια και δύσμορφες κεφαλές αρχαϊκών χρόνων, καθώς ειδώλια και κεφαλές ελληνιστικών χρόνων) «πιθανώς από τον ίδιο χώρο».⁴⁵⁴ Αν θεωρήσουμε πως τα ευρήματα αυτά προέρχονται από τον ίδιο χώρο, τότε προφανώς πρόκειται για ένα κτήριο θρησκευτικού χαρακτήρα. Παραμένουν αδημοσίευτα τα ευρήματα.

57. Πολυρρήνια. Έχει αποκαλυφθεί ένας τοίχος μήκους 49,25μ. και πάχους 1,35μ. που βαίνει παράλληλα προς τον βόρειο τοίχο της εκκλησίας των Αγίων Πάντων σε απόσταση 16,50 μ. από αυτόν, με κατεύθυνση Α-Δ και μέτωπο προς Βορράν.⁴⁵⁵ Και στις δύο πλευρές σταματά απότομα, χωρίς γωνία ή γωνιακή προεξοχή. Κατασκευασμένος από σιδερόπετρα, το μεγαλύτερο τμήμα του σώζεται σε έξι κατώτερους δόμους από χαμηλές και μικρές λιθοπλίνθους, ενώ ο έβδομος ανώτατος δόμος από μεγάλες (μήκ. 2,50μ. και ύψ. 0,95μ.) που έχουν στηθεί όρθιες.⁴⁵⁶ Ο Θεοφανείδης χρονολογεί τον τοίχο αυτόν στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. βάσει της τοιχοποιίας και των επιγραφών που είχαν βρεθεί άλλοτε εκεί, από τις οποίες οι παλαιότερες ανήκουν στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁷ Ένας δεύτερος τοίχος βρέθηκε μεταξύ της εκκλησίας των Αγίων Πάντων και του προαναφερθέντος τοίχου, από τον οποίον απέχει νοτίως 6,73 μ.⁴⁵⁸ Έχει και αυτός φορά Α-Δ και ορατό μήκος 40,80μ. Το ανατολικό του άκρο, σε απόσταση 60,65μ. από το δυτικό άκρο του πρώτου τοίχου, κάμπτεται προς Βορράν και σχηματίζει γωνία μήκους 6,90μ.⁴⁵⁹ Σώζονται δύο δόμοι

⁴⁵² Αλεξίου Στ., «Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης-Περιφέρεια Χανίων», *ΑΔ* 19 (1964), Β' Χρονικά, 447.

⁴⁵³ *Id.*, ό.π.

⁴⁵⁴ *Id.*, ό.π.

⁴⁵⁵ Θεοφανείδης 1942-44, 22, εικ. 6-7. Ο Θεοφανείδης συνέχισε την προηγηθείσα έρευνα του Halbherr, *MonAnt* 11 (1901), 327-329, 331 εικ. 24-5.

⁴⁵⁶ Θεοφανείδης 1942-44, 22, 23 εικ. 10.

⁴⁵⁷ *Id.*, 24.

⁴⁵⁸ *Id.*, 25.

⁴⁵⁹ *Id.*, ό.π.

από πόρινες πελεκητές πλάκες. Ο δεύτερος δόμος έχει μικρότερο πλάτος από τον πρώτο.⁴⁶⁰ Ο Θεοφανείδης θεώρησε αιώτατο χρονολογικό όριο του δεύτερου τοίχου το δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} αι. π.Χ. βασιζόμενος στην ύπαρξη πολλών ορειχάλκινων συνδέσμων σχήματος Π επενδεδυμένων με μόλυβδο, οι οποίοι βρέθηκαν στα γύρω χώματα και σε κινητές λιθοπλίνθους.⁴⁶¹ Σήμερα γνωρίζουμε ότι ο τύπος αυτός του συνδέσμου ήταν γνωστός ήδη από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. στην Ιωνία, όπου όμως εμφανιζόταν τις περισσότερες φορές μέσα σε λαξευμένη εγκοπή σχήματος πελεκίνου.⁴⁶² Συγκεκριμένα στον Ναό Α της Πάρου (530/520 π.Χ.) χρησιμοποιήθηκαν στο ίδιο κτήριο ταυτόχρονα σιδερένιοι και ορειχάλκινοι Π-σχημοί σύνδεσμοι που ήταν τοποθετημένοι τις περισσότερες φορές σε εγκοπές πελεκίνου με γέμισμα μολύβδου.⁴⁶³ Προτού γίνει οποιαδήποτε μελέτη για τη διευκρίνιση της σχέσης των δύο αυτών τοίχων (αν δηλ. ανήκουν σε ναό, στοά ή βωμό⁴⁶⁴), είναι απαραίτητη η εξακρίβωση του σχήματος των εγκοπών που δέχονταν τους ορειχάλκινους συνδέσμους, ώστε να διαπιστωθεί με ασφάλεια η χρονολόγηση των δύο αυτών υπερμεγεθών για τα δεδομένα της Κρήτης τοίχων.

58. Μίλατος, θέση Παλαιμαγατζές. Ο Χατζιδάκις υπέθεσε πως οι επτά σπόνδυλοι και τα δύο δωρικά κιονόκρανα **B7** πιθανώς να προέρχονται από κάποιον ναό ή δημόσιο κτήριο. Στην περίπτωση αυτή το κτίσμα θα ήταν πολύ μικρών διαστάσεων.⁴⁶⁵ Είναι άγνωστο όμως αν ανήκουν στην περίοδο που εξετάζουμε.

⁴⁶⁰ Θεοφανείδης 1942-44, 26, εικ. 14-15.

⁴⁶¹ Id., ό.π. Τη χρονολόγηση του Θεοφανείδη επαναλαμβάνει ανεπιφύλακτα η Gondicas 1988, 180-1.

⁴⁶² Müller-Wiener 1995, 91.

⁴⁶³ Gruben 1982, 209 σημ. 21. Παρατηρήθηκε πως στον ναό Α ο ορειχάλκος χρησιμοποιήθηκε για φυσιολογικές καταπονήσεις, σε αντίθεση με τον σίδηρο: για παράδειγμα ο κατώτατος δόμος της βαθμίδας ήταν χωρίς συνδέσμους, ο μεσαίος με ορείχαλκο, ο ανώτατος με σίδηρο. Για τη χρονολόγηση του ναού, id., 229. Παραδείγματα ορειχάλκινων συνδέσμων αναφέρει ο Ορλάνδος 1994², 12 (τεύχος 2) από τους Δελφούς της αρχαϊκής περιόδου, την Ολυμπία, τη Δήλο (έμβολα πελεκίνων) και το Αμφιάρειο του Ωρωπού. Οφείλω ωστόσο να παρατηρήσω πως η παραπομπή του για τους Δελφούς (Dinsmoor W., *BCH* 1912, 448 κεξ.) είναι γενική και ασαφής, ενώ για το Αμφιάρειο του Ωρωπού έχει ήδη επισημάνει ο Β.Χρ. Πετράκος, *Ο Ωρωπός και το Ιερόν του Αμφιαράου* (1968), 113 σημ. 2 πως πρόκειται για λανθασμένη πληροφορία, αφού πουθενά στο κτήριο της κλεψύδρας δεν παρατηρούνται χάλκινοι σύνδεσμοι.

⁴⁶⁴ Τις τρεις αυτές εκδοχές προτείνει ο Θεοφανείδης 1942-44, 27 (για ναό), 29-30 (για στοά), 30 (για βωμό).

⁴⁶⁵ Sporn 2002, 84.

59. Λατώ. Λόφος Θύλακα.⁴⁶⁶ Στη νοτιοδυτική πλευρά του πλατώματος, στη ράχη του λόφου, βρέθηκαν τα ερείπια ενός τετράγωνου χώρου, διαστάσεων 2×2,5μ., με θύρα πλάτους 0,40μ. στην ανατολική πλευρά⁴⁶⁷ (εικ. 44). Ο Reinach θεώρησε πως εντόπισε ένα λατρευτικό κτήριο, το οποίο ο Ι. Σακελλαράκης εντάσσει στη μινωική περίοδο, ενώ ο Μαζαράκης Αινιάν και η Sporn στην γεωμετρική.⁴⁶⁸ Στο κέντρο του λόφου ο Reinach ανακάλυψε τον αποθέτη του ιερού με ευρήματα από τη γεωμετρική ως την ελληνιστική περίοδο (750-250 π.Χ.)⁴⁶⁹ -κυρίως ειδώλια και ζώδια αρχαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή του Κ. Δαβάρια έφερε στο φως και άλλα γεωμετρικά και αρχαϊκά ευρήματα, τα οποία παραμένουν αδημοσίευτα.⁴⁷⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, φαίνεται ότι το ιερό ανήκει κυρίως στη γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο, μερικά ευρήματα ωστόσο ομοιάζουν προς εκείνα των ΜΜ ιερών κορυφής.

60. Ριθυμνία. Στις αρχές του 1917 αποκαλύφθηκε τμήμα κτηρίου αγνώστου χρονολόγησης στον αγρό του Μιχ. Σταυρουλάκι, προς νότον και εκτός της τότε πόλεως του Ρεθύμνου.⁴⁷¹ Λίγα εκατοστά κάτω από το τότε έδαφος ήλθαν στο φως τρεις τοίχοι. Ο πρώτος είχε μήκος 19μ. και μέγιστο πλάτος 1,25μ. Σωζόταν σε ύψος δύο δόμων από επιχώριους, ξεστούς ορθογώνιους ογκόλιθους κογχυλιάτη λίθου. Κάθετος προς αυτόν ήταν ο δεύτερος τοίχος, μήκους 15μ. Ο τρίτος τοίχος «ανεφάνη μεταξύ τούτων» και είχε μήκος 3μ. Ο Ξανθουδίδης τους ερμήνευσε με επιφύλαξη ως τοίχους θεμελίων ή μέρη κρηπιδώματος αγνώστου οικοδομήματος, αφού δεν βρέθηκε κανένα κινητό εύρημα ή κάποια άλλη ένδειξη. Τα ερείπια καταχώθηκαν, για να καλλιεργηθεί ο αγρός από τον ιδιοκτήτη, με την προοπτική να αναβληθεί η έρευνα για το μέλλον.

⁴⁶⁶ Τοπογραφικό σχέδιο με τη θέση του λόφου σε σχέση με τις αρχαιότητες της Λατούς στον Demargne 1901, πίν. 21. Υπάρχει και η ονομασία «Φύλακας» (βλ. Reinach 1913, 278 και σημ. 1).

⁴⁶⁷ Reinach 1913, 279 εικ. 1, 283.

⁴⁶⁸ Σακελλαράκης 1970, 255. Mazarakis Ainiian 1997, 215, εικ. 451. Sporn 2002, 65 σημ. 346.

⁴⁶⁹ Η χρονολόγηση από τον Σακελλαράκη 1970, 254.

⁴⁷⁰ Δαβάριας Κ., «Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά Β'2, 647-8. Sporn 2002, 64-65.

⁴⁷¹ Ξανθουδίδης 1918 (α), 14.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Β

Αρχιτεκτονικά μέλη

Κατηγορία Β.Ι: Κίονες (κιονόκρανα και βάσεις)

B1. [1] Αρκάδες, θέση Προφήτης Ηλίας. Κιονόκρανο από ντόπιο μαλακό ασβεστόλιθο (εικ. 45) (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου αρ. ευρ. Γλ 272). Ο άβαξ βρέθηκε εντοιχισμένος στην είσοδο του Τάφου Α,⁴⁷² το κιονόκρανο (εχίνος) στον θάλαμο του Τάφου Β.⁴⁷³ Διαστάσεις πλευρών άβακος 0,50-0,49μ., διαστάσεις επιθήματος 0,345-0,335μ. Το επίθημα φέρει τετράγωνο τόρμο διαστάσεων 0,08×0,093μ. Συνολικό ύψος άβακος 0,146μ.⁴⁷⁴ Διάμετρος βάσης κιονοκράνου 0,247μ., διάμετρος ανώτερης επιφάνειας 0,372μ., διαστάσεις τόρμου περίπου 0,09-0,095μ.⁴⁷⁵ Έχει συμπληρωθεί το μεγαλύτερο τμήμα του εχίνου. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος ο άβαξ και το επίθημά του.⁴⁷⁶ Η βάση του κιονοκράνου φέρει ανάγλυφο σχοινοειδές κόσμημα. Ο κορμός έχει κοίλο περίγραμμα, διευρύνεται προς τα άνω και κοσμεύεται με ταινιωτές ραβδώσεις με διπλή εγχάρακτη παρυφή που καταλήγουν σε είκοσι έξι φύλλα⁴⁷⁷ που κάμπτονται προς τα έξω. Το κάθε φύλλο εφάπτεται του άλλου χωρίς να παρεμβάλλεται κάποια ράβδωση.⁴⁷⁸ Ο τετράγωνος άβαξ φέρει περιμετρικά στις στενές πλευρές του εγχάρακτη τριπλή τρέχουσα σπείρα, η οποία φέρει εξίτηλα ίχνη ερυθρού χρώματος.⁴⁷⁹ Υπολείμματα του ίδιου χρώματος σώζονται και στο κιονόκρανο.⁴⁸⁰ Στην πλευρά του άβακος, στην οποία εφάπτεται ο εχίνος, διακρίνεται λεπτός εγχάρακτος κύκλος διαμέτρου 0,30μ. (ένα είδος αναθύρωσης). Στην ίδια πλευρά οι διαμετρικά αντίθετες γωνίες κοσμούνται με εγχάρακτο κόσμημα διπλού ομόκεντρου κύκλου που εγγράφει εξάφυλλο ή δωδεκάφυλλο ρόδακα αντιστοίχως⁴⁸¹ (εικ. 46). Η σύνδεση των δύο αυτών μελών επιβεβαιώνεται από την αναθύρωση του άβακος που έχει την ίδια διάμετρο με την ανώτερη επιφάνεια του κιονοκράνου, καθώς και από τον τόρμο στην ανώτερη επιφάνεια του κιονοκράνου, του οποίου οι διαστάσεις ταιριάζουν ακριβώς με τον

⁴⁷² Levi 1927-29, 178, εικ. 197 και 198 c.

⁴⁷³ Id., 187, εικ. 198 d, 187 εικ. 206.

⁴⁷⁴ Id., 180.

⁴⁷⁵ Id., 187. Ελαφρώς διαφορετικές διαστάσεις του τόρμου του εχίνου (0,09×0,08μ.) στο Κρήτη-Αίγυπτος 2000, 370 αρ. 410.

⁴⁷⁶ Κρήτη-Αίγυπτος 2000, 370 αρ. 410. Karo 1931.

⁴⁷⁷ Levi 1927-29, 451.

⁴⁷⁸ Wesenberg 1971, 45.

⁴⁷⁹ Κρήτη-Αίγυπτος 2000, 370 αρ. 410.

⁴⁸⁰ Levi 1927-29, 187.

⁴⁸¹ Id., 180.

τετράγωνο τόρμο που διαπερνά συνολικά τον άβακα.⁴⁸² Πρόκειται για το αρχαιότερο μέχρι τώρα γνωστό λίθινο ελληνικό κιονόκρανο. Ήδη τον 7^ο αι. π.Χ. ήταν εντοιχισμένο σε δεύτερη χρήση μέσα σε έναν τάφο. Μοναδικό στοιχείο για αυτήν την χρονολόγηση αποτελεί ένα ειδώλιο.⁴⁸³

B2.[2] Φαιστός, πρόποδες της νότιας πλαγιάς της λεγόμενης δεύτερης (ή μεσαίας) ακρόπολης. Στα ανατολικά του Πρωτοανακτορικού δωματίου CVII του «ανακτόρου» της Φαιστού αποκαλύφθηκε τυχαία το 1969 το ήμισυ δωρικού κιονοκράνου από μαλακό, ωχρό ασβεστόλιθο με ανάγλυφη διακόσμηση (αρ. ευρ. F 6699)⁴⁸⁴ (εικ. 47). Ο άβαξ είναι ενιαίος με τον εχίνο. Διαστάσεις:⁴⁸⁵ ύψος άβακος 0,156μ., μήκος πλευρών του 0,749μ. και 0,566μ. αντιστοίχως, και στο εσωτερικό –κατά μήκος στη γραμμή του σπασίματος- 0,765μ. Ο εχίνος ανέρχεται στα 0,154μ. ύψος, με μια προεξοχή 0,202μ. Διακοσμείται με τρεις οριζόντιες σειρές φύλλων(;) σε ιωνικό κυμάτιο, σύμφωνα με την περιγραφή του La Rosa. Τα «φύλλα» έχουν διαφορετικές διαστάσεις και σχήμα και κατευθύνονται έτσι, ώστε το κατώτερο «φύλλο» να εμφανίζεται ανάμεσα από τα δύο ανώτερα «φύλλα».⁴⁸⁶ Οι διαστάσεις της ανώτερης σειράς των «φύλλων» έχουν ως εξής: μέγ. πλάτος 0,092μ., μεσαίο πλάτος 0,085μ., ύψος 0,075μ. Μεσαία σειρά: μεσαίο πλάτος 0,082μ., ελάχιστο πλάτ. 0, 075μ., ύψος 0,09μ. Κατώτερη σειρά: μεσαίο πλάτ. 0,07μ., ύψος 0,10μ. Η διαφοροποίηση του μεγέθους των σειρών οφείλεται στο ότι το σχήμα των «φύλλων» περιορίζεται και επιμηκύνεται σταδιακά από πάνω προς τα κάτω.⁴⁸⁷ Το υποτραχήλιο καταλήγει σε έναν δακτύλιο μέγιστου ύψους 0,006μ.⁴⁸⁸ και εμφανίζει στην κατώτερη όψη του μια τετράγωνη οπή με πλευρές διαστάσεων 0,09-0,10μ. και βάθος κατά μέσον όρο 0,055μ.⁴⁸⁹ Παρόμοια οπή και περίπου ιδίων διαστάσεων⁴⁹⁰ υπάρχει και στην ανώτερη

⁴⁸² Wesenberg 1971, 45. Levi 1927-29, 451 εικ. 586.

⁴⁸³ Wesenberg 1971, 47 σημ. 222. Levi 1927-29, 184 εικ. 205 a-b και αποκατάσταση του ειδωλίου ό.π., 185 εικ. 205 c.

⁴⁸⁴ La Rosa 1974, 136 σημ. 2 και σημ. 4. Βρέθηκε τυχαία κατά τη διάνοιξη της σύγχρονης κλίμακας εισόδου στα ερείπια του «ανακτόρου».

⁴⁸⁵ Id., 136 σημ. 5.

⁴⁸⁶ Id., 136.

⁴⁸⁷ Id., 136 σημ. 6.

⁴⁸⁸ Id., 136 σημ. 7.

⁴⁸⁹ Id., 136 σημ. 8.

⁴⁹⁰ La Rosa 1974, 136 σημ. 9. Το πλάτος της οπής κυμαίνεται από 0,095μ. ως 0,118μ., βάθος κατά μέσο όρο 0,055μ.

επιφάνεια του άβακος, καθώς και άλλες δύο οπές για την υποδοχή καρκίνου και μοχλοβοθρίου.⁴⁹¹

B3.[3] Ελτυνία /Ελτυναία (σημ. Κουνάβοι Πεδιάδος, θέση Ελληνικά, βλ. Α36). Ένα κιονόκρανο δωρικού ρυθμού «λίαν αρχαϊκόν» βρέθηκε κατά την εκχωμάτωση αμαξιτής οδού που οδηγούσε στο μετόχι Ζαγουριάνους του χωριού Κουνάβων⁴⁹² (εικ. 48). Ο La Rosa εντόπισε στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου ένα πώρινο κιονόκρανο χωρίς αριθμό ευρετηρίου, το οποίο ταύτισε με εκείνο των Κουνάβων.⁴⁹³ (εικ. 49). Πρόκειται για ένα σχεδόν ακέραιο κιονόκρανο (έχουν αποκοπεί δύο ακμές της μιας πλευράς) από υπόλευκο ασβεστόλιθο με κιτρινωπή επικάλυψη. Διαστάσεις άβακος: ύψος 0,095μ., πλάτος 0,555μ. × 0,562μ. Ύψος εχίνου 0,118μ., ύψος υποτραχηλίου 0,022μ., ύψος κιονοκράνου 0,235μ., κατώτατη διάμετρος 0,295μ. Η ταινία της αναθύρωσης στις δύο πλευρές της ανώτατης όψης έχει πλάτος 0,075μ. Η κατώτατη επιφάνεια είναι εντελώς λεία χωρίς οπή για γόμφο. Χρονολογείται από τον Ξανθουδίδη στον 7^ο αι. π.Χ.⁴⁹⁴ και με επιφύλαξη από τον La Rosa στον 6^ο αι. π.Χ.⁴⁹⁵ Πιο πιθανή η άποψη του τελευταίου, αφού η επιγραφή που βρέθηκε μαζί με το κιονόκρανο πρέπει να ανήκει γύρω στα 500 π.Χ.

B4.[4] Κνωσός (θέση Μοναστηριακό Κεφάλι). Τμήμα ενός πρώιμου δωρικού κιονοκράνου, από την κορυφή της ανατολικής πλαγιάς του λόφου της ακροπόλεως.⁴⁹⁶ Το κιονόκρανο αυτό ήταν ακόμα ορατό στην επιφάνεια του εδάφους τη δεκαετία του 1920, όπως φαίνεται από την αναφορά του Payne.⁴⁹⁷ Στην ίδια ακρόπολη αναφέρεται πως είχαν βρεθεί γεωμετρικά όστρακα. Ο Pendlebury πιστεύει πως το κιονόκρανο δεν θα μπορούσε να χρονολογηθεί πολύ πριν το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. παρά τον απεστρογγυλεμένο του εχίνο.⁴⁹⁸ Ωστόσο η χρονολόγησή του παραμένει αβέβαιη.⁴⁹⁹

⁴⁹¹ La Rosa 1974, 137.

⁴⁹² Ξανθουδίδης 1918, 24.

⁴⁹³ La Rosa 1974, 139 εικ. 2, 140 σημ. 28. Πράγματι οι διαστάσεις του κιονοκράνου αυτού συμπίπτουν με εκείνες που σημειώνει ο Ξανθουδίδης 1920, 75 εικ. 1: ύψ. 0,26μ., άνω πλ. και πάχ. 0,56, κάτω διάμ. 0,30μ.

⁴⁹⁴ Ξανθουδίδης 1920, 75.

⁴⁹⁵ La Rosa 1974, 140 σημ. 28.

⁴⁹⁶ Hood-Smyth 1981, 45 αρ. 145, εικ. 4 ή 5 τετράγωνο D7.

⁴⁹⁷ Payne 1927-28, 231.

⁴⁹⁸ Pendlebury J.D., *The Archaeology of Crete, An Introduction*, London 1939 (β' έκδ. New York 1963), 334.

Πιθανώς αυτό να ήταν το «τμήμα δωρικού κίονος» που καταστράφηκε το 1934 σύμφωνα με τη S. Benton.⁵⁰⁰ Ο Evans υπέθεσε πως ίσως να προερχόταν από τον ναό του Απόλλωνος Δελφινίου.⁵⁰¹

B5.[5] Αμνισός. Θραύσμα ενός μικρού πώρινου κιονοκράνου από τον περιβάλλοντα χώρο μιας «οικίας ηγεμόνος» (σύμφωνα με την πρώτη ανασκαφική αναφορά του Μαρινάτου), το οποίο χαρακτηρίστηκε από τον ίδιο «μάλλον αρχαϊκό παρά μινωικό».⁵⁰² Ο ίδιος το απέδωσε αργότερα στο ιερό του Διός Θενάτα [A42].⁵⁰³ Αβέβαιης χρονολόγησης, πιθανώς να ανήκε σε αναθηματικό κίονα.⁵⁰⁴ Απολεσθέν.⁵⁰⁵

B6.[6] Γόρτυς. Ακρόπολη. Τα θραύσματα της εικ. 50 αποδόθηκαν με επιφύλαξη σε «κιονόκρανο κυπριακού-φοινικικού τύπου».⁵⁰⁶ Δεν δίνονται περισσότερα στοιχεία από τους ανασκαφείς.

B7. [7] Μίλατος (A58).⁵⁰⁷ Στη θέση Παλαιμαγατζές σε απόσταση περίπου τριακοσίων μέτρων από την παραλία και πεντακοσίων από το σημερινό χωριό, βρέθηκαν επτά σπόνδυλοι και δύο κιονόκρανα δωρικού ρυθμού. Οι σπόνδυλοι ήταν αρράβδωτοι, είχαν αδρή λάξευση και είχαν επιχριστεί με πηλό, τεμάχια του οποίου σώζονταν ακόμα. Η διάμετρος των σπονδύλων ανερχόταν στα 0,40-0,50μ. και το πλάτος του άβακος του κιονοκράνου στα 0,60μ. Απολεσθέντα.⁵⁰⁸

⁴⁹⁹ Kalpaxis 1976, 114.

⁵⁰⁰ Hood-Smyth 1981, 45 αρ. 145.

⁵⁰¹ Evans 1928, 844 σημ. 4.

⁵⁰² Marinatos 1933, 295.

⁵⁰³ Μαρινάτος 1933, 100. Marinatos 1934, 246.

⁵⁰⁴ Kalpaxis 1976, 114.

⁵⁰⁵ Stürmer 1992, 243 αρ. 21.

⁵⁰⁶ Rizza-Scrinari 1968, 61, 63 εικ. 97.

⁵⁰⁷ Ξανθουδίδης 1918 (α), 11.

⁵⁰⁸ Sporn 2002, 84.

B8. [8] Λατώ. Μεταξύ των θραυσμάτων από κίονες που βρέθηκαν κατά τις έρευνες των αρχών του περασμένου αιώνα στη Λατώ, ξεχωρίζουν ένα τμήμα «αρχαιότατου κιονοκράνου» με πολύ πεπελατυσμένο εχίνο και ένας σπόνδυλος κίονα με μείωση προς τα κάτω, που βρέθηκε στα ανατολικά του ιερού.⁵⁰⁹ Ο σπόνδυλος αποδόθηκε από τον Demargne στη μυκηναϊκή περίοδο.⁵¹⁰ Ωστόσο, φαίνεται απίθανο να πρόκειται για τμήμα ενός κίονα της Εποχής του Χαλκού.⁵¹¹

B9. [9] Τυλισσός (A30). Ερείπια ελληνικής εποχής βρέθηκαν στην κορυφή του λόφου, πάνω από τις μινωικές οικίες Α και Β.⁵¹² Κοντά στον τετράγωνο βωμό του 5^{ου} αι. π.Χ. περισυνέλεγε μια βάση ιωνικού κίονα με δύο σπονδύλους σε κακή κατάσταση.⁵¹³ Είναι άγνωστο αν εντάσσεται στην περίοδο που εξετάζουμε.

Κατηγορία Β.ΙΙ: Επίκρανα

B10.[1] Πραισός, Τρίτη Ακρόπολη (Altar Hill), A48. Επίκρανο από πόρο λίθο. Έχει ύψος 0,30μ., πλάτος 0,38μ., πάχος 0,20μ.⁵¹⁴ Προήλθε εκ περισυλλογής και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Σητείας. Σώζονται οι δυο συναπτόμενες σπείρες (εικ. 51). Χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.⁵¹⁵

Κατηγορία Β.ΙΙΙ: Γλυπτά

B11.[1] Φαιστός, Αγ. Γεώργιος Φαλάντρας [A53]. Κεφαλή αιλουροειδούς⁵¹⁶ από μαλακό υπόλευκο πορώδη ασβεστόλιθο.⁵¹⁷ (Μουσείο Ηρακλείου αρ. 81).⁵¹⁸ Διαστάσεις: ύψος 0,27μ., πλάτος ως το ρύγχος 0,16μ.⁵¹⁹ (εικ. 52). Βρέθηκε κοντά στη

⁵⁰⁹ Demargne 1903, 212 σημ. 1.

⁵¹⁰ Demargne 1901, 307. Demargne 1903, πίν. IV-V αρ. 26 (για τη θέση του ιερού).

⁵¹¹ Kalpaxis 1976, 114.

⁵¹² Hazzidakis 1934, 66.

⁵¹³ Id., 69.

⁵¹⁴ Δαβάρας 1980, 408, πίν. 230 α.

⁵¹⁵ Brize 1992, 264 σημ. 182.

⁵¹⁶ Πρώτη παρουσίαση του γλυπτού από τον La Rosa 1996, 84 και εικ. 26. Ο ίδιος, 84 σημ. 51 συγκεντρώνει όλα τα χωρία που αφορούν το γλυπτό αυτό στις ανασκαφικές αναφορές του Pernier και του Halbherr.

⁵¹⁷ D' Acunto 2001, 318.

⁵¹⁸ Id., 312. Φωτογραφίες του γλυπτού από κάθε όψη και υπό διαφορετική γωνία ό.π., 312 εικ. 1, 313 εικ. 2, 314 εικ. 3, 315 εικ. 4, 316 εικ. 5, 317 εικ. 6, 318 εικ. 7.

⁵¹⁹ Id., 319.

Μονή του Αγ. Γεωργίου Φαλάντρας, στο μικρό πλάτωμα μεταξύ της μεσαίας ακρόπολης και εκείνης του Χριστού Εφέντη.⁵²⁰ Η επιφάνεια είναι φθαρμένη, διατηρεί ωστόσο ίχνη ερυθρού χρώματος για την απεικόνιση ορισμένων χαρακτηριστικών.⁵²¹ Η απουσία οποιουδήποτε ίχνους λαιμού που να συνδέει την κεφαλή με το υπόλοιπο σώμα, το ανοικτό στόμα που υποδηλώνει πρόβλημα κλίσεως της κεφαλής,⁵²² οι ασυμμετρίες που φαίνονται να είναι μελετημένες οπτικές διορθώσεις,⁵²³ οδηγούν στο συμπέρασμα πως η κεφαλή δημιουργήθηκε για να θεάται από έναν παρατηρητή πολύ πιο ψηλό από εκείνη.⁵²⁴ Σύμφωνα με τον D' Acunto⁵²⁵ το γλυπτό αυτό θα μπορούσε να ήταν τοποθετημένο γωνιακά κατά μήκος της παραστάδας της θύρας ενός ιερού κτηρίου, στη βάση του τοίχου ή ενός πεσσού, με προοπτική κυρίως $\frac{3}{4}$. Μπορούμε να το φανταστούμε στη δεξιά παραστάδα από την πλευρά του εισερχομένου στο κτήριο και να υποθέσουμε μια άλλη μορφή, ενός θυρωρού, στην άλλη πλευρά.⁵²⁶ Χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ.⁵²⁷

B12.[2] Γόρτυς. Ναός ακροπόλεως **A4**. Κεφαλή Σφίγγας(;), Μουσείο Ηρακλείου Go.3,⁵²⁸ εικ. 53. Σώζεται η κεφαλή, που έχει λαξευτεί στον ίδιο λίθο με τον λαιμό και το στήθος, και πιθανώς με ένθεση τα μέλη αυτά θα συνδέονταν με το υπόλοιπο σώμα.⁵²⁹ Η δεξιά πλευρά της κεφαλής έχει λειανθεί για να συνδεθεί με έναν τοίχο, ενώ η ίδια στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά.. Έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες για το σχήμα του οφθαλμού και του ωτός, ώστε να δικαιολογείται η απόδοση της κεφαλής αυτής σε Σφίγγα.⁵³⁰ Η μορφή αυτή έχει αποκατασταθεί σε γωνιακή θέση κατά μήκος της παραστάδας της θύρας στα αριστερά του εισερχομένου, στη βάση ενός τοίχου ή ενός κίονα, σύμφωνα με τις συνήθειες τύπους της αρχιτεκτονικής της βορείου Συρίας και της ανατολικής Μεσογείου.⁵³¹

⁵²⁰ D' Acunto 2001, 315.

⁵²¹ Id., 319.

⁵²² Id., 320.

⁵²³ Id., 343.

⁵²⁴ Id., 345.

⁵²⁵ Id., 349.

⁵²⁶ Id., ό.π.

⁵²⁷ D' Acunto 2001, 351. Ο La Rosa 1996, 84 το τοποθετεί στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.

⁵²⁸ Rizza-Scrinari 1968, 50-53, 157 αρ. 14, εικ. 79, 80-82, πίν. V.

⁵²⁹ D' Acunto 2001, 347.

⁵³⁰ Id., 346 σημ. 102. Id. 2002, 193, εικ. 8.

⁵³¹ D' Acunto 2001, 348. Schäfer 1972, 188.

Κατηγορία Β.IV: Ανάγλυφα

B13.[1] Πρινιάς, ναός Α [A11]. Τα γλυπτά του Πρινιά έχουν περιγραφεί και αναλυθεί εκτενώς από τους Pernier 1914, Beyer 1976 και D' Acunto 1995. Αρκετές είναι οι προτάσεις για την αποκατάσταση της προσόψεως του κτηρίου σε σχέση πάντα με τη θέση των γλυπτών και τον τρόπο στέγασης του κτηρίου, βλ. Stucchi 1974, Kalraxis 1976, Watrous 1998. Στην παρούσα εργασία θα εξεταστούν μόνο τα μέλη εκείνα, για τα οποία προτείνεται μια διαφορετική ερμηνεία. Ο τρόπος με τον οποίο ο ναός Α του Πρινιά έχει μονοπωλήσει το ενδιαφέρον ακόμα και της σύγχρονης έρευνας, ώστε να έχει επισκιάσει την ύπαρξη και λειτουργία τόσων άλλων δημοσίων κτηρίων της Κρήτης την αρχαϊκή περίοδο, επιβάλλει την περιορισμένη αναφορά σε αυτόν στην παρούσα εργασία, προκειμένου να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του αριθμού και των χαρακτηριστικών όλων των δημοσίων κτηρίων του νησιού.

B14.[2] Γόρτυς. Ναός ακροπόλεως **A4**. Ανάγλυφη πώρινη πλάκα (Μουσείο Ηρακλείου αρ. 379), ύψους 1,50μ., πλάτους 1,07μ., συμπληρ. 0,80μ., μεγ. ύψους αναγλύφου 0,15μ.⁵³² Συγκολλημένη από οχτώ θραύσματα. Απεικονίζονται τρεις μορφές σε έκτυπο ανάγλυφο, από τις οποίες η αριστερή έχει συμπληρωθεί ολόκληρη από το εκμαγείο της δεξιάς.⁵³³ Στο μέσον σώζεται μια ανδρική μορφή που βαδίζει προς τα αριστερά (η κεφαλή και ο κορμός είναι όμως κατ' ενώπιον).⁵³⁴ Οι συμμετρικά υψωμένοι και λυγισμένοι βραχίονές του περιβάλλουν με τα χέρια από πίσω την κόμη των γυμνών γυναικών που στέκονται εκατέρωθέν του. Χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ.⁵³⁵ Βρέθηκαν επίσης θραύσματα παρόμοιας ανάγλυφης πλάκας⁵³⁶ (εικ. 54).

⁵³² Rizza-Scrinari 1968, 156 αρ. 9, 157, 49 εικ. 77, πίν. IV. Beyer 1976, 166 αρ. 70, πίν. 54,1.

⁵³³ Id., ό.π.

⁵³⁴ Για την ταυτότητα των μορφών αυτών έχουν προταθεί οι εξής θεωρίες, βλ. Sporn 2002, 161 σημ. 1119: οι Γεραιστιάδες (Sp. Marinatos, AA 1962, 914κεξ.), η Ρέα, η Ειλειθία και Βριτόμαρτις (D. Levi, PP 33 (1978), 307κεξ.), η Αθηνά, η Αφροδίτη και η Αρτεμις (P. Demargne στο Στήλη. Τιμητικός τόμος για τον Ν. Κοντολέοντα (1985), 199) και η απολλώνια τριάδα, επειδή η μεσαία μορφή αναγνωρίστηκε ως ανδρική (Th. Hadzisteliou-Price, JHS 91, 1971, 52, 69). Ενδιαφέρουσες και οι παρατηρήσεις του D' Acunto 2002, 193 και 197 σχετικά με την ερμηνεία της εικονογραφίας και την προταθείσα χρονολόγηση.

⁵³⁵ Beyer 1976, 166 αρ. 70, πίν. 54,1.

⁵³⁶ Rizza-Scrinari 1968, 49 εικ. 78, 156 αρ. 8, 230, πίν. III. D' Acunto 2002, 194 εικ. 9-10.

B15.[3] Κυδωνία (Χανιά). Πώρινη ανάγλυφη ζωφόρος (Μουσείο Χανίων αρ. ευρ. 92).⁵³⁷ Διαστάσεις: μήκος 0,80μ., ύψος 0,395μ., πάχος 0,14μ., ύψος αναγλύφου 0,02μ., ύψος μορφών 0,325μ.⁵³⁸ (εικ. 55). Είναι το μοναδικό αντικείμενο που σώθηκε από το κτήριο **A28**, επειδή παραδόθηκε εκ των υστέρων από τους ιδιοκτήτες του οικοπέδου στο Μουσείο Χανίων.⁵³⁹ Η ζωφόρος είναι αποκεκρουμένη στη δεξιά στενή πλευρά, ενώ στην αριστερή σώζεται η υποδοχή συνδέσμου. Στενές ταινίες περιβάλλουν άνω και κάτω την ανάγλυφη παράσταση, η επιφάνεια της οποίας έχει φθαρεί, με αποτέλεσμα να έχουν καταστραφεί οι λεπτομέρειες.⁵⁴⁰ Απεικονίζεται η υπεράσπιση ενός ναού που δέχεται επίθεση από μια συνωρίδα. Ο ναός συμβολίζεται με την απεικόνιση μόνο του πλαισίου της θύρας,⁵⁴¹ το οποίο έχει διπλή διαβάθμιση. Το θέμα της ζωφόρου των Χανίων είναι ανάλογο με την παράσταση μιας ανάγλυφης χάλκινης ζώνης από το νεκροταφείο της Φορτέτσας στην Κνωσό,⁵⁴² η οποία αποτελεί το μοναδικό στοιχείο χρονολόγησης. Η σύγκριση του διακόσμου της ζώνης με την κεραμική της «Πρωτογεωμετρικής Β» φάσης τοποθετεί την χρονολόγησή της περίπου στο 800 π.Χ.⁵⁴³ ή πριν το 800 π.Χ. Μια τόσο πρόωμη χρονολόγηση φαίνεται απίθανη για το ανάγλυφο των Χανίων, επειδή μόλις τον 7^ο αι. π.Χ. υπάρχουν κτήρια στα οποία ένα τέτοιο μέλος θα μπορούσε τεχνικά να ανήκει. Θα πρέπει λοιπόν είτε να θεωρήσουμε πως υπάρχει μια μακρόχρονη παράδοση της παράστασης αυτής είτε να χρονολογήσουμε τη ζώνη σε ύστερη φάση.⁵⁴⁴

⁵³⁷ Θεοφανείδης 1956, 218.

⁵³⁸ Beyer 1976, 164 αρ. 68, πίν. 44.2. Ελαφρώς διαφορετικές διαστάσεις καταγράφει ο Θεοφανείδης 1956, 219: ύψος 0,40μ., πάχος 0,10μ. Παρουσίασή του και από την Adams 1978, 11-13, πίν. 3-4.

⁵³⁹ Θεοφανείδης 1956, 218.

⁵⁴⁰ Beyer 1976, ό.π.

⁵⁴¹ Id., ό.π. Θεοφανείδης 1956, 219.

⁵⁴² Brock 1957, 197 πιν. 115 και 168, 199. Θεοφανείδης 1956, 224. Beyer 1976, 58.

⁵⁴³ Beyer 1976, 58.

⁵⁴⁴ Maaß 2002, 54, εικ. 98-99. Στον 8^ο αι. π.Χ. χρονολογεί ο Beyer 1976, 165, στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. ο Θεοφανείδης 1956, 223.

B16.[4] Αξός. Κεφαλή νεαρής μορφής από ασβεστόλιθο με μακρά κόμη που φθάνει ως τους ώμους, και φέρει ταινία (Μουσείο Ηρακλείου 383⁵⁴⁵), εικ. 56. Βρέθηκε κοντά στον ναό της Αφροδίτης στην Αξό [A7]. Άγνωστο αν πρόκειται για τυχαίο εύρημα.⁵⁴⁶ Μέγ. ύψος περ. 0,162μ., μέγ. πλάτος 0,115μ., μέγ. πάχος συμπεριλαμβανομένης της μύτης 0,106.⁵⁴⁷ Σώζονται υπολείμματα συνδέσμων στην κορυφή και κάτω από τον λαιμό, συνεπώς η κεφαλή ήταν προφανώς κάποτε τμήμα ενός υψηλού αναγλύφου και θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον ίδιο τον ναό ως τμήμα της αρχιτεκτονικής του διακόσμησης,⁵⁴⁸ πιθανότατα με τη μορφή αναγλύφου σε ορθοστάτη. Στα μέσα του 6^{ου} αι. χρονολογεί ο Rizza, στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και μάλιστα προς το τέλος του αιώνα αυτού το τοποθετεί ο Αλεξίου.⁵⁴⁹

B17.[5] Παλαίικαστρο, ιερό Διός Δικταίου **A20**. Τμήμα πήλινου έκτυπου αναγλύφου, που σώζει το κάτω άκρο μιας κύπτουσας ή θέουσας ανθρώπινης μορφής (εικ. 57). Εκ περισυλλογής. Το ανώτερο τμήμα του μηρού καλύπτεται από ερυθρωπό-καστανό χρώμα, για να αποδώσει ένα εφαρμοστό ένδυμα με λευκή παρυφή πάνω στην οποία υπάρχουν σκούρες στιγμές.⁵⁵⁰ Το γυμνό δέρμα του υπόλοιπου μηρού και της κνήμης αποδίδεται με λευκό αλείφωμα και οι μύες με βαθιές εγχαράξεις. Ο άκρος πόδας δεν σώζεται και είναι δυσδιάκριτη η σχέση του με το κατώτερο τμήμα του αναγλύφου, το οποίο εξογκώνεται προς τη βάση.⁵⁵¹ Η μορφή αυτή αποδόθηκε από τον Μαρινάτο σε Γοργώ σε στάση «εν γούνασι δρόμου» και αυτή η άποψη έχει επικρατήσει ως τώρα.⁵⁵² (βλ. διαφορετική ερμηνεία στο Κεφάλαιο 8.ΙΙΙ.α). Πιθανώς να ανήκε στην ίδια στέγη με τις ακροκεράμους **B40-B41** που είχαν μέτωπο διακοσμημένο με γοργόνειο.⁵⁵³

⁵⁴⁵ Davaras 1972, 56 αρ. 32, 57 εικ. 47-48. Alexίου 1952, εικ. 1-3, πίν. Ι-ΙΙ.

⁵⁴⁶ Alexίου 1952, 1. Σύμφωνα με τον Levi 1930-31, 57 η κεφαλή «βρέθηκε κοντά στους τάφους». Πρόκειται για τρεις τάφους ρωμαϊκής περιόδου κοντά στον ναό της «Αφροδίτης-Αστάρτης», Alexίου 1952, 1 σημ. 2.

⁵⁴⁷ Alexίου 1952, 1.

⁵⁴⁸ Adams 1978, 80-85, πίν. 19-20.

⁵⁴⁹ Rizza 1967-68, 285-290, εικ. 55. Alexίου 1952, 16. Συνοπτική παρουσίαση όλων των απόψεων στον D' Acunto 2001, 320 σημ. 27.

⁵⁵⁰ Bosanquet 1904-05, 300 αρ. 1, 301 εικ. 18.

⁵⁵¹ Id., ό.π.

⁵⁵² Μαρινάτος 1927-1928, 8-9. Belson 1981, 61, Παράρτημα #27. Macveagh Thorne-Prent 2000, 173.

⁵⁵³ Macveagh Thorne-Prent 2000, 173.

B18.[6] Αρκάδες. Πήλινο αρχιτεκτονικό μέλος, τυχαίο εύρημα που παραδόθηκε από χωρικό κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του κτηρίου **A17** και μεταφέρθηκε στο τοπικό μουσείο.⁵⁵⁴ Δεν δίνονται διαστάσεις ούτε σχέδιο. Σώζονται ο αριστερός οφθαλμός και η αρχή της παρειάς ενός γοργονείου. Χρονολογείται στον 6^ο αι. π.Χ.⁵⁵⁵ Η Λεμπέση διστάζει να το συνδέσει με το κτήριο **A17**, επειδή είναι άγνωστο το σημείο εύρεσής του και (κατά τη γνώμη της) νεώτερο του κτηρίου,⁵⁵⁶ το οποίο όμως - όπως έχει προαναφερθεί- δεν αποκλείεται να ήταν σε χρήση τουλάχιστον μέχρι το 525 π.Χ.

B19.[7] Κνωσός, περιοχή Νοσοκομείου Ηρακλείου.⁵⁵⁷ Τμήμα αναγλύφου από μαλακό, τραχύ ασβεστόλιθο με τις εξής διαστάσεις: σωζ. πλάτος 0,593μ., σωζ. ύψος 0,432μ., μέγ. σωζ. πάχος 0,13μ.⁵⁵⁸ Αναπαρίσταται γλουτός και το οπίσθιο πόδι ενός καθήμενου αιλουροειδούς (λέοντος ή Σφίγγας;) πάνω σε πλίνθο (εικ. 58). Χρονολογήθηκε από τον Boardman με επιφύλαξη στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Βρέθηκε κατά τις εργασίες κατασκευής του νοσοκομείου Ηρακλείου (βορείως της Κνωσού), γι' αυτό πιθανώς να ανήκε στην περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου. Συνεπώς δεν είναι σαφές αν αποτελούσε τμήμα επιτύμβιας στήλης ή του αρχιτεκτονικού διακόσμου ενός κτηρίου.⁵⁵⁹

B20.[8] Κνωσός.⁵⁶⁰ Θραύσμα αρχιτεκτονικού αναγλύφου από μαλακό διαβρωμένο ασβεστόλιθο που βρέθηκε τυχαία το χρονικό διάστημα 1935-1936 σε αμπελώνα ΒΔ του ανακτόρου της Κνωσού. Δεν δίνονται διαστάσεις, δεν έχουν δημοσιευτεί φωτογραφίες ή σχέδια. Σύμφωνα με την περιγραφή του Megaw σώζεται η ζωσμένη μέση και οι γλουτοί μιας τρέχουσας μορφής, παρόμοιας με εκείνες που απεικονίζονται στη μίτρα του Ρεθύμνου⁵⁶¹ (εικ. 59). Η χρονολόγηση του αναγλύφου

⁵⁵⁴ Λεμπέση 1969, 418.

⁵⁵⁵ Id., 418. Belson 1981, 53 (Crete 1).

⁵⁵⁶ Λεμπέση 1969, ό.π.

⁵⁵⁷ Boardman 1962, 30, εικ. 3c.

⁵⁵⁸ Id., ό.π. Η οπίσθια πλευρά είναι τελείως αποκεκρουμένη.

⁵⁵⁹ D' Acunto 2001, 348 σημ. 105.

⁵⁶⁰ Megaw 1936, 150.

⁵⁶¹ Poulsen 1906, πίν. 23. Το περίεργο ζώσιμο του ενδύματος κάτω από κάθε γλουτό χωριστά αποτελεί μάλλον ενδυματολογική παρά τεχνοτροπική σύμβαση (παρόμοια ενδύματα απεικονίζονται στη Καιρετανή υδρία του Βουσίριδος και στην Λακωνική κύλικα του Αρκεσιλάου), βλ. Hoffmann 1972, 63 σημ. 70, πίν. 46.1.

από τον Megaw στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. συμπίπτει με την χρονολόγηση της μίτρας του Ρεθύμνου γύρω στα 630/620 από τον Hoffmann.⁵⁶²

B21.[9] Κνωσός.⁵⁶³ Θραύσμα αρχιτεκτονικού αναγλύφου από μαλακό διαβρωμένο ασβεστόλιθο, το οποίο βρέθηκε τυχαία σε αμπελώνα ΒΔ του «ανακτόρου» της Κνωσού. Δεν αναφέρονται πουθενά οι διαστάσεις, δεν έχουν δημοσιευτεί φωτογραφίες ή σχέδια. Αναφέρεται μόνο πως σώζεται το κατώτερο τμήμα μιας κεφαλής, ελαφρώς μικρότερης του φυσικού μεγέθους, με ανισομήκη κόμη. Χρονολογήθηκε από τον Megaw με επιφύλαξη στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.⁵⁶⁴ Θα πρέπει αυτά τα δύο μέλη (B20 και B21) να αναζητηθούν στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου.

⁵⁶² Hoffmann 1972, 46, πίν. 46.1.

⁵⁶³ Megaw 1936, 150.

⁵⁶⁴ Id., ό.π.

Κατηγορία Β.Υ: Διακοσμημένα αρχιτεκτονικά μέλη κυρίως από την ανωδομή κτηρίων

B22.[1] Φαιστός. Μεσαία ακρόπολη, φρέαρ δοκιμαστικής τομής 15 (**A31**). Ένα τεμάχιο γείσου από πωρόλιθο με γραπτό ιωνικό κυμάτιο διαφόρων χρωμάτων⁵⁶⁵ (εικ. 60).

B23.[2] Φαιστός **A31**. Λιθόπλινθος από τοπικό ασβεστόλιθο, διαστάσεων 0,57 × 0,37μ., στην κορυφή της οποίας υπήρχε ανάγλυφη ταινία πάχους 0,02μ. που καλυπτόταν με ερυθρό χρώμα (καρμίνιο).⁵⁶⁶

B24.[3] Φαιστός **A31**. Ένα τεμάχιο γείσου «που διακοσμείται με σπείρες».⁵⁶⁷

B25.[4] Φαιστός **A31**. Λιθόπλινθοι «πάλι με ανοδικά άκρα, παρομοίως με ερυθρό χρώμα».⁵⁶⁸

B26.[5] Φαιστός **A31**. Χωνοειδές άνθος από πόρο⁵⁶⁹ (εικ. 61, τρίτο μέλος από αριστερά).

B27.[6] Φαιστός **A31**. Τμήμα μιας έλικας από πόρο.⁵⁷⁰ Η έλικα αυτή δεν καταγράφεται στο ημερολόγιο, συμπεριλαμβάνεται όμως σε έναν μακρύ και λεπτομερή κατάλογο που φυλασσόταν μαζί με τα έγγραφα του Pernier και είχε συνταχθεί από τον R. Paribeni στο Ηράκλειο για λογαριασμό του ίδιου του Pernier με

⁵⁶⁵ La Rosa 1996, 64, εικ. 2.

⁵⁶⁶ Id., 64 σημ. 7.

⁵⁶⁷ Id., 64.

⁵⁶⁸ Id., ό.π.

⁵⁶⁹ Id., 64, 65 εικ. 3. Απεικονίζεται στη φωτογραφία (αρ. αρνητικού 2972 του αρχείου της Ιταλικής Αρχικής Σχολής Αθηνών, ό.π., 64 σημ. 8) από το αρχείο του L. Pernier (το τρίτο μέλος από αριστερά). Η σχέση των απεικονιζόμενων μελών με τη μεσαία ακρόπολη της Φαιστού ενισχύεται από τη σημείωση στο πίσω μέρος της: «Φαιστός-ελληνικά στρώματα. Αρχιτεκτονικά υπολείμματα σε πόρο λίθο (γραπτό) από έναν αρχαϊκό ναΐσκο της 2^{ης} ακρόπολης. Κυμάτιον με γλωσσίδιο» (αυτό το μέλος δεν απεικονίζεται στη φωτογραφία).

⁵⁷⁰ Id., 64.

ημερομηνία 31/8/1901 σχετικά με το «ελληνικό και ρωμαϊκό υλικό που περισυνελέγη στη Φαιστό».⁵⁷¹ Το θραύσμα αυτό ερμηνεύθηκε, αν και με αμφιβολία, ως έλικα ενός ιωνικού κιονοκράνου και συνοδεύτηκε από την ενδιαφέρουσα παρατήρηση ότι ο ασβεστόλιθος είχε εμφανή σημάδια φωτιάς.⁵⁷² Πιστεύεται πως απεικονίζεται στη φωτογραφία⁵⁷³ της εικ. 61.

B28.[7] Αμνισός. Ιερό Διός Θενάτα **A42**. Βρέθηκαν εντοιχισμένα δύο σπόλια από ανοιχτόχρωμο ασβεστόδη αμμόλιθο με γλυπτό κυμάτιο.⁵⁷⁴ (εικ. 62). Οι διαστάσεις και τα κυμάτια των δύο λιθοπλίνθων διαφέρουν μόνο μερικά χιλιοστά, συνεπώς μπορούν να αποδοθούν στο ίδιο κτήριο. Το κυμάτιο θυμίζει σε τομή το λέσβιο κυμάτιο, αποτελείται ωστόσο από απεστρογγυλεμένα “ιονικά ωά” που εναλλάσσονται με στενά λογχοειδή φυλλαράκια. Στη νότια λιθόπλινθο διατηρούνται ακόμα στις γλώσσες των φύλλων υπολείμματα ερυθρού χρώματος στην απόχρωση του μίνιου.

B29.[8] Αρκάδες. Δύο ανάγλυφα αρχιτεκτονικά θραύσματα, τυχαία ευρήματα της ιταλικής αποστολής,⁵⁷⁵ από υποκίτρινο-φαιό, ελαφρύ και πορώδη τόφο (εικ. 63). Διαστάσεις μεγαλύτερου θραύσματος: μέγ. πλάτος 0,285μ., πάχος 0,07μ. Διαστάσεις δεύτερου θραύσματος: ύψος 0,22μ., πλάτος 0,17μ., πάχος 0,077μ. Πρόκειται για δύο πλάκες σαν δίσκους από τη μία πλευρά και με βαθιά εγχάραξη από την άλλη. Οι αύλακες του αναγλύφου ενισχύονται με ερυθρό χρώμα, έκδηλα ίχνη του οποίου έχουν απομείνει στο μεγαλύτερο από τα δύο θραύσματα. Σε αυτό σώζεται ένα τμήμα σπείρας ύψους 0,17μ., όπως σε ένα κιονόκρανο ιωνικού τύπου, με εχίνο εξογκωμένο μεταξύ των δύο σπειρών. Το δεύτερο θραύσμα, παρόμοιο με το προηγούμενο, διατηρεί μόνο ένα τμήμα της σπείρας.

⁵⁷¹ La Rosa 1996, 64 σημ. 8.

⁵⁷² Id., ό.π. Ο La Rosa χρησιμοποιεί για το ίδιο υλικό τις λέξεις “poros” και “calcare”.

⁵⁷³ Id., 64 σημ. 8 για περισσότερα στοιχεία, 65 εικ. 3.

⁵⁷⁴ Schäfer *et al.* 1992, 168, πίν. 34.2.3, πίν. 130b, 183.

⁵⁷⁵ Levi 1927-29, 47 εικ. 26. Βρέθηκαν σε ένα σύγχρονο τοιχάριο κοντά στο αντίσκηνο της αποστολής.

Κατηγορία Β. VI: Σίμες

B30.[1] Παλαίικαστρο, ιερό Διός [A20]. Μια ασυνήθιστη ομάδα επαετίδος και παραετίδος σίμης⁵⁷⁶ (ύψους 0,34μ., πλάτους 0,64μ., βάθους 0,425μ.) προήλθε εκ περισυλλογής. Αποτελείται από μια ψηλή κάθετη πλάκα, η οποία διακοσμείται με συνεχή εικονιστική ανάγλυφη παράσταση. Το άνω τμήμα της ορίζει οριζόντιο φυλλόσχημο κυμάτιο που ακολουθείται από σχοινοειδές, και το κάτω τμήμα της μόνο σχοινοειδές. Στο κυρίως τμήμα της παράστασης αναπαρίσταται ένα άρμα που οδηγείται από ηνίοχο. Κάτω από τους ίππους που τρέχουν απεικονίζεται ένα κυνηγόσκυλο. Πίσω από το άρμα απεικονίζονται δύο οπλισμένοι πολεμιστές, ο ένας από τους οποίους φαίνεται να ανεβαίνει χωρίς βιασύνη στο άρμα (εικ. 64). Η επαετίς σίμη έχει μια αύλακα κατά μήκος της κορυφής για την ένθεση ενός άλλου στοιχείου, ίσως ενός χωριστά κατασκευασμένου οδοντωτού άκρου.⁵⁷⁷ (εικ. 64α, c). Η παραετίς σίμη έχει ένα έξω νεύον υψωμένο άκρο στην πίσω πλευρά και ένα κυκλικό άνοιγμα για την απορροή των υδάτων.⁵⁷⁸ Η απουσία οποιαδήποτε μέριμνας για την απομάκρυνση του ύδατος από την πρόσοψη του κτηρίου έχει χαρακτηριστεί ασύμφορη και πρωτόγονη.⁵⁷⁹ Επειδή όμως οι μόνες παραετίδες σίμες με παρόμοια σκηνή αρματοδρομίας προέρχονται από τη Λάρισα παρά τω Έρμωι και χρονολογούνται βάσει συνανηκόντων ευρημάτων γύρω στα 490-480 π.Χ., μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτές αποτέλεσαν το πρότυπο για το κρητικό έργο, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί -σύμφωνα με την Winter- μετά από εκείνες, πιθανώς στο 480 π.Χ.⁵⁸⁰ Αρκετοί πάντως θεωρούν επίσης πιθανή τη χρονολόγησή τους στο β' ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ.⁵⁸¹

B31.[2] Κάτω Σύμη Βιάννου, ιερό Ερμή και Αφροδίτης. Κτήριο J [A14]. Πήλινο θραύσμα αναγλύφου με παράσταση ιππέα, το οποίο δεν αποκλείεται, σύμφωνα με τη Λεμπέση, να αποτελεί αρχιτεκτονικό ανάγλυφο ανάλογο με εκείνα του Παλαίικαστρο⁵⁸² [B30] (εικ. 65). Σύγχρονο και ίδιας ποιότητας θραύσμα με επίσης

⁵⁷⁶ Bosanquet 1904-05, 300 αρ. 2, 302 εικ. 19, πίν. XV. Winter 1993, εικ. 107.

⁵⁷⁷ Winter 1993, 258. Ο Bosanquet 1904-05, 302 και εικ. 19c εκτιμά πως η οπή αυτή θα χρησίμευε μόνο για τη σύνδεση ενός ακρωτηρίου, πιθανώς ενός από τους πήλινους αετούς που βρέθηκαν επίσης στην περιοχή του ιερού.

⁵⁷⁸ Id., ό.π.

⁵⁷⁹ Bosanquet 1904-05, 302, εικ. 19.

⁵⁸⁰ Winter 1993, 258-9.

⁵⁸¹ Macveagh Thorne-Prent 2000, 173. Στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. τις τοποθετεί ο Radt 1970, 260.

⁵⁸² Λεμπέση 1974, 226, πίν. 166β.

ανάγλυφη παράσταση ιππέα⁵⁸³ είχε βρεθεί το έτος 1973 νοτίως του βωμού σε απόσταση 11μ. από το θραύσμα της εικ. 65. Δεν έχουν δημοσιευτεί διαστάσεις ή άλλα ανασκαφικά στοιχεία.

B32.[3] Δικτυνναίον. Τυχαίο εύρημα. Σίμη με ανάγλυφο κόσμημα πλοχμού. Χρονολογήθηκε από τους Γερμανούς ανασκαφείς στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.⁵⁸⁴ Απολεσθείσα.⁵⁸⁵

B33.[4] Δικτυνναίον. Πήλινη σίμη που χρονολογήθηκε στον 6^ο αι. π.Χ. Απολεσθείσα.⁵⁸⁶

⁵⁸³ Λεμπέση 1974, 226 σημ. 1.

⁵⁸⁴ Welter-Jantzen 1951, 109, 116.

⁵⁸⁵ Sporn 2001, 226.

⁵⁸⁶ Sporn 2001, 226.

Κατηγορία Β.VII: Πήλινες ακροκέραμοι

B34.[1] Αφρατί (;). Πήλινη ακροκέραμος με μορφή γυναικείας κεφαλής που φέρει χαμηλό πόλο, πιθανώς από το Αφρατί, βρίσκεται σήμερα στο Houston στη Συλλογή των D. και J. de Ménil⁵⁸⁷ (εικ. 66). Συγκολλημένη από τέσσερα μεγάλα θραύσματα, έχει ύψος 0,28μ., πλάτος (συμπληρωμένο το κάτω τμήμα του αριστερού βοστρύχου με γύψο) 0,226μ. Μέγιστη προεξοχή: 0,09μ.⁵⁸⁸ Από τον ημικυκλικό καλυπτήρα διατηρείται μόνο η αρχή της σύνδεσής του με την ακροκέραμο. Ευάριθμα υπολείμματα υπόλευκου επιχρίσματος στη γωνία του στόματος, στην κόμη και αλλού, αλλά χωρίς να σώζονται ίχνη χρώματος. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. από τον Hoffmann,⁵⁸⁹ στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. από την Mertens-Horn.⁵⁹⁰

B35.[2] Αφρατί. Πήλινη ακροκέραμος με μορφή γυναικείας κεφαλής, σήμερα στη Συλλογή Μεταξά (Ηράκλειο).⁵⁹¹ Ύψος 0,205μ. (εικ. 67).

B36.[3] Φαιστός. Δεύτερη (μεσαία) ακρόπολη **A31**. Τμήμα ορθογώνιας πήλινης ακροκεράμου που διατηρείται κατά το ήμισυ περίπου (εικ. 68) (Αρχ/κό Μουσείο Ηρακλείου C. 3551).⁵⁹² Έχει μέγιστο ύψος 0,148μ., μέγιστο πλάτος 0,138μ., πάχος περ. 0,03μ. Μια ελαφρά κοιλότητα στην πίσω πλευρά πιθανώς να δηλώνει τα υπολείμματα της σύνδεσης με την κεραμίδα.⁵⁹³ Στο μέτωπό της σώζεται ανάγλυφο άνθος λωτού με έναν κάλυκα στο πλάι του, κάτω από τα οποία υπάρχει μια σιγμοειδής έλικα.⁵⁹⁴ Η ακροκέραμος αποκαθίσταται με ασφάλεια ως εξής: δύο κάλυκες εκατέρωθεν του άνθους του λωτού και ένα ζεύγος σιγμοειδών ελίκων με

⁵⁸⁷ Hoffmann 1970, αρ. καταλόγου D 52, σελ. 108-9, πίν. 45. Viviers 1994, 235 σημ. 41.

⁵⁸⁸ Πολύ πιο αναλυτική περιγραφή και τεχνοτροπική ανάλυση στο: Hoffmann H., *Ten Centuries that shaped the West. Greek and Roman Art in Texas Collection* (1970), αρ. 143 σελ. 292-4.

⁵⁸⁹ Id., ό.π.

⁵⁹⁰ Mertens-Horn 1978, 61, εικ. 25.

⁵⁹¹ Ακροκέραμος χαρακτηρίζεται από τον Hoffmann ό.π. Στην αρχική δημοσίευση όμως των Alexiou-Platon-Guanella-Von Matt 1968, 216 αρ. 227, πίν. 227 αναφέρεται ως "half-relief". Viviers 1994, 235 σημ. 41.

⁵⁹² La Rosa 1996, 66 εικ. 6, 67 σημ. 15.

⁵⁹³ Id., 67 σημ. 15.

⁵⁹⁴ Id., 67.

φυλλαράκια ανάμεσά τους στο κατώτερο τμήμα⁵⁹⁵ (εικ. 69). Ο λωτός και οι κάλυκες αναπτύσσονται σε ορθογώνιο βάθος με απεστρογγυλεμένες άνω γωνίες, το οποίο χωρίζεται από το ζεύγος των ελίκων με μια αύλακα. Η ζώνη των ελίκων δεν έχει μια πραγματικά ευθύγραμμη απόληξη. Η ακροκέραμος προέρχεται από τις ανασκαφές του Pernier το 1900 χωρίς να προσδιορίζεται το ακριβές σημείο εύρεσής της. Μόνο σε μια σημείωση στο πίσω μέρος μιας φωτογραφίας του αντικειμένου αναγράφεται ότι προέρχεται από «έναν αρχαϊκό ναΐσκο από τη δεύτερη ακρόπολη». Το αντικείμενο αυτό εντοπίστηκε από τον La Rosa στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου.⁵⁹⁶

B37.[4] Φαιστός, πρόποδες δυτικής κλιτύς της μεσαιάς ακρόπολης. Τμήμα ακροκεράμου με πανομοιότυπη διακόσμηση όπως της **B36**⁵⁹⁷ (αρ. F 69.6445b), (εικ. 70). Οι διαστάσεις του ανέρχονται σε 0,141μ. μέγιστο ύψος, 0,102μ. μέγιστο πλάτος και 0,03μ. πάχος, ενώ η οπίσθια επιφάνεια είναι τραχιά με λίγα σαφή ίχνη της σύνδεσης με την κεραμίδα.⁵⁹⁸ Βρέθηκε το 1969 πάνω από το πρωτοανακτορικό δωμάτιο CVI (τομή από +1,50 ως +1,30μ. σε σχέση με τις πλάκες του δαπέδου).⁵⁹⁹

B38.[5] Κνωσός. Απόθεση L του Φρέατος Η της Βόρειας Βασιλικής Οδού (RR/H/60), περ. 500-480 π.Χ. [**A41**]. Τμήμα ακροκεράμου που σώζει και τμήμα της σίμης (σωζ. ύψος 0,24μ., πάχος στο σπάσιμο της βάσης 0,055μ.) Η οπίσθια επιφάνεια είναι κατακόρυφη ως το επίπεδο των ελίκων, έπειτα γίνεται κοίλη.⁶⁰⁰ Το μέτωπό της διακοσμείται με διπλό ανθέμιο που εκφύεται από το σημείο επαφής δύο οριζόντιων σιγμοειδών ελίκων (εικ. 71).

⁵⁹⁵ La Rosa 1996, 67 και εικ. 8.

⁵⁹⁶ Id., 66.

⁵⁹⁷ Id., 66 εικ. 7, 67.

⁵⁹⁸ Id., 67 σημ. 16.

⁵⁹⁹ Id., ό.π.

⁶⁰⁰ Coldstream 1973, 60 αρ. 117, πίν. 25.117.

B39.[6] Κνωσός. Απόθεση L του Φρέατος Η της Βόρειας Βασιλικής Οδού (RR/H/60), [A42]. Θραύσμα ακροκεράμου που σώζει τμήμα έλικας,⁶⁰¹ σωζ. ύψους 0,06μ. Ανήκει στον ίδιο τύπο με την ακροκέραμο **B38** (περ. 500-480 π.Χ.).

B40.[7] Παλαίικαστρο, ιερό Διός Δικταίου A20. Ημικυκλικές ακροκέραμοι ύψους 0,20μ., το μέτωπο των οποίων διακοσμείται με γοργόνειο που περιβάλλεται από άλω έξι πωγωνοφόρων συστρεφομένων φιδιών⁶⁰² (εικ. 72). Εκ περισυλλογής. Η κεφαλή είναι στρογγυλή, με κόμη που χωρίζεται στο κέντρο και περιβάλλει το πρόσωπο με δύο σειρές σπειροειδών βοστρύχων. Οι οφθαλμοί είναι ωσειδείς και επίπεδοι, η μύτη κοντή και πλατιά και το στόμα ευρύ, με απότομη καμπύλωση για τον σχηματισμό μειδιάματος. Χαυλιόδοντες προεξέχουν από τις εξωτερικές γωνίες του στόματος, μακριά από την σαρκώδη κρεμάμενη γλώσσα, αντιθέτως με τα γοργόνεια της ανατολικής Ελλάδας, στα οποία οι χαυλιόδοντες φύονται δίπλα στην προεξέχουσα γλώσσα.⁶⁰³ Η προτεινόμενη αποκατάσταση των ακροκεράμων από τον Bosanquet⁶⁰⁴ απεικονίζεται στην εικ. 73.

B41.[8] Παλαίικαστρο, ιερό Δικταίου Διός A20. Ακροκέραμος σε σχήμα δίσκου, διαμέτρου 0,65-0,72μ. Εκ περισυλλογής. Στο μέτωπό της ανάγλυφο γοργόνειο με άλω φιδιών, τα οποία καλύπτονταν από ερυθρό χρώμα. Κόσμημα αστραγάλου και ευρύ οδοντωτό άκρο περιέβαλλαν την άλω. Υπόλοιπα ημικυκλικής καλυπτήρος κεραμίδος στην οπίσθια πλευρά.⁶⁰⁵ Χαρακτηρίζεται από την Belson ως κορυφαία ακροκέραμος⁶⁰⁶ και χρονολογείται από την ίδια στα τέλη του 6^{ου} / αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.⁶⁰⁷

⁶⁰¹ Coldstream 1973, 60 αρ. 118. Δεν υπάρχει φωτογραφία του.

⁶⁰² Bosanquet 1904-05, 303 αρ. 3, εικ. 20. Belson 1981, 58 (Crete 4).

⁶⁰³ Winter 1993, 268.

⁶⁰⁴ Bosanquet 1939-40, 67 εικ. 1.

⁶⁰⁵ Bosanquet 1904-1905, 303 αρ. 4. Macveagh Thorne-Prent 2000, 173.

⁶⁰⁶ Belson 1981, 56 (Crete 3).

⁶⁰⁷ Id., ό.π.

B42.[9] Πραισός, Τρίτη Ακρόπολη (Altar Hill). Θραύσμα ακροκεράμου με άλω φιδιών γύρω από γοργόνειο, ίδιο με το **B40**.⁶⁰⁸ Χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου}/ αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.⁶⁰⁹

B43.[10] Γόρτυς, ακρόπολη. Αρκετά πήλινα θραύσματα από ακροκεράμους με παράσταση γοργονείου και φιδιών⁶¹⁰ (εικ. 74). Από το γοργόνειο⁶¹¹ (ύψος 0,092μ., μέγ. πλάτος 0,141μ.) σώζεται η απόληξη της μύτης, το στόμα και κάποια τμήματα στην αριστερή παρειά, τα οποία προφανώς ανήκαν στα σώματα των φιδιών. Το στόμα κάμπτεται ανοικτό προς τα άνω, το περίγραμμά του σχηματίζει βαθιά αύλακα, στα άκρα του προβάλλουν δύο ζεύγη χαυλιοδόντων, η γλώσσα κρέμεται με κάθετη κεντρική αύλακα (αν και κάτι τέτοιο δεν φαίνεται στη δημοσιευμένη φωτογραφία). Μύτη μικρή, κοντόχοντρη, πολύ μεγάλη στην απόληξή της. Στην πίσω πλευρά σύνδεση με την κεραμίδα. Σώζονται πέντε ανάγλυφα φίδια που περιελίσσονται με σιγμοειδή στάση έχοντας το κεφάλι στραμμένο άλλοτε προς τα αριστερά και άλλοτε προς τα δεξιά. Μέγιστο σωζ. ύψος 0,123μ.⁶¹² Στην επιφάνεια ορισμένων σώζονται ίχνη πορφυρού χρώματος. Το θραύσμα υπ' αρ. 305d (Inv. Go. 801c) προέρχεται από αποθέσεις πάνω από τον κατώτατο τοίχο του ανδρήρου.⁶¹³ Πιθανώς 6^{ου}/5^{ου} αι. π.Χ.

B44.[11] Γόρτυς, ακρόπολη. Θραύσματα πήλινων ακροκεράμων όπως τα προαναφερθέντα αλλά μικρότερων διαστάσεων. Έχουν σωθεί επτά κεφαλές πωγωνοφόρων φιδιών⁶¹⁴ (εικ. 74 αρ. 305g-o), μικρότερων σε σχέση με τα θραύσματα 305b-f. Στην επιφάνεια ορισμένων σώζονται ίχνη χρώματος ερυθρωπού καφέ (εικ. 74 αρ.305g) και κηλίδες υπομέλανου καστανού (εικ. 74 αρ. 305i). Αυτά τα πήλινα θραύσματα βρέθηκαν μαζί με άλλα πήλινα ευρήματα του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ. Ανήκουν σε μια ενδιάμεση περίοδο της ακροπόλεως, από την οποία δεν βρέθηκαν υπολείμματα κατασκευής, και φαίνεται πως αντιστοιχούν σε μια στιγμή παύσης της χρήσης του βωμού.⁶¹⁵

⁶⁰⁸ Bosanquet 1904-1905, 304.

⁶⁰⁹ Belson 1981, 61 (Crete 6).

⁶¹⁰ Rizza-Scrinari 1968, 191 αρ. 305a-f, πίν. XLII αρ. 305a-f.

⁶¹¹ Id., 191 αρ. 305a, πίν. XLII αρ. 305a.

⁶¹² Id., 191 αρ. 305b, πίν. XLII αρ. 305b.

⁶¹³ Id., 191 αρ. 305d., πίν. XLII αρ. 305d.

⁶¹⁴ Id., 191 αρ. 305g-i, 192 αρ. 305l-o, πίν. XLII αρ. 305 g-o.

⁶¹⁵ Id., 155.

B45.[12] Παλαίικαστρο, ιερό Δικταίου Διός **A20**. Θραύσματα κεραμίδων που δεν δημοσιεύτηκαν από τον Bosanquet και είναι παρόμοια με τους ηγεμόνες στρωτήρες με υδρορρόη από τον ναό του Απόλλωνος στη Νεάνδρια, οι οποίοι χρονολογούνται στα 560-550 π.Χ.⁶¹⁶ Αυτές οι κεραμίδες σχεδιάστηκαν από τον Dawkins στα ημερολόγια της ανασκαφής και ένα σχεδόν ακέραιο παράδειγμα φυλάσσεται στο Μουσείο Ηρακλείου μαζί με τα υπόλοιπα ευρήματα από το Παλαίικαστρο.⁶¹⁷

B46.[13] Αξός. Ναός Αφροδίτης **A7**. Μια ακροκέραμος, που τώρα πια έχει χαθεί, δημοσιεύτηκε από τον Rizza⁶¹⁸ μαζί με τα πήλινα ειδώλια από την Αξό. Ύψος περίπου 0,19μ. Αποτελείται από ένα ανθέμιο εννέα ανισοϋψών φύλλων που εκφύεται από το σημείο επαφής δύο αντιτιθέμενων ελίκων. (εικ. 75). Τα φύλλα του ανθεμίου είναι κυρτά. Καθένα χωριστά περιγράφεται από μια έξεργη γραμμή. Οι έλικες έχουν επίσης κυρτό σώμα και συνδέονται με μικρή οριζόντια ταινία. Χαρακτηριστική η τριγωνική και όχι η οριζόντια απόληξη της ακροκεράμου.

B47.[14] Αμνισός, ιερό Διός Θενάτα **A42**. Τμήμα ακροκεράμου με ανθέμιο.⁶¹⁹ Απολεσθέν⁶²⁰ και αδημοσίευτο.

B48.[15] Αμνισός **A42**. Τεμάχιο ακροκεράμου με ανάγλυφο σπειροειδές κόσμημα σε σχήμα ~ .⁶²¹ Αδημοσίευτο.

B49.[16] Αξός, θέση Μεγάλος Τράφος [**A29**]. Θραύσματα ακροκεράμων από δαιδαλική-αρχαϊκή επίχωση. Αδημοσίευτα.

B50.[17] Αξός, θέση Λειβάδα. Ακροκέραμοι με ανθέμια από το οικοδόμημα **A56**. Αδημοσίευτες.

⁶¹⁶ Macveagh Thorne-Prent 2000, 174. Για τους ηγεμόνες στρωτήρες από τη Νεάνδρια, βλ. Åkerström 1966, 9, πίν. 3 και Winter 1993, 251.

⁶¹⁷ Macveagh Thorne-Prent 2000, ό.π.

⁶¹⁸ Rizza 1967-68, 267 εικ. 27 αρ. 198, 268 αρ. 198.

⁶¹⁹ Marinatos 1934, 246.

⁶²⁰ Stürmer 1992, 242 αρ. 9.

⁶²¹ Μαρινάτος 1933, 100.

Κατηγορία Β. VIIα: Λίθινες ακροκέραμοι

B51.[18] Δρήρος. Γοργόνειο από λεπτόκοκκο πωρόλιθο, βρέθηκε εντοιχισμένο στο εξωκκλήσι του Αγίου Αντωνίου⁶²² (εικ. 76). Διαστάσεις: ύψος περ. 0,26μ.,⁶²³ πλάτος περίπου το ίδιο (χωρίς να υπολογίζεται το δεξιό αυτί), το μόνο που σώζεται. Πάχος 0,15μ. Απεικονίζεται ανάγλυφο γοργόνειο στην πρόσθια όψη μιας ορθογώνιας πλίνθου της οποίας η τομή ήταν τετράγωνη. Η εργασία είναι υποτυπώδης και το τετράγωνο περίγραμμα είναι ακόμα ορατό στο πρόσωπο της Γοργούς.⁶²⁴ Το οπίσθιο τμήμα έχει αποκοπεί ώστε να σχηματίζεται μια «ουρά», η οποία σώζεται σε μήκος 0,20μ. αλλά θα πρέπει να υποθέσουμε πως αρχικά ήταν μεγαλύτερη, αφού το σπάσιμό της είναι ακανόνιστο.⁶²⁵ Το πρόσωπο της Γοργούς είναι εντελώς επίπεδο, οι οφθαλμοί είναι οριζόντιοι και φακοειδείς, η μύτη πεπλατυσμένη, το στόμα οριζόντιο με βαθύ κοίλωμα και ρυτίδες εκατέρωθέν του.⁶²⁶ Αναπαρίστανται ανάγλυφοι οι οδόντες αλλά δεν υπάρχουν κυνόδοντες. Γλώσσα στενή, κρεμάμενη στο κάτω χείλος. Τα αυτιά αποδίδονται σαν δύο μικρές μάζες χωρίς λεπτομέρειες.⁶²⁷ Ο Μαρινάτος θεώρησε πως πρόκειται για μια από τις αρχαιότερες απεικονίσεις Γοργονείου. Το χρονολόγησε στον 7^ο αι. π.Χ.⁶²⁸ και το απέδωσε στο Δελφίνιον της Δρήρου **A12**, στο οποίο θα κατείχε θέση είτε στον τοίχο πάνω από τη θύρα είτε στη στέγη.⁶²⁹ Η Adams το χρονολογεί στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.⁶³⁰ και η Belson στον ύστερο 6^ο αι. π.Χ.⁶³¹

⁶²² Marinatos 1936, 251. Αρχική δημοσίευση από τον Ξανθουδίδη 1918 (α), 30 εικ. 15. Πλήρης δημοσίευση από τον Marinatos 1936, 251 εικ. 20, 252 εικ. 21.

⁶²³ Λόγω του ύψους του θα μπορούσε να καταχωριστεί στα ακρωτήρια (Κατηγορία Β. VIII). Πβ. όμως τους λίθινους ασπιδούχους πολεμιστές από τον περίβολο του ταφικού μνημείου 4 Α στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα. Τα δημοσιευμένα γλυπτά (Αρχ/κό Μουσείο Ρεθύμνου, αρ. ευρ. Λ 806 και Λ 966) έχουν ύψος 0,32μ. περίπου. Θα μπορούσαν ωστόσο να είχαν τοποθετηθεί στη στέγη του κτηρίου ως ακρωτήρια ή ακροκέραμα, βλ. Σταμπολίδης 2004, 234 αρ. 250, 235 αρ. 251.

⁶²⁴ Marinatos 1936, 252.

⁶²⁵ Id., ό.π.

⁶²⁶ Id., ό.π.

⁶²⁷ Id., 253.

⁶²⁸ Id., ό.π.

⁶²⁹ Marinatos 1936, 251.

⁶³⁰ Adams 1978, 80, εικ. 51.

⁶³¹ Belson 1981, 54, 55 σημ. 2 με αναφορά σε όλες τις προταθείσες χρονολογίες.

Κατηγορία Β. VIII: Λίθινα ακρωτήρια

B52.[1] Πρινιάς, ναός Α (Α11). Άκρο έλικας που εντοπίστηκε στον σηκό, κοντά στη βόρεια πλευρά της εσχάρας (εικ. 77).⁶³² Διαστάσεις: διάμετρος 0,25μ., πλάτος 0,065 μ., πάχος 0,15μ. Μόνο η πρόσθια όψη της έχει δεχθεί επεξεργασία. Στις παρυφές της έλικας υπάρχει ταινία πλάτους 0,015μ. Το σώμα της μεταξύ των παρυφών είναι ελαφρά καμπύλο. Μικρά στηρίγματα στηρίζουν το ελαφρά κεκλιμένο εσωτερικό τοίχωμα της έλικας, από το οποίο προκύπτει μια πλατύτερη οπίσθια παρά πρόσθια όψη. Στην εικ. 78 απεικονίζεται το σωζόμενο τμήμα της έλικας με την υποθετική συμπλήρωση. Σήμερα το μέλος αυτό είναι εντοιχισμένο στο Μουσείο Ηρακλείου, στην αίθουσα με την αποκατάσταση της πρόσοψης του ναού Α. Έχει χρονολογηθεί στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.⁶³³

B53.[2] Πρινιάς. Τμήμα λίθινης έλικας. Βρέθηκε εκτός του ναού Α, στη θέση υπ' αρ. 15 ή 16 του σχεδίου του Pernier με τη θέση των ευρημάτων της ανασκαφής⁶³⁴ (εικ. 175 αρ. 15-16). Εντοπίστηκε από τον Beyer στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου. Διαστάσεις: πάχος 0,136μ.-0,139μ., ύψος 0,305μ. Η αποκεκρουμένη οπίσθια πλευρά δεν φέρει ίχνη επεξεργασίας. Η πρόσθια πλευρά έχει την ίδια μορφή με την προαναφερθείσα έλικα **B52**, και είναι επίσης στενότερη από την οπίσθια. Η εξωτερική στενή πλευρά διακοσμείται με εγχάρακτο διπλό πλοχμό που περιβάλλεται από ταινίες (εικ. 79). Στο ελαφρά κεκλιμένο εσωτερικό τοίχωμα φαίνεται ακόμα η αφετηρία ενός μικρού στηρίγματος. Το θραύσμα αυτό αποδίδεται σε δεξιά έλικα που συστρέφεται προς τα αριστερά.⁶³⁵ Λόγω του κοσμήματος του πλοχμού ο Beyer το χρονολογεί στην πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο.⁶³⁶

⁶³² Pernier 1914, εικ. 6, 33 εικ. 9, 63 εικ. 28, 64 αρ.12. Beyer 1976, 130-1 αρ. 26.

⁶³³ Boardman 1959, 212.

⁶³⁴ Pernier 1914, 20 εικ. 2 αρ. 15-16.

⁶³⁵ Beyer 1976, 131 αρ. 27, πίν. 23,1.

⁶³⁶ Id., 35.

B54.[3] Πρινιάς. Τμήμα λίθινης έλικας που βρέθηκε επίσης εκτός του ναού Α στη θέση υπ' αρ. 15 ή 16 του σχεδίου του Pernier (εικ. 175 αρ. 15-16). Το θραύσμα αυτό πρέπει να ανήκε σε τμήμα της αφετηρίας της έλικας, επειδή -βάσει των συμπληρώσεων- προκύπτει μεγαλύτερο από τα δύο προαναφερθέντα τμήματα. Δεν υπάρχει καμία φωτογραφία ή σχέδιό του.⁶³⁷

B55.[4] Φαιστός. Μεσαία (δεύτερη) ακρόπολη [A31]. Πώρινο θραύσμα, πιθανώς ακρωτήριο (ύψος 0,40μ., μέγ. πλάτος 0,20μ. και πάχος 0,12μ.)⁶³⁸ (εικ. 80). Προέρχεται από τον λεγόμενο ναό της Ρέας στη Φαιστό σύμφωνα με τις αναφορές του Pernier. Βρέθηκε τυχαία το 1929 στους νότιους εξωτερικούς χώρους του λόφου του «ανακτόρου» και σήμερα φυλάσσεται στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου. Αποτελείται από ένα ζεύγος αντιθετικών ανθεμίων με πέντε εγχάρακτα φύλλα, το οποίο αναδύεται από δύο εφαπτόμενα κυκλικά στοιχεία, τα οποία πιθανόν να εξελίσσονταν σε έλικα, ένα σχήμα το οποίο συναντάται, κατά την άποψη του La Rosa, στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Και οι δύο όψεις έχουν υποστεί επεξεργασία. Το άνω ανθέμιο είναι υψηλότερο από το κάτω. Το σχήμα των ελίκων(;) διακρίνεται από τα ανθέμια μόνο με μια εγχάραξη. Ενδιαφέροντα στοιχεία αποτελούν τα λεπτότερα λογχοειδή φυλλαράκια μεταξύ των κανονικών φύλλων του ανθεμίου. Στο κατώτερο τμήμα του κάτω ανθεμίου υπάρχει ένα μεγάλο τετράγωνο σπάσιμο διαστάσεων 0,105 × 0,12μ., υπόλειμμα ενός συνδέσμου.⁶³⁹

B56.[5] Φαιστός. Κορυφή της δεύτερης (μεσαίας) ακρόπολης, φρέαρ δοκιμαστικής τομής 15 [A31]. Θραύσμα πώρινου ανθεμίου με φύλλα που έχουν τριγωνική απόληξη και οξυκόρυφη κεντρική νεύρωση⁶⁴⁰ (εικ. 81).

⁶³⁷ Beyer 1976, 131 αρ. 28.

⁶³⁸ La Rosa 1996, 73, εικ. 16. Ο συγγραφέας αναφέρει διαφορετικούς αριθμούς ευρητηρίου για το θραύσμα αυτό, αρ. 262 στη σημ.30 και C 252 στη λεζάντα της εικ. 16. Ο Beyer 1976, 131-2 αρ.29, πίν. 23, 2 αναφέρει ως έτος εύρεσης το 1927, δεν δίνει αριθμό ευρητηρίου και καταγράφει ελαφρώς διαφορετικές διαστάσεις, ύψος 0,405μ., πλάτος 0,175μ., πάχος 0,12μ.

⁶³⁹ Beyer 1976, 132.

⁶⁴⁰ La Rosa 1996, 64, 65 εικ. 4.

B57.[6] Φαιστός **A31**. Ακρωτήριο σε μορφή ανθεμίου από πόρο με όψη πυριτολιθική.⁶⁴¹ Πιστεύεται πως είναι το πρώτο μέλος από αριστερά που απεικονίζεται στη φωτογραφία από το αρχείο του Pernier. (εικ. 61)⁶⁴²

B58.[7] Φαιστός **A31**. Ακρωτήριο με ανθέμιο από τοπικό πορώδη ασβεστόλιθο (διαστάσεων 0,21×0,19μ.).⁶⁴³

B59.[8] Αμνισός **A42**. Θραύσμα ενός πόρινου ακρωτηρίου (;) με ανθέμιο.⁶⁴⁴ Απολεσθέν.⁶⁴⁵

⁶⁴¹ La Rosa 1996, 64 σημ. 8. Το αρχιτεκτονικό αυτό μέλος αναφέρεται στον κατάλογο που συνέταξε ο R. Paribeni για λογαριασμό του Pernier σχετικά με τα ελληνικά και ρωμαϊκά ευρήματα που περισυνελέγησαν στη Φαιστό (βλ. και **B27**).

⁶⁴² La Rosa 1996, 64 σημ. 8. Η φωτογραφία (αρ. αρνητικού 2972 της Ιταλικής Αρχ/κής Σχολής Αθηνών) στον La Rosa 1996, 65 εικ. 3.

⁶⁴³ La Rosa 1996, 64 και σημ. 7.

⁶⁴⁴ Μαρινάτος 1933, 100.

⁶⁴⁵ Stürmer 1992, 243 αρ. 20.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Γ

Οχυρωματικά έργα αρχαϊκής περιόδου

Γ1. Σύβριτος (σημ. Θρόνος Αμαρίου). Υπολείμματα αρχαϊκής οχύρωσης βορείως της Κεφάλας στη θέση «Τα Βορεινά»⁶⁴⁶ (εικ. 88 αρ.5). Ο Kirsten είχε εντοπίσει πρώτος εκεί έναν υψηλό τοίχο ανδρήρου, για τον οποίον υπέθεσε ότι μπορεί να αποτελούσε ταυτόχρονα τη βάση του οχυρωματικού περιβόλου της πόλεως.⁶⁴⁷ Σώζονταν 4-7 δόμοι του τοίχου σε ύψος 2-2,5μ.⁶⁴⁸ Πρόσφατη ιταλική έρευνα στην περιοχή της αρχαίας Συβρίτου επιβεβαίωσε τη θέση του τοίχου αυτού.⁶⁴⁹ Η ανασκαφή που είχε διενεργήσει ο Kirsten απέδωσε ως *terminus post quem* υλικό του 6^{ου} (;) αι. π.Χ. από το γέμισμα που είχε συσσωρευτεί εκτός του τοίχου. Τα σημαντικότερα ευρήματα αποτελούν όστρακα πίθων με γλωσσωτή διακόσμηση και μια πλήλη μικρή κεφαλή ύψους 0,04μ.,⁶⁵⁰ η οποία δεν αποκλείεται να είναι παλαιότερη.⁶⁵¹

Γ2. Πρινιάς. Η Πατέλα του Πρινιά αποτελεί μια φυσικά οχυρή θέση (εικ. 87), η οποία θα μπορούσε να καταστεί απόρθητη με μερικές προσαρμογές. Κατά μήκος της περιμέτρου του υψώματος έχουν αναγνωριστεί πολυάριθμα κατάλοιπα τοίχων που δεν ακολουθούν το χείλος του, αλλά σε περισσότερα σημεία λαξεύματα στον βράχο οδηγούν στην σκέψη πως υπήρχε ένα κανονικό σύστημα διάκρισης των λειτουργιών μιας αποτελεσματικής άμυνας.⁶⁵² Τα πιο σημαντικά στοιχεία αυτού του συστήματος είναι οι περιοχές που σημειώνονται στην εικ. 87 με τους αριθμούς 3 και 4.⁶⁵³

Γ3. Πραισός. Στην Πρώτη Ακρόπολη της Πραισού τα κατάλοιπα της αρχαϊκής περιόδου είναι ελάχιστα. Παρά τον πλούτο των αναθημάτων από ιερά μέσα και γύρω από τον χώρο, μόνο ο Τοίχος 4, ύψους 2,35μ. περίπου, μπορεί με βεβαιότητα να χρονολογηθεί σε αυτήν την περίοδο.⁶⁵⁴

⁶⁴⁶ Belgiorno 1994, 211 εικ. 4 αρ. 5, 213 αρ. 5.

⁶⁴⁷ Kirsten 1951, 146, πίν. 106.2 αρ.2.

⁶⁴⁸ Id., 147.

⁶⁴⁹ Belgiorno 1994, 214 και εικ. 5.

⁶⁵⁰ Kirsten 1951, 147. Στον πίν. 118,1.2 απεικονίζεται η κεφαλή.

⁶⁵¹ Belgiorno 1994, 214.

⁶⁵² Rizza 1991, 339.

⁶⁵³ Id., 341, εικ. 2 αρ. 3 και 4.

⁶⁵⁴ Whitley *et al.* 1995, 415 εικ. 7 και 8, 428.

Γ4. Σμάρι Πεδιάδος, ακρόπολη (λόφος Προφήτη Ηλία, Τρουλί),⁶⁵⁵ εικ. 82. Ο οικισμός και η ακρόπολη εγκαταλείφθηκαν σταδιακά προς τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵⁶ Ο περίβολος, που στη ΝΔ γωνία διατηρείται σε ύψος έως και 3μ., εμφανίζει δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις: η αρχαιότερη ανάγεται στη ΜΜ ΠΑ περίοδο, μετά από πολύχρονη εγκατάλειψη επισκευάστηκε και συμπληρώθηκε στη Γεωμετρική και Υστερογεωμετρική περίοδο και χρησιμοποιήθηκε μέχρι την εγκατάλειψη της ακρόπολης.⁶⁵⁷ Χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι οι εξωτερικοί τοίχοι των κτηρίων αποτελούν ταυτόχρονα έναν αναλημματικό και οχυρό περίβολο, ο οποίος παρουσιάζει μια οδοντωτή κάτοψη.⁶⁵⁸ Σύμφωνα με την ανασκαφέα, ο περίβολος -εκτός από την επιμελημένη τοιχοποιία- παρουσιάζει οργανωμένη και ακριβή σχεδίαση και οικοδόμηση με χρήση «κανόνος» και πιθανώς του Πυθαγορείου θεωρήματος.⁶⁵⁹

Γ5. Αξός. Η οχύρωση της ακροπόλεως της Αξού, πιθανώς αρχαϊκής περιόδου, έχει κτιστεί με το πολυγωνικό σύστημα δόμησης.⁶⁶⁰

Γ6. Γόρτυς, ακρόπολη, στην κλιτύ ΝΔ του ναού **A4**. Ο οχυρωματικός περίβολος έχει κτιστεί από μεγάλους, αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους.⁶⁶¹ Δυστυχώς αυτή η σημαντική κατασκευή δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί με ακρίβεια βάσει κεραμικής, αν και στρωματογραφικά βρίσκεται μεταξύ του υπομινωικού οικισμού και της ίδρυσης του ναού.⁶⁶² Απουσιάζουν επίσης ευκρινείς αποτυπώσεις της τοιχοποιίας και της τοπογραφίας (ό.π.).

⁶⁵⁵ Χατζή-Βαλλιάνου 2002, 316 σχ. 1, 317. Id. 1995, 780 σχέδ. 3. Id. 1996, 666 σχέδ. 1.

⁶⁵⁶ Id. 2002, 326.

⁶⁵⁷ Id. 2002, 318.

⁶⁵⁸ Id. 1989, 446.

⁶⁵⁹ Id. 2002, ό.π. και σημ. 6.

⁶⁶⁰ Levi 1930-31, 43.

⁶⁶¹ Rizza-Scrinari 1968, 21-23, εικ. 35κεξ.

⁶⁶² Schäfer 1972, 189.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το κεφάλαιο αυτό πραγματεύεται θέσεις της Κρήτης στις οποίες υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις για την παρουσία όχι μόνο αρχαϊκών ναών αλλά και οικισμών. Τα στοιχεία που διαθέτουμε βασίζονται στα αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών ή περιορισμένων ανασκαφικών διερευνήσεων, γι' αυτό δεν έχουν εντοπιστεί κτήρια. Στις λίγες εκείνες περιπτώσεις που έχουν βρεθεί, δεν είναι εξακριβωμένο αν πρόκειται για οικοδομήματα δημόσιας χρήσης. Όπου είναι δυνατόν, γίνεται προσπάθεια να διευκρινιστούν τα όρια της επικράτειας ορισμένων πόλεων – κρατών (π.χ. της Λύττου) ή να συζητηθούν ζητήματα της ίδρυσής τους (π.χ. της Κυδωνίας).

2.1. Αποθέτες ιερών

Οι αποθέτες ιερών, στους οποίους έχουν βρεθεί πλήθος δαιδαλικών και αρχαϊκών ειδωλίων, πιθανότατα μαρτυρούν την ύπαρξη κάποιου ναού που δεν έχει εντοπιστεί ακόμα από την αρχαιολογική σκαπάνη. Τέτοιοι αποθέτες έχουν βρεθεί κοντά στο χωριό Βαβέλοι⁶⁶³ στην Πραισό, στο Βραχάσιον (Ανάβλοχος),⁶⁶⁴ στη Σητεία (κυρίως με ειδώλια του 7^{ου} αι. π.Χ.),⁶⁶⁵ κοντά στη Λατώ Ετέρα⁶⁶⁶ και στον Κρουσώνα.⁶⁶⁷ Στον Ολούντα ανεσκάφη ένας μεγάλος αποθέτης με πάνω από χίλια αντικείμενα, τα οποία χρονολογούνται από τα τέλη περίπου του 7^{ου} αι. μέχρι τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Εκεί επίσης ερευνήθηκε μεγάλο γειτονικό κτήριο με προσανατολισμό προς τα ΒΑ που ανήκε προφανώς στο ιερό αλλά δεν ήταν ο ναός.⁶⁶⁸ Ανάλογο σύνολο πλακιδίων και ειδωλίων, αλλά πολύ μικρότερης ποσότητας, βρέθηκε στο Λαψανάρι Αχλαδιών Σητείας.⁶⁶⁹ Ο Ν. Παπαδάκης τονίζει τον συσχετισμό της θέσης των ιερών της Πραισού, της Σητείας και του Λαψαναρίου με την ύπαρξη πηγής.⁶⁷⁰

⁶⁶³ Halbherr 1901 (α), 384: Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα πηλίνων ειδωλίων που ανήκουν σχεδόν σε κάθε περίοδο, από την αρχαϊκή ως την ελληνιστική. Για τη θέση, βλ. τον χάρτη στο *BSA* 8 (1901-02), πίν. 7.

⁶⁶⁴ P. Demargne, "Plaquettes votives de la Crète archaïque", *BCH* 54 (1930), 195-196. Id., "Recherches sur le site de l' Anavlochos (Province de Mirabello, Crète)", *BCH* 55 (1931), 369 εικ. 4 θέση C, 372, 379-380. Η Μ. Τσιποπούλου, «Τάφοι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην ανατολική Κρήτη», *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα*, Ηράκλειο 1987, 254, αναφέρει ωστόσο πως τα ευρήματα αυτά πιθανώς προέρχονται από τάφους. Βλ. Mazarakis Ainián 1997, 334 και σημ. 636.

⁶⁶⁵ Ν. Παπαδάκης, «Γεωμετρικός-Αρχαϊκός αποθέτης στην πόλη της Σητείας», *AAA* 13 (1980), 61-67.

⁶⁶⁶ P. Demargne, "Terres cuites archaïques de Lato", *BCH* 53 (1929), 382-429.

⁶⁶⁷ Για τον Κρουσώνα απουσιάζει συστηματική έρευνα, την εύρεση σειράς ειδωλίων από τη θέση αυτή αναφέρει επιγραμματικά ο Αλεξίου 1956, 10.

⁶⁶⁸ Πλάτων Ν. και Δαβάρας Κ., «Χρονικά», *ΚΧρ* 14 (1960), 512.

⁶⁶⁹ Id., 526.

⁶⁷⁰ Παπαδάκης 1982, 389.

2.II. Αρχαϊκοί οικισμοί

Απτερα

Στο υψίπεδο νοτίως του κόλπου της Σούδας, στο κέντρο της αρχαίας Απτέρας, αποκαλύφθηκαν προσφάτως υπολείμματα από δάπεδα και θεμέλια τοίχων που χρονολογούνται στον 8^ο και στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. και πιστοποιούν την ίδρυση της πόλεως κατά την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο.⁶⁷¹ Μέχρι στιγμής δεν έχει εξακριβωθεί αν κάποιο από αυτά τα κτήρια ήταν δημόσιας χρήσης.

Βρόκαστρο (Ιστρων)

Το Βρόκαστρο παραμένει ένας από τους λίγους ανεσκαμμένους οικισμούς που καλύπτουν μεγάλο διάστημα κατοίκησης, από την έναρξη της ΥΜ ΙΙΙΓ ως τον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. και παραμένει σημαντικό για το μέγεθός του, τον πλούτο των ευρημάτων, την ποικιλία των ταφικών τύπων, καθώς και για τα στοιχεία που μας παρέχει για τις εξωτερικές επαφές του.⁶⁷² Ειδικότερα, η κεραμική του 7^{ου} αι. π.Χ. από την περιοχή του οικισμού πάνω στο βουνό δείχνει ότι η κατοίκηση στο Βρόκαστρο πράγματι συνέπιπτε με την ίδρυση της θέσης που επρόκειτο να γίνει ένας μεγάλος ελληνικός οικισμός, δηλαδή η πόλη Ίστρων στο ακρωτήριο «Νησί Παντελεήμων», στους πρόποδες του βουνού.⁶⁷³

Στην περιοχή του Καλοχωρίου και του αρχαίου οικισμού στο Βρόκαστρο υπάρχει ποταμός και θέση που ονομάζεται *Ιστρώνας* ή *Νιστρώνας*.⁶⁷⁴ Αν και το δεδομένο αυτό δεν είναι ιδιαίτερος ισχυρός, αποτελεί ωστόσο το μόνο διαθέσιμο στοιχείο για το όνομα που θα είχε η περιοχή αυτή στους αρχαίους χρόνους.⁶⁷⁵ Η χώρα του Ίστρωνος συνόρευε στα βόρεια με εκείνη της Λατούς.⁶⁷⁶ Η περιοχή αυτή αποτέλεσε το αντικείμενο της επιφανειακής έρευνας κατά τα έτη 1986-1989 και αποτυπώνεται στην εικ. 83 και στην εικ. 85.⁶⁷⁷

Λίγα αγγεία από τον οικισμό στο Βρόκαστρο ανήκουν είτε στην Ύστερη Γεωμετρική είτε στην πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο, αλλά μερικά όστρακα

⁶⁷¹ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 37 και εικ. 37.

⁶⁷² Hayden 2003, 4.

⁶⁷³ Id., 13 και Χάρτης 1 με τη θέση των αρχαίων οικισμών.

⁶⁷⁴ Φαράκλας *et al.* 1998, 144.

⁶⁷⁵ Id., 144, Περιοχή 116 (εικ. 2 και εικ. 19 Α).

⁶⁷⁶ Id., ό.π. Πολύ πιο αναλυτικός στον προσδιορισμό της επικράτειας της πόλεως αυτής ο Φαράκλας *et al.* 1998, γιατί χρησιμοποιεί χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού.

⁶⁷⁷ Hayden-Moody-Rackham 1992, 297 εικ. 3. Hayden 2003, Χάρτης 1.

φαίνονται να είναι λίγο πιο ύστερα από αυτήν την εποχή.⁶⁷⁸ Ο οικισμός στο Κάστρο φαίνεται να είχε εγκαταλειφθεί μέχρι πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.⁶⁷⁹ Οι μέχρι τώρα ανασκαφές έχουν εντοπίσει μόνο οικίες.⁶⁸⁰

Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας που διενεργήθηκε κατά τα έτη 1986-1989 στην ευρύτερη περιοχή του Βρόκαστρου έδειξαν ότι ένα νέο στοιχείο στη διάταξη των θέσεων στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου είναι η εμφάνιση ενός ευκρινούς συμπλέγματος θέσεων στο νότιο τμήμα της περιφέρειας (βλ. τις θέσεις SK 1, SK 2, KPh 3, PI 4 στην εικ. 84 και την εικ. 85 με χάρτη των συγχρόνων χωριών και τοπωνυμίων), το οποίο συνοδεύεται από την εγκατάλειψη του Βρόκαστρου μετά τη Γεωμετρική περίοδο.⁶⁸¹ Η σχέση -αν υπάρχει- μεταξύ των δύο αυτών γεγονότων δεν μπορεί να προσδιοριστεί, αν και υπάρχουν πολλές πιθανότητες, όπως:⁶⁸²

- α) οι νότιες θέσεις απλώς να αντιπροσωπεύουν μια αύξηση του πληθυσμού της περιφέρειας, ενώ οι κάτοικοι του Βρόκαστρου να μεταφέρθηκαν προς την ακτή,
- β) οι νότιες θέσεις να ιδρύθηκαν από τον πληθυσμό του Βρόκαστρου που πιθανώς να ωθήθηκε βίαια προς τα νότια από νέους αποίκους που εγκαταστάθηκαν στην ακτή,
- γ) οι νότιες θέσεις να ιδρύθηκαν από την παραλιακή πόλη της Ιεράπυτνας, καθώς αυτή αποίκισε την εύφορη κοιλάδα των Μεσελερών.

Αυτές οι θέσεις στην ψηλή ράχη νοτίως της Σκιναυριάς Κορυφής έχουν να επιδείξουν πληθώρα αρχιτεκτονημάτων (θεμέλια τοίχων), αλλά και κεραμικής, συμπεριλαμβανομένων και πίων με ανάγλυφους λωτούς ανατολίζουσας ή αρχαϊκής περιόδου.⁶⁸³ Ένα χαρακτηριστικό που παρατηρήθηκε στις θέσεις SK 1 και KPh 3 είναι η κατασκευή μερικών ορθογωνίων κτηρίων πάνω σε υπερυψωμένη κρηπίδα.⁶⁸⁴

⁶⁷⁸ Hayden 2003, 13. Για την ιστορία του οικισμού από την Ανατολίζουσα ως και την Ελληνιστική περίοδο, βλ. Hayden B.J. *et al.*, *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete. Vol. 2: The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies* (υπό εκτύπωση).

⁶⁷⁹ Βλ. Gesell G.C., Preston Day L., Coulson W.D.E., "Excavations at Kavousi, Crete, 1989 and 1990", *Hesperia* 64 (1995), κυρίως σελ. 119.

⁶⁸⁰ Βλ. Coulson W.D.E., Haggis D.C., Mook M.S., Tobin J.L., "Excavations on the Kastro at Kavousi: An Architectural Overview", *Hesperia* 66 (1997), 315-390.

⁶⁸¹ Hayden-Moody-Rackham 1992, 329, 330 εικ. 20 (θέσεις SK 1, SK 2, KPh 3, PI 4) και 297 εικ. 3 (Χάρτης με σύγχρονα χωριά και τοπωνύμια).

⁶⁸² *Id.*, 329.

⁶⁸³ Hayden-Moody-Rackham 1992, 329, θραύσματα των πίων στη σελ. 326 εικ. 18D. Όστρακα Ύστερης Γεωμετρικής και Ανατολίζουσας περιόδου βρέθηκαν επίσης στις θέσεις VK 1, PN 2, και πιθανώς στις APh 3 και NP 1 (ό.π.).

⁶⁸⁴ Hayden-Moody-Rackham 1992, 329, πίν. 79:α.

Γόρτυς

Ο μικρός οικισμός στη θέση *Χαρκιά Περβόλι* (εικ. 25, θέση V), 500μ. στα ανατολικά του κτηρίου A23, πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να συνδεόταν με το ιερό που εντοπίστηκε στον λόφο του Βουρβουλίτη. Η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό με την εύρεση αντικειμένων ανατολίζουσας περιόδου, συμβάλλουν στο πρόβλημα της γένεσης της Γόρτυνας ως πόλεως, αποτέλεσμα ενός συνοικισμού, ηθελημένου ή καταναγκαστικού, λιγότερο ή περισσότερο ειρηνικού, ο οποίος επέφερε την εξάντληση των γεωμετρικών οικισμών στις θέσεις *Χαρκιά Περβόλι*, *Προφήτης Ηλίας-Αρμί* και *Άγ. Ιωάννης* και την εγκατάλειψη του ιερού στον λόφο του Βουρβουλίτη.⁶⁸⁵

Τα νέα στοιχεία από τη Γόρτυνα τονίζουν με έμφαση ότι αυτή η αντίληψη περί κρητικής παρακμής είναι μια εσφαλμένη εντύπωση που προκλήθηκε από τα συνεχή κενά στο δημοσιευμένο υλικό των ιστορικών (μεταμινωικών) θέσεων και την ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία να αναγνωριστεί κρητική κεραμική του 6^{ου} αιώνα. Κεραμική 6^{ου} αι. από την περιοχή του Ωδείου στη Γόρτυνα κατέστη δυνατό να αναγνωριστεί με το να συσχετιστεί με χρονολογημένα παράλληλα από την Κνωσό που ήταν συγγενή με άλλες περιόδους. Έχουν αναγνωριστεί σχήματα αγγείων που προέρχονται από το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. ή το πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.⁶⁸⁶ Αν και η εισηγμένη κεραμική απουσιάζει σχεδόν τελείως από τη Γόρτυνα των ελληνικών ιστορικών χρόνων, οι εισαγωγές αυξάνουν ελαφρώς κατά το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} αι. με την προσθήκη δύο ευρημάτων αττικού μελανόμορφου ρυθμού. Ένα εντυπωσιακό παράδειγμα πρώιμου αττικού μελανόμορφου ρυθμού- ένας δίνος του Σοφίλου- είχε βρεθεί στην ακρόπολη της Γόρτυνας.⁶⁸⁷ Όλα αυτά τα στοιχεία υποδηλώνουν ένα πιο εκτεταμένο εμπόριο αττικών προϊόντων στη Γόρτυνα τον 6^ο αιώνα.⁶⁸⁸

Μέχρι πρότινος επικρατούσε η άποψη πως υπήρχαν, αν και ελάχιστα, αρχιτεκτονικά μέλη από την περιοχή του *Ωδείου της Γόρτυνας*, τα οποία αποδίδονταν στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο.⁶⁸⁹ Ωστόσο, πρόσφατη έρευνα για την επανεξέταση της ιταλικής ανασκαφής των αρχών του 20ου αι. κατάληξε στο συμπέρασμα ότι το ελληνιστικό ορθογώνιο κτήριο περιείχε τη Μεγάλη Επιγραφή σε

⁶⁸⁵ La Torre 1988/89, 297, πίν. I θέση V για τον οικισμό στη θέση *Χαρκιά Περβόλι*.

⁶⁸⁶ Erickson 1998-2000, 238.

⁶⁸⁷ Βλ. Johannowsky W., "Frammenti di un deinos di Sophilos da Gortina", *ASAtene* 33-34 (1955-56), 45-47. Erickson 1998-2000, 241 και σημ. 32.

⁶⁸⁸ Erickson 1998-2000, 241.

μια ημικυκλική εξέδρα (όχι θόλο), η οποία βρισκόταν στο πίσω τμήμα ενός υπαίθριου χώρου ακριβώς στα δυτικά. Οι τελευταίες ανασκαφικές έρευνες έδειξαν ότι οι τοίχοι I-III κατασκευάστηκαν στην ελληνιστική περίοδο, συγκεκριμένα στο α΄ ήμισυ του 2^{ου} αι. π.Χ., και κατεδαφίστηκαν στην ύστερη ρωμαϊκή/ παλαιοχριστιανική περίοδο.⁶⁹⁰

Ελεύθερνα

Εκτός από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας και τα δύο κτήρια **A13** και **A15** που εντάσσονται στην περίοδο που εξετάζουμε, έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα πρωτοαρχαϊκής περιόδου (700-620 π.Χ.) στα Ξενιανά, μια περιοχή πολύ χαμηλά στην ανατολική πλαγιά του υψώματος της Ελεύθερνας, σε απόσταση περίπου 400μ. ΒΔ από το αρχαίο νεκροταφείο⁶⁹¹ (τοπογραφικό σχέδιο στην εικ. 86). Τα ευρήματα περιλαμβάνουν μικρά, ορθογώνια ή τετράγωνα δωμάτια, των οποίων οι τοίχοι, όπου σώζονται, υψώνονται πάνω στον λαξευμένο φυσικό βράχο και έχουν χτιστεί μέχρι ενός ορισμένου ύψους με αργούς λίθους.⁶⁹² Εκτός από κεραμική στα σύνολα αυτά βρέθηκαν και πήλινα σφονδύλια, τμήματα χάλκινων βελόνων και δύο τμήματα ειδωλίων που βρίσκουν παράλληλά τους σε εκείνα της Αξού. Μέχρι στιγμής είναι επισφαλής οποιοσδήποτε χαρακτηρισμός του είδους της εγκατάστασης αυτής, η οποία μπορεί να αποτελεί είτε τμήμα οικισμού είτε πρόσκτισμα ενός ιερού ή ακόμα και χώρο εργαστηρίων.⁶⁹³

Οι μεγάλων διαστάσεων *δεξαμενές* που έχουν λαξευτεί στον βράχο της ακρόπολης πιθανώς να ανάγουν την αρχική τους κατασκευή στην αρχαϊκή περίοδο (βλ. Κεφάλαιο 9.II.β.ii).

Στην αρχαϊκή περίοδο τοποθετείται η δράση του Ελευθερναίου κιθαριστή Αμήτορα, ο οποίος εισήγαγε πρώτος τις ερωτικές ωδές στους Ελευθερναίους (Αθήναιος XIV, 638B).⁶⁹⁴ Οι απόγονοί του ονομάστηκαν Αμητορίδες (ΗΣύχιος, λ.

⁶⁸⁹ Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, «Ωδείο Γόρτυνας. Νέα στοιχεία έρευνας και παρατηρήσεις κατά τις εργασίες συντήρησης», *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Μέρος Β΄ Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 955-957.

⁶⁹⁰ A. Di Vita, "Atti della Scuola 1996-97, Creta – Gortina", *ASAtene* 74-75 [n.s. 59-59] (1996-97), κυρίως τις σελίδες 524-533 και πίν. VII-VIII για τους τοίχους I-III, 549-552 για τις δοκιμαστικές τομές E-E1. Περίληψη στην αγγλική από τον D.J. Blackman, "Archaeology in Greece 1996-97", *AR* 43 (1996-97), 104.

⁶⁹¹ Σταμπολίδης 1994, 142 εικ. 5 (τοπογραφικό σχέδιο Ελεύθερνας με τη θέση των Ξενιανών), 149.

⁶⁹² Id., 149 και εικ. 16. Βλ. επίσης Σταμπολίδης 2004, 84-85, εικ. 3.

⁶⁹³ Σταμπολίδης 1994, 149.

⁶⁹⁴ Καλπαξής *et al.* 1991, 42 και σημ. 124-125. Θέμελης 2002, 14.

Αμνητορίδας) και πιθανώς να αποτελούσαν θρησκευτικό όμιλο ή αδελφότητα.⁶⁹⁵ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν υπήρχε ιδιαίτερο κτήριο για τις δραστηριότητες αυτής της αδελφότητας

Κοξαρέ Αγ. Βασιλείου

Ένας μικρός οικισμός πιθανώς της αρχαϊκής ή της πρώιμης κλασικής περιόδου δεν αποκλείεται να υπάρχει στην περιοχή του χωριού Κοξαρέ, στην επαρχία Αγ. Βασιλείου του Νομού Ρεθύμνης.⁶⁹⁶

Κυδωνία

Η σημερινή πόλη των Χανίων θεωρείται πως κατέχει τη θέση της προϊστορικής και κλασικής Κυδωνίας, εικασία που δεν έχει ακόμα επιβεβαιωθεί.⁶⁹⁷ Οι αρχαιολογικές έρευνες στην πόλη των Χανίων φανερώνουν πως αυτή αποτελούσε μια σημαντική αρχαία πόλη, αν και από την περίοδο που εξετάζουμε, την αρχαϊκή και κλασική, σώζονται ελάχιστα αρχιτεκτονικά στοιχεία.⁶⁹⁸ Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη πως η αρχαία Κυδωνία βρισκόταν στον λόφο Κάστελλος Βαρυπέτρου, μια οχυρωμένη ακρόπολη που απέχει 8 χλμ. από τα Χανιά.⁶⁹⁹

Ο Ηρόδοτος (3.44 και 3.57-59) περιγράφει ένα επεισόδιο σημαντικό για τις εξωτερικές επαφές της Κρήτης. Μια ομάδα Σαμίων που ήταν υπεύθυνοι για την πρόσκληση του σπαρτιατικού στρατού εναντίον του Πολυκράτη υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους μετά τη διακοπή της πολιορκίας της Σάμου από τους Σπαρτιάτες. Οι Σάμιοι αυτοί έκαναν επιχειρήσεις εναντίον της Σίφνου (3.57) και της Ύδρας (3.59) προτού φθάσουν στην Κρήτη, όπου και «έκτισαν» την πόλη Κυδωνία (3.44), αφού εξεδίωξαν από το νησί τους Ζακυνθινούς.⁷⁰⁰

⁶⁹⁵ Καλπαξής *et al.* 1991, 42 και σημ. 126.

⁶⁹⁶ S. Hood and P. Warren, "Ancient cities in the province of Ayios Vasilios, Crete", *BSA* 61 (1966), 176 αρ. 12. Στρατιδάκης 1995, 309.

⁶⁹⁷ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 38.

⁶⁹⁸ *Id.*, 39.

⁶⁹⁹ *Id.*, 42. Η ίδια θεωρεί την ταύτισή της με την Κυδωνία αβάσιμη.

⁷⁰⁰ Ο Στέφανος Βυζάντιος (Πάρος, p. 507,10), βασιζόμενος σε σημείωση του Νικάνορος «εν ταις μετονομασίαις» (2^{ος} αι. μ.Χ.), αναφέρει πως η ονομασία Ζάκυνθος ήταν ένας πρώιμος χαρακτηρισμός της Πάρου, βλ. Rubensohn O., s.v. Paros, *RE* XVIII.4 (1949), 1799.1, 1842 και Treidler H., s.v. Zakynthos, *RE* IX A² (1967), 2295-6.

Αυτοί δε Κυδωνίην την εν Κρήτη έκτισαν ουκ επί τουτο πλέοντες, αλλά Ζακυνθίους εξελωντες εκ της νησου. έμειναν δ' εν ταύτη και ευδαιμόνησαν επ' έτεα πέντε, ώστε τα ιρά τα εν Κυδωνίη εόντα νυν ουτοί εισι οι ποιήσαντες και τον της Δικτύνης νηόν. έκτω δε έτεϊ Αιγινηται αυτούς ναυμαχίη νικήσαντες ηνδραποδίσαντο μετά Κρητων [...]

Το ρήμα *κτίζω* στον Θουκυδίδη φαίνεται πως συνδέεται με συγκεκριμένα μέτρα που ακολουθούν αμέσως μετά την κατάληψη της γης, όπως με την κτίση τειχών, την καθαγίαση λατρειών στις προβλεπόμενες θέσεις, την εγκαθίδρυση αξιωματούχων της νέας πόλεως.⁷⁰¹ Ακόμα και οι αρχαιότεροι συγγραφείς (π.χ. Ηρόδοτος) καθιστούν σαφές ότι η λέξη «κτίσις» περιλαμβάνει κυρίως τη συνένωση των αποίκων κάτω από κοινά, νεοσυσταθέντα λατρευτικά και νόμιμα πρότυπα· πρόκειται για μια διαδικασία, η οποία με την κατασκευή τειχών και ναών εξασφάλιζε την αριστοκρατική τάξη.⁷⁰² Ο Ηρόδοτος δεν χαρακτηρίζει τους Σάμιους «εποίκους», ώστε να μπορέσουμε να καταλάβουμε αν οι Σάμιοι συνάντησαν στην Κυδωνία έναν προϋπάρχοντα οικισμό. Γνωρίζουμε όμως από τον Πausανία (8.53.4) πως η Κυδωνία είχε ιδρυθεί από τον Κύδωνα, γιο του Τεγεάτη, τον οποίο ωστόσο οι Κρήτες θεωρούσαν παιδί του Ερμή και της Ακάλλης, κόρης του Μίνωα:

«Λέγουσι δέ και όσοι Τεγεάτου των παίδων ελείποντο, μετοικησαι σφας εκουσίως ες Κρήτην, Κύδωνα και Αρχήδιον και Γόρτυνα· και από τούτων φασίν ονομασθηναι τας πόλεις Κυδωνίαν και Γόρτυνά τε και Κατρέα. Κρητες δέ ουχ ομολογουντες τω τεγεατων λόγω Κύδωνα μέν Ακακαλλίδος θυγατρός Μίνω και Ερμου, Κατρέα δε φασιν είναι Μίνω, τον δέ Γόρτυνα Ραδαμάνθυος».

Η Κυδωνία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί δεν αποτελεί απλώς έναν εμπορικό σταθμό. Πρόκειται για μια κανονική εγκατάσταση με ιερά και έναν ναό, για μια πόλη με οικοδομική δραστηριότητα. Άραγε οι καλλιτέχνες και οι αρχιτέκτονες θα ήταν Κρητικοί ή Σάμιοι; Όποια και να είναι η απάντηση, σίγουρα θα υπήρχαν αλληλεπιδράσεις. Στην παρούσα εργασία παρατηρήθηκαν πολλές αναλογίες κρητικών αρχιτεκτονικών μελών (λίθινων ή πήλινων) με σαμιακά έργα του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., με τη διαφορά πως τα κρητικά παραδείγματα προέρχονται από την

⁷⁰¹ Wenkter 1956, 130 και σημ. 6 με πληθώρα χωρίων του Θουκυδίδη.

⁷⁰² Id., 130 και σημ. 7-8 με χωρία κυρίως από τον Ηρόδοτο.

κεντρική και ανατολική Κρήτη (Αμνισό, Φαιστό, Πρινιά, Αρκάδες, Παλαίικαστρο, Πραισό).

Δυστυχώς τα μέχρι στιγμής αρχιτεκτονικά ευρήματα από τη δυτική Κρήτη είναι ελάχιστα. Αναφερθήκαμε μόνο σε μια πόρινη ζωφόρο του 7^{ου} αι. π.Χ. από τα Χανιά [B15] και σε πήλινες σίμες από το Δικτυναίον [B32, B33]. Η σπανιότητα αυτή μάλλον οφείλεται στον περιορισμένο αριθμό ανασκαφών στη δυτική Κρήτη σε σύγκριση με τις εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης, εκτός και αν η σιγή αυτή σημαίνει μια πραγματική απουσία επαφών. Μια συστηματική μελέτη της περιοχής της Κυδωνίας θα ρίξει φως στην εγκατάσταση των Σαμίων εκεί και στην πιθανή συμβολή τους στη γλυπτική και αρχιτεκτονική της περιοχής αυτής και ίσως και της υπόλοιπης Κρήτης.

Στον λόφο «Καστέλλι Χανίων» έχει βρεθεί πλήθος υστερογεωμετρικής κεραμικής κυρίως σε λάκκους απορριμμάτων, ωστόσο είναι ελάχιστα τα αρχιτεκτονικά λείψανα που μπορούν να συνδεθούν με αυτήν,⁷⁰³ αφού τόσο στον λόφο αυτό όσο και στο κέντρο της σύγχρονης πόλης δεν σώζονται πια ερείπια του αρχαίου οικισμού εξαιτίας της αλλεπάλληλης κατοίκησης.⁷⁰⁴ Ορισμένα από τα όστρακα είναι εισηγμένα από την Αττική, την Κόρινθο, το Άργος, την Εύβοια, την Πάρο και την ανατολική Μεσόγειο, και μαρτυρούν οικονομική άνοδο και εμπορική ανάπτυξη της πόλεως την εποχή εκείνη.⁷⁰⁵ Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και το τμήμα της πόρινης ζωφόρου B15.

Αυτά τα κοινά στοιχεία πιθανώς οφείλονται στις μετακινήσεις των καλλιτεχνών και τεχνιτών εντός της περιοχής του ανατολικού Αιγαίου. Δεν γνωρίζουμε αν οι κρητικές πόλεις ευνοούσαν τους Σαμίους καλλιτέχνες που διώκονταν από τον Πολυκράτη ή αν διατηρούσαν φιλικές επαφές με τον τύραννο (όπως δεν γνωρίζουμε αν οι μισθοφόροι τοξότες του Πολυκράτη ήταν Κρήτες). Γνωρίζουμε όμως ότι ο φιλόσοφος Πυθαγόρας, όταν επεκράτησε στη Σάμο η τυραννίδα του Πολυκράτη, αποφάσισε να μεταβεί στην Ιταλία, αφού πρώτα, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, αποβιβάστηκε στους Δελφούς και την Κρήτη, όπου υπεβλήθη σε καθαρισμό και επισκέφθηκε το Ιδαιόν Άντρον (Πορφύριος, *Πυθαγόρου βίος*, 16-17).

⁷⁰³ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 34.

⁷⁰⁴ Id., 39.

⁷⁰⁵ Id., 34.

Λατώ

Αρκετά στοιχεία αρκούν για να αποδείξουν ότι η κατοίκηση στη Λατώ ανάγεται τουλάχιστον στην αρχαϊκή περίοδο. Στη θέση της ή τουλάχιστον στα περίχωρά της ανακαλύφθηκε ένας αποθέτης με πήλινα ειδώλια του 7^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ. (βλ. κεφάλαιο 2.1), ενώ κοντά στον «μεγάλο ναό» βρέθηκαν κεραμικοί κλιβανοί της ίδιας εποχής μαζί με ένα σύνολο αγγείων και ειδωλίων.⁷⁰⁶ Οι ακροπόλεις της παρέχουν καλή άμυνα και απέχουν αρκετά από τη θάλασσα.⁷⁰⁷ Ορισμένα σπάνια όστρακα ανατολίζουσας περιόδου που προέρχονται από την Ανατολική Ελλάδα δείχνουν πως η πόλη ήταν δέκτης εξωτερικών επιρροών.⁷⁰⁸ Ωστόσο δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για την πολεοδομία και τα δημόσια κτήριά της την εποχή αυτή. Κοντά στους κλιβάνους βρέθηκαν κάτω από τις νεότερες κατασκευές φτωχά λείψανα τοίχων ή λαξεύματα στον βράχο, αβέβαιης χρονολόγησης. Κοντά στον τοίχο που όριζε το ανατολικό όριο της αγοράς, ένας όγκος μικρών αργών λίθων έφραζε μια ρωγμή στον βράχο.⁷⁰⁹ Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, αυτού του είδους η εργασία θα μπορούσε να ανάγεται στην αρχαϊκή περίοδο, αν και αυτό δεν σημαίνει πως πρόκειται για την πρώτη διαρρύθμιση του χώρου της αγοράς, γιατί καμία ανθρώπινη εγκατάσταση δεν θα ήταν δυνατή σε ένα τέτοιο φυσικό ανάγλυφο χωρίς την κατασκευή ανδρήρων.⁷¹⁰ Συνεπώς τα πρώτα άνδρα ανάγονται στην ίδρυση της πόλεως, τα οποία δέχονταν στη συνέχεια διαρκώς τροποποιήσεις.⁷¹¹

⁷⁰⁶ Ducrey-Picard 1974, 78. Για τους κεραμικούς κλιβάνους, βλ. P. Ducrey – V. Hadjimichali – O. Picard, “Recherches a Latô,” *BCH* 93 (1969), 792-822.

⁷⁰⁷ Ducrey-Picard 1974, 78.

⁷⁰⁸ Id., ό.π.

⁷⁰⁹ P. Ducrey – V. Hadjimichali – O. Picard, “Travaux de l' École Française en 1971-Latô,” *BCH* 96.2 (1972), 962. Ducrey-Picard 1974, 78.

⁷¹⁰ Ducrey-Picard 1974, 78.

Λύττος

Για τον εντοπισμό της αρχαϊκής Λύττου ενδείξεις υπήρχαν αρχικά μόνο από την ανεύρεση επιγραφών κατά τις επιφανειακές έρευνες (βλ. *IC I. XVIII 1-7*). Οι συστηματικές ανασκαφές κυρίως στη νότια Πεδιάδα, σε απόσταση 12 περίπου χιλιομέτρων από τον Ξιδά, αποκάλυψαν κοντά στο χωριό Αφρατί το μεγάλο νεκροταφείο των «Αρκάδων», ενώ στον λόφο του Προφήτη Ηλία ήλθαν στο φως υστεροαρχαϊκά κτήρια, μεταξύ των οποίων και το κτήριο **A17**.⁷¹² Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι οι Αρκάδες, κάτοικοι της περιοχής, ζούσαν σε χωριά. Κοντά στο Αφρατί θα έπρεπε να βρίσκεται το πολιτικό κέντρο αυτής της διάσπαρτης πόλης.⁷¹³

Βορειότερα δεν αποκλείεται να υπήρχε μια ακόμα σημαντική θέση, αφού είναι πολύ μικρή η απόσταση μεταξύ των λόφων του Ξιδά, του Σμαριού και του Καστελλιού.⁷¹⁴ Στο Σμάρι, στον λόφο του Προφήτη Ηλία (Τρουλί), έχει ανασκαφεί ακρόπολη (**Γ4**), η οποία εγκαταλείφθηκε τον 7^ο αι. π.Χ. με εξαίρεση το κτήριο **A8**, το οποίο δεχόταν αναθήματα και την κλασική περίοδο, πιθανώς και τη ρωμαϊκή. Δίνεται και εδώ η εντύπωση πως η κατοίκηση είχε οργανωθεί σε μεγάλα χωριά. Η χώρα θα έπρεπε να ήταν ενιαία μέχρι την παραλία, όπου βρισκόταν το προστατευμένο λιμάνι της Χερσονήσου.⁷¹⁵ Τα λιγοστά κατάλοιπα στην υποτιθέμενη θέση της Λύττου παραπέμπουν στον χωριό του Θουκυδίδη (I, 10, 2-3) για τα ερείπια της Σπάρτης, τα οποία δεν εξηγούσαν την παλιά της δύναμη. Αν η Λύττος, «αποικία» της Σπάρτης, ήταν οργανωμένη κατά κόμας, τότε οι κόμες αυτές θα βρίσκονταν στην Πεδιάδα, από το Καστέλλι ως τις Ποταμιές, από το Σμάρι ως τον Ξιδά και μέχρι το Λιλιανό, θα ήταν δηλαδή ένα κράτος χωρίς μια πραγματικά χτισμένη πρωτεύουσα.⁷¹⁶ Ο H. van Effenterre και η Δ. Γόντικα υποθέτουν πως η επικράτεια της Λύττου περιελάμβανε ένα σημαντικό τμήμα της Πεδιάδας και το μεγαλύτερο τμήμα του ορεινού Λασιθίου.⁷¹⁷ Ωστόσο δύο πόλεις (ή πόλεις – κράτη;), των οποίων τα εθνικά είναι στον πληθυντικό και παραπέμπουν με βεβαιότητα σε κάποια πρωτεύουσα, οι «Αρκάδες» και οι «Όρειοι», συνδέονταν στενά με τη Λύττο και μια τουλάχιστον από αυτές θα

⁷¹¹ Ducrey-Picard 1974, 78.

⁷¹² Van Effenterre-Γόντικα 2000, 445. Για το νεκροταφείο των Αρκάδων, βλ. Levi 1927-29.

⁷¹³ Van Effenterre-Γόντικα 2000, 445.

⁷¹⁴ Id., ό.π.

⁷¹⁵ Id., 446.

⁷¹⁶ Id., 448, 450.

⁷¹⁷ Id., 450.

έπρεπε να ανήκει οργανωτικά στην πολιτική επικράτεια των Λυττίων.⁷¹⁸ Από την άλλη μεριά οι Van Effenterre και Γόντικα καταλήγουν στο συμπέρασμα πως οι *Δαταλείς* δεν πρέπει να αποτελούν μια πόλη, αλλά μια από τις φυλές της πόλης των Λυττίων,⁷¹⁹ και μάλιστα εκείνων που προϋπήρχαν της ‘δωρικής εισβολής’.⁷²⁰

Η ύστερη αρχαϊκή και κλασική κεραμική από το ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου είναι κυρίως ντόπια κρητική και στην πλειονότητά της προφανώς προέρχεται από ένα μόνο κέντρο παραγωγής.⁷²¹ Ο Erickson συμπέρανε από την εξέταση της κεραμικής του ιερού, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 600-400 π.Χ., ότι το κέντρο αυτό ήταν το Αφρατί,⁷²² το οποίο πρέπει να προμήθευε στο μικρό αυτό αγροτικό ιερό και τα μεταλλικά αναθηματικά ελάσματα.⁷²³ Ο ίδιος ερευνητής παρατήρησε μια θεμελιώδη αλλαγή στη σύνθεση της κρητικής κεραμικής στο ιερό περίπου στα 400-390 π.Χ., όταν σχήματα της Λύττου αντικατέστησαν εντελώς την κεραμική του Αφρατιού που διακρίνεται από τον ωχρό καστανό πηλό του.⁷²⁴ Η αλλαγή είναι απότομη και ολοκληρωτική και υποδηλώνει, κατά τον Erickson, μια παύση του κύματος των προσκυνητών από το Αφρατί μετά περίπου το 400 π.Χ., όταν θα κατελήφθη το ιερό από τους Λυττίους.⁷²⁵ Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι επισκέπτες ή προϊόντα από τη Λύττο έφθαναν στο ιερό μεταξύ των ετών 600 και 400 π.Χ. Η απουσία κεραμικής της Λύττου στην Κάτω Σύμη πριν από το 400 π.Χ. καθιστά πολύ πιθανή τον αποκλεισμό της από τις ιεροτελεστίες του Ερμή και της Αφροδίτης.⁷²⁶ Συνεπώς, από τα προκαταρκτικά αποτελέσματα, συνάγεται ότι το αγροτικό ιερό στην Κάτω Σύμη συνδεόταν αρχικά με την αρχαία πόλη κοντά στο Αφρατί και έπειτα, από το 400 π.Χ. και εξής, με την ανερχόμενη δύναμη της Λύττου.⁷²⁷

Η εισηγμένη κεραμική της Τόκρας (Τεύχειρας) και της Κυρήνης είναι κατασκευασμένη από τον ίδιο ωχρό καστανό πηλό, όπως και το υλικό στο Αφρατί.⁷²⁸ Η χημική ανάλυση της κρητικής κεραμικής της Τόκρας έχει επιβεβαιώσει την

⁷¹⁸ Van Effenterre-Γόντικα 2000, 451.

⁷¹⁹ Id., 452.

⁷²⁰ Id., 455. Πβ. τη θεωρία του Chadwick 1976.

⁷²¹ Erickson 2002 (α), 79.

⁷²² Id., 80.

⁷²³ Id., 81.

⁷²⁴ Id., 82, 83.

⁷²⁵ Id., 82.

⁷²⁶ Id., 83.

⁷²⁷ Id., 85, 86-87.

⁷²⁸ Id., 80 και σημ. 100.

προέλευσή της από την κεντρική Κρήτη.⁷²⁹ Επιπλέον, η βάση ενός αγγείου πόσεως που είχε εξαχθεί στην Τόκρα ταιριάζει με την τομή τέτοιων βάσεων από το ιερό της Κάτω Σύμης.⁷³⁰

Πραισός

Υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά που ίσως να δείχνουν ότι ο οικισμός της Πραισού είχε αποκτήσει ένα αξιοσημείωτο μέγεθος πριν το τέλος της αρχαϊκής περιόδου. Πρώτον, μερικοί από τους τοίχους ακριβώς στην κορυφή της Πρώτης Ακροπόλεως πρέπει να χρονολογηθούν στην αρχαϊκή περίοδο –με βεβαιότητα τουλάχιστον ο Τοίχος 4.⁷³¹ Επιπλέον μερικά από τα λαξεύματα στον βράχο στις κατώτερες κλιτύς της Πρώτης Ακροπόλεως ίσως να ανήκουν στην αρχαϊκή περίοδο, ιδίως το λάξευμα 4B (βλ. RCF 4B στην εικ. 39).⁷³² Η Πραισός αποτελεί μια τυπική αρχαϊκή κρητική πόλη: είναι κτισμένη στην ενδοχώρα, περίπου 250μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, δηλαδή αρκετά πιο χαμηλά από τους «προσφυγικούς οικισμούς».⁷³³ Καταλαμβάνει δύο χαμηλούς λόφους, τη χαρακτηριστική διπλή ακρόπολη που βρίσκεται παράλληλα της στη Λατώ, τη Δρήρο και άλλες κρητικές πόλεις.⁷³⁴

Πριλιάς

Η Ριζηνία ή Ριττηνία είχε νωρίς ενσωματωθεί στη Γόρτυνα. Σύμφωνα με επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. (IC IV 80) η συμφωνία διαμελισμού της Ραύκου μεταξύ Γορτυνίων και Κνωσίων θα γραφόταν σε στήλες που θα στήνονταν στο Πύθιον της Γόρτυνος, στο Δελφίδιο της Κνωσού και τρίτη κοινή εν Ρι[ττ]η|ν|ίαι εν τωι ναωι τας Αθαναίας. Το ιερό της Αθηνάς επελέγη γιατί ήταν το κοντινότερο στη διαιρεμένη χώρα ιερό ευρύτερης εμβέλειας και σεβαστό μάλλον λόγω παλαιότητας.⁷³⁵

Η τάση να ταυτιστεί ο Πριλιάς (βλ. εικ. 87) με την αρχαία Ριττηνία (Ριζηνία) έχει επικρατήσει πλέον στη σύγχρονη έρευνα. Ωστόσο η μελέτη της κεραμικής του Πριλιά από τον Erickson επιβεβαιώνει τη διακοπή της κατοίκησης περίπου στα 600-575 π.Χ., γεγονός που ενισχύεται από την απουσία κεραμικής του 5^{ου} αι. π.Χ.

⁷²⁹ Erickson 2002 (α), 80. Coldstream 1973, 46-47.

⁷³⁰ Erickson 2002 (α), 80.

⁷³¹ Whitley 1998, 38, 30 εικ. 2.3, 31 εικ. 2.4. Για τον Τοίχο 4, βλ. Whitley *et al.* 1995, 414-5.

⁷³² Whitley 1998, 38, εικ. 2.3 και 2.4 (RCF 4B). Whitley *et al.* 1995, 418-421.

⁷³³ Whitley 1998, 38.

⁷³⁴ Id., ό.π. Kalpaxis 1999.

⁷³⁵ Φαράκλας *et al.* 1998, 94.

Συνεπώς η εγκατάλειψη του Πρινιά γύρω στο 600 π.Χ. δεν συνάδει με την παραδοσιακή ταύτισή του με την Ριττηνία.⁷³⁶

Σύβριτος

Οι επιφανειακές έρευνες που είχαν ως στόχο τον προσδιορισμό της επικράτειας της αρχαίας Συβρίτου έχουν εντοπίσει ορισμένες θέσεις που εμφανίζουν κατοίκηση την αρχαϊκή περίοδο και αναγνωρίζονται από την ανεύρεση κεραμικής αυτής της εποχής.⁷³⁷ Πρόκειται για τις θέσεις Άγιος Στέφανος (αρ. 2), Τα Βορεινά (αρ. 5), Χάρακα (αρ. 6), Κερατίδι (αρ. 13), Τα Μάρμαρα (αρ. 18), Πατέλα της «Κεφάλας» (αρ. 19), Πελεκυτά (αρ. 20)⁷³⁸ (εικ. 88), με άλλα λόγια περιοχές στην κορυφή και στις κλιτύς του υψώματος της Κεφάλας και N-NA της Γέννας.

Φαιστός

Η επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη δυτική Μεσαρά στα τέλη της δεκαετίας του `80 εντόπισε 13 θέσεις της Ανατολίζουσας-Αρχαϊκής περιόδου (περ. 725-500 π.Χ.), οι περισσότερες από τις οποίες συνέχισαν να καταλαμβάνονται στην κλασική και ελληνιστική περίοδο,⁷³⁹ (εικ. 89). Εννέα από τις αρχαϊκές θέσεις ήταν συγκεντρωμένες γύρω από τη Φαιστό (σε απόσταση μικρότερη των 30 λεπτών βάδην), η οποία παρέμεινε ο μεγαλύτερος οικισμός στην περιοχή αυτή. Αυτό το αθροιστικό μοτίβο οικισμού υποδηλώνει πως νέες θέσεις ίσως να ήταν παρακλάδια από το κέντρο της Φαιστού.⁷⁴⁰ Η ποσότητα των ευρημάτων της ανατολίζουσας περιόδου που διαπιστώθηκε στις θέσεις αυτές δείχνει ότι η διασπορά του οικισμού στη δυτική Μεσαρά βρισκόταν ήδη σε εξελικτική διαδικασία πριν από τον 7^ο αι. π.Χ.⁷⁴¹

⁷³⁶ Της ίδιας άποψης είναι και ο ανασκαφέας του Πρινιά, G. Rizza, βλ. Erickson 2000, 142 σημ. 50.

⁷³⁷ Belgiojno 1994, 211 εικ. 4 με χάρτη της επικράτειας της Συβρίτου και των σημερινών τοπωνυμίων.

⁷³⁸ Id., 212 (αρ. 2 για τον Αγ. Στέφανο), 213-214 (αρ. 5 για Τα Βορεινά), 214 (αρ. 6 για τον Χάρακα), 217 (αρ. 13 για το Κερατίδι), 220 (αρ. 18 για Τα Μάρμαρα), 220 (αρ. 19 για την Πατέλα της «Κεφάλας»), 221 (αρ. 20 για τα Πελεκυτά).

⁷³⁹ Watrous *et al.* 1993, 217 εικ. 8 (χάρτης με τις αρχαιολογικές θέσεις που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα), 230.

⁷⁴⁰ Id., ό.π.

⁷⁴¹ Id., ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΚΑΤΟΨΕΙΣ

Στο παρελθόν η ναϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης είχε συνήθως αντιμετωπιστεί μόνο συνοπτικά και ως ένας περιφερειακός ρυθμός που προηγήθηκε της εξέλιξης των περίπτερων ελληνικών ναών κατά την αρχαϊκή περίοδο. Οι κρητικοί ναοί ωστόσο ανήκουν σε μια κατά μεγάλο μέρος ανεξάρτητη και πλούσια παράδοση που διήρκεσε πάνω από επτακόσια χρόνια και αξίζουν μιας ιδιαίτερης θεώρησης.⁷⁴²

Η άποψη που επικρατεί για την αρχιτεκτονική του 6^{ου} αι. π.Χ. στην Κρήτη είναι ότι, σε αντίθεση με τα κτήρια της ανατολίζουσας περιόδου, πολύ λίγες κατασκευές έχουν μνημειακές διαστάσεις.

Από τα άρθρα ή τις μελέτες των τελευταίων τριάντα περίπου ετών που ασχολούνται με κτήρια της αρχαϊκής περιόδου, ξεχώρισα τρεις: μια περίληψη ανακοίνωσης του Shaw, τη μελέτη του κ. Θ. Καλπαζή και τον κατάλογο του Isler για τους οίκους της Σικελίας και της μητροπολιτικής Ελλάδας,⁷⁴³ οι οποίες με βοήθησαν στην οργάνωση του υλικού. Το περιεχόμενό τους εκτίθεται συνοπτικά αμέσως μετά, με έμφαση στα κτήρια της Κρήτης που αναλύουν οι ερευνητές αυτοί.

3.1. Η κατάταξη του J. Shaw

Ο Shaw αναγνώρισε μεταξύ των περίπου τριάντα ναών που έχουν ανασκαφεί σε όλη την Κρήτη δύο κύριους τύπους.⁷⁴⁴ Ο πρώτος, που αντιπροσωπεύεται από τον ναό του Απόλλωνος στη Δρήρο **A12**, χαρακτηρίζεται συνήθως από μια εσωτερική εστία με δύο κίονες εκατέρωθέν της. Αυτός ο μονόχωρος τύπος, ο οποίος συνέχισε να χτίζεται για κάποιο διάστημα, μεγεθύνθηκε επίσης από την προσθήκη ενός ανοιχτού ή κλειστού προνάου, όπως στον ναό Α του Πριλιά **A11**. Μερικές φορές ένα τρίτο δωμάτιο προσετίθετο κατά μήκος του κεντρικού άξονα, όπως γνωρίζουμε από το κτήριο **A2** στη Φαιστό. Ο δεύτερος τύπος, το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα του οποίου αποτελεί η αρχαϊκή φάση του ναού του Απόλλωνος στη Γόρτυνα **A1**, είναι σχεδόν τετράγωνος και μονόχωρος. Συνοπτικά η κατάταξή τους σύμφωνα με τον Shaw στην εικ. 90.

⁷⁴² Shaw 1989, 253.

⁷⁴³ Ευχαριστώ τον καθηγητή μου, κ. Θ. Καλπαζή, για την υπόδειξη αυτού του άρθρου.

⁷⁴⁴ Shaw 1989, 253. Ο Shaw αναφέρει και άλλα παραδείγματα κτηρίων του δεύτερου τύπου, όπως το ορθογώνιο κτήριο με το εσωτερικό θρανίο στο Αφρατί **A17**. Συνοπτική παρουσίαση της κατάταξής του στο Shaw-Shaw 2000, πίν. 8.12.

Η κατάταξη του Θ. Καλπαζή

Τα κτήρια της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου από την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία κατατάσσονται σύμφωνα με τον κτηριακό τους τύπο, την κάτοψή τους, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται και η κατανομή τους σύμφωνα με τις αναλογίες και το μέγεθος.⁷⁴⁵ Στην παρούσα εργασία ακολουθείται η κατάταξή του σε οίκους και κτήρια «εν παραστάσι». Στον τελευταίο τύπο κατατάσσει τον ναό Α του Πρινιά **A11** και τον ναό Μ στη Λατώ. Η ένταξη του ναού **A11** στα κτήρια «εν παραστάσι» οφείλεται στην προτεινόμενη αποκατάσταση της προσόψεως από τον συγγραφέα. Ο ναός Μ δεν συμπεριλαμβάνεται στην παρούσα εργασία, επειδή η κάτοψη του σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, ταιριάζει περισσότερο σε ιδιωτική κατοικία⁷⁴⁶ και λόγω της απομονωμένης θέσης του σε σχέση με τον οικισμό. Στους οίκους με εσωτερική διαίρεση του χώρου εντάσσει τα ακόλουθα κτήρια της Κρήτης: τον ναό Β του Πρινιά **A55**, τον ναό στον δυτικό λόφο της Δρήρου **A5**, τους δύο ναούς της Αξού **A6** και **A7**, και τον ναό της «Ρέας» στη Φαιστό **A2**. Το Πύθιον της Γόρτυνας **A1** εξετάζεται στην κατηγορία των μονόχωρων οίκων.

Η κατάταξη του H.P. Isler

Ο Isler πραγματεύεται 34 οίκους της Σικελίας και 75 οίκους εκτός αυτής, τους οποίους καταχωρεί κατ' αλφαβητική σειρά.⁷⁴⁷ Από την Κρήτη αναφέρει τους εξής οίκους: τον ναό της Αφροδίτης στην Αξό (O38), τον ναό της Δρήρου (O64), τον ναό στον δυτικό λόφο της Δρήρου (O65), το Πύθιον της Γόρτυνας (O69), το ιερό στο Καβούσι (O74), στον Κομμό (O74 α), τον ναό στη Λατώ (O86), στη Φαιστό (O94), τον ναό Α του Πρινιά (O95), τον ναό Β του Πρινιά (O96), τον ναό Στα Λενικά (O97) και στο Βρόκαστρο (O105).⁷⁴⁸ Εκτός καταλόγου θέτει τον ναό της ακροπόλεως της Αξού **A6**, επειδή η διατήρησή του είναι ανεπαρκής και η πρόσοψή του άγνωστη.⁷⁴⁹

⁷⁴⁵ Kalpaxis 1976, 13.

⁷⁴⁶ Id., 66.

⁷⁴⁷ Isler 1984, 28-33 για τους οίκους της Σικελίας (O1-O34), 33-45 για την υπόλοιπη Ελλάδα (O35-O108).

⁷⁴⁸ Isler 1984, 34 (O38), 37(O64), 38 (O65, O69), 39 (O74, 74 α), 41 (O86), 42 (O94), 43 (O95, O96, O97), 44 (O105). Μόνο σε αυτό το σημείο αναφέρεται η αρίθμηση του καταλόγου του Isler για κτήρια της Κρήτης αντί του καταλόγου της παρούσας εργασίας.

⁷⁴⁹ Isler 1984, 45.

Για τις αναλογίες της κάτοψης χρησιμοποιεί τον λόγο πλάτους προς μήκος, σε αναλογίες 1:2, 4:5, 3:4, 2:3, 1:1,62, 4:7, 4:9, 2:5, 1:3.⁷⁵⁰ Αυτές οι αναλογίες ακολουθούνται στην παρούσα εργασία.

3.1.α. Ορισμός του οίκου

Με τον όρο «οίκου» εννοούμε ένα *ορθογώνιο κτήριο κλειστό από όλες τις πλευρές, με μία θύρα στη μία πλευρά*.⁷⁵¹ Ο μονόχωρος οίκος και ο οίκος με περισσότερους χώρους αντιπροσωπεύεται στη συνολική ελληνική επικράτεια με πάρα πολλά παραδείγματα παρά την ισχυρή διάδοση του ‘κτηρίου εν παραστάσι’, το οποίο καθιερώθηκε πάλι γύρω στο 700 π.Χ.⁷⁵² Στην Κρήτη αυτές οι μορφές κάτοψης κυριαρχούν ακόμα και στους επόμενους αιώνες στον τομέα της ναϊκής αρχιτεκτονικής, όπως για παράδειγμα στον ναό της Αφροδίτης στην Αξό⁷⁵³ [A7].

Στην περίπτωση του οίκου δεν είναι δυνατόν να εξετάσει κανείς κάθε κτήριο μεμονωμένα και να τοποθετήσει τα γνωστά παραδείγματα σε μια εξελικτική πορεία, όπως συνηθίζεται να γίνεται με τους περίπτερους ναούς.⁷⁵⁴ Ο οίκος ως ναϊκός τύπος βρίσκεται στο επίκεντρο κατά την αρχαϊκή περίοδο και οδηγήθηκε μάλιστα σε μνημειακές μορφές.⁷⁵⁵ Στους μικρούς ναούς ήδη από την κλασική περίοδο υπερτερεί ο τύπος του ναού «εν παραστάσι», ωστόσο ο οίκος στην αρχαϊκή περίοδο υπήρξε μια λιγότερο ανταγωνιστική μορφή από τον νεοεμφανιζόμενο περίπτερο ναό.⁷⁵⁶

Στην παρούσα εργασία εντοπίσαμε μόνο οίκους. Με επιφύλαξη διατυπώνουμε την υπόθεση το κτήριο **A43** στη Λύττο να αποτελεί τη μοναδική ένδειξη κτηρίου εν παραστάσι. Από την άλλη μεριά ο χαρακτηρισμός του ναού Α του Πρινιά (**A11**) ως οίκου ή κτηρίου «εν παραστάσι» εξαρτάται μόνο από το πώς αποκαθιστά κανείς την πρόσοψή του.

⁷⁵⁰ Isler 1984, 51-52.

⁷⁵¹ Id., 27.

⁷⁵² Kalpaxis 1976, 103.

⁷⁵³ Id., 103 και σημ. 499.

⁷⁵⁴ Isler 1984, 48.

⁷⁵⁵ Id., 49.

⁷⁵⁶ Id., ό.π.

3.1.β. Απόλυτα μεγέθη

Η πλειονότητα των δημοσιευμένων μετρήσεων δεν επαρκεί στο να διευκρινιστεί αν το μήκος αυτών των κτηρίων, για παράδειγμα, επελέγη σύμφωνα με μια ορισμένη σχέση προς το πλάτος ή αν οι μέγιστες διαστάσεις αποτελούν κατά κάποιον τρόπο ένα ακέραιο πολλαπλάσιο της βασικής μονάδας μέτρησης.⁷⁵⁷

Η Ricciardi επεχείρησε κάτι ανάλογο για το Πύθιον της Γόρτυνας **A1** και κατέληξε πως οι αριθμητικές σχέσεις και η γεωμετρία της επιπεδομετρίας του ναού βασίζονται σε πολύ απλές αριθμητικές αναλογίες: μήκος και πλάτος στην ευθυντηρία βρίσκονται σε αναλογία 8/9 ή $2^3/3^2$. Οι δύο διαστάσεις εκφράζονται με την αρχαία μονάδα μέτρησης, τον πόδα, που ισούται με 0,2941 μ. (βλ. ακόλουθο πίνακα).⁷⁵⁸

Διαστάσεις σε μέτρα	Πόδες	Δάκτυλοι		
Μήκος 17,66	60	960	:3	320
Πλάτος 19,85	67½	1080		360: 3 = 120"

Η Ricciardi καταλήγει στο συμπέρασμα πως η γεωμετρία της κατόψεως έχει βασιστεί σε έναν κάναβο εννέα τετραγώνων (3×3), σύμφωνα με μια αναλογία που βασίζεται στη δύναμη και τα πολλαπλάσια των αριθμών 2 και 3 ($8 = 2 \times 2 \times 2$ και $9 = 3 \times 3$).⁷⁵⁹ Αυτήν την αναλογία παρατήρησε και στις διαστάσεις των λίθινων μελών του κτηρίου. Για παράδειγμα ο γωνιακός ορθοστάτης του Πυθίου (εικ. 96α) έχει τις εξής διαστάσεις: ύψος 1,188μ. (= 64 δάκτυλοι), μήκος 1,82μ. (= 99 δάκτυλοι), πάχος 0,225 μ. (= 12 δάκτυλοι). Ο αριθμός των δακτύλων αποτελεί πάντα ένα πολλαπλάσιο (στον κύβο ή στο τετράγωνο) των αριθμών 2, 3, 7, 11 (το ίδιο έχει παρατηρηθεί και στον θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς).⁷⁶⁰

Όσο δελεαστική και αν φαίνεται η μέθοδος της Ricciardi, οφείλω να ομολογήσω πως δεν κατάφερα να την εφαρμόσω στα υπόλοιπα κτήρια της Κρήτης, ούτε καν σε εκείνα που έχουν τετράγωνη κάτοψη. Γι' αυτό ακολουθήθηκαν πιο δοκιμασμένες μέθοδοι στην παρούσα εργασία.

Αν διαιρεθεί το υλικό σε ομάδες, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη εκτός από την αναλογία της κάτοψης και η τάξη του μεγέθους των κτηρίων.⁷⁶¹ Σύμφωνα με την

⁷⁵⁷ Kalpaxis 1976, 103.

⁷⁵⁸ Ricciardi 1986-87, 46. Πρόκειται για τον πόδα του νησιωτικού ιωνικού ρυθμού, Gruben 1986, 119.

⁷⁵⁹ Ricciardi 1986-87, 47, εικ. 35.

⁷⁶⁰ Id., 25 σημ. 62, 29 εικ. 20.

⁷⁶¹ Kalpaxis 1976, 103.

κατάταξη του καθηγητή κ. Θ. Καλπαξή στα «μικρότερα» κτήρια συγκαταλέγονται εκείνα των οποίων το πλάτος δεν υπερβαίνει τα 5,00-5,50μ., υπάρχει δηλ. αναλογία περίπου 1:1, 1:2 και πάνω από 1:2 (π.χ. ο ναός Β του Πρινιά **A55**).⁷⁶² Τα μεγαλύτερα κτήρια (με πλάτος άνω των 6μ.) έχουν συχνά σχεδόν τετράγωνη κάτοψη (π.χ. το Πύθιον της Γόρτυνας **A1**) ή κάτοψη με αναλογίες περίπου 1:2 – 1:2,5 (π.χ. ναός Αξού **A7**, ναός Α Πρινιά **A11**, ναός σε δυτικό λόφο Δρήρου **A5**).⁷⁶³

Ο Isler στη μελέτη του για τους οίκους στη Σικελία και την υπόλοιπη Ελλάδα κατατάσσει τα απόλυτα μεγέθη στις εξής κατηγορίες: σε κτήρια μήκους μικρότερου των 5μ., σε κτήρια μήκους μεγαλύτερου των 20μ., σε κτήρια μήκους μεταξύ των 5μ. και 15μ., και σε κτήρια μήκους μεταξύ των 15μ. και 20μ.⁷⁶⁴

Στη Σικελία οι οίκοι είναι γενικά μεγαλύτεροι, αν συγκρίνει κανείς τη μέγιστη έκταση του μήκους, ενώ εκτός της νήσου είναι γνωστά μόνο 7 παραδείγματα (σε ένα πολύ μεγαλύτερο σύνολο γνωστών κτηρίων) με μήκος άνω των 20μ.⁷⁶⁵ Από την άλλη μεριά, εκτός Σικελίας υπάρχουν μόλις 7 κτήρια (μεταξύ των οποίων το ιερό στο Καβούσι **A10**) που έχουν μήκος μικρότερο των 5μ., δηλαδή περίπου το 1/10 όλων των κτηρίων. Είναι γενική πάντως η τάση προς μικρότερα κτήρια. Πενήντα τρεις οίκοι εκτός Σικελίας, δηλ. περίπου 70% όλων των παραδειγμάτων έχουν μήκος μεταξύ 5 και 15μ. Εννέα οίκοι (μεταξύ των οποίων οι ναοί Α και Β του Πρινιά), δηλ. περίπου το 12% , έχουν μήκος μεταξύ 15 και 20 μέτρων.⁷⁶⁶

Από την έρευνα του Isler προκύπτει πως τα μικρά κτήρια (κάτω των 5μ.) εκτός Σικελίας είναι πρώιμα ή ύστερα.⁷⁶⁷ Στα μεγάλα κτήρια με μήκος άνω των 15μ. ανήκουν πέντε οίκοι του 7^{ου} αι. π.Χ. (μεταξύ των οποίων ο ναός στον δυτικό λόφο της Δρήρου **A5** και οι ναοί Α και Β του Πρινιά, **A11**, **A55**) και πέντε οίκοι του 6^{ου} αι. (μεταξύ των οποίων το Πύθιον της Γόρτυνας **A1**).⁷⁶⁸ Ακόμα και έτσι δεν μπορεί να παρατηρηθεί σταθερή σχέση μεταξύ μεγέθους και χρονολογίας [ό.π.]. Αλλά το γενικά ταπεινό σχήμα των οίκων εκτός Σικελίας δείχνει ότι αυτή η μορφή κάτοψης εφαρμοζόταν εκεί μετά τον 7^ο αι. π.Χ. κυρίως για δευτερεύοντα κτήρια [ό.π.].

Ο Πίνακας Ι κατατάσσει σύμφωνα με το μήκος τους είκοσι ένα κτήρια του Καταλόγου Α, των οποίων γνωρίζουμε ακριβείς εξωτερικές διαστάσεις.

⁷⁶² Kalpaxis 1976, 103.

⁷⁶³ Id., ό.π.

⁷⁶⁴ Isler 1984, 50.

⁷⁶⁵ Id., ό.π.

⁷⁶⁶ Id., ό.π.

⁷⁶⁷ Id., 51.

⁷⁶⁸ Isler 1984, 51.

Παρατηρούμε ότι στην Κρήτη της ανατολίζουσας και αρχαϊκής περιόδου τα περισσότερα δημόσια κτήρια έχουν μήκος που κυμαίνεται μεταξύ των 5 και 15 μέτρων (Ιερός Οίκος στο Σμάρι Πεδιάδος **A8**, ναός Β Κομμού **A3**, ναός Αφροδίτης Αξού **A7**, Δελφίνιον Δρήρου **A12**, κτήριο F Κομμού **A16**, Αφρατί **A17**, ναός Α Πρινιά **A11**, ναός C στον Πρινιά **A21**, μεγαρόσχημο κτήριο στην Ελεύθερνα **A13**, κτήριο **A15** από το Πυργί στην Ελεύθερνα, κτήριο **A23** στον λόφο του Βουρβουλίτη στη Γόρτυνα, κτήριο **A22** στην Ίτανο). Ακολουθούν έξι κτήρια με μήκος μεταξύ 15 και 20 μέτρων: το Πύθιον της Γόρτυνας **A1**, ο ναός της Ρέας στη Φαιστό **A2**, ο ναός της ακροπόλεως της Γόρτυνας **A4**, ο ναός Β του Πρινιά **A55**, τα δύο κτήρια κοντά στο Καβούσι της Ιεράπετρας **A25a** και το απροσδιόριστο οικοδόμημα **A60** στη Ριθυμνία.

Το ιερό στο Καβούσι **A10** και το κτήριο **A59** στον λόφο του Θύλακα στη Λατώ καταλαμβάνουν την κατηγορία των κτηρίων μήκους μικρότερου των 5 μέτρων και επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση του Isler ότι τόσο μικρά οικοδομήματα είναι ή πρώιμα ή ύστερα. Και τα δύο κτίσματα πρέπει να κατασκευάστηκαν πολύ παλαιότερα και ήταν σε χρήση ακόμα την αρχαϊκή περίοδο.

Το κτήριο στον δυτικό λόφο της Δρήρου **A5** είναι το μόνο γνωστό ως τώρα δημόσιο κτήριο με μήκος μεγαλύτερο των 20 μέτρων. Ίσως δεν είναι τυχαία η ύπαρξη κτηρίων μεγαλύτερων των 15 μέτρων μήκους προς τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. Η Γόρτυς επικρατεί με δύο κτήρια, ακολουθούν η Φαιστός και η Δρήρος (βλ. Πίνακα I). Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν στα τέλη του ίδιου αιώνα χρονολογούνται το πρυτανείο και το ανδρείο της Ιεράπετρας (**A25a**).

3.1.γ. Αναλογίες κάτοψης

Σύμφωνα με τον καθηγητή κ. Θ. Καλπαξή, οι αναλογίες κάτοψης των οίκων και κτηρίων 'εν παραστάσι' δεν μπορούν να υπαχθούν σε μια εξελικτική πορεία και δεν ανταποκρίνονται στις αναλογίες των περίπτερων ναών. Επιμήκεις, πεπλατυσμένες και τετράγωνες κατόψεις εμφανίζονται παράλληλα κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ.⁷⁶⁹

Οι παρατηρήσεις από την επισκόπησή του είναι οι ακόλουθες:⁷⁷⁰

- α) Τα μικρότερα κτήρια με λιγότερα από τρία δωμάτια μόνο σε εξαιρέσεις έχουν αναλογίες πιο επιμήκεις από 1:2.
- β) Απεναντίας, στα μεγαλύτερα κτήρια συνηθίζεται μια αναλογία κάτοψης άνω του 1:2, ιδίως όταν υπάρχουν πρόδομος και σηκός.
- γ) Η αναλογία 1:1,5 που απαντάται συχνά στα μικρότερα κτήρια, συναντάται αντιθέτως σπανίως σε μεγαλύτερα κτήρια. Αυτό είναι περίεργο, επειδή οι κατόψεις πολλών υστεροαρχαϊκών και κλασικών κτηρίων 'εν παραστάσι' έχουν αναλογίες 1:1,5.

Η αναλογία κατόψεως υπολογίζεται από τη σχέση συνολικού μήκους προς το συνολικό πλάτος. Στη Σικελία δεν υπάρχει κανένα κτήριο με αναλογία κάτω του 3:4, αντιθέτως τα επιμήκη κτήρια είναι τα επικρατέστερα.⁷⁷¹ Σύμφωνα με την έρευνα του Isler για τους οίκους, στις υπόλοιπες περιοχές εκτός Σικελίας τα επιμήκη κτήρια αποτελούν σαφώς τη μειονότητα, αφού μόνο 13, δηλαδή λιγότερο του 1/5 όλων των κτηρίων (μεταξύ αυτών ο γεωμετρικός ναός Στα Λενικά της Κρήτης) βρίσκονται πάνω από τον λόγο 1:2.⁷⁷² Τα επιμήκη κτήρια ανήκουν στην πλειονότητά τους στον 6^ο αι. π.Χ. ή ακόμα σε νεώτερη εποχή (ό.π.). Σε αυτές τις παρατηρήσεις εκφράζεται πάλι η πραγματικότητα ότι στη Σικελία η μορφή του οίκου ήταν μια αντιπροσωπευτική μορφή ναού, ενώ στη μητροπολιτική Ελλάδα χρησιμοποιείτο κυρίως για δευτερεύοντα μικρά ιερά.⁷⁷³

⁷⁶⁹ Kalpaxis 1976, 103.

⁷⁷⁰ Id., 104.

⁷⁷¹ Isler 1984, 51.

⁷⁷² Id., ό.π. Παραδείγματα ευρυμέτωπων κτηρίων εκτός Κρήτης παραθέτει και η Ricciardi 1986-87, 44-45.

⁷⁷³ Isler 1984, 51.

ι. Τετράγωνες κατόψεις

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα I, η τετράγωνη κάτοψη με αναλογία 4:5 είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στην Κρήτη ήδη από τη Γεωμετρική εποχή και ιδίως τον 7^ο αι. π.Χ. Η Γόρτυς [A1, A4 και A23] και η ευρύτερη επικράτειά της (π.χ. ο Κομμός, κτήριο A3) φαίνεται πως έχουν παράδοση στα τετράγωνα οικοδομήματα, αφού όσα δημόσια κτήρια αυτής της περιόδου γνωρίζουμε, έχουν αναλογία κάτοψης 4:5. Την ίδια κάτοψη θα πρέπει να υποθέσουμε και για το αγνώστου χρονολόγησης οικοδόμημα A60 στη Ριθυμνία.

Η τετράγωνη κάτοψη χαρακτηρίζει τόσο τα μικρά όσο και τα μεγάλα κτίσματα. Στα μικρότερα κτήρια φαίνεται πως προτιμώνται οι αναλογίες 3:4 (A8 στο Σμάρι Πεδιάδος) και 2:3 («ναός Ρέας» στην Κνωσό A54, Δελφίνιον Δρήρου A12), ανεξάρτητα από την χρονική περίοδο. Αναλογία κάτοψης μεγαλύτερης του 4:5 παρουσιάζει το κτήριο A53 στον Αγ. Γεώργιο Φαλάντρας στη Φαιστό, δηλαδή 8:9 ή αλλιώς $2^3 : 3^2$.

Το τετράγωνο κτήριο που εντοπίστηκε στον λόφο του Βουρβουλίτη βορείως της Γόρτυνας (A23) έχει αναλογία πλάτους προς μήκος περίπου 1:1,25, αντίστοιχη με εκείνης του ναού της ακρόπολης της Γόρτυνας A4, με τη διαφορά πως η τελευταία είναι λίγο μεγαλύτερη (1:1,27).⁷⁷⁴ Η χρήση της ίδιας αναλογίας σε επιμελημένα λατρευτικά κτήρια μεγάλου μεγέθους μαρτυρεί μια κατασκευαστική παράδοση πολύ ισχυρά ριζωμένη (κυρίως στη νότια Κρήτη), αντιτάσσεται όμως ριζικά στην πιο αρχαία ναϊκή παράδοση της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου εκεί φαίνεται σταθερή η επάνοδος σε επιμήκεις και πολύ στενές κατόψεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της στέγασης.⁷⁷⁵

Οι μικρές διαστάσεις του Ιερού Οίκου στο Σμάρι A8, η οργάνωση του χώρου και ιδίως η ύπαρξη του κτιστού βωμού στον τοίχο απέναντι από την είσοδο, εντάσσουν αυτόν τον οίκο -σύμφωνα με την ανασκαφέα- «πλησιέστερα προς τη μινωική παράδοση, στην αρχή του μεταβατικού σταδίου προς τον ελληνικό ναό 'εν παραστάσι'».⁷⁷⁶

Τα ευρυμέτωπα δημόσια κτήρια στην Κρήτη πιθανώς να οφείλονται σε μια μινωική επιβίωση των καθημερινών χώρων.⁷⁷⁷ Συγκεκριμένα, η τετράγωνη κάτοψη

⁷⁷⁴ La Torre 1988/89, 295.

⁷⁷⁵ Id., ό.π.

⁷⁷⁶ Χατζή-Βαλλιάνου 2000, 508.

⁷⁷⁷ Lawrence-Tomlinson 1996, 64.

έχει θεωρηθεί πως κατάγεται από τη μινωική αρχιτεκτονική.⁷⁷⁸ Σύμφωνα με τον Αλεξίου είναι προφανής η ομοιότητα του ιερού του Καβουσίου (Α10) με αρκετά υστερομινωικά, υπομινωικά και πρωτοελληνικά ιερά, τα οποία έχουν σχήμα ορθογωνίου δωματίου με έδρανο στη μια ή σε περισσότερες πλευρές, το οποίο συνήθως έφερε ειδώλια και αγγεία.⁷⁷⁹

Η επιβίωση μινωικών στοιχείων (τετράγωνη κάτοψη, ευρυμέτωπα κτήρια, ωοειδείς κίονες) στην αρχιτεκτονική ίσως να οφείλεται στη συνύπαρξη διαφορετικών πληθυσμών. Τα φυλετικά ονόματα στις επιγραφές της Κρήτης υποδεικνύουν ότι πολλές από τις κοινότητες αποτελούσαν σύνθεση ανάμεικτων δωρικών και μη δωρικών πληθυσμών. Οι κόσμοι θεωρούνται ότι επιλέγονταν τόσο από τις δωρικές όσο και από τις μη δωρικές φυλές⁷⁸⁰.

Έλληνες απροσδιόριστης φυλετικής καταγωγής, οι οποίοι όμως σίγουρα κατείχαν την Κρήτη πριν τους Δωριείς (Ηρόδ. 7.170), παίζουν σημαντικό ρόλο στους μύθους για την ίδρυση πολλών μεγάλων κρητικών πόλεων, όπως της Γόρτυνας.⁷⁸¹ Μη δωρικά στοιχεία έχουν παρατηρηθεί στη διάλεκτο της Αζού, της Ελεύθερνας και της Κνωσού.⁷⁸² Τα κρητικά νομίσματα του 5^{ου} αι. (τότε αρχίζουν να κυκλοφορούν) απηχούν επίσης το μινωικό παρελθόν. Σε αυτά απεικονίζονται τόσο τοπικοί μύθοι και θεότητες, που τις περισσότερες φορές έχουν την καταγωγή τους στη μινωική εποχή (για παράδειγμα στα νομίσματα της Κνωσού απεικονίζονται ο Μινώταυρος και ο Λαβύρινθος), όσο και οι παραδοσιακοί θεοί των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίοι λατρεύτηκαν παράλληλα από τους κατοίκους του νησιού.⁷⁸³

⁷⁷⁸ Levi 1957-1958, 394.

⁷⁷⁹ Αλεξίου 1956, 9 με συνοπτική αναφορά ανάλογων ιερών στη μινωική Κρήτη και σε περιοχές εκτός αυτής που χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Για τη συνέχεια της λατρείας και της χρήσης των μινωικών / μυκηναϊκών ιερών ως την αρχαϊκή περίοδο στην Κρήτη, βλ. τα άρθρα των Schäfer, Rizza, Kanta στον τόμο Musti *et al.* 1991, και το άρθρο της Λεμπέση 1981.

⁷⁸⁰ Perlman 1992, 196.

⁷⁸¹ Wenker 1956, 132 και σημ. 19. Γόρτυς: Konon 36 Phot. (*FHG I* 202), Πανσ. 8.53, 45. Λύκτος: Plut. Mul. Virt. 8, 247 D, Quaest. Graec. 21, 364 D. Αναφέρεται επίσης πόλη «Αρκάδες» κοντά στη Γόρτυνα (Πολύβ. 4.53) και τοποθεσία με το όνομα «Αμυκλαίον» στην ίδια πόλη (*IC IV* 72iii 6-9. Perlman 2000, 68-9. βλ. Φαράκλας *et al.* 1998.). Ο Όμηρος (Ιλ. Β 645κεξ.) αναφέρει την Γόρτυνα, την Κνωσό, τη Λύκτο, τη Μίλητο, τη Φαιστό, το Ρύτιο.

⁷⁸² Βλ. Chadwick 1976 και Chadwick 1980.

⁷⁸³ Οικονομίδου Μ., *Ελληνική Τέχνη – Αρχαία νομίσματα*, Αθήνα 1996 (Εκδοτική Αθηνών), σελ. 35. Βλ. και G. Le Rider, *Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, *Études Crétoises XV*, Paris 1966.

ii. Επιμήκεις κατόψεις

Στην Κρήτη αρκετά δημοφιλής είναι όμως και η επιμήκης κάτοψη με διάφορες παραλλαγές, όπως 4:7 (Ελεύθερνα-Πυργί **A15**, Αφρατί **A17**, «ναός Ρέας» στη Φαιστό⁷⁸⁴ **A2**), 1:2 (Ελεύθερνα **A13**, ναοί Α και C στον Πρινιά **A11** και **A21** αντιστοίχως), 4:9 (ναός Αφροδίτης στην Αξό **A7**, ναός στον δυτικό λόφο της Δρήρου **A5**) και 1:3 (ναός Β Πρινιά **A55**) (βλ. Πίνακα Ι). Ούτε σε αυτήν την κατηγορία είναι δυνατόν να συσχετιστεί κάποια αναλογία με μια συγκεκριμένη περίοδο. Σαφής είναι πάντως η προτίμηση των δημοσίων κτηρίων του Πρινιά προς τις επιμήκεις κατόψεις. Αν όντως ισχύει η υπόθεση πως ο ναός Β του Πρινιά ανήκει στον 8^ο αι. π.Χ. ή και πιο πριν, τότε μπορεί ίσως να δικαιολογηθεί η αναλογία κάτοψής του 1:3, η οποία δεν συναντάται σε κανένα άλλο από τα μέχρι τώρα γνωστά κτήρια του 7^{ου} αι. π.Χ. στην Κρήτη.

⁷⁸⁴ Ο Isler 1984, 56 κατατάσσει αυτό τον ναό αυτό στα κτήρια με αναλογία κάτοψης περίπου 1:2.

3.1.δ. Διαίρεση κατόψεως

Εκτός Σικελίας, οι 42 από τους 76 αποδεδειγμένους οίκους της μελέτης του Isler, δηλαδή άνω του μισού, είναι μονόχωροι. Εμφανίζονται από αρχαιοτάτων χρόνων (π.χ. το κτήριο Γ της Δήλου που είναι μυκηναϊκό ή γεωμετρικό) ως την ελληνιστική εποχή, με σαφές κέντρο βάρους στον 6^ο αιώνα, στον οποίον ανάγεται σχεδόν το ένα τρίτο των παραδειγμάτων.⁷⁸⁵ Εκτός από ευρυμέτωπα κτήρια διαφόρων αναλογιών (π.χ. από 4:5 ως άνω του 1:2) υπάρχουν κυρίως τετράγωνα κτίσματα, τα οποία αποτελούν περίπου το 1/10 των μονόχωρων κτηρίων.⁷⁸⁶ Σε σύγκριση με τους μονόχωρους οίκους, οι οίκοι με διμερή διαίρεση εκτός Σικελίας δείχνουν επίσης μια τάση προς την επιμήκυνση.⁷⁸⁷ Σύμφωνα με τη μελέτη του Isler μόνο τέσσερις οίκοι εκτός Σικελίας έχουν κάτοψη με τριμερή διαίρεση. Αυτό αντιστοιχεί περίπου μόνο στο ένα εικοστό του συνόλου έναντι του ενός έκτου στη Σικελία.⁷⁸⁸ Σε αυτούς ο Isler κατατάσσει τον ναό Β του Πρινιά [A55], τον οποίον χαρακτηρίζει αρχαϊκό, με ιδιαίτερη, ακανόνιστη κάτοψη, και τους ναούς της Φαιστού [A2] και της Αξού [A7].⁷⁸⁹ Το ερώτημα αν ο τελευταίος χώρος μπορεί να χαρακτηριστεί και εδώ ως άδυτον, παραμένει ανοιχτό.⁷⁹⁰

Τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας δεν έχουν μεγάλη απόκλιση από εκείνα του Isler. Έντεκα κτήρια του Καταλόγου Α με πλήρη κάτοψη είναι μονόχωρα και στην πλειονότητά τους τετράγωνα: το Πύθιον της Γόρτυνας **A1**, ο ναός Β του Κομμού **A3**, ο ναός στην ακρόπολη της Γόρτυνας **A4**, το Δελφίνιον της Δρήρου **A12**, τα κτήρια **A13** και **A15** από την Ελεύθερνα, ο οίκος **A17** στο Αφρατί, ο οίκος **A10** στο Καβούσι, το κτίσμα **A59** στη Λατώ, και τέλος ο «ναός» της Ρέας στην Κνωσό **A54** και το κτήριο **A53** στη Φαιστό.

Η διμερής διαίρεση συναντάται κυρίως σε επιμήκη κτήρια που χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ., όπως ο ναός **A5** της Δρήρου, ο ναός Α του Πρινιά **A11**, ο οίκος στο Σμάρι Πεδιάδος **A8** και το λατρευτικό κτήριο **A15** στην Ελεύθερνα (Πυργί). Πιθανώς ο ευρύτερος πρόναος του **A8** να αποτελεί μια προσθήκη στον αρχικό τετράγωνο σηκό.

Τριμερής διαίρεση του χώρου παρατηρείται σε επιμήκη κτήρια που χρονολογούνται από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και εξής, όπως στον «ναό της Ρέας» στη

⁷⁸⁵ Isler 1984, 54 (Ο 50).

⁷⁸⁶ Id., ό.π.

⁷⁸⁷ Id., 55.

⁷⁸⁸ Id., 55.

⁷⁸⁹ Id., ό.π.

Φαιστό **A2**, στον ναό της «Αφροδίτης» στην Αξό **A7**, και στους ναούς B και C του Πρινιά (**A55** και **A21** αντιστοίχως). Η επιλογή αυτής της κάτοψης στον ναό C φαίνεται να είναι συνειδητή, αφού το κτήριο κτίστηκε πάνω σε παλαιότερα κτήρια.

Ιδιαίτερη κάτοψη παρουσιάζει το κτήριο Q στον Κομμό **A24**, αλλά δικαιολογείται λόγω της χρήσης του ως αποθήκης.

3.1.ε. Είσοδοι

Η ακριβής θέση και μορφή της εισόδου σε μερικές περιπτώσεις, στις οποίες διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, δεν μπορεί να αποκατασταθεί πλέον με βεβαιότητα.⁷⁹¹

Στα δημόσια κτήρια της Κρήτης την ανατολίζουσα και αρχαϊκή περίοδο δεν παρατηρήθηκαν έκκεντρες θύρες. Σε πολύ μεγάλο ποσοστό τα κτήρια διαθέτουν κεντρική είσοδο στη στενή πλευρά τους. Εξαιρούνται το Πύθιον της Γόρτυνας **A1**, ο ναός στην ακρόπολη της Γόρτυνας **A4**, το κτήριο **A15** στην Ελεύθερνα και το **A17** στο Αφρατί, τα οποία έχουν κεντρική θύρα στη μακρά πλευρά.

3.1.στ. Προσανατολισμός

Η πλειονότητα των γνωστών δημοσίων κτηρίων στην Κρήτη έχει προσανατολισμό Ανατολής – Δύσης. Πρόκειται για τα εξής οικοδομήματα: Πύθιον Γόρτυνας **A1**, ναός B Κομμού **A3**, Ιερός Οίκος στο Σμάρι **A8**, Κτήριο J στην Κάτω Σύμη **A14**, οίκος **A15** στο Πυργί της Ελεύθερνας, ναοί A, B και C του Πρινιά (**A11**, **A55** και **A21** αντιστοίχως), κτήριο Q στον Κομμό **A24**, κτήριο **A25** στην Αγία Πελαγία, «ναός της Ρέας» στην Κνωσό **A54**, οίκος **A59** στον λόφο του Θύλακα στη Λατώ. Σε όσα κτήρια είναι γνωστή η κάτοψη, παρατηρούμε ότι η είσοδος είναι πάντα στα ανατολικά, με εξαίρεση το κτήριο Q στον Κομμό. Η διαφοροποίηση αυτή πιθανώς να εξηγείται από τον κοσμικό χαρακτήρα του. Άγνωστη είναι η είσοδος του ναού της «Ρέας» στη Φαιστό **A2**.

Αρκετά είναι τα κτίσματα με προσανατολισμό Βορρά – Νότου. Είσοδο από Βορρά έχει το Δελφίνιον της Δρήρου **A12**. Είσοδο από Νότο διαθέτουν ο ναός της Αφροδίτης στην Αξό **A7**, το μεγαρόσχημο κτήριο **A13** στην Ελεύθερνα και το **A53** στον Άγιο Γεώργιο Φαλάντρας στη Φαιστό. Το κτήριο **A22** στην Ίτανο υποθέτουμε

⁷⁹⁰ Isler 1984, 56.

⁷⁹¹ Id., ό.π.

πως είχε προσανατολισμό Βορρά – Νότου, επειδή με αυτή τη φορά είχε κατασκευαστεί η εστία στο κέντρο του.

Αυτά τα κρητικά κτήρια βρίσκουν και άλλα παράλληλα στον ελληνικό κόσμο, ιδιαίτερα στην Αρκαδία, όπως στον ναό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, στον ναό του Επικούριου Απόλλωνος στις Βάσσες της Φιγαλίας, σε έναν πρώιμο ναό στην Ασέα, αλλά και στο ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στα Κομπόθεκρα της Ήλιδας, του Απόλλωνος στην Ερέτρια, του Απόλλωνος στο Πόρτο - Χέλι, του Απόλλωνος στο Θέρμον.⁷⁹² Σε αυτές τις κατόψεις θα πρέπει να προστεθούν και οι οίκοι στο άνδηρο των θησαυρών της Ολυμπίας, ο ναός των Μυκηνών, ο ναός της Αφροδίτης στο Κωτίλιο, ο ναός της Κορησίας στην Κέω⁷⁹³ και το αρχαϊκό πολυγωνικό κτήριο της Θάσου.⁷⁹⁴

Ο προσανατολισμός Β-N ίσως να είχε υιοθετηθεί πριν να καθιερωθεί ο συμβατικός προσανατολισμός Α-Δ (αν και η μορφή Α-Δ απαντά επίσης σε μερικούς πρώιμους ναούς, όπως στη Σάμο). Επιπλέον, ο προσανατολισμός Α-Δ ίσως να μην αποτελούσε καθιερωμένο πρότυπο ακόμα και τον 6^ο αι. π.Χ. σε γεωγραφικά απομακρυσμένες περιοχές, όπως σε τμήματα της Αρκαδίας.⁷⁹⁵ Εάν η άποψη του Γιαλούρη, σχετικά με τη λατρεία του Απόλλωνος που επέβαλε τον ασυνήθιστο προσανατολισμό των ναών στις Βάσσες, είναι σωστή, τότε θα πρέπει κανείς να εξηγήσει ακόμα τον προσανατολισμό Β-N σε ναούς, στους οποίους λατρεύονταν άλλες θεότητες.⁷⁹⁶

Υπομινωική ανάμνηση θεωρεί ο Beyer στον ναό Α του Πρινιά (Α11) την κατεύθυνση της λατρείας προς Β-N, από το λατρευτικό άγαλμα προς την εσχάρα.⁷⁹⁷ Τον ερμηνεύει ως έναν λατρευτικό προσανατολισμό, ο οποίος φαίνεται να είναι πιο οικείος τον 8^ο αι. π.Χ. για τα λατρευτικά κτήρια στα νησιά και στη δωρική ηπειρωτική Ελλάδα και ο οποίος μέχρι τον 6^ο αιώνα συναντάται στην Κρήτη πολύ συχνότερα παρά ο προσανατολισμός Ανατολής – Δύσης.⁷⁹⁸ Η εργασία των Blomberg και Henriksson υποστηρίζει ότι ο προσανατολισμός των μινωικών ιερών έχει αστρονομικά ερείσματα, τα οποία υιοθετήθηκαν από τους Μυκηναίους και έπειτα

⁷⁹² Voyatzis 1990, 47.

⁷⁹³ Beyer 1976, 98 σημ. 134. Είσοδο από Νότο έχουν οι θησαυροί στην Ολυμπία, βλ. Gruben 1986, 62 εικ. 50. Για τους ναούς στο Κωτίλιο και την Κέω, βλ. Kalpaxis 1976, 73-74.

⁷⁹⁴ Launey 1944, 31 και εικ. 11. Πολυγωνικό ονομάζεται λόγω της τοιχοποιίας του.

⁷⁹⁵ Voyatzis 1990, 47.

⁷⁹⁶ Id., 48 και σημ. 256. Για τη θεωρία του Γιαλούρη, βλ. Yalouris, *Bassai*, 96-103.

⁷⁹⁷ Beyer 1976, πίν. 11. Koehl 1997, 141 εικ. 1 Ε.

⁷⁹⁸ Beyer 1976, 39.

πέρασαν στα ημερολόγια των Ελλήνων της κλασικής περιόδου.⁷⁹⁹ Ωστόσο, η επαλήθευση της θεωρίας στα κτήρια της ιστορικής περιόδου της Κρήτης υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια αυτής της εργασίας.

Όπως φαίνεται πάντως, κτήρια που χρονολογούνται πιο παλιά ή θεωρούνται πως είναι από τα αρχαιότερα, ακολουθούν τον προσανατολισμό Βορρά – Νότου.

Διαφορετικό προσανατολισμό έχουν ο ναός **A5** στη Δρήρο, από ΒΔ προς ΝΑ. Κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ παρουσιάζουν το κτήριο **A6** στην Αξό, ο οίκος **A17** στο Αφρατί και το ιερό **A10** στο Καβούσι (με είσοδο στα ΝΔ).

⁷⁹⁹ Blomberg M. and Henriksson G., “Literary and Archaeoastronomical Evidence for the Origins of the Hellenic Calendar in the Aegean Bronze Age”, στο A.-A. Maravelia (εκδ.), *Ad Astra per Aspera et per Ludum*. European Archaeoastronomy and the Orientation of the Monuments in the Mediterranean Basin, *BAR International Series* 1154 (2003), 53-70.

3.II.a. Εσωτερικά στηρίγματα

Σε δέκα περίπου κτήρια του Καταλόγου Α υπήρχαν βάσεις κίωνων στο εσωτερικό τους. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις εκείνες βρέθηκαν *in situ*, όπως στην Ελεύθερνα [A13], στο Δελφίνιον της Δρήρου A12, στον ναό Α του Πρινιά A11. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις είτε περισυνελέγησαν από κοντινά σημεία (όπως στο Αφρατί [A17]) είτε θεωρούνται πως έχουν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση, όπως στον ναό του δυτικού λόφου της Δρήρου [A5] και στον ναό C του Πρινιά [A21]. Λίθινες βάσεις βρέθηκαν επίσης στην Ελτυνία [A36] και στη Μίλατο [A58]. Οι βάσεις που βρέθηκαν στο κτήριο A53 στον Άγιο Γεώργιο Φαλάντρας μπορεί να ανήκουν στην ελληνιστική περίοδο.

Όσων βάσεων γνωρίζουμε τις διαστάσεις, παρατηρούμε πως δεν παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις: Στο Αφρατί η διάμετρος της κυλινδρικής βάσης ανέρχεται στα 0,29μ. και το ύψος της στα 0,18μ. Στον ναό A5 της Δρήρου η διάμετρος των βάσεων μετρά περίπου 0,40μ., ενώ η βάση από την Ελτυνία έχει διάμετρο 0,38μ. και ύψος 0,20μ. Συνεπώς οι ξύλινοι κίονες που θα υψώνονταν πάνω τους θα είχαν διάμετρο που θα κυμαινόταν από 0,30μ. έως 0,40μ.

Ανάλογη διάμετρο είχαν και οι κίονες που στήριζαν τα αρχαϊκά κιονόκρανα των Αρκάδων [B1] (διάμετρος βάσης κιονοκράνου 0,247μ.), της Φαιστού [B2] (διάμετρος βάσης περ. 0,50μ., όπως προκύπτει από το σχέδιο της εικ. 47) και της Ελτυνίας [B3] (διάμετρος βάσης κιονοκράνου 0,295μ.).

Η παρουσία των κίωνων στο εσωτερικό των κτηρίων αυτών εξυπηρετούσε κυρίως την στήριξη της στέγης με τη μορφή κεντρικής κιονοστοιχίας (όπως στο κτήριο A13 της Ελεύθερνας) ή τετράγωνης διάταξης (όπως στο ναό A5 της Δρήρου και στο Πύθιον της Γόρτυνας A1). Μπορούν επίσης να έχουν τοποθετηθεί εκατέρωθεν εσχάρας, ώστε να στηρίζουν το οπαίο για τη διαφυγή του καπνού, όπως στο Δελφίνιον της Δρήρου ή στον ναό Α του Πρινιά. Ειδικά για το μονόχωρο κτήριο της Δρήρου έχει προταθεί επίπεδη στέγη, στην οποία τα δύο εσωτερικά στηρίγματα θα μπορούσαν να εξυπηρετούν δύο λύσεις:⁸⁰⁰

α) θα στήριζαν δύο μεγάλα δοκάρια τοποθετημένα εγκάρσια στον μακρό άξονα του δωματίου και πάνω σε αυτά θα ακουμπούσαν τα επιμήκη δοκάρια (εικ. 91α) ή

⁸⁰⁰ Mallwitz 1981, 614 και εικ. 13 α-β.

β) όλα τα δοκάρια θα ήταν τοποθετημένα εγκάρσια στον μακρό άξονα και εναλλαγή τους θα υπήρχε μόνο πάνω από τη θέση της εσχάρας, όπως φαίνεται στην εικ. 91β) και θα εξυπηρετούσε την διαφυγή του καπνού.

Σύμφωνα με τον Mallwitz και οι δύο λύσεις έχουν τα πλεονεκτήματά τους.⁸⁰¹ Στην πρώτη είναι απαραίτητα μόνο δύο μεγάλα ξύλα για τα υποστυλώματα της στέγης, αφού τα πραγματικά δοκάρια της μπορούν να είναι σε όλο τους το μήκος λεπτά. Η δεύτερη λύση απαιτεί μεγαλύτερα και ισχυρότερα δοκάρια, επειδή έπρεπε να ζευχθεί ένα άνοιγμα περίπου 5,70μ. Το πλεονέκτημά της έγκειται στο ότι οι μακροί τοίχοι (ως υπόβαθρο των δοκαριών) «συνδέονται» μεταξύ τους, δηλ. στυλώνονται καλύτερα. Αυτή η λύση αποτελεί κατά τον Mallwitz την στατικά καλύτερη και την πιο πιθανή διάταξη παρά την κάπως μεγάλη δαπάνη ξύλου.⁸⁰²

Ωστόσο στο κτήριο **A25** της Αγίας Πελαγίας δεν βεβαιώνεται η ύπαρξη κίωνων, οι οποίοι θα βρίσκονταν εκατέρωθεν της εσχάρας, όπως συμβαίνει συνήθως σε τέτοιου είδους κτήρια.⁸⁰³ Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται και στο κτήριο **A22** στην Ίτανο. Πάντως η απουσία εσωτερικών κίωνων στον «ναό Β» του Πρινιά [**A55**] εξηγήθηκε με βάση τον πολύ στενό εσωτερικό χώρο. Πιθανώς το ίδιο να ίσχυε και για τα άλλα δύο κτήρια. Από την άλλη μεριά ο ναός Α του Πρινιά, παρά το μικρό εύρος του, παρουσιάζει εσωτερικά στηρίγματα, ίσως σε συνδυασμό με μια οπή για τον καπνό.⁸⁰⁴

Για το Πύθιον της Γόρτυνας ο Isler αποδέχεται την άποψη του Roux ότι ο ναός ήταν υπαίθριος,⁸⁰⁵ ωστόσο νέες δοκιμαστικές τομές απέδειξαν ότι το κτήριο διέθετε εσωτερικούς κίονες. Ο ναός της Φαιστού **A2**, σύμφωνα με τον ίδιον, μπορούσε να καλυφθεί πιθανώς με τη βοήθεια διαχωριστικών τοίχων στο εσωτερικό του [ό.π.].

Αν το κιονόκρανο **B3** σχετίζεται με την κυκλική βάση που βρέθηκε στην Ελτυνία [**A36**], θα μπορούσαμε άραγε να υποθέσουμε πως τέτοιου τύπου βάσεις συνδέονται με δωρικά κιονόκρανα; Τίποτα δεν αποκλείεται πάντως ούτε φαίνεται πως υπάρχουν αυστηρά προκαθορισμένοι κανόνες. Βέβαιο είναι πάντως το μικρό μέγεθος των ξύλινων κίωνων της αρχαϊκής Κρήτης, το οποίο μπορεί να

⁸⁰¹ Mallwitz 1981, 614 σημ. 75.

⁸⁰² Id., ό.π.

⁸⁰³ Yavis 1949, 60, 231: Στον κατάλογο των δημοσίων κτηρίων (ναών) που χρονολογούνται από τον 10ο αι. π.Χ. ως το τέλος της αρχαϊκής περιόδου, με εσχάρα στο εσωτερικό τους, σημειώνονται τέσσερις με εσωτερικούς κίονες (αρ. 2,4,7,11), στο ναό του Απόλλωνος στη Δρήρο, στον Ναό Α του Πρινιά, στη Νεάνδρια (Μ. Ασία) και στο Ηράκλειον της Θάσου.

⁸⁰⁴ Id., ό.π.

παραλληλιστεί με τη μικρή διάμετρο των σύγχρονών τους ξύλινων ιωνικών κίωνων στο Ηραϊόν Ι της Δήλου (διάμετρος 0,29-0,42μ.) και στο Ηραϊόν Ι της Σάμου (διάμετρος 0,34μ.).⁸⁰⁶ Σε μια λιθόπλινθο από τη Δρήρο, η οποία θεωρείται πως ανήκει στον 6^ο αι. π.Χ., απεικονίζεται εγχάρακτη παράσταση με ιωνικούς κίονες που ίστανται πάνω σε βαθμιδωτές βάσεις [βλ. Κεφάλαιο 9.Ι.δ.ii].

Ένθεση

Η *ένθεση* φαίνεται να αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της κρητικής αρχιτεκτονικής, όπως προκύπτει και από τις τετράπλευρες κατασκευές για την υποδοχή κίωνων στο αρχαϊκό Πύθιον της Γόρτυνας [A1]. Τίποτα δεν αποκλείει τη χρήση μονολιθικών κίωνων για τη στήριξη της οροφής, αφού ούτως ή άλλως το εγχείρημα της κάλυψης ενός τόσο μεγάλου εσωτερικού χώρου (16,30×14,45μ.) και η ομόκεντρη διάταξη των κίωνων στον χώρο αποδεικνύουν τεχνική ακρίβεια και δεξιότητα.

Η *ένθεση* μονολιθικών κίωνων σε αντίστοιχα λαξεύματα στον βράχο, όπως συμβαίνει σε ένα δωμάτιο στην Πατέλα του Πριλιά, το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε όλη την αρχαϊκή φάση και ξαναχρησιμοποιήθηκε την ελληνιστική περίοδο, αποκαλύπτει έναν άλλον τρόπο *ένθεσης*. Ωοειδείς οπές λαξευμένες στον βράχο που αποτελούσε το δάπεδο ενός δωματίου είναι σχεδόν βέβαιο πως προορίζονταν για να δεχθούν κίονες ωοειδούς τομής. Μεταξύ αυτών των οπών υπήρχε μια άλλη, ορθογώνιου σχήματος, η οποία μπορεί να δεχόταν στήλη ή κάποιο άλλο κάθετο μέλος. Τα λαξεύματα αυτά ανήκουν στο χρονικό διάστημα μεταξύ ΠΓ, Γ και ανατολίζουσας περιόδου.⁸⁰⁷

⁸⁰⁵ Isler 1984, 56.

⁸⁰⁶ Kalpaxis 1976, 114 και σημ. 557-558.

⁸⁰⁷ Rizza 1969, 20, 22, πίν. ΙΧ,2. Διαστάσεις ωοειδών οπών: βάθος 0,20μ., μήκος 0,20μ., πλάτος αντιστοίχως 0,18μ. και 0,15μ. Διαστάσεις ορθογώνιας οπής: 0,47×0,18μ., βάθος 0,05μ. Διαστάσεις κίωνων στο Κεφ. 5.Ι της παρούσας εργασίας. Πολύ συνοπτικά στοιχεία στον Rizza 1991, 343.

3.ΙΙ.β. Στέγαση

Το επόμενο ζήτημα προς συζήτηση δεν μπορεί παρά να είναι ο τρόπος στέγασης. Ήδη αναφερθήκαμε στον τρόπο στέγασης του Δελφινίου της Δρήρου. Δεν γνωρίζω κατά πόσον τα κτήρια με κεντρική κιονοστοιχία μπορούν να αποκατασταθούν με επίπεδη στέγη. Η τελική δημοσίευση του **A13** από την Ελεύθερα πιθανότατα θα μπορέσει να διαφωτίσει το θέμα αυτό. Η παρουσία εσχάρας στο εσωτερικό των κτισμάτων δεν προϋποθέτει απαραίτητως την ύπαρξη επικλινούς στέγης, όπως αποδεικνύεται από τον ναό Β του Κομμού **A3**. Γενικά, επίπεδη στέγη θα πρέπει να υποθέσουμε για τα μικρά κτήρια, όπως στον οίκο **A8** στο Σμάρι, και σίγουρα για όσα κτήρια έχει επιβεβαιωθεί η απουσία κεράμων, όπως στο **A5** στον δυτικό λόφο της Δρήρου. Ο Ξανθουδίδης εικάζει πως αυτή θα ήταν επίπεδη και ξύλινη με χτυπητό χώμα. Παρατήρησε επίσης ότι στο δυτικό ήμισυ του σηκού, στο σημείο X της εικ. 8, το χώμα στο δάπεδο είχε ανακατευτεί με κυανωπή σχιστολιθική άργιλο.⁸⁰⁸

Σύμφωνα με τους Καταλόγους Α και Β είναι αρκετά μεγάλος ο αριθμός των κτηρίων που έφεραν κεραμωτό. Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη έχει να επιδείξει τέτοιες στέγες και στα τρία οικοδομήματα της εποχής που εξετάζουμε (κτήρια J, G, F, δηλαδή **A14**, **A18** και **A19** αντιστοίχως). Το κτήριο J, μάλιστα, αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα κτήρια του Ελληνικού κόσμου που διέθετε στέγη με κεραμίδια. Τον 7^ο αι. π.Χ. υπήρχαν τρεις κύριες περιοχές διασποράς των πρώιμων κεράμων: η κεντρική Ελλάδα, η βορειοδυτική Ελλάδα, η Ν. Ιταλία με τη Σικελία, και η κεντρική Ιταλία.⁸⁰⁹ Θα είχε ενδιαφέρον να εξεταστεί κάποτε από ποια περιοχή εμπνεύστηκαν οι κρήτες κεραμοποιοί τα πρότυπά τους.

Ιδίως το κτήριο G παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής μιας τέτοιας οροφής: ξύλινες δοκοί διαμέτρου 0,30μ. διατάσσονται σταυροειδώς, πάνω τους τοποθετείται *λεπίδα* (άργιλος) και ακολουθούν τέλος οι στρωτήρες και καλυπτήρες κέραμοι. Οι μολύβδινοι σύνδεσμοι που βρέθηκαν σε ορισμένες κεραμίδες μαρτυρούν επιδιορθώσεις της στέγης ήδη από την αρχαιότητα.

Προτίμηση στις κεραμωτές στέγες δείχνουν και τα κτήρια της Αξού (**A7**, **A29** και **A56**), του Αφρατιού (κτήρια **A17** και **A45-47**), της Ελτυνίας, του Παλαίικαστρου, της Πραισού, της Αμισού, της Κνωσού, της Φαιστού, της Γόρτυνας. Οι κεραμίδες

⁸⁰⁸ Ξανθουδίδης 1918 (α), 26. Αυτού του είδους την άργιλο ο ίδιος την ονομάζει «λεπίδα». Όμως ο αρχαίος όρος «λεπίς» αναφέρεται σε μεταλλικό έλασμα (βλ. A18).

⁸⁰⁹ Wikander 1990, 286 εικ. 1, 290.

από τον «ναό της Ρέας» στην Κνωσό **A54** δεν έχουν τύχει μελέτης, ώστε να συμβάλλουν στη χρονολόγηση του κτηρίου.

Κορινθιακού τύπου κεράμους γνωρίζουμε ότι είχε ο οίκος **A17** στο Αφρατί, το κτήριο **F** στο ιερό της Κάτω Σύμης **A19** και το **A41** στην Κνωσό. Λίγα στοιχεία διαθέτουμε για τους ημικυκλικούς καλυπτήρες: ένα δείγμα, το **B41**, στο Παλαίικαστρο και άλλο ένα, το **B34**, από το Αφρατί. Η Winter εντάσσει τις ακροκεράμους **B40** και **B42** από το Παλαίικαστρο και την Πραισό στο Αιγαιακό σύστημα κεράμωσης.⁸¹⁰

Μέχρι στιγμής, μοναδική περίπτωση λίθινης κεράμωσης αποτελεί το Γοργόνειο **B51** από τη Δρήρο, το οποίο βρίσκει κάποιο παράλληλο στις μαρμάρινες ακροκεράμους από τον λεγόμενο Οίκο των Ναξίων στη Δήλο. Τα λίθινα αυτά μέλη κοσμούσαν στο μέτωπό τους με εγχάρακτα γοργόνεια και χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., την εποχή της δράσης του Ναξίου γλύπτη Βύζη.⁸¹¹

Η ύπαρξη πηλίνων σιμών μαρτυρείται στο Παλαίικαστρο [**B30**], στο κτήριο **J** της Κάτω Σύμης [**B31**], στην Κνωσό [**B38**] και το Δικτυναίον [**B32**, **B33**]. Η Winter κατατάσσει την πήλινη υδρορροή του Παλαίικαστρου [**B30**] σε μια υποομάδα του Μικρασιατικού τύπου, της οποίας όμως η ψηλή κάθετη πλάκα και η κεντρική ζώνη με τη συνεχή εικονιστική παράσταση απαντά επίσης στα νησιά του Αιγαίου (π.χ. στη Θάσο και τη Λέσβο).⁸¹²

⁸¹⁰ Winter 1993, 268.

⁸¹¹ Kokkorou-Alewras 1995, 62 και σημ. 170 με αναλυτική βιβλιογραφία. Ο «Οίκος των Ναξίων» έχει ταυτιστεί με τον πρώτο ναό του Απόλλωνος. Ο Πausανίας (5.10.3) παραδίδει ότι ο Βύζης κατασκεύασε τα πρώτα μαρμάρινα κεραμίδια.

⁸¹² Winter 1993, 257.

3.III.a. Εσωτερική επιφάνεια τοίχων

Η εσωτερική επιφάνεια των τοίχων του Πύθιου της Γόρτυνος **A1**, εξαιτίας της τραχύτητάς τους και κάποιων οπών που παρουσίαζαν, οδήγησε τους πρώτους ιταλούς ανασκαφείς να σκεφθούν την πιθανότητα επένδυσής τους με ελάσματα χαλκού.⁸¹³ Κατά τη νεώτερη έρευνα του Πυθίου δεν βρέθηκαν ίχνη καμιάς οπής στις λιθοπλίνθους που είχαν χρησιμοποιηθεί στην αρχαϊκή φάση του ναού. Σίγουρα η εσωτερική επιφάνεια έφερε κάποιου είδους επένδυση προκειμένου να καλυφθεί η τραχεία και πορώδης επιφάνεια των λίθων. Κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν επιχρισμένη.⁸¹⁴ Παρόμοια τακτική ακολουθούσαν και στις Κυκλάδες του 6^{ου} αι. π.Χ., για παράδειγμα στον ναό του Γύρουλα (Δήμητρας) κοντά στο Σαγκρί της Νάξου,⁸¹⁵ στον ημιτελή ναό του Απόλλωνος (περ. 530-524 π.Χ.) στη χερσόνησο «Παλάτια» της Χώρας Νάξου αλλά και στους τοίχους του Θησαυρού των Σιφνίων (πριν από το 525 π.Χ.), οι οποίοι, αν και εξωτερικά είχαν λειανθεί τέλεια, εσωτερικά είχαν ανώμαλες επιφάνειες.⁸¹⁶ Πιθανώς οι τραχείς τοίχοι να έφεραν κονίαμα που να αποτελούσε τη βάση της γραπτής διακόσμησης, της μεγάλης ζωγραφικής.⁸¹⁷

Ο ναός της ακροπόλεως της Γόρτυνας **A4** έχει αποκατασταθεί εξωτερικά με ανάγλυφους ορθοστάτες σύμφωνα με πρότυπα από την Εγγύς Ανατολή. Την αποκατάσταση αυτή αμφισβητεί ο Watrous,⁸¹⁸ επειδή κατά τη γνώμη του τα ανάγλυφα **B14** βασίζονται σε έναν συνήθη αιγυπτιακό τύπο. Γι' αυτό προτείνει την τοποθέτησή του κατά μήκος του οπίσθιου εσωτερικού τοίχου του ναού σύμφωνα με την αιγυπτιακή συνήθεια. Πράγματι, υπάρχουν έντονες αναλογίες, σημειώνω ωστόσο ότι τα παραδείγματα που επικαλείται ο Watrous προέρχονται από την 4^η Δυναστεία, δηλαδή στο Αρχαίο Βασίλειο (2680-2565 π.Χ.) και το ένα από αυτά βρέθηκε εντός τάφου. Ο D' Acunto επίσης δεν αποκλείει την πιθανότητα να είχαν τοποθετηθεί τα ανάγλυφα **B14** στο εσωτερικό του ναού, επιμένει όμως στην υστεροχαιτιτική επιρροή τους.⁸¹⁹ Οπωσδήποτε παραμένει αμφίβολη η θέση τους στο κτήριο.

Μια άλλη όψη του εσωτερικού των κρητικών θρησκευτικών κτηρίων εμφανίζει ο οίκος **A8** στο Σμάρι: ο δυτικός τοίχος, ακριβώς απέναντι από την είσοδο,

⁸¹³ Colini 1974, 129.

⁸¹⁴ Ricciardi 1986-87, 39.

⁸¹⁵ Gruben 1976, 302.

⁸¹⁶ Gruben 1986, 346. Id. 2000, 379.

⁸¹⁷ Gruben, ό.π.

⁸¹⁸ Watrous 1998, 75: για παράλληλα παραπέμπει στον W. Stevenson Smith, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, New York 1981, 105 εικ. 99, 114 εικ. 110.

⁸¹⁹ D' Acunto 2002, 195. Ο ιταλός ερευνητής δεν αναφέρει την άποψη του Watrous.

έφερε ανηρτημένα πήλινα πλακίδια. Την ίδια λειτουργία πρέπει να είχαν αρκετά πήλινα πλακίδια από την Πραισό που φέρουν οπή ανάρτησης.⁸²⁰

3.III. β. Δάπεδα

Το Πύθιον της Γόρτυνας **A1** αποκαταστάθηκε από τον Colini με λιθόστρωτο κεντρικό διάδρομο, αποκατάσταση που δεν υιοθετήθηκε από τη Ricciardi, η οποία τον θεωρεί ύστερο.

Γενικά για λίγα κτήρια διαθέτουμε στοιχεία για το δάπεδό τους. Ελάχιστα έχουν δάπεδο από χώμα: ο ναός Β Κομμού **A3**, το μεγαρόσχημο κτήριο της Ελεύθερας **A13**, ο ναός Β του Πρινιά **A55**. Τα περισσότερα διαθέτουν λιθόστρωτο δάπεδο, όπως ο ναός στον δυτικό λόφο της Δρήρου **A5** (ένα τμήμα του τουλάχιστον), το κτήριο F στον Κομμό **A16**, το κτήριο G στην Κάτω Σύμη **A18**, ο ναός C του Πρινιά **A21**, ο οίκος στο Σμάρι **A8**, το κτήριο **A9** στον Πρινιά και το **A53** στον Άγ. Γεώργιο Φαλάντρας στη Φαιστό. Για τον οίκο **A17** στο Αφρατί, αν και αναφέρεται πως σώζεται τμήμα του δαπέδου, δεν γνωρίζουμε το είδος του.

Ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση του D' Acunto για το υπόβαθρο του δαπέδου του ναού **A4** στην ακρόπολη της Γόρτυνας. Παρατηρεί ότι οι τοίχοι A-E βρίσκονται πολύ πιο χαμηλά από το ανώτατο σημείο του «βόθρου», συνεπώς αποτελούν μέρος της θεμελίωσης του κτηρίου.⁸²¹ Η παρατήρηση αυτή στηρίζεται στο ότι τα τρία «δωμάτια» που ορίζονται από τους τοίχους αυτούς, καταλαμβάνουν ακριβώς τον εσωτερικό χώρο στον οποίο η διαφορά επιπέδου μεταξύ του δαπέδου και του βράχου είναι η μεγαλύτερη. Επιπλέον δεν βρέθηκαν ίχνη των τοίχων A-E στα ανατολικά και βόρεια του «βόθρου», εκεί όπου η υψομετρική διαφορά δαπέδου - βράχου είναι εμφανώς μικρότερη.⁸²² Συνεπώς η λειτουργία των τοίχων δεν θα ήταν η διαίρεση του εσωτερικού χώρου αλλά ο σχηματισμός μιας «κυψέλης» για την υποστήριξη του δαπέδου, ώστε να αποφευχθεί μια ενδεχόμενη καταβύθιση.⁸²³

⁸²⁰ Για τα πλακίδια, βλ. Forster 1904-05, 244.

⁸²¹ D' Acunto 2002, 190.

⁸²² Id., ό.π.

⁸²³ Id., 192.

3.III.γ. Βόθροι

Ο οίκος **A15** στο Πυργί της Ελεύθερνας διέθετε –σύμφωνα με τον ανασκαφέα- «βόθρο» προσφορών στο κέντρο του πίσω χώρου. Προς το παρόν δεν έχουν δημοσιευτεί περισσότερα στοιχεία.

Σε έκκεντρη θέση κοντά στη ΒΑ γωνία του Πυθίου της Γόρτυνας [**A1**], με προσανατολισμό ελαφρώς αποκλίνοντα από τους περιμετρικούς τοίχους του σηκού, βρίσκεται ο ορθογώνιος βόθρος, διαστάσεων 1,62×1,01μ.,⁸²⁴ ο οποίος είχε χαρακτηριστεί από τον Halbherr ως *θησαυρός*. Η τέλεια επεξεργασία των λιθοπλίνθων και ο προσανατολισμός του είχαν οδηγήσει τους ανασκαφείς να τον αποδώσουν σε μια κατασκευαστική φάση προγενέστερη της ιδρύσεως του αρχαϊκού ναού.

Ο «βόθρος» που βρέθηκε στο εσωτερικό του ναού **A4** στην ακρόπολη της Γόρτυνας είναι επιμελώς κτισμένος: ένα μέρος του έχει λαξευτεί στον βράχο, οι πλευρές του έχουν επενδυθεί με τέσσερις σειρές τετράγωνων λιθοπλίνθων από γυψώδη αλάβαστρο.⁸²⁵ Η ευθυγράμμιση, η τεχνική κατασκευής του και το υλικό που χρησιμοποιήθηκε –το ίδιο με εκείνο της εξωτερικής τοιχοποιίας- δεν αφήνουν αμφιβολίες για το ότι αυτή η «δεξαμενή» ανήκει στην πρώτη φάση κατασκευής του κτηρίου.⁸²⁶

Οι ορθογώνιες υπόγειες κατασκευές στα δύο αυτά κτήρια της Γόρτυνας, εμφανίζουν πολλές ομοιότητες, όπως π.χ. τη λίθινη επένδυση, συνεπώς θα πρέπει να εξυπηρετούσαν την ίδια λειτουργία.⁸²⁷ Σύμφωνα με τον D' Acunto, η επένδυση και οι ενδείξεις για την ύπαρξη καλύμματος παραπέμπουν σε θησαυρούς⁸²⁸ για τη φύλαξη πολύτιμων αντικειμένων του ιερού και όχι για την τέλεση χθονίων τελετουργιών.

Την ίδια λειτουργία εξυπηρετούσε κατά τη γνώμη μου και ο τετράγωνος βόθρος στο εσωτερικό του αρχαϊκού ναού των Υρίων (575-550 π.Χ.) στη Νάξο. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς χρησίμευε προφανώς για αναίμακτες προσφορές στη

⁸²⁴ Ricciardi 1986-87, 40-44, εικ. 32-33. D' Acunto 2002, 198 και εικ. 12.

⁸²⁵ Rizza-Scrinari 1968, 47-48, 57-59, εικ. 66-68. D' Acunto 2002, 188, εικ. 4.

⁸²⁶ D' Acunto 2002, 190.

⁸²⁷ Id., 198.

⁸²⁸ Ο D' Acunto 2002, 199, παραθέτει παράλληλα από το Ασκληπιείον της Λεβήνας, τον ναό του Απόλλωνος στην Κυρήνη, τον ναό του Απόλλωνος στην Κόρινθο, του Ποσειδώνος στα Ισθμια, του Απόλλωνος Καρνείου στη Θήρα, του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, τον ναό Β της Κω και τον ναό στην αγορά της Καμίρου. Η Ricciardi 1986-87, 42 προσθέτει το Αρτεμίσιον της Κυρήνης, της Αφροδίτης στους Επιζεφύριους Λοκρούς, τον περίφρακτο χώρο αρ. 1 στον Ακράγαντα, στο Ηραίον του Foce del Sele, το Καβείριον των Θηβών, το ιερό της Δήμητρας στην Πριήνη, τον ναό του Απόλλωνος στα Δίδυμα.

θεότητα,⁸²⁹ για εναγισμούς και υγρές προσφορές,⁸³⁰ όμως οι σχιστολιθικές πλάκες στον πυθμένα του αναιρούν τη σύνδεση με τη χθόνια θεότητα.

Η ορθογώνια κιβωτιόσχημη κατασκευή στον τομέα χ 46 στο Παλαίκαστρο [A20] είναι κατασκευασμένη από μεγάλες λιθοπλίνθους και έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,15×0,90×0,35μ.⁸³¹ Ένα μεγάλο κομμάτι από φύλλο μολύβδου, ίσως τμήμα της εσωτερικής του επένδυσης, βρέθηκε εκεί κοντά. Τόσο τα θεμέλια όσο και τα κατώτερα άκρα των λιθοπλίνθων βυθίζονταν στο Μινωικό στρώμα. Αρχικά είχε ερμηνευθεί ως τάφος, έπειτα ως δεξαμενή ελαίου -κατ' αναλογία προς μια ελληνιστική δεξαμενή στην Πραισό- και προσφάτως ως βόθρος ανάλογος με εκείνους που βρέθηκαν στον ναό του Πυθίου Απόλλωνος και στον ναό της ακρόπολης της Γόρτυνας,

3.III.δ. Ο «ναός με εστία»

Μέχρι στιγμής είναι γνωστά δέκα κτήρια της Κρήτης με εστία (εσχάρα) στο εσωτερικό τους: στον ναό Β του Κομμού A3, στο κτήριο A25 της Αγίας Πελαγίας, στους οίκους A5 και A12 της Δρήρου, στα κτήρια A, B, C του Πρινιά (A11, A55, A21 αντιστοίχως), στο ιερό κτήριο A9 επίσης στον Πρινιά, στο οικοδόμημα A13 στην Ελεύθερνα και στο A22 στην Ίτανο. Τέτοιου είδους κτίσματα έχει επικρατήσει να αποκαλούνται «ναοί με εστία».

Ο ναός με εστία (Herdtempel)⁸³² σχετίζεται με το μυκηναϊκό μέγαρο περισσότερο για τη λειτουργία παρά για το σχήμα του. Όπως στο μέγαρο ο ηγεμόνας και οι ευγενείς συγκεντρώνονταν για το κοινό γεύμα γύρω από την κεντρική εστία, έτσι και σε αυτούς τους ναούς οι ιερείς και πιστοί για τις ιεροτελεστίες και το συμπόσιο περιβάλλουν μια εστία (εσχάρα), η οποία αντικαθιστά τον βωμό στο κέντρο του ναού. Σύμφωνα με τον G. Gruben, σε αυτά τα κτήρια σημαντικότερο ήταν το εσωτερικό, το οποίο ήταν όσο το δυνατόν πιο μεγάλο και ευρύχωρο, ενώ η εξωτερική πλευρά παρέμενε εντελώς ακόσμητη, χωρίς κατά κανόνα ούτε τον αυτονόητο πρόναο εν παραστάσι.⁸³³ Είναι χαρακτηριστικό πως αυτός ο τύπος ναού που προοριζόταν για συγκεντρώσεις και τον οποίον οι ίδιοι οι Έλληνες κάποτε ονόμαζαν «μέγαρο»,

⁸²⁹ Λαμπρινουδάκης 1992, 206-7.

⁸³⁰ Λαμπρινουδάκης-Gruben *et al.* 1987-88, 141-2, σημ. 17:στα παραδείγματα των βόθρων προσθέτει και το τέμενος στη Βρουλιά.

⁸³¹ Bosanquet 1904-1905, 299. Macveagh Thorne-Prent 2000, 172, 178 εικ. 2Α.

⁸³² Με τον όρο αυτόν εννοείται ένα λατρευτικό κτήριο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει μια εστία, μια θέση για φωτιά, βλ. σχετικά Martini W., *Jdl* 101 (1986), 23κεξ.

⁸³³ Gruben 2000, 39.

εμφανίστηκε κυρίως στην Κρήτη, επεκτάθηκε όμως ήδη τον 8^ο αι. π.Χ. στην ηπειρωτική Ελλάδα (*Περαχώρα*) και αργότερα ρίζωσε ιδιαίτερα στις αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας.⁸³⁴

Ο Bammer⁸³⁵ προσθέτει πως αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος δεν υπάρχει μόνο στην Κρήτη αλλά τεκμηριώνεται και στο Εμποριό της *Χίου*, συνεπώς στην *Ιωνία*. Θεωρεί πως η κάτοψη του περίπτερου ναού D (εκατόμπεδου) του *Αρτεμισίου της Εφέσου* (αρχιτέκτονες του οποίου παραδίδεται πως ήταν δύο Κρήτες, οι Κνώσιοι Χερσίφων και Μεταγένης) φέρει, μεταξύ πολλών άλλων αρχιτεκτονικών συλλήψεων, και στοιχεία από τον κρητικό-αιγαιακό ναό με εστία. Στην εστία ανήκει ένα άνοιγμα στη στέγη που φέρεται από δύο ή περισσότερους κίονες. Όμως ο περίπτερος ναός του Αρτεμισίου της Εφέσου είχε *ουρανίσκο*⁸³⁶ όπως είναι ήδη γνωστό από το μυκηναϊκό μέγαρο.

Δημόσια κτήρια της εποχής που εξετάζουμε με εσχάρα στο εσωτερικό τους και κίονες έχουν βρεθεί εκτός Κρήτης στη Νεάνδρια (Μ. Ασία) και στο Ηράκλειον της Θάσου.⁸³⁷ Νομίζω πως η πρώτη που αμφισβήτησε τον ναϊκό χαρακτήρα των κτηρίων με εσχάρα είναι η Β. Bergquist. Στη μελέτη της για το Ηράκλειον της Θάσου υποστήριξε ότι ο αρχαϊκός «πολυγωνικός οίκος» δεν ήταν παρά ένα ειδικό, ιερό *εστιατόριο*, επιχείρημα που ενισχύεται μεταξύ άλλων και από την ίδρυση πρυτανείου πάνω από τα ερείπιά του σε μεταγενέστερη περίοδο.⁸³⁸

Αργότερα, η μαθήτριά της, Ε. Samuelsson αντέκρουσε την άποψη πως ο ελληνικός «ναός με εστία» είναι ο προπομπός του κανονικού ελληνικού ναού.⁸³⁹ Υποστηρίζει ότι η αρχιτεκτονική έκφραση του πρώιμου ελληνικού ναού απεικονίζεται καλύτερα στο Ηραίον της Σάμου με τους σταθερά εγκατεστημένους *εξωτερικούς* βωμούς παρά στους επονομαζόμενους ναούς με εστία.⁸⁴⁰ Οι τελευταίοι κατά τη γνώμη της είναι προκάτοχοι των δημοσίων κτηρίων που προορίζονταν για συγκεντρώσεις πιο κοσμικής φύσεως, δηλ. βουλευτήρια και ίσως, πιο συγκεκριμένα, πρυτανεία.⁸⁴¹ Χωρίς να αρνείται τη θρησκευτική σημασία των «ναών με εστία», η

⁸³⁴ Ο Gruben 2000, 39 παραπέμπει μόνο σε τρία παραδείγματα από την Κρήτη, τους ναούς της Δρήρου, του Πρινιά και της Γόρτυνας (!).

⁸³⁵ Bammer 2000 (β), 79, 82.

⁸³⁶ Treitinger O., s.v. Baldachin, στο Klauser T. (εκδ.), *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. I, Stuttgart 1950, στ. 1150-1151.

⁸³⁷ Yavis 1949, 60, 231 αρ. 2,4,7,11.

⁸³⁸ Bergquist B., *Herakles on Thasos: the archaeological, literary and epigraphic evidence for his sanctuary, status and cult reconsidered*, Uppsala 1973, 41-44.

⁸³⁹ Samuelsson 1988, 279.

⁸⁴⁰ Id., 280.

⁸⁴¹ Id., 279.

Samuelsson θεωρεί πως τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τους και τα συνανήκοντα ευρήματα έχουν μεγαλύτερη σχέση με τα ύστερα πρυτανεία παρά με τους κανονικούς ναούς και φέρνει ως παράδειγμα το κτήριο του Κομμού, το οποίο διατηρεί σταθερή ανά τους αιώνες την κεντρική εστία στο εσωτερικό του, ενώ οι εξωτερικοί βωμοί όχι απλώς αλλάζουν θέση, αλλά πολλαπλασιάζονται κιόλας σε αντίθεση με τους βωμούς έξω από τους κανονικούς ναούς.⁸⁴² Παρατηρείται επιπλέον έμφαση των δραστηριοτήτων στο εσωτερικό των κτηρίων (πβ. την εστία, τα θρανία και άλλα έπιπλα, ενώ στους κανονικούς ναούς οι κύριες θρησκευτικές δραστηριότητες εκτελούνται στον εξωτερικό βωμό. Σύμφωνα με τη Samuelsson η προσθήκη δωματίων είναι επίσης ασυνήθιστη στους ναούς, αντιθέτως στον Κομμό και στη Δρήρο οι «ναοί με εστία» εξελίχθηκαν σε ένα σύνθετο κτήριο που ομοιάζει περισσότερο με τα ύστερα πρυτανεία.⁸⁴³ Τέλος, η στενή σχέση μεταξύ των πολιτικών και θρησκευτικών ζητημάτων της ελληνικής κοινωνίας αντανακλάται στα αποδιδόμενα χαρακτηριστικά και στον χαρακτήρα συγκεκριμένων θεοτήτων, όπως φαίνεται στη λατρεία του Διός και της Αθηνάς, και ιδίως του Απόλλωνος, που έχουν πολλές λειτουργικές ομοιότητες με εκείνες των πρυτανείων.⁸⁴⁴

Στο ίδιο πνεύμα αμφισβήτησης κινείται και ο Koehl,⁸⁴⁵ ο οποίος προτείνει ότι τα κτήρια στην Κρήτη που παραδοσιακά ονομάζονταν «ναοί με εστία» είναι στην πραγματικότητα *ανδρεία* που αποτελούσαν μέρος μεγαλύτερων συγκροτημάτων που επίσης περιλαμβάνουν *κοιμητήρια*, άποψη την οποία επιβεβαιώνουν κατά τη γνώμη του τα κινητά ευρήματα από τις θέσεις αυτές. Αναφέρει παραδείγματα από τη Δρήρο (Δελφίνιον), τον Πρινιά («ναοί» Α και Β), τον Κομμό (κτήρια Α1 και Α2), τη Φαιστό («ελληνιστική οικία» στη ΒΔ αυλή), και ένα κτήριο του 8^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε τελευταία στο Καβούσι. Θεωρεί πως το κτήριο στον δυτικό λόφο της Δρήρου [Α5] πρέπει να αποτελούσε ναό, όπως είχε προτείνει αρχικά ο Ξανθουδίδης, ενώ το Δελφίνιον αντιπροσωπεύει έναν διαφορετικό τύπο ναού, τόσο λόγω κατόψεως όσο και λόγω της γειτονίας του με άλλα οικοδομήματα. Όπως η Samuelsson, έτσι και ο Koehl επισημαίνει ότι τα κινητά ευρήματα από αυτά τα κτήρια διαφοροποιούνται από

⁸⁴² Samuelsson 1988, 280. Στην ανακοίνωσή της δεν διευκρινίζεται σε ποιο κτήριο του Κομμού γίνεται αναφορά.

⁸⁴³ Id., ό.π.

⁸⁴⁴ Id., ό.π.

⁸⁴⁵ Koehl 1997, 139-144, 147. Ανδρεία στην Κρήτη έχει αποπειραθεί να αναγνωρίσει και ο Viviers 1994, 244-249 σε κτήρια διαφορετικών περιόδων από το Αφρατί, τη Φαιστό και τον Κομμό.

εκείνα των τυπικών ιερών ή ναών.⁸⁴⁶ Οι μεγάλες ποσότητες οστών και στάχτης που βρέθηκαν στις εστίες τους αποτελούν αναμφίβολα τα υπόλειμματα γευμάτων που είχαν προετοιμαστεί και καταναλωθεί εντός του κτηρίου. Επιπλέον στοιχεία για βρώση και πόση στο εσωτερικό τους παρέχονται από τον μεγάλο αριθμό αγγείων πόσεως, άντλησης και αποθήκευσης, λίθινα γουδιά και αλεστές που βρέθηκαν στα δωμάτια με την εστία, στα παρακείμενα δωμάτια και σε αποθέτες που συνδέονται με αυτά. Η ύπαρξη χτιστών εδράνων στα περισσότερα δωμάτια με εστία επιβεβαιώνει τις γραπτές πηγές που αναφέρουν ότι οι Κρήτες δειπνούσαν καθήμενοι.⁸⁴⁷ Τα διπλά κτήρια, Α και Β στον Πρινιά και Α1 και Α2 στον Κομμό, τα οποία φαίνεται να εκπληρώνουν τις ίδιες λειτουργίες, ίσως να ήταν τα *ανδρεία* δύο εταιρειών, το κρητικό αντίστοιχο των αθηναϊκών φρατριών.

Ο Koehl με το να ερμηνεύσει αυτά τα κτήρια ως *ανδρεία*, δεν προτίθεται να αρνηθεί ότι αυτά κατά κάποιο τρόπο συνδέονταν με τη θρησκεία, αλλά να τροποποιήσει την υποτιθέμενη λειτουργία τους ως ναών.⁸⁴⁸ Υποστηρίζει πως είναι πιθανό κάθε *ανδρείον* να ήταν αφιερωμένο σε μια θεότητα που θα παρείχε θεϊκή προστασία στα μέλη του, όπως για παράδειγμα οι θεές στον «ναό Α» του Πρινιά θα προστάτευαν όσους διάβαιναν το κατώφλι.⁸⁴⁹ Επιπλέον, κατά τη γνώμη του, φαίνεται πως ο Απόλλων Δελφίνιος αποτελεί την πλέον κατάλληλη θεότητα του *ανδρείου* της Δρήρου, αφού –σύμφωνα με τη μελέτη του F. Graf- ο θεός συνδέεται συχνά με τη μύηση εφήβων στη νεαρή ανδρική ηλικία, μια τελετουργία της οποίας η ολοκλήρωση αμειβόταν με την απόκτηση της ιδιότητας του μέλους στο ανδρείον.⁸⁵⁰

Μπορεί η ερμηνεία του Koehl να μην ισχύει για όλες τις περιπτώσεις, νομίζω όμως πως εφαρμόζεται πολύ καλά στην περίπτωση του Πρινιά. Ο «ναός C» που ανακαλύφθηκε προσφάτως εντός μιας πυκνά δομημένης περιοχής (εικ. 92) δεν μπορεί παρά να ήταν άλλο ένα ανδρείο.

Ο D. Palermo⁸⁵¹ παρατήρησε πως υπάρχει ανάλογη κατάσταση μεταξύ του ναού C του Πρινιά [A21] και του κτηρίου A9 επίσης στην Πατέλα: στις θέσεις που κατέλαβαν τα κτήρια προϋπήρχε ένας χώρος λατρείας την ΥΜ περίοδο, όπως μαρτυρούν τα αναθήματα. Την πρωτοαρχαϊκή περίοδο κατασκευάστηκε ένας

⁸⁴⁶ Koehl 1997, 140.

⁸⁴⁷ Id., 138. Αθήναιος 4.143, Πυργίων (FGrH 467).

⁸⁴⁸ Id., 143.

⁸⁴⁹ Id., ό.π. Για τη θέση των θεαινών, βλ. την αποκατάσταση του Pernier 1914 και του Beyer 1976, πίν. 21.1, 24.

⁸⁵⁰ Koehl 1997, 143 και σημ. 91: παραπέμπει στο άρθρο του F. Graf, “Apollon Delphinios”, *MusHelv* 36 (1979), 10 σημ. 85 για παραπομπές.

ορθογώνιος χώρος με εστία στο κέντρο, ο οποίος εντασσόταν σε ένα ευρύτερο κτηριακό συγκρότημα και χαρακτηριζόταν ως ιερός, τουλάχιστον στην περίπτωση του κτηρίου A9, από τα αναθήματα που είχαν εναποτεθεί εκεί.⁸⁵²

Σύμφωνα με την υπόθεση που διατύπωσε ο D' Acunto το κτήριο B [A55] ερμηνεύεται ως ένα μέγαρο του τοπικού βασιλέως, πλησίον του οποίου κτίστηκε γύρω στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. ο ναός A [A11] ως αποτέλεσμα μιας πολιτικής αλλαγής, με τη μετάβαση από τη μοναρχική εξουσία στην ολιγαρχία μιας περιορισμένης ομάδας αριστοκρατών.⁸⁵³ Η κατασκευή του ναού A, με τη μνημειακή κάτοψή του και το σαφές μήνυμα που εκπέμπει με την πλούσια γλυπτή διακόσμησή του, φαίνεται συνεπώς πως αντανακλά μια στιγμή πολύ σημαντική στη διαμόρφωση της πόλεως του Πρινιά.⁸⁵⁴

Στη Δρήρο, ο ναός στον δυτικό λόφο [A5], παρουσιάζει σημαντικές αντιστοιχίες με τον ναό III του Διονύσου (;) στα Ύρια της Νάξου που χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. το αργότερο: έχουν το ίδιο πλάτος (8,20μ.), χοντρούς τοίχους, δύο σειρές εσωτερικών κιόνων και εστία στο μεσαίο κλίτος με πλευρές από λίθινες πλάκες μήκους 2,90μ.⁸⁵⁵

Οι τέσσερις φάσεις κατασκευής του ναού του Διονύσου στα Ύρια της Νάξου προσφέρουν μια τεκμηριωμένη εξέλιξη της λατρείας και μια εξαιρετική εποπτεία της πρώιμης κοινωνικής εξέλιξης μιας τυπικής αρχαίας ελληνικής πόλης.⁸⁵⁶ Ένας παραδοσιακός τόπος λατρείας μετατρέπεται σε κέντρο λατρείας ενός γένους που ζητά να αναγάγει την ανερχόμενη κοινωνική και οικονομική του άνοδο στο ένδοξο μυκηναϊκό παρελθόν.⁸⁵⁷ Η αύξηση των γενών σε αριθμό μελών και σε οικονομική ισχύ μέσα στον 8^ο αι. π.Χ. οδήγησε στον περιορισμό της λατρείας και στην τέλεση της έμπυρης θυσίας πλέον σε μια ευρύχωρη αίθουσα, ένα τελεστήριο, όπου οι ισχυρότεροι εκπρόσωποι του γένους ή των γενών μπορούν να τελέσουν όλο το τυπικό της. Η διεύρυνση της βάσης της αριστοκρατικής κοινωνίας τον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. οδήγησαν πάλι στην αντιστροφή της τέλεσης της λατρείας: οι αναίμακτες προσφορές

⁸⁵¹ Palermo 2001, 163.

⁸⁵² Id., ό.π.

⁸⁵³ D' Acunto 1995, 49.

⁸⁵⁴ Id., ό.π.

⁸⁵⁵ Lambrinouidakis 1991, 175, 184 εικ. 19, 185. Gruben 1993, 101 εικ. 3, 102.

⁸⁵⁶ Λαμπρινουδάκης 1992, 216.

⁸⁵⁷ Id., ό.π.

αποτίθενται στον βόθρο (δηλαδή στο εσωτερικό του ναού) και το θυσιαστήριο –ένας μνημειώδης βωμός- μεταφέρεται στο ύπαιθρο.⁸⁵⁸

3.IV.a. Τοποθεσίες

Η πλειονότητα των κτηρίων που εξετάζονται βρίσκονται σε κορυφές ακροπόλεων ή λόφων, όπως ο λόφος του Αγίου Ιωάννη στη Γόρτυνα, η ακρόπολη της Αξού, η Πατέλα του Πρινιά, η ακρόπολη του Σμαριού Πεδιάδος, το Πυργί στην Ελεύθερνα, η μεσαία ακρόπολη της Φαιστού, ο λόφος –Μοναστηριακό Κεφάλι- στην Κνωσό, η Τρίτη Ακρόπολη (Altar Hill) της Πραισού, και ο λόφος του Προφήτη Ηλία στο Αφρατί.

Λιγότερα κτήρια έχουν κτιστεί σε κλιτύς λόφων, όπως ο ναός **A5** στη Δρήρο, το κτήριο **A13** στην Ελεύθερνα, τα κτήρια F και Q στον Κομμό [**A16** και **A24**], ο ναός της «Ρέας» στη Φαιστό [**A2**] και το κτήριο στη θέση Μεγάλος Τράφος της Αξού [**A29**]. Το Πύθιον της Γόρτυνας [**A1**] είναι από τα ελάχιστα κτήρια που έχουν κτιστεί σε πεδιάδα.

Περιορισμένος είναι ο αριθμός των παραθαλάσσιων θέσεων, όπως το Δικτυνναίον, η Κυδωνία, η Αμνισός, η Αγία Πελαγία, το Παλαίκαστρο, ο Κομμός. Η εικόνα που εμφανίζουν τα ιερά και γενικά τα δημόσια κτήρια της Κρήτης αντικατοπτρίζει προφανώς την επιλογή της τοποθεσίας μια πόλεως. Μια εγκατάσταση θα καθοριζόταν εκτός από την ύπαρξη εύφορης γης και από την εγγύτητά της στη θάλασσα. Μια κρητική πόλη θα είχε ασφαλώς ένα επίνειο, αλλά ο κύριος οικισμός θα βρισκόταν αναγκαστικά στην ενδοχώρα για λόγους ασφαλείας και προς καλύτερο έλεγχο της επικράτειάς της.⁸⁵⁹

Στην πλειονότητά τους οι ναοί ανήκουν σε αστικά ιερά. Τα κρητικά δημόσια κτήρια χαρακτηρίζονται από την ένταξή τους στον πολεοδομικό ιστό, αφού αποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου οικοδομικού συνόλου και όχι ανεξάρτητες κατασκευές. Βρίσκονται εντός πυκνοκατοικημένων περιοχών και διακρίνονται από τα απλά οικοδομήματα λόγω μεγέθους και επιμελημένης κατασκευής. Εύγλωττο παράδειγμα αποτελεί η θέση των ναών A, B και C εντός του οικισμού στη ΝΑ

⁸⁵⁸ Λαμπρινουδάκης 1992, 216. Βλ. και Martini W., “Vom Herdhaus zum Peripteros”, *JdI* 101 (1986), 23-36.

⁸⁵⁹ Kalraxis 1999, 113-114. Η Αμνισός, για παράδειγμα, ήταν επίνειο της μινωικής Κνωσού και πιθανώς κόμη της στα ιστορικά χρόνια, βλ. Φαράκλας *et al.* 1998, 185.

περιοχή της Πατέλας του Πρινιά όπως φαίνεται στην εικ. 92 αλλά και του Δελφινίου της Δρήρου, εικ. 16.

Περιαστικά θα χαρακτηρίζα τα ιερά της Σύμης Βιάννου και του Δικτυνναίου.

3.IV.β. Λειτουργίες κτηρίων

Η ακριβής και πραγματική λειτουργία των κρητικών δημόσιων κτηρίων δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Μόνο τρία – τέσσερα κτήρια έχουν σαφή κοσμικό χαρακτήρα, τα **A25** και **A25α**, δηλαδή είναι πρυτανεία. Το **A22** στην Ίτανο πιθανώς να συσχετιζόταν με αθλητικές δραστηριότητες.

Οπωσδήποτε, είναι δύσκολο να διαχωρίσει κανείς με στεγανά τις κοσμικές από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις. Στο μέλλον θα είχε ενδιαφέρον να αναζητηθούν στοές, εστιατόρια, αρχαία, κτήρια για θρησκευτικούς ομίλους ή αδελφότητες εντός των ορίων μιας κρητικής πόλεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ ΚΤΗΡΙΩΝ

4.1. Χαμηλή κρηπίδα

Στα κτήρια αυτής της περιόδου είναι χαρακτηριστική η απουσία κάθε διάθεσης για έντονη προβολή τους σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο τους, αφού απουσιάζει σχεδόν πάντα η κρηπίδα και, ακόμα όταν αυτή υπάρχει, είναι χαμηλή. Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια παραδείγματα. Ο ναός της Δρήρου στον δυτικό λόφο (A5) υψώνεται πάνω σε ένα θεμέλιο που προεξέχει σαν βαθμίδα. Ο «ναός της Ρέας» στη Φαιστό A2 διατηρεί στη ΒΑ γωνία δύο βαθμίδες πάνω από το κρηπίδωμα. Το Πύθιον της Γόρτυνας A1 υψώνεται πάνω σε δύο βαθμίδες, οι οποίες ονομάζονται από τη Ricciardi ως «ψευδοκρηπίδα».⁸⁶⁰

Ομοίως, νοτίως του Βρόκαστρου, στη ράχη νοτίως της Σχιναύριας Κορυφής και συγκεκριμένα στις θέσεις SK 2 και KPh 3, που χρονολογούνται στην ανατολίζουσα ή αρχαϊκή περίοδο, παρατηρήθηκε πως μερικά ορθογώνια κτήρια ήταν τοποθετημένα πάνω σε υπερυψωμένες κρηπίδες. [βλ. Κεφάλαιο 2].

Τα κτήρια αυτά δεν πρέπει να είχαν μεγάλο ύψος. Για το «Δελφίνιο» της Δρήρου A12 έχει υπολογιστεί ύψος περίπου 3,40μ., για τον ναό Α του Πριλιά A11 5,18μ., για το Πύθιον της Γόρτυνας A1 συνολικό ύψος 5,40μ.⁸⁶¹ Εξαίρεση πιθανώς να αποτελούσε ο άλλος ναός της Δρήρου A5, ο οποίος μπορεί να ήταν διώροφος λόγω του πάχους των τοίχων του (1,25-1,35μ.).⁸⁶²

⁸⁶⁰ Για ναό Δρήρου στον δυτικό λόφο: Kalpaxis 1976, 73, εικ. 52. Για Φαιστό: La Rosa 1996, 75. Για Πύθιον: Ricciardi 1986-1987, 19, 20, 22 εικ. 13, 23 εικ. 14.

⁸⁶¹ Ricciardi 1986-1987, 29 και σημ. 74.

4.II. Εξωτερική επιφάνεια τοίχων

Οι αναλογίες που εμφανίζουν ταφικά μνημεία με μορφές οικοδομημάτων που προορίζονται για καθημερινές δραστηριότητες είναι ένα φαινόμενο μεγάλης χρονικής έκτασης. Η πρόσοψη του λεγόμενου «τάφου του Αγαμέμνονα» στις Μυκήνες (περ. 1350-1325 π.Χ.) αποτελείται από μια θύρα ύψους 10,5μ., η οποία πλαισιώνεται από δύο ημικίονες, καλύπτεται από έναν ογκόλιθο εκατό τόνων και φέρει ένα πλούσια διακοσμημένο υπέρθυρο. Με αυτήν την πλούσια διακοσμημένη πρόσοψη αποδίδεται εναργέστερα η επίπεδη όψη του υποχθονίου ανακτόρου των νεκρών.⁸⁶³ Αλλά και τα αττικά μαρμάρινα επιτύμβια σήματα του 4^{ου} αι. π.Χ. αποδίδονται με τη μορφή ναΐσκου.⁸⁶⁴ Το ίδιο ισχύει και για τους θολωτούς μακεδονικούς τάφους (4^{ου} αι. π.Χ. και εξής). Η πρόσοψη των τάφων αυτών ήταν διακοσμημένη με προστώο που είχε συνήθως αέτωμα και ημικίονες, ενώ στα Λευκάδια η ψευδοπρόσοψη του τάφου είναι διώροφη. Αυτές οι ψευδοπροσόψεις των τάφων ίσως να θύμιζαν στους ιδιοκτήτες τις προσόψεις αυλών μεγάλων επαύλεων ή ανακτόρων και γι' αυτό να έμοιαζαν κατάλληλες για τις αιώνιες κατοικίες τους. Καθώς εμείς σήμερα αγνοούμε την οικιακή αρχιτεκτονική, η μόνη δυνατή σύγκριση στην οποία μπορούμε να καταφύγουμε είναι με ναούς, και είναι εξίσου πιθανό ότι οι ιδιοκτήτες και οι αρχιτέκτονες αυτών των τάφων ενσυνείδητα να αποσκοπούσαν στην απομίμηση ναών.⁸⁶⁵

Κατ' αναλογία θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι και τα υπέργεια ταφικά μνημεία του Πρινιά και της Ελεύθερας απηχούν προσόψεις οικιών ή/ και ναών, ιδίως αφού στην Κρήτη οι κατόψεις των λεγομένων ναών δεν διαφέρουν από τις σύγχρονές τους κατόψεις οικιών⁸⁶⁶ ούτε διακρίνονται αισθητά στον πολεοδομικό ιστό μιας κρητικής πόλεως, όπως συμβαίνει με τον περίπτερο ναό στις πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδος. Συνεπώς δεν θα ήταν υπερβολική ή ανεδαφική η αναζήτηση στοιχείων για τη δημόσια (κοσμική ή θρησκευτική) αρχιτεκτονική της Κρήτης σε υπέργεια ταφικά λίθινα μνημεία.

⁸⁶² Kalraxis 1976, 73. Αν και δεν έχουν βρεθεί ίχνη κλιμακοστασίου, δεν αποκλείεται αυτό να ήταν κατασκευασμένο από φθαρτό υλικό (ξύλο), όπως συμβαίνει σε αρκετά προπολεμικά αγροτικά σπίτια της σύγχρονης Κρήτης.

⁸⁶³ Gruben 2000, 28, 30 εικ. 13.

⁸⁶⁴ Boardman 1995, εικ. 120, 123, 127.

⁸⁶⁵ Lawrence-Tomlinson 1996, 158, εικ. 250, 251, 253.

⁸⁶⁶ Πβ. Σταμπολίδης 1994, 137: «Τα δημόσια κτήρια και ιδιαίτερα οι ναοί, τα πρυτανεία και τα ανδρεία, παρά τις μεγάλες σχετικά διαστάσεις τους, το καλό και προσεγμένο τους κτίσιμο, την ποικιλία των αρχιτεκτονικών γλυπτών κλπ. εξακολουθούν να έχουν μορφολογικές ομοιότητες με τις οικίες της περιόδου. Οι ομοιότητες οφείλονται κυρίως στις παρεμφερείς λειτουργίες που συντελούνται και στα μεν και στα δε, ακόμα και όταν το νοηματικό τους περιεχόμενο είναι διαφορετικό».

Στον Πρινιά είχε βρεθεί αρχικά από τον Ν. Πλάτωνα ένα τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους {(B14 σύμφωνα με τον κατάλογο της Λεμπέση)}, το οποίο συγκολλήθηκε από έξι μεγάλα και πολλά μικρότερα κομμάτια (εικ. 93).⁸⁶⁷ Κύρια χαρακτηριστικά της διακόσμησής τους είναι το τριπλό βαθμιδωτό πλαίσιο, και το ανάγλυφο πλαίσιο από σχοινίο και ταινία με κόσμημα τριπλών ομόκεντρων κύκλων. Στην επάνω πλευρά του κομματιού και στη μέση της αριστερή απόληξης σώζεται το μισό σκέλος ενός πελεκίνου.

Το λίθινο αρχιτεκτονικό θραύσμα {B14}, μολονότι φαίνεται να προέρχεται από ταφική κατασκευή, σχετίζεται ως προς τη μορφή με αναθηματικά μνημεία και η σχέση του με τη σύγχρονη αρχιτεκτονική είναι αναμφισβήτητη, όπως προκύπτει από το σχήμα του, τον κανόνα της πίσω όψης και τη διακόσμηση του πλαισίου του, η οποία βρίσκεται σε αρχιτεκτονικά μέλη του Πρινιά.⁸⁶⁸ Το μνημείο, το οποίο συμπληρώνεται με ένα όμοιο μέλος από τα αριστερά (εικ. 94), έχει παράλληλα στον αρχαίο κόσμο. Ο πλούσιος αρχιτεκτονικός διάκοσμος του πλαισίου του και κυρίως η βαθμιδωτή διαμόρφωση του εσωτερικού πλαισίου μοιάζει με το κεντρικό τμήμα των αναγλύφων του αυστηρού ρυθμού από το Πρυτανείο της Θάσου και του συγχρόνου επίσης αναγλύφου του Μαλιμπού (εικ. 95). Το τελευταίο συνδέεται με τους ναΐσκους της Κυβέλης, της οποίας η λατρεία υπάρχει στη Θάσο από την αρχαϊκή κιάλας περίοδο. Τα θασιακά ανάγλυφα⁸⁶⁹ ήταν εντοιχισμένα όπως και το μέλος {B14}. Η αρχιτεκτονική μορφή των ναΐσκων της Κυβέλης αποτελεί κατά την επικρατέστερη άποψη μικρογραφία αληθινών ναών. Επίσης το κεντρικό τμήμα των θασιακών αναγλύφων μιμείται κατά μια άποψη την θύρα ενός ναού. Το ίδιο πιστεύεται ότι ισχύει και για το κρητικό ιδιόμορφο μέλος {B14} που είναι αρχαιότερο περισσότερο από έναν αιώνα από τα θασιακά παραδείγματα. Με το αριστερό του ήμισυ, το οποίο δεν σώζεται, αποδίδεται μια θύρα.

⁸⁶⁷ Πλάτων Ν., *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 368. Λεμπέση 1976, 35, 36, 65, πίν. 38-39. Φυλάσσεται στο Μουσείο Ηρακλείου, αρ.501. Ο κωδικός {B14} σύμφωνα με τη δημοσίευση της Λεμπέση. Διαστάσεις: ύψος 0,56μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,382μ., πάχος πλαισίου 0,25μ. και πεδίου 0,18μ.

⁸⁶⁸ Λεμπέση 1976, 67.

⁸⁶⁹ Βλ. Ch. Picard, "Bas-relief Ionien archaïque de Thasos", *Mon.Piot* 20 (1913), 39-69, πίν. IV. Ερμήνευσε το περίθυρο ως κόγχη με άγαλμα, ό.π., 45. B. Holtzmann, *La sculpture de Thasos (Corpus des reliefs I.- Reliefs à thème divin), Études Thasiennes XV* (1994), 29 αρ. 6-8: Reliefs du Passage des théores), Louvre MA 696A Απόλλων και Νύμφες, 42-3 για βαθμιδωτό περίθυρο, 58-59 (χρονολογούνται λίγο πριν το 480 π.Χ.), πίν. VIII.6. Για το ανάγλυφο της Malibu, ό.π., πίν. LVII.96, J.Paul Getty Museum 55 AA 13.

Η ερμηνεία αυτή οδηγεί σε μια σειρά αναθηματικών και επιτυμβίων αναγλύφων από την Κύπρο,⁸⁷⁰ από τα οποία το ένα βάσει της επιτύμβιας επιγραφής του χρονολογείται με αρκετή βεβαιότητα στον 7^ο αι. π.Χ.⁸⁷¹ Η διακόσμηση των αναγλύφων αυτών ανάγεται χωρίς αμφιβολία στο θέμα της «γυναίκας στο παράθυρο», γνωστό από τα συριακά πλακίδια από ελεφαντόδοντο στη Nimrud (εικ. 120). Σύμφωνα με την Α. Λεμπέση, η ελληνική τέχνη τροποποίησε το ανατολικό μοτίβο, που έφθασε ίσως στην Κρήτη του 7^{ου} αι. π.Χ. από την Κύπρο (αν και είναι περιορισμένη η επίδραση της κυπριακής τέχνης στην τέχνη της Κρήτης του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ.).⁸⁷² Το κομμάτι B14 χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ. βάσει του παρόμοιου διακόσμου του με αρχιτεκτονικά μέλη από τον Πρινιά (εικ. 123) και με διάκοσμο πύλων και αγγείων του 7^{ου} αι. π.Χ.⁸⁷³

Στην αποκατάσταση της προσόψεως του αρχαϊκού Πυθίου που προτείνει η Ricciardi, μια ωσειδής ράβδος περιθέει το κτήριο (εικ. 96) και βρίσκει ακριβές παράλληλο στο μικρό ταφικό μνημείο από τον Πρινιά,⁸⁷⁴ συγκεκριμένα στο μέλος {B14}. Θα πρότεινα την ίδια αποκατάσταση της πρόσοψης και για τον «ναό της Ρέας» στη Φαιστό [A2].

Η τομή του γωνιαίου ορθοστάτη από το Πύθιον της Γόρτυνας (εικ. 96 α, βλ. στην επόμενη σελίδα)⁸⁷⁵ είναι σχεδόν παρόμοια –ακόμα και στις διαστάσεις- με δύο λίθινα μέλη που βρέθηκαν ακριβώς στην εξωτερική πλευρά της ΝΑ γωνίας του λεγόμενου ναού της Ρέας στη Φαιστό (εικ. 97 και εικ. 98).

Στην εικ. 98 παρουσιάζεται η τομή τους (πρόκειται ίσως για σχέδιο του ίδιου του Pernier;), το οποίο έφερε τη σημείωση: «ελληνικά αρχιτεκτονικά θραύσματα στη νότια κλιτύ της τρίτης ακρόπολης της Φαιστού». Ο La Rosa θεωρεί πως ανήκουν στο γείσο του ναού και τα χρονολογεί σε εποχή μεταγενέστερη της πρώιμης ελληνιστικής, σε μια υποθετική φάση ανακατασκευής της προσόψεως του ναού.⁸⁷⁶

Λόγω της μορφής και του σημείου εύρεσής τους πιστεύω πως το κατώτερο μέλος της εικ. 98 πρέπει να αποτελεί γωνιακό ορθοστάτη. Το ανώτερο μέλος

⁸⁷⁰ Karageorghis 1970 (α), 216, 218 εικ.55. Karageorghis 1970 (β), 126-129 (Τάφος 84). Maier 1970, 76, πίν. VIII, 1. Maier 1971, 1-2.

⁸⁷¹ Karageorghis 1970, 226, 229, 230 εικ. 80 a-b, 231.

⁸⁷² Λεμπέση 1976, 66 με αντίστοιχες βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁸⁷³ Λεμπέση 1976, 61.

⁸⁷⁴ Ricciardi 1986-87, 29 σημ. 74, 30, 31 εικ. 22 άνω.

⁸⁷⁵ Η εικ. 96 α τοποθετήθηκε στην επόμενη σελίδα, για να αντιπαραβάλλεται με το αρχιτεκτονικό μέλος της εικ. 98, ώστε να είναι εμφανέστερη η αναλογία της μορφής τους.

⁸⁷⁶ La Rosa 1996, 70 εικ. 13, 71 εικ.14, 72, 75 και εικ. 17.

χρειάζεται συμπλήρωση στο σημείο που έχει σπάσει, σύμφωνα με τη φωτογραφία της εικ. 97. Πρέπει να προέρχεται από διαφορετικό σημείο της ΝΑ γωνίας του ναού, αφού δεν έχει τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις με το άλλο μέλος (διαφέρει ακόμα και το πάχος της μικρής έξεργης ράβδου). Πιθανώς να προέρχεται από την ανωδομή, όχι όμως υποχρεωτικά από το γείσο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τετράγωνη εσοχή, στην οποία μάλλον εισχωρούσε το «δόντι» του συνδεόμενου με αυτό μέλος. Μου φαίνεται πιθανότερο το μέλος αυτό να προέρχεται από παραστάδα θύρας (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Η διαφορά που παρατηρείται μεταξύ της επεξεργασίας των λίθων της πρόσοψης⁸⁷⁷ και του υπόλοιπου ναού δεν συνεπάγεται μια διαφορετική φάση κατασκευής. Πιθανότερο είναι να είχε δοθεί έμφαση στην πρόσοψη του ναού.

Το ενδιαφέρον που δινόταν στην πρόσοψη των κρητικών κτηρίων πιθανώς να αντικατοπτρίζεται στη διευρυμένη -σε σχέση με το υπόλοιπο κτήριο- ανατολική πρόσοψη του ναού **A8** στο Σμάρι. Πιο ευρύς από τον σηκό και τον οπισθόδομο είναι και ο πρόναος του ναού **C** στην Πατέλα του Πρινιά [**A21**].

Η κατασκευή και το πάχος των τοίχων του Πυθίου (το πάχος των ορθοστατών και των απλών λιθοπλίνθων κυμαίνεται από 0,26μ. έως 0,59μ.) βρίσκει σχεδόν ακριβείς αντιστοιχίες στον ναό της Αφροδίτης στην Αξό (ενεπίγραφοι ορθοστάτες του 7^{ου} αι. π.Χ. πάχους 0,58μ.) και στο Αρτεμίσιον της Κυρήνης (ίδιο πάχος τοίχων και στις πλευρές της εισόδου με τις προεξέχουσες παραστάδες 0, 55μ.).⁸⁷⁸

Είναι γνωστή η ιδιαίτερη σχέση που είχαν οι Κρήτες με τους τοίχους των δημοσίων κτηρίων τους: τους έγραφαν! Έχουν σωθεί θραύσματα νομικών επιγραφών που είχαν χαραχθεί στους τοίχους του ναού του Δελφίνιου Απόλλωνος στη Δρήρο (μέσα ή β' ήμισυ 7^{ου} αι. π.Χ.), στους τοίχους και στα σκαλοπάτια του ναού του Πυθίου Απόλλωνος στη Γόρτυνα (600-525; π.Χ.), σε τοίχους στη Λύττο (550-525; π.Χ.), στην Αξό (περ. 525-500; π.Χ.), στην Ελεύθερα (περ. 525-500; π.Χ.).⁸⁷⁹

Παρατηρούμε από τα επίθετα Πύθιος και Δελφίνιος ότι ως την ελληνιστική εποχή η λατρεία του Απόλλωνος που συνδεόταν με τους ναούς της Γόρτυνος και της Δρήρου ήταν δελφική.⁸⁸⁰ Οι νόμοι της Αξού ίσως να είχαν χαραχθεί στους τοίχους κάποιου ναού που να συνδεόταν με τη λατρεία του Δελφικού Απόλλωνος. Αν ο

⁸⁷⁷ Πβ. και την προσεγμένη κατασκευή της ΒΑ γωνίας, βλ. La Rosa 1996, 75 εικ. 17.

⁸⁷⁸ Ricciardi 1986-87, 24 σημ. 52.

⁸⁷⁹ Jeffery 1961, 315-316, πίν. 59-60. Για τη σκοπιμότητα και τη λειτουργία των επιγραφών αυτών, βλ. Whitley J., "Cretan laws and Cretan literacy", *AJA* 101 (1997), 635-661. Thomas R., "Written in stone? Liberty, equality, orality and the codification of law", *BICS* 40 (N.S.2), 1995, 59-74.

⁸⁸⁰ Perlman 2000, 73 σημ. 109. Βλ. *IC IV* 182.19, 184.

σχεδόν τετράγωνος ναός που βρέθηκε στην ακρόπολη της Αξού ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα, και αν συνδεόταν με τη δελφική λατρεία που αντανάκλαται στα νομίσματα, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα. Σύνδεση όμως του νησιού με το ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς εντοπίζεται τόσο παλιά όσο και ο Ομηρικός Ύμνος στον Απόλλωνα (περ. 575 π.Χ.), στον οποίο διατυπώνει την επιθυμία του ο θεός να τον υπηρετούν Κρήτες ναυτικοί ως ιερείς (*οργείονας*) στο νέο του ιερό. Ο Ύμνος μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Δελφικός Απόλλων ήταν γνωστός από παλιά στην Κρήτη και ότι η σχέση μεταξύ εγχάρακτων νόμων και του Δελφικού Απόλλωνος ήταν πρώιμη.⁸⁸¹ Απομένει να διερευνηθεί αν όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα νόμων από διάφορες πόλεις της Κρήτης, είχαν χαραχθεί σε τοίχους ναών του Απόλλωνος.

⁸⁸¹ Perlman 2000, 73.

4.III. Θύρες

Η θύρα αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της πρόσοψης. Στο Πύθιον της Γόρτυνος **A1** η θύρα είχε μεγάλο εσωτερικό βάθος (εικ. 2). Σώζονται ίχνη για τα θυρόφυλλα, τα οποία ανοίγουν προς το εσωτερικό.⁸⁸² Στον ναό Α του Πρινιά **A11** οι διαστάσεις της δίφυλλης θύρας του σηκού ήταν εντυπωσιακές: μήκος 2,07μ., βάθος 0,73μ., πάχος: 0,10-0,15μ.⁸⁸³ Τα ίχνη του καταφλιού του ναού Α και του «ναού Β» στον Πρινιά μαρτυρούν πως είχαν δίφυλλη θύρα. Τέτοιου είδους θύρα υπήρχε και στον ναό της Αθηνάς στην ακρόπολη των Κουκουναριών στην Πάρο, έναν οίκο διαστάσεων 9,50 × 6,40μ. που χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ.⁸⁸⁴ Στον ναό Α του Πρινιά εντυπωσιακό στοιχείο της θύρας και της συνολικής πρόσοψης αποτελούσε και η γλυπτή διακόσμηση. Ακόμα και στον μικρό οίκο στο Σμάρι **A8** η είσοδος του κτηρίου είναι αρκετά πλατιά (1μ.) σε σχέση με το μέγεθός του και οι τοίχοι που σχηματίζουν τις παραστάδες είναι ιδιαίτερος επιμελημένοι.⁸⁸⁵

Φαίνεται πως το τριπλό βαθμιδωτό περίθυρο αποτελούσε μια συνηθισμένη αρχιτεκτονική μορφή στη Κρήτη του 7^{ου} αι. π.Χ., όπως φαίνεται και από το λίθινο ομοίωμα ναΐσκου (εικ. 99) που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του βωμού στην ακρόπολη της Γόρτυνος.⁸⁸⁶ Στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα μεταξύ των λίθινων σπαραγμάτων των ταφικών μνημείων έχουν βρεθεί μονοί και διπλοί σπειρομαϊάνδροι και σχοινιά, ως διακοσμητικά μοτίβα, στα τριπλά βαθμιδωτά υπέρθυρα και ψευδοπαράθυρα.⁸⁸⁷ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα τα στοιχεία αυτά φανερώνουν τις ρίζες της μινωικής παράδοσης στους αρχιτέκτονες και τους τεχνίτες της πρωτοαρχαϊκής περιόδου.

Η βαθμιδωτή, έστω και διπλή, διαμόρφωση του περιθύρου δεν πρέπει να αποτελεί σπάνιο φαινόμενο στα κτήρια του 7^{ου} αι. π.Χ. στην Κρήτη, αφού στο πόρινο ανάγλυφο από τα Χανιά **B15** απεικονίζεται συμβολικά ένας ναός με περίθυρο που έχει διπλή διαβάθμιση. Και στην περίπτωση του Πυθίου **A1** η θύρα πρέπει να

⁸⁸² Colini 1974, 130.

⁸⁸³ Beyer 1976, 187.

⁸⁸⁴ Schilardi D.U., "Il culto di Atena a Koukounaries e considerazioni sulla topografia di Paros nel VII sec. A.C.", στο Lanzillotta E., Schilardi D. (εκδ.), *Le Cicladi ed il mondo Egeo, Atti del Seminario internazionale, Roma 19-21 Novembre 1992*, Roma 1996, κυρίως σελίδες 42, 43 εικ. 8, 44.

⁸⁸⁵ Χατζή-Βαλλιάνου 2000, 507, 508, φωτ. 4γ.

⁸⁸⁶ Rizza-Scrinari 1968, 155 αρ. 4, πίν. I.

⁸⁸⁷ Σταμπολίδης 1994, 153. Τα μέλη αυτά ανήκουν στο υπέργειο ταφικό μνημείο 4Α, το οποίο χρονολογείται πριν από τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. (βλ. Σταμπολίδης 1994, 28 και Σταμπολίδης 2004, 133-134, εικ. 25).

περιβαλλόταν από ένα δίβαθμο πλαίσιο, όπως προκύπτει από την διαμόρφωση των παραστάδων της θύρας⁸⁸⁸ (εικ. 100).

Στον ναό *A του Πριλιά* η θύρα που οδηγούσε στον σηκό αποκαταστάθηκε με τη μορφή διπλού βαθμιδωτού περίθυρου (εικ. 101) βάσει ενός αρχιτεκτονικού μέλους-όχι ακέραιου- που βρέθηκε πάνω στο κατώφλι⁸⁸⁹ (εικ. 175 αρ. 25, εικ. 102 και αποκατάστασή του από τον Pernier στην εικ.103). Το θραύσμα αυτό συμπληρώθηκε από τον Pernier κατά πλάτος, ώστε να ταιριάζει με το πλάτος του τοίχου (0,57μ.). Η διατομή του είναι σε σχήμα U με μια ορθογώνια διαβάθμιση στις γωνίες της λείας πρόσθιας επιφάνειας. Στην εσωτερική πλευρά της κλιμάκωσης υπάρχει εγχάρακτη ζώνη πλάτους 0,10μ. με το κόσμημα του μαιάνδρου, όμοιου με εκείνο των πλακών της ζωφόρου των ορθοστατών.⁸⁹⁰ Την ερμηνεία αυτή απορρίπτει ο Stucchi,⁸⁹¹ αφού τα κατώτερα τμήματα της παραστάδας που έχουν σωθεί *in situ* είναι τετράγωνοι λίθοι χωρίς καμία διακόσμηση. Λόγω ελλείψεως άλλων σχετικών στοιχείων προτείνει την αποκατάσταση της θύρας με λείες παραστάδες σε όλο τους το ύψος κατ' αναλογία προς τα σωζόμενα κατώτερα τμήματα που διατηρούνται στη θέση τους. Αν και οι αμφιβολίες του Stucchi έχουν λογικό έρεισμα, δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί το σημείο εύρεσης του λίθινου αυτού μέλους ακριβώς στο κατώφλι της θύρας (αν αμφισβητηθούν τα ανασκαφικά δεδομένα για αυτό το μέλος, θα πρέπει να γίνει το ίδιο και για όλα τα υπόλοιπα).

Μια διαφορετική παραστάδα θύρας αναφέρει ο Pernier στο σημειωματάριό του καταγράφοντας τα ευρήματα της δοκιμαστικής τομής 15 στη λεγόμενη μεσαία ακρόπολη της Φαιστού **A31**. Περιγράφεται ως θραύσμα παραστάδας θύρας από ντόπιο, πορώδη ασβεστόλιθο με ωραίο κυμάτιο (0,25 × 0,64μ., πάχος 0,11μ.).⁸⁹² Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τίποτα περισσότερο από τις σημειώσεις του Pernier.

Υπάρχει όμως και άλλου είδους θύρα στα δημόσια κτήρια της Κρήτης, η οποία θυμίζει εκείνες στα νεοασσυριακά ανάκτορα και στα κτήρια της Βορείου Συρίας μεταξύ του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ., που διακοσμούνται με δύο ζώα – φύλακες στις παραστάδες. Έτσι τουλάχιστον έχει αποδοθεί η θύρα στον ναό της ακροπόλεως της Γόρτυνας **A4**.⁸⁹³ Ο Beyer αποκατέστησε τις γωνίες της θύρας εισόδου στον ναό *A του*

⁸⁸⁸ Ricciardi 1986-87, 33 εικ. 25, στη σελ. 32 εικ. 23 η υποθετική αποκατάσταση της προσόψεως του Πυθίου από τον E. Stefani.

⁸⁸⁹ Pernier 1914, 20 εικ. 2 αρ.25, 65 εικ. 25-26.

⁸⁹⁰ Id., 62 αρ. 10, 63. Την αποκατάσταση αυτή δέχεται και ο Beyer 1976, 132 αρ.30.

⁸⁹¹ Stucchi 1974, 91-92. Πβ. Pernier 1914, εικ. 8-9.

⁸⁹² La Rosa 1996, 64 και σημ. 7.

⁸⁹³ D' Acunto 2002, 193.

Πρινιά **A11** με δύο σφίγγες στην πρόσοψη και δύο όρθιες γυμνές γυναικείες μορφές στις παραστάδες. Ο D' Acunto θεωρεί ορθή τη λύση αυτή, δεν διστάζει όμως να αντιπροτείνει την αντίστροφη θέση των γωνιαίων γλυπτών και να αποκαταστήσει τις δύο γυναικείες μορφές στην πρόσοψη του κτηρίου και τις δύο σφίγγες στις παραστάδες της θύρας.⁸⁹⁴ Το γλυπτό **B11** από τον Αγ. Γεώργιο Φαλάντρας στη Φαιστό θεωρούμε πως ανήκει και αυτό σε παραστάδα θύρας κατά το ίδιο πρότυπο.

Σύμφωνα με την Α. Λεμπέση η σύνδεση της αρχιτεκτονικής μορφής του μέλους {B14} από τον Πρινιά με ανατολικά και ιωνικά έργα αποκαλύπτουν και σε έναν άλλο τομέα της τέχνης τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις τρεις αυτές περιοχές.⁸⁹⁵ Η σχέση Ανατολής –Κρήτης –Ιωνίας απηχείται και στη μορφή των ιωνικών θυρών. Τριπλό βαθμιδωτό περίθυρο, όπως τα συριακά πλακίδια από ελεφαντόδοντο με την «γυναίκα στο παράθυρο» και τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη της Κρήτης, έχουν και οι λίθινες ιωνικές θύρες. Το ανώφλι της ιωνικής θύρας διαιρείται σε τρεις ταινίες που περιβάλλουν κανονικά όλο το πλαίσιο (εικ. 104). Ο τύπος αυτός εμφανίζεται στους τρεις ιωνικούς θησαυρούς των Δελφών⁸⁹⁶ γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., στην μαρμάρινη πύλη του ημιτελούς ναού του Απόλλωνος στη θέση «Παλάτια» Νάξου (περ. 530 π.Χ.), όπου είναι εμφανείς τρεις οριζόντιες ταινίες και δύο αστράγαλοι στα άκρα,⁸⁹⁷ καθώς και στον Ναό Α της Παροικιάς στην Πάρο.⁸⁹⁸

Τα κλασικά ιωνικά κτήρια της Αθήνας τον 5^ο αι. π.Χ. υιοθέτησαν πολλά στοιχεία του νησιωτικού-ιωνικού ρυθμού, μεταξύ των οποίων και το περίθυρο από μαρμάρινες δοκούς,⁸⁹⁹ όπως φαίνεται στη θύρα της βόρειας πρόστασης του Ερεχθείου με τριπλό βαθμιδωτό πλαίσιο, ρόδακες και αστραγάλους. Φαίνεται πως η Κρήτη ήταν η περιοχή στην οποία εμφανίστηκε και εφαρμόστηκε ευρέως η μνημειακή θύρα με τις ταινίες που εισχωρούν βαθμιαία η μια πίσω από την άλλη.

«Στην ηπειρωτική Ελλάδα η μνημειακότητα επιτυγχάνεται με τα περίπτερα κτήρια. Όπως προκύπτει από την εξέλιξη [...] φαίνεται ότι [...] το εσωτερικό του κτηρίου διατήρησε τη σημασία του και ήταν το πρώτο μέρος που διοργανώθηκε με μνημειακό τρόπο. Ταυτόχρονα κατά την πορεία αυτής της μνημειοποίησης, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην εμφάνιση της πρόσοψης, με τους εντυπωσιακούς της τοίχους

⁸⁹⁴ D' Acunto 1995, 24 σημ. 61.

⁸⁹⁵ Λεμπέση 1976, 104.

⁸⁹⁶ Müller-Wiener 1995, 115.

⁸⁹⁷ Gruben 2000, 379, εικ. 287. Διακρίνονται τρεις οριζόντιες ταινίες και δύο αστράγαλοι στα άκρα.

⁸⁹⁸ Gruben 1982, εικ. 16.

που τονίζονταν από τις θύρες (μνημειώδης η θύρα της πρόσοψης) [...]. Εδώ συνειδητοποιήθηκε το αντίθετο από αυτό που συνέβη στους περίπτερους ναούς του 5^{ου} αι. π.Χ. και μάλιστα πολύ νωρίτερα: η διάρθρωση του εσωτερικού μεταφέρθηκε στην πρόσοψη, με σκοπό να οργανώσει το ουδέτερο εξωτερικό σύνολο».⁹⁰⁰ Οι παραπάνω φράσεις έχουν γραφτεί για την αρχιτεκτονική των Κυκλάδων, νομίζω όμως ότι ταιριάζουν ακριβώς και στην περίπτωση της Κρήτης. Η σύγχρονη έρευνα δίνει το προβάδισμα στην αρχιτεκτονική των Κυκλάδων ως προς την πρώιμη μετάβαση στην αρχιτεκτονική του λίθου και στη μνημειοποίηση της αρχιτεκτονικής. Θα ήταν όμως χρήσιμο να εξεταστούν οι επιρροές που μπορεί να δέχτηκαν οι Κυκλάδες από άλλες περιοχές και συγκεκριμένα από την Κρήτη.

⁸⁹⁹ Gruben 2000, 376.

⁹⁰⁰ Lambrinouidakis 1991, 175, 186.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Κίονες και κιονόκρανα

Το πάχος των κίωνων, κυρίως των ξύλινων, συζητήθηκε στο Κεφάλαιο 3.Π.α. Εδώ θα εξεταστούν κυρίως οι λίθινοι κίονες ωοειδούς διατομής.

5.1. Μαρμάρινοι κίονες

Στο αρχαίο λατομείο «Τα Ραβδιά του Διγενή» έχει βρεθεί αρχαϊκή κεραμική από τον 7^ο έως τον 6^ο αι. π.Χ. και αυτό ίσως να παρέχει ένα *terminus post quem* για την πρωιμότετη χρήση του λατομείου (βλ. πιο αναλυτικά στο Παράρτημα Ι). Σύμφωνα με μαρτυρίες των ντόπιων η ονομασία της περιοχής «Τα Ραβδιά του Διγενή» δόθηκε από την παρουσία αρκετών εγκαταλελειμμένων κίωνων. Μέσα και γύρω από το λατομείο υπάρχουν τουλάχιστον τέσσερις σχεδόν έτοιμοι αρράβδωτοι μαρμάρινοι κίονες καθώς και αρκετά θραύσματα κίωνων. Αναφέρονται οι διαστάσεις και τα χαρακτηριστικά των σημαντικότερων:⁹⁰¹

- Ημιτελής αλλά σχετικά ακέραιος αρράβδωτος κίων, εν μέρει θαμμένος στην χαλαρή πλαγιά. Ορατό μήκος 2,80μ., μέγιστη δ 0,46μ. Εγκάρσια τομή ελαφρώς ωοειδής.
- Κίων όπως ο αμέσως προαναφερθείς, ορατού μήκους 3,10μ., δ 0,48μ.
- Τμήμα κίονος σωζόμενου μήκους 1,50μ., δ 0,50μ., όχι ακριβώς κυκλικού στην τομή.
- Τμήμα κίονος σωζόμενου μήκους 2μ., δ 0,55μ., όχι ακριβώς κυκλικού στην τομή.

Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με σιγουριά, αν οι κίονες είναι σύγχρονοι με την πρωιμότερη ή ύστερη τεχνοτροπία της λατόμησης, αν και φαίνονται να προέρχονται από εκείνες τις περιοχές του λατομείου που είχαν δουλευτεί με την πρωιμότερη τεχνική. Το γεγονός ότι όλοι οι κίονες είναι αρράβδωτοι δεν μας βοηθά πολύ, αφού κανένας δεν ολοκληρώθηκε επί τόπου. Η απουσία έτοιμων κιονοκράνων αποκλείει οποιαδήποτε αναγνώριση του αρχιτεκτονικού ρυθμού στον οποίον ανήκαν οι κίονες. Η αναλογία του ύψους προς την κάτω διάμετρο των ολοκληρωμένων κίωνων είναι περίπου 7:1, στοιχείο που μάλλον δεν οδηγεί σε συμπεράσματα. Οι εγκαταλελειμμένοι κίονες είναι όλοι μονολιθικοί (τουλάχιστον δεν έχουν βρεθεί

⁹⁰¹ Durkin-Lister 1983, 77-78.

σπόνδυλοι). Όπως όλα τα επεξεργασμένα αντικείμενα στα «Ραβδιά του Διγενή» είναι από λευκό μάρμαρο, ή σε μια περίπτωση, απαλής απόχρωσης. Δεν έχουν παρατηρηθεί αρχιτεκτονικά μέλη ή αντικείμενα από μάρμαρο ζωηρού χρώματος και λατυποπαγούς. Αν και οι μονολιθικοί κίονες από έγχρωμο μάρμαρο μπορούν να χαρακτηριστούν ως τυπικώς ρωμαϊκοί, το ίδιο δεν ισχύει αναγκαστικά για τους ραδινούς κίονες από λευκό μάρμαρο, οι οποίοι θα μπορούσαν να είναι πολύ προγενέστεροι.⁹⁰² Τον 6^ο αι. π.Χ. ήταν ήδη γνωστή στην Ελλάδα η αφαίρεση μονολιθικών κίωνων αλλά από μαλακότερους λίθους. Για το μάρμαρο προτιμήθηκε η χρήση σπονδύλων.⁹⁰³

Σύμφωνα με τους Durkin-Lister η σχετική εγγύτητα με το Χαμέζι καθιστά την Ιεράπετρα έναν εφικτό προορισμό για τα μάρμαρα από τα «Ραβδιά του Διγενή».⁹⁰⁴ Θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως οι κίονες αυτοί προορίζονταν για ρωμαϊκά κτήρια της Ιεράπετρας. Σήμερα στη ΒΑ γωνία της πλατείας του Τζαμιού έχουν συγκεντρωθεί περίπου πενήντα μεγάλοι λίθοι ρωμαϊκών κτηρίων, οι περισσότεροι τμήματα μονολιθικών αρράβδωτων κίωνων. Το υλικό που διακρίνεται είναι από λευκορόδινο λατυποπαγές, γκρίζο και γκριζόλευκο μάρμαρο, διορίτη και μαλακό ασβεστόλιθο. Αν και προς το παρόν απουσιάζουν ακριβή δεδομένα σχετικά με τα υλικά και τον τόπο προέλευσής τους, τα ορατά κατάλοιπα σε όλη την έκταση της πόλης έχουν οδηγήσει στη διατύπωση της υπόθεσης ότι το υλικό των μονολιθικών κίωνων της ρωμαϊκής εποχής είναι ξένο -από την Αίγυπτο ο διορίτης και από την Ελλάδα το λευκό και γκρίζο μάρμαρο- και ότι οι κίονες εισήχθησαν κατεργασμένοι από τον εντολοδόχο κάποιου Ρωμαίου αξιωματούχου κατά την ίδρυση της ρωμαϊκής πόλης κατόπιν πρωτοβουλίας της κεντρικής εξουσίας.⁹⁰⁵

Μολονότι το σχήμα της εγκάρσιας τομής ενός κίονα δεν έχει αποδειχθεί μέχρι στιγμής ότι αποτελεί χρονολογικό στοιχείο, δεν μπορώ να παραβλέψω ότι ελλειπτική τομή εμφανίζουν και τμήματα από κορμούς δύο μικρών αρράβδωτων κίωνων από τον ναό Α του Πρινιά,⁹⁰⁶ τα οποία λόγω της διαφοράς που παρουσιάζουν με τη διάμετρο των βάσεων του κτηρίου, αποκαταστάθηκαν από τον Stucchi ως στηρίγματα του αετώματος.⁹⁰⁷)

⁹⁰² Durkin-Lister 1983, 83.

⁹⁰³ Waelkens-De Paepe-Moens 1988, 18.

⁹⁰⁴ Durkin-Lister 1983, 84.

⁹⁰⁵ Ζώης 2002, 12-13.

⁹⁰⁶ Pernier 1914, 25, 64 αρ. 14 (διαστάσεις: ύψος περ.0,40μ., δ 0,17μ. και 0,13μ.) και 64 αρ.15 (διαστάσεις: ύψος 0,45μ. και δ όπως του αρ.14).

⁹⁰⁷ Stucchi 1974, 101 εικ. 9 (με την αποκατάσταση της πρόσοψης σύμφωνα με τον Stucchi), 102.

Τμήματα δύο αρράβδωτων κορμών κίωνων ελλειπτικής τομής έχουν βρεθεί επίσης σε καλά χρονολογημένα στρώματα της ΠΓ, Γ και ανατολίζουσας περιόδου επίσης από την Πατέλα του Πρινιά.⁹⁰⁸

Οι ωοειδείς βάσεις δεν σπανίζουν στη μινωική αρχιτεκτονική. Παραδείγματά τους υπάρχουν κυρίως στην Φαιστό⁹⁰⁹ (στο δωμάτιο 25 μια βάση ελλειψοειδούς κίονα στην ανατολική πλευρά και άλλη μια στο κέντρο του στυλοβάτη διαμέτρων 1,17×0,93μ., ένας κεντρικός ωοειδής κίονας στη Δυτική στοά 68, διαμέτρων 1,42×1,32μ.) και στην Κνωσό (τέσσερις βάσεις στο Πρόπυλο και/ή δύο στο νότιο τμήμα του Προπύλου⁹¹⁰). Το σχήμα των βάσεων υποδηλώνει ότι πάνω τους τοποθετούνταν ωοειδείς κίονες, οι οποίοι πιθανώς κατασκευάζονταν από δύο ή περισσότερους κορμούς δένδρων κατάλληλα συναρμολογημένων, αφού διέθεταν ουσιαδώς μέγεθος που κυμαινόταν από 0,91μ ως 1,42μ. στις ελάχιστες και μέγιστες διαστάσεις τους. Η πιθανότητα το σχήμα της βάσης και εκείνο του κίονα να είχαν κάποια σχέση υπονοείται, τουλάχιστον στη Φαιστό, από το γεγονός ότι ο κύριος άξονας της βάσης είναι παράλληλος στο επιστύλιο.⁹¹¹

Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία δεν αποκλείεται οι μαρμάρινοι κίονες από τα «Ραβδιά του Διγενή» να ανήκουν στον 6^ο αι. π.Χ. (ή ακόμα και στον 7^ο αι.). Μέχρι στιγμής οι ελλειπτικής διατομής κίονες συναντώνται στην Κρήτη των προϊστορικών και πρώιμων ιστορικών χρόνων (Πρωτογεωμετρικής, Γεωμετρικής και Ανατολίζουσας περιόδου). Αν οι παρούσες ενδείξεις καταστούν αποδείξεις, αυτό θα αποτελέσει μια σημαντική καινοτομία και πρωτοπορία της Κρήτης όσον αφορά τόσο στην πρώιμη κατεργασία μαρμάρου στη μνημειακή αρχιτεκτονική του νησιού όσο και στην άμεση μετάβαση από τις ξύλινες αρχιτεκτονικές μορφές στην αρχιτεκτονική του λίθου.

⁹⁰⁸ Rizza 1969, 20, 22. Διαστάσεις: μέγιστη δ 0,20-0,18μ. και δ 0,13-0,17μ. Σωζόμενο ύψος αντιστοίχως 0,50μ. και 0,52μ.

⁹⁰⁹ Pernier-Banti 1951, 67, 69, 320. Το σχέδιο της εικ. 281 της σελ. 457 αποτελεί υποθετική αποκατάσταση των ιταλών ανασκαφών για το Πρόπυλο του «ανακτόρου» της Φαιστού.

⁹¹⁰ Evans 1928, 688, 691 εικ. 434.

⁹¹¹ Shaw 1971, 119.

5.II. Κιονόκρανα

Ο αριθμός των κιονοκράνων που αποδίδονται στην χρονική περίοδο που εξετάζουμε είναι εξαιρετικά μικρός. Επιπλέον, διαθέτουμε ελλιπή στοιχεία για το αρχιτεκτονικό σύνολο στο οποίο ανήκαν. Τα δωρικά κιονόκρανα **B4**, **B5** και **B8** έχουν δημοσιευτεί χωρίς διαστάσεις και σχέδιο, κατάσταση που επιδεινώθηκε στο μεταξύ από την απώλειά τους.⁹¹² Ωστόσο, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα **B1**, **B2** και **B6**, αφού δεν ανήκουν αμιγώς στα τυπικούς ελληνικούς ρυθμούς, τον δωρικό και τον ιωνικό. Το κιονόκρανο **B3** έχει τελείως λεία την κατώτατη επιφάνειά του, γεγονός που δημιουργεί προβληματισμούς για τον τρόπο σύνδεσής του με τον κορμό του κίονα. Προφανώς επρόκειτο για αρράβδωτο κορμό (ξύλινο ή λίθινο) και όχι για σπονδυλωτό.⁹¹³ Τέλος, αναφέρουμε εδώ, εκτός καταλόγου, το δωρικό κιονόκρανο από την θέση Τρούλλο των Αρχανών.⁹¹⁴ Θεωρείται πως ανήκει στην κλασική περίοδο, χωρίς όμως να δίνεται συγκεκριμένη χρονολογία.

5.II.a. Κιονόκρανο Αρκάδων [B1]

Το κιονόκρανο που βρέθηκε στους Αρκάδες⁹¹⁵ (εικ. 45) παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο για τη μορφή του αλλά και για τη σύγχυση που επικρατεί σχετικά με την ονομασία του τύπου του. Έχει χαρακτηριστεί φοινικόμορφο, αιολικό, καλαθόσχημο, κιονόκρανο τύπου Αρκάδων.⁹¹⁶ Στην παρούσα εργασία θα προτιμηθεί ο όρος «περίφυλλο κιονόκρανο».⁹¹⁷ Στον τύπο αυτόν συγκαταλέγονται τα κιονόκρανα των λεγομένων αιολικών θησαυρών (Μασσαλιωτών και Κλαζομενίων), του θησαυρού των Κνιδίων και εκείνου των Σιφνίων στους Δελφούς, του πολυκράτειου Ηραίου της Σάμου, του ναού του Γύρουλα Σαγκρίου στη Νάξο και ένα κιονόκρανο από την

⁹¹² Kalpaxis 1976, 114.

⁹¹³ Παρόμοια περίπτωση είχα την ευκαιρία να δω από κοντά στην ανασκαφή του καθηγητή κ. Π.Θέμελη στην αρχαία Ελεύθερνα (Τομέας Ι): ένα ιωνικό κιονόκρανο μικρών διαστάσεων, ρωμαϊκής (;) περιόδου, εφαπτόταν απλώς στον αρράβδωτο κίονα.

⁹¹⁴ Χανιώτης 1994, 69.

⁹¹⁵ Levi 1927-29, εικ. 198c, 187 εικ.206, 450-2, 700.

⁹¹⁶ Σχετική συζήτηση υπάρχει στον Wesenberg 1971, 43-44. Ονομάζεται επίσης φοινικόσχημο στον πρόσφατο κατάλογο *Κρήτη-Αίγυπτος*, 370 αρ.410. Κωδωνόσχημο (bell-shaped) χαρακτηρίζεται από τον Dinsmoor 1950, 59.

⁹¹⁷ Λαμπρινουδάκης 1976, 302 σημ.2: με το επίθετο αυτό αποδίδεται ο γερμανικός όρος Blattkranzkapitell, επειδή χαρακτηρίζει πολύ καλύτερα τη μορφή των κιονοκράνων με στεφάνη φύλλων κάτω από τον άβακα. Το επίθετο αυτό χρησιμοποιείται όπως το *περίβουλος*, ο περιβαλλόμενος από βουνά (Πλουτ. *Β.Φιλοπ.* 14,6). Πλησιέστερα στον όρο αυτό είναι η King 1997, 218, η οποία μόλις στο τέλος του άρθρου της αναφέρεται στα *αρχαϊκά* κιονόκρανα αυτού του τύπου με τις λέξεις "foliate capitals".

Ακρόπολη των Αθηνών.⁹¹⁸ Στην παρούσα εργασία θα εξεταστεί το κιονόκρανο από τους Αρκάδες σε συνδυασμό με τα κιονόκρανα από τους «αιολικούς» θησαυρούς των Δελφών, γιατί αποτελούν οργανικότερη μορφή του περίφυλλου κιονοκράνου με πλατιά, έξω καμπτόμενα φύλλα.

Το ζήτημα της ονομασίας αυτού του τύπου δεν θα είχε τόση σημασία, αν δεν συνδυαζόταν με την ιδιαίτερη ευκολία με την οποία ένα τέτοιο κιονόκρανο, όταν βρεθεί στην Κρήτη θεωρείται αιγυπτιακής καταγωγής,⁹¹⁹ ενώ όταν βρεθεί στους Δελφούς χαρακτηρίζεται αιολικό,⁹²⁰ χωρίς να εξετάζεται ο τόπος και ο χρόνος της εμφάνισής του στη Μ. Ασία ούτε η ύπαρξη οποιωνδήποτε επαφών της περιοχής της Φώκαιας (μητρόπολης της Μασσαλίας) και των Κλαζομενών με την Αίγυπτο.

Η King εξετάζει όσα κιονόκρανα κατατάσσει και ο Wesenberg στην κατηγορία του «τύπου Αρκάδων», δηλ. το κιονόκρανο των Αρκάδων, το κιονόκρανο από τη Φώκαια και τα κιονόκρανα των λεγομένων αιολικών θησαυρών των Δελφών, αλλά και τέσσερα «περγαμηνά» κιονόκρανα από στοές.⁹²¹ Τα θεωρεί παραλλαγή κιονοκράνου, ποτέ ρυθμό, και αναγνωρίζοντας τις προσπάθειες που έχουν γίνει για να εντοπιστεί η καταγωγή τους άλλοτε σε αιγυπτιακά και άλλοτε σε μινωικά στοιχεία, καταφεύγει σε μια επανεξέταση της μορφής των αιγυπτιακών φοινικόμορφων κίωνων.⁹²² Η επισήμανση διαφορών ως προς τον αριθμό των φύλλων τους, τους κορμούς, τις βάσεις τους και την χρονική απόσταση τουλάχιστον τριών αιώνων μεταξύ του τελευταίου αρχαϊκού και του πρώτου ελληνιστικού κιονοκράνου καθιστά την υπόθεση για μια αναβίωση του αρχαϊκού τύπου στην ελληνιστική περίοδο μάλλον απίθανη.⁹²³

Ο Levi⁹²⁴ στη δημοσίευση του κιονοκράνου των Αρκάδων αναφέρει μεταξύ των τυπολογικών παραλλήλων και το φοινικόμορφο αιγυπτιακό κιονόκρανο στην πόλη Sesebi της Νουβίας (εικ. 105). Το ζήτημα της απ' ευθείας μίμησης των αιγυπτιακών κιονοκράνων θα εξεταστεί πιο κάτω. Εδώ απλώς αναφέρεται πως παρατηρούνται διαφορές στον αριθμό των φύλλων των δύο κιονοκράνων, στην

⁹¹⁸ Gruben 1972 (α), 21 σημ. 50. *Id.* 1972 (β), 341, 343 εικ. 10.

⁹¹⁹ Wesenberg 1971, 48 σημ. 233. Hölbl 1984, 9-10, εικ. 5.

⁹²⁰ Dinsmoor W.B., "Studies of the Delphinian Treasuries II. The four Ionic treasuries", *BCH* 37 (1913), 19. *Id.* 1923.

⁹²¹ King 1997, 205-6.

⁹²² King 1997, 206. Αν και σύμφωνα με τον ορισμό του περίφυλλου συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν και τα αιγυπτιακά κιονόκρανα, στην παρούσα εργασία θα προτιμηθεί η καθιερωμένη ονομασία κυρίως για να διαφοροποιηθούν από τα ελληνικά αρχαϊκά παραδείγματα.

⁹²³ King 1997, 207-208.

⁹²⁴ Levi 1927-29, 451.

κάμψη των φύλλων προς τα έξω, στις νευρώσεις των φύλλων και στο μέγεθος του άβακος. Εκτός αυτού, επειδή εμείς σήμερα γνωρίζουμε τα κιονόκρανα από το Sesebi και το Soleb (εικ. 106), δεν σημαίνει πως τα γνώριζαν και οι δημιουργοί της εποχής εκείνης.

Εκφράστηκε από την King η άποψη πως δεν είναι απαραίτητο να χρονολογήσουμε το κιονόκρανο αυτό στην αρχαϊκή περίοδο, τη στιγμή που υπάρχουν αναλογίες σε ευρήματα της μυκηναϊκής εποχής, όπως μικρογραφίες κίωνων από ελεφαντόδοντο από την Οικία των Σφιγγών (13^{ου} αι. π.Χ.) στις Μυκήνες, ο λυχνοστάτης EAM αρ. 2921 επίσης από τις Μυκήνες και ένας άβαξ διακοσμημένος με σπείρα στο Μουσείο Ναυπλίου.⁹²⁵

Τα στοιχεία από τις Μυκήνες που επικαλούνται ο Wesenberg⁹²⁶ και η King μάλλον δεν επαρκούν. Βασικό επιχείρημά τους είναι ότι αφού μπορούν να βρεθούν στην «πραγματική» αρχιτεκτονική παράλληλα ενός μεγάλου αριθμού άλλων τύπων κίωνων που βρέθηκαν σε μικρογραφίες, θα ήταν λογικό να υποθεθεί πως το περίφυλλο κιονόκρανο ίσως να αντιπροσώπευε επίσης ένα αρχιτεκτονικό μέλος που χρησιμοποιείτο εκείνη την εποχή (πβ. για παράδειγμα τα κιονόκρανα της προσόψεως του λεγόμενου «Θησαυρού του Ατρέως», EAM αρ. 7429 και 7430, εικ. 107). Πράγματι οι μικρογραφίες (εικ. 108) παρουσιάζουν εμφανείς αναλογίες με τα προαναφερθέντα λίθινα κιονόκρανα, ωστόσο κανένα από αυτά δεν έχει σαφή κάμψη των φύλλων προς τα έξω όπως στο κιονόκρανο των Αρκάδων, το οποίο δεν φέρει καμιά διακόσμηση στο εσωτερικό των φύλλων του, όπως συμβαίνει στα μυκηναϊκά παραδείγματα.

Αλλά και ο λίθινος λυχνοστάτης (εικ. 109) που βρέθηκε στον δρόμο του «Τάφου των Λεόντων» στις Μυκήνες (15^{ου} –14^{ου} αι. π.Χ.), θεωρείται από την King και τον Wesenberg⁹²⁷ ανάλογος στον σχεδιασμό με τα πιο ύστερα αρχιτεκτονικά περίφυλλα κιονόκρανα. Η αλήθεια είναι πως ο λύχνος αυτός αποτελεί το μοναδικό ίσως παράδειγμα από τη μυκηναϊκή εποχή, το οποίο έχει φύλλα που κάμπτονται

⁹²⁵ King 1997, 213. Wesenberg 1971, εικ. 8.

⁹²⁶ Wesenberg 1971, 10, 48-49, εικ. 11, θεωρεί πιο πιθανή την καταγωγή των περιφύλλων κιονοκράνων από μινωικό-μυκηναϊκό Blattkehlenkapitell.

⁹²⁷ Ο τύπος αυτός του λυχνοστάτη συνάπτεται με ένα αρχαϊκό περιρραντήριο στους Δελφούς που πιθανώς να έχει κατασκευαστεί στην Κρήτη: Wesenberg 1971, 49 σημ.237. Wace A.J.B., *BSA* 25 (1921-23), πιν. 52a. Για το αρχαϊκό περιρραντήριο, βλ. Th. Homolle, "Monuments figurés de Delphes. La colonne d' acanthe", *BCH* 32 (1908), 232-3, εικ. 17. Νομίζω ότι το εύρημα από τους Δελφούς έχει αναλογίες με το περίφυλλο κιονόκρανο από τον θησαυρό των Κνιδίων και όχι με τον μυκηναϊκό λυχνοστάτη.

έντονα προς τα έξω.⁹²⁸ Η απόδοσή τους όμως διαφέρει αρκετά από τα αρχαϊκά παραδείγματα: τα φύλλα έχουν κεντρική ανάγλυφη διπλή νεύρωση και δίνουν μια εντύπωση απαλής πτώσης, σαν να κυλούν προς τα κάτω. Άλλωστε με ένα μόνο παράδειγμα δεν μπορεί να υποστηριχθεί με αξιώσεις η μυκηναϊκή καταγωγή των περιφύλλων κιονοκράνων. Αν πάλι αναζητήσουμε ανάλογους λύχνους από την προϊστορική Κρήτη, δεν θα βρούμε αντίστοιχα ευρήματα.⁹²⁹ Η «φοινικόσχημη» απόληξη του λίθινου λυχνοστάτη από την Κνωσό⁹³⁰ (εικ. 110) βασίζεται στην αυθαίρετη ερμηνεία του Evans, αφού το σωζόμενο τμήμα του λύχνου δεν επιτρέπει σε καμία περίπτωση μια τέτοια συμπλήρωση.⁹³¹

Ο Wesenberg υποστηρίζει πως ο προεξέχων άβαξ του κιονοκράνου των Αρκάδων μαρτυρείται σε πολυάριθμα μυκηναϊκά κιονόκρανα, ενώ η τρέχουσα σπείρα στο μέτωπό του καταγράφει τελικά ένα οικείο μοτίβο του μυκηναϊκού αρχιτεκτονικού διακόσμου.⁹³² Τρέχουσα σπείρα όμως δεν υπάρχει μόνο στη μυκηναϊκή εποχή, αλλά και σε ανάγλυφους κρητικούς πίθους του 7^{ου} αι. π.Χ.,⁹³³ οι οποίοι διακοσμούνται με μοτίβα που υπάρχουν και στην αρχιτεκτονική (π.χ. το σώμα τους χωρίζεται σε ζώνες και οι ανάγλυφες παραστάσεις εντάσσονται σε ζωφόρους ή μετόπες,⁹³⁴ βλ. εικ. 111). Η μόνη τρέχουσα σπείρα που γνωρίζω με περισσότερες αναλογίες προς εκείνη των Αρκάδων σε σύγκριση με τα μυκηναϊκά παραδείγματα, αλλά νεώτερη, είναι αυτή που διακοσμεί την πήλινη πάραρον υδρορρόη στον λεγόμενο θησαυρό των Κερκυραίων στους Δελφούς (580-570 π.Χ.),⁹³⁵ (εικ. 112). Αυτό όμως δεν σημαίνει πως ο διάκοσμος της πήλινης υδρορρόης έχει μυκηναϊκή καταγωγή ή ακόμα περισσότερο πως η ίδια είναι μυκηναϊκή! Το μόνο ασφαλές συμπέρασμα προς το παρόν φαίνεται να είναι ότι το κόσμημα αυτό είναι αιγαιακής καταγωγής⁹³⁶.

⁹²⁸ Wesenberg 1971, 49. King 1997, 213.

⁹²⁹ Για λίθινους λυχνοστάτες από την Κνωσό, βλ. Evans, *PM* II.1, 298 και εικ. 174. Evans 1928, 521-522, 523 εικ. 325, 631 εικ. 395 αρ.Ρ. Evans 1930, 26, 27 εικ. 14. Για ευρήματα από τη Φαιστό, βλ. Levi 1976, πίν. 230-231.

⁹³⁰ Evans 1921, 344-5, σχ. 249, 429. Επίσης Warren 1969, 57.

⁹³¹ Στο Zervos C., *L' Art de la Crète néolithique et minoenne* (1956), πιν.468 φαίνεται ευδιάκριτα το ελάχιστο τμήμα που σώζεται από το υποτιθέμενο αιγυπτιαζόν κιονόκρανο.

⁹³² Wesenberg 1971, 49 σημ. 235, σημ. 85, σύγκρινε επίσης εικ. 3-8, 14, 18, 34.

⁹³³ Schäfer 1957, 39, Παράρτημα 1.3.

⁹³⁴ Hornbostel 1970, 61. Για τη σχέση μεταξύ της διάταξης της διακόσμησης των ανάγλυφων πίθων με ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη, βλ. Simantoni-Bournias 1990 με παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

⁹³⁵ Η χρονολόγηση βάσει της Winter 1993, 300, εικ.128.

⁹³⁶ Quirke-Fitton 1997, 425-8, 437-8.

Επιπλέον, οι *εγχάρακτοι* εξάφυλλοι και δωδεκάφυλλοι ρόδακες εγγεγραμμένοι σε δύο ομόκεντρους κύκλους που κοσμούν την κάτω επιφάνεια του άβακα των Αρκάδων (εικ. 46), απ' όσο γνωρίζω δεν αποτελούν διακοσμητικό μοτίβο της μυκηναϊκής εποχής, αποτελούν όμως ένα κόσμημα που συναντάται αρκετές φορές στη γεωμετρική και στην ανατολίζουσα περίοδο, όπως βλέπουμε σε αντικείμενα από ελεφαντόδοντο από τη Nimrud⁹³⁷ και σε βοιωτικές πόρπες υστερογεωμετρικής ή υπογεωμετρικής περιόδου.⁹³⁸

Στην Κρήτη εγχάρακτους εξάφυλλους ρόδακες εγγεγραμμένους σε κύκλο συναντούμε στη χάλκινη μίτρα από την Αξό (γ' τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.),⁹³⁹ (εικ. 113). Το πλησιέστερο λίθινο παράλληλο προσφέρει ένα θραύσμα πλάκας από ασβεστόλιθο από την περιοχή του βωμού στο ιερό της Ακροπόλεως της Γόρτυνας (εικ. 114). Οι ρόδακες είναι εγχάρακτοι και εγγράφονται σε διπλό ομόκεντρο κύκλο. Το βάθος μεταξύ των φύλλων καλύπτεται με ερυθρό χρώμα.⁹⁴⁰ Το ίδιο κόσμημα διακοσμεί το ένδυμα καθιστής γυναικείας μορφής από Γόρτυνα, το οποίο χρονολογείται στα 650-630 π.Χ. (Μουσ. Ηρακλείου αρ. 380).⁹⁴¹ Το κόσμημα αυτό εμφανίζεται τον 6^ο αι. π.Χ. σε έργα της ανατολικής Ιωνίας, όπως σε μια φιάλη από τη Σάμο, και έχει θεωρηθεί κόσμημα της ανατολικής Ιωνίας.⁹⁴²

Η κατάχωση των προαναφερθέντων προϊστορικών αντικειμένων επί αιώνες αποδυναμώνει το επιχείρημα της μυκηναϊκής καταγωγής και επιρροής, αφού τα ελεφαντόδοντα ή οι λυχνοστάτες δεν αποτελούν κειμήλια, όπως τα ξίφη για παράδειγμα, ώστε να διατηρείται ζωντανή η ανάμνησή τους. Αντιθέτως οι μικρογραφίες περίφυλλων κιονοκράνων από ελεφαντόδοντο που έχουν βρεθεί στη Nimrud φαίνεται να έχουν σαφώς περισσότερες αναλογίες με το κιονόκρανο που εξετάζουμε.⁹⁴³ Η πηγή των ελεφαντόδοντων της Nimrud απεδόθη από τον Barnett⁹⁴⁴ στα νότια της Συρίας σύμφωνα με ευρήματα από τη Hama, μεταξύ των οποίων και

⁹³⁷ Barnett 1957, πιν. CX.S403 a-c.

⁹³⁸ Reisinger E., *Jdl* 31 (1916), εικ. 8, πίν.17,1. Coldstream 1977, 204, εικ. 66c. Η βοιωτική Υστερογεωμετρική αρχίζει γύρω στο 740 π.Χ. Η υπογεωμετρική φάση διαρκεί κατά κάποιον τρόπο πιθανώς μέχρι το 670 π.Χ. περίπου, Coldstream ό.π., 201.

⁹³⁹ Levi 1930-31, 60 εικ.14. Hoffmann 1972, 23 αρ. 1, 45.

⁹⁴⁰ Rizza-Scrinari 1968, πιν. V αρ. 5.

⁹⁴¹ Boardman 1982, εικ. 30.

⁹⁴² Walter-Karydi 1970, 16 εικ. 7, 17.

⁹⁴³ Για μικρογραφίες περίφυλλων κιονοκράνων σε ελεφαντόδοντο, βλ. Barnett 1957, 108-110, πίν. LXXVII-LXXIX. Herrmann 1986, 25 αρ. 1456, 251. Herrmann 1992, πίν. 104 αρ. 508 ND 7863. Ο Lehmann-Haupt, *Klio* 13 (1913), 474, 481 είχε προσπαθήσει να συναγάγει τα δελφικά κιονόκρανα από τα περίφυλλα επίπλων και λυχνοστατών από την Urartu. Τα φύλλα όμως αυτά αποδίδονται με κεντρική νεύρωση καιγωνιώδη απόληξη.

⁹⁴⁴ Barnett 1957, 46, εικ. 9.

ένα περίφυλλο κιονόκρανο από το επίπεδο E της Hama, το οποίο χρονολογείται από τον 9^ο αι. π.Χ. έως το 720 π.Χ.

Σημασία δεν έχει να ελέγξουμε μόνο αν υπάρχει αναλογία στη μορφή αλλά και αναλογία στη «χρήση» των περιφύλλων από ελεφαντόδοντο με εκείνη των αντίστοιχων λίθινων, χρειάζεται δηλ. να ελεγχθεί αν και τα περίφυλλα από ελεφαντόδοντο ήταν φέροντα μέλη.⁹⁴⁵ Σύμφωνα με την ερμηνεία του Barnett⁹⁴⁶ τα αντικείμενα αυτά πιθανώς στήριζαν μια, δύο ή τρεις μορφές γυμνών κοριτσιών (εικ. 115). Τα κορίτσια με τη σειρά τους έφεραν ένα επιπλέον περίφυλλο κιονόκρανο, το οποίο είχε συνήθως μια εγκοπή. Ο Barnett αποπειράται να συμπεράνει πως πιθανότατα συγκρατούσαν περά -ίχνη από τα οποία έχουν χαθεί- σε ανεμιστήρες ή μυγιστήρια (*μυιοσόβαι*) (εικ. 116 και αναπαράσταση στην εικ. 117).

Τα ελεφαντόδοντα αυτά ήταν γνωστά στην Κρήτη, όπως δείχνουν ευρήματα από το Ιδαίον Άντρον.⁹⁴⁷ Το περίφυλλο κιονόκρανο της εικ. 118 χρονολογείται βάσει της τεχνοτροπίας του πιθανώς στα μέσα προς το τέλος του 9^{ου} αι. π.Χ. Πιθανή πηγή πολιτιστικής επίδρασης θεωρείται η Βόρειος Συρία.⁹⁴⁸ Επίσης, στους Τάφους 219 και 292 στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού βρέθηκαν θραύσματα από ελεφαντόδοντο που πιθανώς προέρχονται από τέτοια αντικείμενα.⁹⁴⁹

Ενώ γενικά είναι αποδεκτή η άποψη πως στη δημιουργία του ιωνικού κιονοκράνου επέδρασαν τα συριακά ή φοινικικά ελεφαντόδοντα και πως ο ιωνικός ρυθμός εξελίχθηκε από την απομίμηση των πλουσίων δημιουργιών της Εγγύς Ανατολής,⁹⁵⁰ διστάζουμε να κάνουμε το ίδιο και για τα περίφυλλα κιονόκρανα. Στην ανατολίτικη διακόσμηση σκευών και κτισμάτων συναντούμε περίφυλλα των πιο διαφορετικών μορφών σε μεγάλο αριθμό.⁹⁵¹ Η σύγχρονη έρευνα τείνει στο συμπέρασμα πως η μετάδοση των περιφύλλων μορφών στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε με βεβαιότητα μέσω των εισαγομένων ειδών της μικροτεχνίας.⁹⁵² Συνεπώς, σε συνάρτηση με όσα έχουν ήδη αναφερθεί, δεν μπορεί να υποστηριχθεί

⁹⁴⁵ Ανάλογη μέθοδο χρησιμοποιεί ο Kyrieleis 1969, 89: «Για τη σύγκριση με την αρχιτεκτονική λαμβάνονται υπ' όψη μόνο κάθετα φέροντα τμήματα επίπλων και μάλιστα ανώτερη και κατώτερη απόληξη ("βάση" και "κιονόκρανο")».

⁹⁴⁶ Barnett 1957, 103-4, πίν. LXXVIII S268 (a), πίν. LXXIX S270, S271.

⁹⁴⁷ Sakellarakis 1992, 113-4, πίν. 2α.

⁹⁴⁸ Hoffman 1997, 54-55 αρ. 41, πίν.18.

⁹⁴⁹ Evely 1996, 630, 631: οι τάφοι αυτοί ήταν διαταραγμένοι και χρησιμοποιήθηκαν από την Πρωτογεωμετρική ως την Ανατολίζουσα περίοδο. Το ζήτημα της προέλευσης των ελεφαντόδοντων από τη Βόρειο Συρία ή τη Φοινίκη παραμένει ανοικτό. Σύμφωνα με την κρητική χρονολόγηση αναφερόμαστε στην Πρώιμη-Μέση Γεωμετρική ή στη Μέση-Υστερη Γεωμετρική περίοδο.

⁹⁵⁰ Demargne 1964, 381.

⁹⁵¹ Kyrieleis 1969, 84 κεξ.

μια άμεση επίδραση από τα αιγυπτιακά κιονόκρανα.⁹⁵³ Η διαφορά που παρατηρείται στον αριθμό των φύλλων του λίθινου κιονοκράνου των Αρκάδων και των μικρογραφικών από ελεφαντόδοντο ίσως να οφείλεται σε αισθητικούς ή κατασκευαστικούς λόγους, στην πρωτοβουλία ή και ανασφάλεια του καλλιτέχνη.

Η μετάβαση μορφών από ελεφαντόδοντο στην αρχιτεκτονική του λίθου έχει επαληθευτεί στη Ramat-Rahel (πιθανώς η βιβλική πόλη Beth ha-Kerem),⁹⁵⁴ όπου ήλθε στο φως μεγάλος αριθμός τμημάτων από μαλακό ασβεστόλιθο, τα οποία, όταν συναρμολογήθηκαν,⁹⁵⁵ σχημάτισαν τη μορφή της εικόνας 119. Η χρήση των λίθινων αυτών μελών διευκρινίζεται πέρα από κάθε αμφιβολία από τη σύγκριση με τα ανάγλυφα πλακίδια ελεφαντόδοντου με το πασίγνωστο μοτίβο της «γυναίκας στο παράθυρο» (εικ. 120), τα οποία έχουν βρεθεί σε διάφορες ανεσκαμμένες θέσεις της Παλαιστίνης, Συρίας και Μεσοποταμίας, και τα οποία θεωρούνται προϊόν της φοινικικής τέχνης των 9^{ου}- 6^{ου} αι. π.Χ. περίπου. Προφανώς τα λίθινα περίφυλλα κιονόκρανα ανήκουν σε κιγκλιδώματα παραθύρων, τα οποία διακοσμούσαν τον άνω όροφο της προσόψεως του ανακτόρου, το οποίο χρονολογείται με μεγάλη βεβαιότητα μεταξύ των ετών 608-587 π.Χ.⁹⁵⁶ Στους κορμούς αυτών των κίωνων σώζονται ίχνη ερυθρού χρώματος,⁹⁵⁷ όπως ερυθρό χρώμα σώζεται στον άβακα και στο κιονόκρανο των Αρκάδων.

Άλλωστε, το περίθυρο με τις τρεις βαθμίδες έχει μεταφερθεί στον λίθο, όπως είδαμε στο υπέργειο ταφικό μνημείο από τον Πρινιά και στις θύρες κρητικών κτηρίων. Η μεταφορά στον λίθο μορφών από ελεφαντόδοντο επιβεβαιώνεται και σε λίθινα παραδείγματα αναθηματικών κίωνων με περίφυλλα κιονόκρανα πάνω στα οποία ίστανται κούροι ή κόρες, όπως προκύπτει από τις σωζόμενες οπές στην άνω και κάτω επιφάνεια των κιονοκράνων (εικ. 121). Τέτοια κιονόκρανα έχουν βρεθεί στην Πάρο, στη Δήλο, στην Κέα, στη Σίφνο. Δύο κιονόκρανα από την Πάρο

⁹⁵² Kirchhoff 1988, 159, σημ. 545.

⁹⁵³ Κατ' αναλογία, την άμεση επίδραση της Αιγύπτου στις γλυπτές ανθρώπινες μορφές που στηρίζονται πίσω από πεσσούς ή κίονες, αμφισβητεί και η Adams 1978, 53 σημ. 86, η οποία συμπληρώνει πως η ιδέα αυτή ίσως να έφθασε μέσω των φοινικικών ελεφαντόδοντων, στα οποία ζεύγη καθημένων και ισταμένων γυναικών απεικονίζονται σε συνθέσεις που μοιάζουν με θύρες (πβ. Barnett 1957, πίν. 65).

⁹⁵⁴ Aharoni 1964, 122.

⁹⁵⁵ Aharoni 1964, εικ. 38.1-2, πίν. 48, 1-2. Το κείμενο της δημοσίευσης, σ. 57, αναφέρει τις διαστάσεις σε χιλιοστά. Μάλλον πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, γιατί στο σχέδιο της εικ. 38.2 η κλίμακα δίνει το μέγεθος σε εκατοστά. Επιπλέον αν το ύψος του κιονοκράνου είναι 13 χιλιοστά και το συνολικό ύψος κίονα-κιονοκράνου είναι 36,5 χιλιοστά, το μέγεθός τους αποδεικνύεται ελάχιστο για τη διακόσμηση της προσόψεως του ανακτόρου.

⁹⁵⁶ Aharoni 1964, 58.

⁹⁵⁷ Id., 57.

χρονολογούνται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. και στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵⁸ Επίσης στον θησαυρό των Κνιδίων στους Δελφούς (περ. 550 π.Χ.) οι «Καρυάτιδες» στηρίζονται σε κίονες που επιστέφονται με περίφυλλο κιονόκρανο και στην κεφαλή τους φέρουν έναν κυλινδρικό κάλαθο, πάνω από τον οποίον υπάρχει ένα περίφυλλο κιονόκρανο, πιο επίπεδο και πιο προεξέχον από εκείνο των Κλαζομενίων.⁹⁵⁹ Ανεξαρτήτως των μορφολογικών διαφορών των προαναφερθέντων κιονοκράνων σημασία έχει πως η σύλληψη της ιστάμενης ανθρώπινης μορφής πάνω σε κίονα, η οποία ενδέχεται να φέρει και η ίδια ένα κιονόκρανο, εμφανίστηκε αρχικά σε μικρογραφικά ελεφαντόδοντα και αργότερα μεταφέρθηκε στον λίθο αποκτώντας μνημειακές διαστάσεις είτε με τη μορφή αναθηματικού κίονα είτε με την ένταξή του σε κτήρια αναθηματικού χαρακτήρα (θησαυρούς).

Οι δύο τετράγωνοι τόρμοι στο κέντρο του επιθέματος πάνω από τον άβακα και στη βάση του κιονοκράνου των Αρκάδων προφανώς συγκρατούσαν έναν ξύλινο γόμφο που τα συνέδεε αντιστοίχως με τον κορμό του κίονα και το επιστύλιο, τα οποία πρέπει να ήταν και τα δύο από ξύλο.⁹⁶⁰ Θα πρότεινα πως στο κιονόκρανο των Αρκάδων ακόμα και το ίδιο το ψηλό επίθεμα πάνω από τον άβακα πρέπει να ενσωματωνόταν σε κάποια ξύλινη επιφάνεια είτε αυτή ήταν επιστύλιο είτε κάποιο άλλο φερόμενο μέλος. Σύμφωνα με τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν για τη χρήση αυτού του κιονοκράνου, το οποίο έχει επικρατήσει να θεωρείται αναθηματικό.⁹⁶¹ Ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, στα περισσότερα αναθήματα που ίστανται πάνω σε κίονα δεν υπάρχει κάποιο άλλο μέλος που να μεσολαβεί μεταξύ άβακος και αναθήματος (πβ. τα προαναφερθέντα περίφυλλα κιονόκρανα από τις Κυκλάδες).

Παρομοίως, στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας έχουν ανακαλυφθεί λίθινα γλυπτά ελεύθερα ή αρχιτεκτονικά, τα οποία φέρουν στο κάτω τμήμα τους λίθινο ορθογώνιο έμβολο, το οποίο θα λειτουργούσε ως γόμφος για τη σύνδεση τους με ξύλο ή και άλλο υλικό, πιθανότατα λίθο. Πρόκειται για ένα τμήμα κόρης⁹⁶² των μέσων του 7^{ου} αι. π.Χ. από τον χώρο του μνημείου 4Α και για τμήματα πολεμιστών που κρατούν ασπίδα.⁹⁶³ Τα ελλιπή δημοσιευμένα στοιχεία για αυτά τα γλυπτά δεν

⁹⁵⁸ Ohnesorg 1993, 111-112.

⁹⁵⁹ Gruben 1986, 83-5, εικ. 70, 72.

⁹⁶⁰ Karo 1931, 302.

⁹⁶¹ Wesenberg 1971, 48 σημ. 234.

⁹⁶² Stampolidis 1990, 399 εικ. 26, 400. Σταμπολίδης 1994, 65, πίν. Ια. Id. 2004, 235 αρ. 252.

⁹⁶³ Stampolidis 1990, 401, 402 εικ. 28, 403. Σταμπολίδης 1994, 153, πίν. ΙΙ. Id. 2004, 234 αρ. 250, 235 αρ. 251.

επιτρέπουν προς το παρόν τη διατύπωση τελικών συμπερασμάτων. Επιπλέον, το λίθινο γωνιαίο ακρωτήριο που κοσμούσε το πρόπυλο του μεγάλου περιβόλου στο Νησί της Ελεύθερας διαθέτει τόρμο ένθεσης στη βάση του.⁹⁶⁴

Δεν αποκλείεται συνεπώς να συνδεόταν με ένθεση ο άβαξ του κιονοκράνου των Αρκάδων με το υπερκείμενό του μέλος.

Η έναρξη της μετάβασης του ιωνικού κιονοκράνου στον λίθο στα πλαίσια της προ-μνημειακής εξελικτικής φάσης τοποθετείται χρονικά περίπου στη στροφή από τον 7^ο στον 6^ο αι. π.Χ.⁹⁶⁵ Αν η χρονολόγηση του κιονοκράνου των Αρκάδων είναι σωστή, τότε έχουμε τη δημιουργία ενός λίθινου κιονοκράνου πολύ πριν από τη μετάβαση στον 6^ο αι. π.Χ. Η πρωτοπορία αυτή μπορεί να αποδοθεί σε γηγενείς καλλιτέχνες ή σε μετανάστες;

Είναι γνωστός ο ιδιότυπος χαρακτήρας των Αρκάδων, ο οποίος στηρίζεται στην υπόθεση πως η αναλογία του τύπου των ταφών του με ταφές στο Carchemish θα σήμαινε εθνική ταυτότητα. Αυτό αμφισβητείται από τη Hoffman.⁹⁶⁶ Ωστόσο ταφικά έθιμα που θεωρούντο «κρητικά» στη Σικελία θα μπορούσαν να δηλώνουν έθιμα της Βορείου Συρίας ή της Φοινίκης που είχαν υιοθετηθεί από καιρό στην Κρήτη ως ιθαγενή.⁹⁶⁷ Πριν από την αρχαϊκή περίοδο κοινότητες Ελλήνων και Φοινίκων στο Αιγαίο φαίνεται να συμβίωναν ειρηνικά και δημιουργικά μέχρι του σημείου των επιγαμιών, της αλληλεπίδρασης των ταφικών εθίμων, των κοινών εμπορικών δραστηριοτήτων και της επικοινωνίας στα γράμματα. Μόνο στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο, με την άνοδο της Καρχηδόνας και των φοινικικών εγκαταστάσεων, βίωσαν οι Έλληνες και οι Φοίνικες διάσπαση και αντιπαλότητα. Αυτό το μοτίβο επαναλαμβάνεται οπουδήποτε συνυπήρχαν Έλληνες και μη Έλληνες στον αρχαϊκό κόσμο της Μεσογείου.⁹⁶⁸

Αν και με τα μέχρι τώρα δεδομένα είναι μάλλον δύσκολο να προσδιοριστεί με βεβαιότητα αν το κιονόκρανο των Αρκάδων είναι έργο Κρητών καλλιτεχνών που επηρεάστηκαν από την Ανατολή ή έργο μεταναστών τεχνιτών που μετέφεραν στην Κρήτη οικείες σε αυτούς μορφές, υπάρχουν κατά τη γνώμη μου στοιχεία που

⁹⁶⁴ Καλπαξής 2004, 173 αρ. 61. Χρονολογείται τον 5^ο – 4^ο αι. π.Χ. Ο τόρμος έχει ύψος 0,035μ. και πλάτος 0,12μ.

⁹⁶⁵ Kirchhoff 1988, 188.

⁹⁶⁶ Hoffman 1997, 187-8.

⁹⁶⁷ Morris 1992, 209-210, σημ. 58.

προαναγγέλλουν ή έστω ανήκουν σε μετέπειτα χαρακτηριστικά της ελληνικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής.⁹⁶⁹

Το σχοινοειδές κόσμημα στη βάση του κιονοκράνου των Αρκάδων, αντίθετα με τα αιγυπτιακά περίφυλλα κιονόκρανα και με τα περίφυλλα από ελεφαντόδοντο, ζώνεται μόνο μια φορά γύρω από αυτό (εικ. 122). Το κόσμημα αυτό φαίνεται πως δεν συμβολίζει το δέσιμο των φύλλων όπως στα αντίστοιχα παραδείγματα της Ανατολής, αλλά μάλλον εντάσσεται περισσότερο στο πνεύμα του ρόλου των κυματίων στην ελληνική αρχιτεκτονική, δηλαδή στην ομαλή μετάβαση από επίπεδο σε επίπεδο, στον σαφή ορισμό των μερών των κτηρίων και στον τονισμό της δομής τους. Άλλωστε το κόσμημα αυτό ανήκει⁹⁷⁰ σαφώς στα κυμάτια. Την άποψη αυτή ενισχύουν επίσης οι πλίνθοι από τον Πρινιά⁹⁷¹ (εικ. 123) και την Ελεύθερνα,⁹⁷² καθώς και οι κρητικοί πίθοι,⁹⁷³ το σώμα των οποίων χωρίζεται σε ζώνες με αυτό το κόσμημα (εικ. 124). Τον ίδιο ρόλο παίζει το σχοινοειδές κόσμημα και στην πήλινη υδρορρόη από το Παλαίκαстро Β30. Πιθανώς το σχοινοειδές αυτό κόσμημα να είχε τον ίδιο ρόλο που έπαιξε ο αστράγαλος στα περίφυλλα μαρμάρινα κιονόκρανα του 6^{ου} αι. π.Χ. στους Δελφούς. Νομίζω ότι τα ακόλουθα παραδείγματα ενισχύουν την υπόθεση αυτή.

Στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούνται μερικά θραύσματα κυματίου από λευκό μάρμαρο διακοσμημένα με σχοινοειδές κόσμημα, έλικες, ανθέμια και λογχοειδή φύλλα, τα οποία βρέθηκαν στον ναό του 6^{ου} αι. π.Χ. του *Εμπορίου στη Χίο*⁹⁷⁴ (εικ. 125). Το σχοινοειδές κυμάτιο εμφανίζεται επίσης στους αστραγάλους των σπειρών μιας μαρμάρινης βάσης εφεσιακού τύπου από τις *Φανές*

⁹⁶⁸ Morris 1992, 161, 210.

⁹⁶⁹ Ο Karo 1931, 302, εικ. 38 χαρακτηρίζει το κιονόκρανο των Αρκάδων «άμεσο, αλλά πολύ αρχαιότερο πρόδρομο των γνωστών δελφικών κιονοκράνων», χωρίς όμως να τεκμηριώνει την άποψη αυτή.

⁹⁷⁰ Rocco 1994, 22 σημ. 6, πίν. IIIδ.2.

⁹⁷¹ Halbherr 1901 (β), 400 εικ. 11.

⁹⁷² Stampolidis 1990, 400, 401 εικ. 27. Σταμπολίδης 2004, 133 εικ. 25.

⁹⁷³ Είναι χαρακτηριστικό πως όταν αναφερόμαστε στην κατασκευή μεγάλων πίθων, λέμε πως «χτίζονται».

⁹⁷⁴ Boardman 1967, 68 αρ. 50, 51, πίν. 17 αρ. 50. Bammer 1972, 452 εικ. 34. Το κυμάτιο είναι μικρών διαστάσεων και πιθανώς να διακοσμούσε την επικρανίτιδα τοίχου εντός ενός δωματίου ή μιας στοάς, ίσως γύρω από μια θύρα, ή μια μικρότερη κατασκευή (π.χ. έναν βωμό), Boardman 1967, ό.π.

της Χίου⁹⁷⁵ (εικ. 126) και αποτελεί σύμφωνα με τον Boardman την πρώτη εφαρμογή του κοσμήματος στη μνημειακή αρχιτεκτονική του λίθου.⁹⁷⁶

Ένα τμήμα κυματίου από σκληρό, φαιό ασβεστόλιθο που βρέθηκε στο Karlan Dağ (πιθανότατα η αρχαία καρική πόλη *Συάγγελα/Συάνγελα*)⁹⁷⁷ αποτελείται από ωά αρχαϊκής μορφής, αμέσως κάτω από τα οποία υπάρχει ένα σχοινοειδές κυμάτιο. Αυτό το κυμάτιο καταλαμβάνει τη θέση, την οποία κατέχει αλλιώς στα ιωνικά κυμάτια κυρίως ο αστράγαλος⁹⁷⁸ (εικ. 127). Σύμφωνα με τον Radt, αυτός ο συνδυασμός σχοινοειδούς κοσμήματος κάτω από ιωνικά ωά φαίνεται να είναι μοναδικός μέχρι στιγμής σε ένα λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος και φαίνεται να προσφέρει ένα επιχείρημα υπέρ των σαφώς ισχυρών σχέσεων της περιοχής των λελεγκικών πόλεων με την Εγγύς Ανατολή, κυρίως με τον χώρο της Βορείου Συρίας, επειδή υπάρχει το ίδιο διακοσμητικό στοιχείο πολλές φορές σε βάσεις του 9^{ου} αι. π.Χ. στο Zincirli⁹⁷⁹ (εικ. 128). Ο ίδιος υποστηρίζει πως επειδή τα δύο μέλη από τη Χίο ανήκουν στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. και ίσως ακόμα στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., είναι πιθανόν το σχοινοειδές κόσμημα να έγινε γνωστό στη βόρεια Ιωνία μόλις περίπου αυτήν την εποχή μέσω της πρόσφατης επιρροής που δέχθηκε η Ιωνία από τη βόρεια Συρία.⁹⁸⁰ Το κόσμημα αυτό δεν έγινε ποτέ ενδημικό στην ιωνική αρχιτεκτονική,⁹⁸¹ ακόμα και όταν βρίσκεται και σε μια ελληνιστική-ρωμαϊκή βάση από τα Δίδυμα⁹⁸² ή ως κυμάτιο στις πλάκες που κοσμούσαν το πόδιο του νεότερου βωμού του Αρτεμισίου (β' ήμισυ 4^{ου} αι. π.Χ.).⁹⁸³ Η διάρκεια χρήσης του κοσμήματος αυτού μέχρι την ελληνιστική περίοδο βεβαιώνεται όμως στο Zincirli.⁹⁸⁴

Κατά τη γνώμη μου, το κιονόκρανο των Αρκάδων φαίνεται πως είναι πιο κοντά στα μικρογραφικά περίφυλλα από ελεφαντόδοντο, προφανώς συριακής

⁹⁷⁵ Boardman 1959, 174 εικ. 1d, 182 αρ. 36, πίν. XXVII c. Wesenberg 1971, εικ. 247.

⁹⁷⁶ Boardman 1959, 183. Ο ίδιος θεωρεί το κιονόκρανο των Αρκάδων B1 μεμονωμένη περίπτωση (ό.π.) και χρονολογεί τη βάση από τις Φανές στον ύστερο 6^ο αι. χωρίς να αποκλείει και τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. (id., 186).

⁹⁷⁷ Για την ποικιλία των τύπων της γραφής του ονόματος της πόλης, βλ. Ruge, s.v. Syangela, *RE* IV A1 (1931), 999.

⁹⁷⁸ Radt 1970, 259, πίν. 42,3. Για την ταύτιση της θέσης με την αρχαία πόλη, id., 224 σημ. 33α.

⁹⁷⁹ Radt 1970, 260. Για τις βάσεις του 9^{ου} αι. π.Χ. από το Zincirli, βλ. Naumann 1955, 130 εικ. 125, 132. Naumann 1971, 135 εικ. 146-7.

⁹⁸⁰ Radt 1970, 260.

⁹⁸¹ Id., ό.π.

⁹⁸² Durm 1910, 296 εικ. 270 b.

⁹⁸³ Οι πλάκες διακοσμούνται με ανάγλυφο διπλό μαϊάνδρο, του οποίου το κατώτατο άκρο περιβάλλεται από σχοινοειδές κόσμημα και πτερά, βλ. Bammer 1972, εικ. 31. Bammer A., "Der Altar des jüngeren Artemisions von Ephesos – Vorläufiger Bericht", *AA* 1968, κυρίως 412, 415 εικ. 27, αναπαράσταση του βωμού στην εικ. 28. Ο Bammer 1972, 454 σημ. 21 αναφέρει συνοπτικά τα αρχαϊκά μέλη από τη Χίο, τους Αρκάδες και τη Συάγγελα που κοσμούνται με σχοινοειδές κόσμημα.

⁹⁸⁴ Naumann 1955, 131 εικ. 128. Naumann 1971, 137 εικ. 148.

καταγωγής, όπως φαίνεται από τον τρόπο που κάμπτονται προς τα έξω τα φύλλα και από τον τρόπο που αυτά εφάπτονται χωρίς ιδιαίτερο τονισμό του περιγράμματός τους.

Η πρόσληψη του περίφυλλου κιονοκράνου από την Ανατολή, σύμφωνα με όσα υποστηρίχθηκαν, δεν σημαίνει υποχρεωτικά πως οι Έλληνες που το παρέλαβαν συμμερίζονταν ή κατανοούσαν τη συμβολική σημασία που μπορεί να είχε στην Ανατολή. Είναι πολύ πιθανό να προτιμήθηκε για καθαρά αισθητικούς λόγους.⁹⁸⁵ Το ερώτημα είναι γιατί ο τύπος αυτός δεν προτιμήθηκε αργότερα, ειδικά αφού λόγω της περίοπτης μορφής του θα έλυνε βασικά προβλήματα της ελληνικής αρχιτεκτονικής, κυρίως το πρόβλημα στις γωνίες.⁹⁸⁶ Το γεγονός πως τέτοιου τύπου κιονόκρανα υπάρχουν στην Κρήτη της ανατολίζουσας περιόδου -ίσως και πιο πριν-, όπου κατοικούσαν σύνοικοι πληθυσμοί (γηγενείς και μετανάστες από την Ανατολή), σε συνδυασμό με το ιερό των Δελφών, το οποίο είχε επαφές και δεχόταν πλούσια αφιερώματα από ηγεμόνες της Ανατολής, μάς οδηγεί στην υπόθεση πως το περίφυλλο κιονόκρανο ίσως να εγκαταλείφθηκε από τους Έλληνες κυρίως μετά τα μηδικά, επειδή συσχετιζόταν με την Ανατολή και κατά προέκταση με τους «πολεμίους».

⁹⁸⁵ Gruben 1972 (α), 22, δεν θα πρέπει να παραξενεύει η προτίμηση που δείχνουν οι ιωνικοί θησαυροί στα περίφυλλα κιονόκρανα, αφού οι Καρυάτιδες δεν θα μπορούσαν να συνδεθούν με ελικοειδή κιονόκρανα.

⁹⁸⁶ Σύμφωνα με τον Gruben 1986, 82, το περίφυλλο κιονόκρανο υπήρξε προφανώς αργότερα ο «πνευματικός πατέρας» της δημιουργίας του κορινθιακού κιονοκράνου. Ο Wesenberg 1971, 44, προτείνει ωστόσο να αποφεύγεται σύνδεση του περιφύλλου με το κορινθιακό κιονόκρανο.

5.II.β. Κιονόκρανο παλαιστινιακού τύπου

Σε ανατολική επιρροή πρέπει να οφείλεται και το θραύσμα έλικας που βρέθηκε στην ακρόπολη της Γόρτυνας [B6] (βλ. εικ. 50, το τρίτο μέλος από αριστερά). Οι Rizza και Scrinari το συνδυάζουν με τα άλλα δύο θραύσματα της εικ. 50. Από τη δημοσίευση δεν γνωρίζουμε αν και τα τρία αυτά μέλη έχουν το ίδιο υλικό, φαίνεται ωστόσο ορθότερο να διαχωριστούν. Η περιέλιξη της έλικας είναι ανάλογη των ελικοειδών κionoκράνων παλαιστινιακού τύπου, και μάλιστα του «τύπου της Megiddo» σύμφωνα με την ταξινόμηση του Wesenberg.⁹⁸⁷ Τα κιονόκρανα αυτά έχουν συνήθως μόνο την μια πλευρά επεξεργασμένη, ανήκαν συνεπώς σε πεσσούς,⁹⁸⁸ και εκτείνονται χρονικά από τον 11^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.⁹⁸⁹ Στην Κύπρο⁹⁹⁰ έχουν επίσης βρεθεί παλαιστινιακού τύπου κιονόκρανα σε αρχιτεκτονήματα, σε ταφικά μνημεία ή μεμονωμένα ως επίστεψη στηλών κυρίως στην περιοχή της Ταμασσού- Λυθρόδοντα –Ιδάλιου. Λιγότερα έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή Αθιένου– Γόλγους και στο Κίτιον, ενώ σπανίως απαντούν στα ΒΔ του νησιού (στους Σόλους) και στα ανατολικά (Φαμαγκούστα, Σαλαμίσ, Τρίκωμο, Καρπασία). Μεμονωμένα ευρήματα προέρχονται από την Αμαθούντα, το Κούριον και την Αρχαία Πάφο.⁹⁹¹

Ο «τύπος Megiddo» συναντάται σε μεγάλο αριθμό σε φοινικικά και συριακά ανάγλυφα από ελεφαντόδοντο, η πλειοψηφία των οποίων ανήκει στον 9^ο και 8^ο αι. π.Χ., υπάρχουν όμως και εισαγωγές σε έναν μυκηναϊκό τάφο στην Κρήτη ήδη από τη δεύτερη χιλιετία.⁹⁹² Η διαφορά του μέλους από τη Γόρτυνα σε σχέση με τα παλαιστινιακά παραδείγματα εντοπίζεται στον μεγάλο αριθμό των εγχαραξέων που καλύπτουν όλη την επιφάνεια της έλικας και στον κοίλο οφθαλμό.

⁹⁸⁷ Wesenberg 1971, 63-64, εικ. 115-126.

⁹⁸⁸ Id., 65.

⁹⁸⁹ Id., 66.

⁹⁹⁰ Buchholz 1985, 245, 246 εικ. 5 a-c, εικ. 6b, 6d: αναφέρει απλώς τις περιοχές εύρεσης των κionoκράνων παλαιστινιακού τύπου στην Κύπρο χωρίς παραπομπές.

⁹⁹¹ Id., ό.π.

⁹⁹² Wesenberg 1971, 67. Βλ. Demargne 1947, 193κεξ., πίν. 1.

5.III.γ. Ένα ιδιόρρυθμο κιονόκρανο από τη Φαιστό (B2)

Η διακόσμηση του εχίνου ενός δωρικού κιονοκράνου δεν αποτελεί καινοτομία του κιονοκράνου **B2** από τη Φαιστό. Τα κιονόκρανα της Μ. Ελλάδος διακοσμούνται με ανάγλυφα κοσμήματα πλοχμού, λωτών, ροδάκων, ανθεμίων, όπως για παράδειγμα στη «Βασιλική» (μέσα 6^{ου} αι. π.Χ.) και στον ναό της «Ceres» (τέλη 6^{ου} αι. π.Χ.) στην Ποσειδωνία, με τη διαφορά πως ο διάκοσμος δεν καταλαμβάνει τόσο μεγάλη επιφάνεια.⁹⁹³

Σύμφωνα με όσα έχουν ήδη αναφερθεί για το κιονόκρανο των Αρκάδων, θα ήταν άραγε δυνατό να ονομαστεί «περίφυλλο» το κιονόκρανο **B2** από τη Φαιστό; Ο La Rosa στη δημοσίευσή του χαρακτηρίζει τον διάκοσμο του εχίνου ως φύλλωμα.⁹⁹⁴ Η διάταξη των λεγομένων φύλλων και η μορφή καθενός χωριστά παραπέμπουν μάλλον σε πτερά παρά σε φύλλα. Η φορά κάθε «φύλλου» από πάνω προς τα κάτω, η μερική κάλυψη της κάτω σειράς από την αμέσως ανώτερή της⁹⁹⁵ και η ανάγλυφη κεντρική «νεύρωσή» τους, παραπέμπουν σε ανάλογες μορφές πτίλων από κορμούς Σφιγγών κυρίως ή πτερών από διάφορα θραύσματα που δεν μπορούν να ταυτιστούν με ακρίβεια.

Το κιονόκρανο της Φαιστού χρονολογείται από τον La Rosa στην αρχή του β' τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ., και συγκεκριμένα μεταξύ του 570-560 π.Χ.,⁹⁹⁶ ο ίδιος δεν παραλείπει όμως να σημειώσει την υπόδειξη του D. Mertens να κατέβει η χρονολογία του κιονοκράνου της Φαιστού περίπου στο μέσον του 6^{ου} αι. π.Χ.,⁹⁹⁷ χρονολογία με την οποία συμφωνούμε. Δεν αποκλείεται όμως μια νεώτερη χρονολογία, προς το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., με την οποία συνηγορούν τα ακόλουθα παραδείγματα.

Θραύσματα με ανάγλυφη παράσταση πτερών από το *Ηραίον της Σάμου* (εικ. 129 και εικ. 130) χρονολογούνται στα 530-520 π.Χ. και 515-500 π.Χ. αντιστοίχως. Ανάλογη απόδοση πτερών, με ανάγλυφη ράχη, παρατηρείται επίσης στις Σφίγγες από τη Μίλητο και από το *Διδυμαίον* (εικ. 131), οι οποίες χρονολογούνται λίγο πριν την

⁹⁹³ Βλ. Lawrence-Tomlinson 1996, 87-89 και εικ. 123 για τα κιονόκρανα της Ποσειδωνίας. Παραδείγματα από την Κέρκυρα και το Αμυκλαίον στον Wesenberg 1971, 49κεξ., εικ. 97, εικ. 102.

⁹⁹⁴ La Rosa 1974, 136, 140. La Rosa 1996, 63.

⁹⁹⁵ Ανάλογη διάταξη εμφανίζεται και σε επίκρανα από το Ηραίο της Σάμου με το φολιδωτό κόσμημα, βλ. Κεφάλαιο 6.Ι. της παρούσας εργασίας.

⁹⁹⁶ La Rosa 1974, 142.

⁹⁹⁷ La Rosa 1996, 63 σημ. 1.

τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αι. π.Χ.⁹⁹⁸ Αντίστοιχη απόδοση πτελώματος απαντάται στα πτερά μιας μαρμάρινης προτομής ίππου (Πηγάσου;) που εφαπτόταν στη ΒΔ ανώτερη γωνιαία λιθόπλινθο στη «Λέσχη» της Θάσου και χρονολογείται περίπου στα 520-500 π.Χ.⁹⁹⁹

Τα παλαιότερα παραδείγματα ανάλογης απόδοσης πτερών από τη Μ. Ασία ανάγονται στην υστεροχεττιτική παράδοση¹⁰⁰⁰ (εικ. 132). Χαρακτηριστική είναι πάντως η ωοειδής, απεστρογγυλεμένη απόληξη των πτερών των υστεροχεττιτικών Σφιγγών που παρατηρείται και στο κιονόκρανο από τη Φαιστό.¹⁰⁰¹

Η διακόσμηση αντικειμένων με πτερά (διαφορετικής απόδοσης όμως) συναντάται στην Αίγυπτο ήδη από την τρίτη χιλιετία π.Χ., αλλά και στην 18^η Δυναστεία (περ. 1567-1320 π.Χ.) σε έπιπλα.¹⁰⁰² Εκτός όμως από τα αντικείμενα, η ίδια η ελληνική γλώσσα παρέχει ένα ισχυρό τεκμήριο για τη χρήση του μοτίβου των πτερών στη διακόσμηση αντικειμένων. Στην πινακίδα ΡΥ Τα 713 γίνεται λόγος για μια to-re-za...ri-ti-ro-we-sa (τόρπεζα...πιτλόΦεσσα), δηλαδή για ένα τραπέζι διακοσμημένο με μικρά πτερά.¹⁰⁰³

Συνεπώς είτε θα πρέπει να δεχθούμε ότι τα πτερά αποτελούν απλώς ένα διακοσμητικό μοτίβο που χρησιμοποιείται όχι μόνο σε έπιπλα αλλά και σε αρχιτεκτονικά μέλη (όπως το κιονόκρανο που εξετάζουμε) είτε θα πρέπει να αναζητήσουμε την ύπαρξη σχέσης μεταξύ αρχιτεκτονικής και πτερών.

Πράγματι, παρόμοιο κόσμημα κοσμεί τα προσκεφάλαια ιωνικών κιονοκράνων ή επικράνων από την Ιωνία και την Καρία ως την Κάτω Ιταλία.¹⁰⁰⁴ Σε όλες σχεδόν τις δημοσιεύσεις αποκαλείται φολιδωτό.

⁹⁹⁸ *Ηραϊόν Σάμον*: SAMOS XI, 202 κεξ. αρ.129-132, πίν. 84.129-132 και σελ. 197-8 αρ.121, πίν. 82.121. *Διδυμαίον*: Hahland 1964, 202 αρ. 1 (Block A) και αρ. 2 (Block B), 203 κεξ. με εικ. 65.71.72.77 για το Block A, 205 κεξ. με εικ. 68 δεξιά, 70 δεξιά, 80 και 81 για το Block B, 219 (χρονολόγηση).

⁹⁹⁹ Launey 1944, 62-3, 98 (για χρονολόγηση), εικ. 55, πίν. XII.

¹⁰⁰⁰ Akurgal E., *Späthethitischer Bildkunst* (1949), πίν. 38 α.39. Id., *Die Kunst der Hethiter* (1961), πίν. 125.

¹⁰⁰¹ Ο La Rosa 1974, 142 σημ.50 στήριξε τη χρονολόγησή του μεταξύ άλλων και σε αυτό το στοιχείο, το οποίο όμως συγκρίνει με ιωνικά ωά.

¹⁰⁰² Baker H.S., *Furniture in the ancient world: origins and evolution, 3.100-475 B.C.* (1966), εικ. 30, εικ.70. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες το φολιδωτό κόσμημα συγγέεται με το μοτίβο των πτερών, ό.π., εικ.190.

¹⁰⁰³ Το επίθετο παράγεται από το ουσιαστικό *πίλλον* < *πίλjon, παράλληλο τύπο του πτίλον, βλ. Τ. Σαλή, *Λεξικό Μυκηναϊκών Τεχνικών Όρων*, Αθήνα 1996, 266-7 (λ. πτίλλοΦεσσα), 287-9 (λ. τόρπεζα).

¹⁰⁰⁴ Ο La Rosa 1974, 141 σημ. 34 και 35 αναφέρει δείγματα ανάγλυφης ή γραπτής διακόσμησης με «φύλλα», όπως προτιμά να αποκαλεί το μοτίβο αυτό, σε κιονόκρανα και βάσεις από την Ακρόπολη των Αθηνών, τους Λοκρούς, την Έφεσο, τη Σμύρνη, τη Νεάνδρια, τις Σάρδεις. Στην παρούσα εργασία επελέγησαν τα πιο αντιπροσωπευτικά από αυτά και παράλληλα προστέθηκαν νέα ευρήματα (π.χ. της Ιασού, του Μεταποντίου, του Σελινούντος).

α) *Ιασός*, ιερό που αποδόθηκε στη λατρεία του Διός Μεγίστου.¹⁰⁰⁵ Μαρμάρινο υστεροαρχαϊκό¹⁰⁰⁶ επίκρανο παραστάδας (αρ. I 3832) κυλινδρικής μορφής με υπερκείμενες έλικες, ανάλογο με εκείνο από τα Δίδυμα.¹⁰⁰⁷ Η επιφάνεια των προσκεφαλαίων των ελίκων διακοσμείται με σειρές αλληλοκαλυπτομένων «λογχοειδών φύλλων»¹⁰⁰⁸ (εικ. 133). Τα πτερά έχουν έντονη κεντρική νεύρωση.

β) *Μεταπόντιο*, ιωνικός ναός D. Το προσκεφάλαιο των γωνιαίων κιονοκράνων (τέλη του α' τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.)¹⁰⁰⁹ κοσμείται με πτερά χωρίς κεντρική νεύρωση αλλά με έντονο περίγραμμα (εικ. 134).

γ) *Λοκροί*, ιωνικός ναός στην “*Contrada Marasa*” (τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).¹⁰¹⁰ Το προσκεφάλαιο φέρει κάθετες «φολίδες», όπως χαρακτηρίζονται από τον Petersen, με κάπως κοίλη επιφάνεια μεταξύ του έντονου περιγράμματος και της κεντρικής νεύρωσης.¹⁰¹¹

δ) *Σελινούς*, Ηρώων. Τμήμα έλικας ιωνικού κιονοκράνου, το οποίο πιθανώς να ανήκει στον 6^ο αι. π.Χ. Το προσκεφάλαιο φέρει «φολιδωτό κόσμημα»¹⁰¹² (εικ. 135).

ε) *Σελινούς* (σήμερα στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης). Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου από ιταλικό ασβεστόλιθο, το οποίο θεωρείται πως ανήκε σε ένα μικρό αναθηματικό ή ταφικό μνημείο (περ. 480-450 π.Χ.).¹⁰¹³ Το προσκεφάλαιο διακοσμείται με πτερά που έχουν απεστρογγυλεμένη απόληξη και είναι κοίλα εκατέρωθεν της ανάγλυφης ράχης (εικ. 136).

¹⁰⁰⁵ Berti-Masturzo 2000, 223.

¹⁰⁰⁶ Πρόκειται για έργο προγενέστερο της Ιωνικής Επανάστασης του 499 π.Χ., βλ. Berti-Masturzo 2000, 227.

¹⁰⁰⁷ Hahland 1964, 146ff, αρ. 1-4.

¹⁰⁰⁸ Berti-Masturzo 2000, 225 και σημ. 55, εικ. 140, 226 εικ. 143. Βλ. επίσης C. Laviosa, “Les fouilles de Iasos”, στο *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology II*, Ankara 1978, 1097, πίν. 349, εικ. 9.

¹⁰⁰⁹ Mertens 1979, 107, 120 (χρονολόγηση), πίν. 17.3-4.

¹⁰¹⁰ Kirchhoff 1988, 103 αρ. 70, 104. Στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούν οι Lawrence-Tomlinson 1996, 96 εικ. 138.

¹⁰¹¹ Petersen E., “Tempel in Locri”, *RM* 5 (1890), 198 εικ. 14.

¹⁰¹² J. Thacher Clarke, “A Proto-ionic capital from the site of Neandreia”, *AJA* 2 (1886), 18, 19 εικ. 9.

¹⁰¹³ Comstock M.B., Vermeule C.C., *Sculpture in stone – The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston*, Boston 1976, 31 αρ. 41 εικ. 41. Kirchhoff 1988, 108 αρ. 75.

στ) *Σελινούς* (Μουσείο του Παλέρμο). Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου, του οποίου το προσκεφάλαιο διακοσμείται με δύο σειρές από φύλλα σε διάταξη φολίδων¹⁰¹⁴ (εικ. 137). Χρονολογείται στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.¹⁰¹⁵

ζ) *Έφεσος*. Από άγνωστο μέχρι στιγμής κτήριο, βρέθηκαν θραύσματα κιονοκράνων, τα Κ1, Κ2 και Κ5. Χρονολογούνται από το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. ως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁰¹⁶ Στα Κ2 και Κ5 η επιφάνεια των «φολίδων» είναι κυρτή εκατέρωθεν της κεντρικής νεύρωσης, στο Κ1 επίπεδη¹⁰¹⁷ (εικ. 138).

η) *Αλικαρνασσός*. Μαυσωλείο (ολοκληρώθηκε περ. το 349 π.Χ.). Οι «φολίδες» που καλύπτουν το μεσαίο τμήμα του προσκεφαλαίου είναι κοίλες εκατέρωθεν της κεντρικής νεύρωσης.¹⁰¹⁸

θ) *Σάρδεις*. Ναός της Αρτέμιδος. Παρόμοιο κόσμημα καλύπτει την επιφάνεια των δύο κεντρικών ζωστήρων των κιονοκράνων των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁰¹⁹

ι) *Μαγνησία*. Ναός της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής (περ. 150 π.Χ.). Διπλή κεντρική νεύρωση κοσμήει το κέντρο του προσκεφαλαίου των ιωνικών κιονοκράνων.¹⁰²⁰

Με «φολιδωτό» κόσμημα διακοσμούνται και οι σπείρες των βάσεων του ναού των Σάρδεων, μιας βάσης που κοσμεύεται με διπλό μαϊάνδρο από την Έφεσο,¹⁰²¹ και οι βάσεις του ναού της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής.

Τα μέχρι τώρα γνωστά κιονόκρανα με αυτού του είδους την διακόσμηση είναι ιωνικού ρυθμού με μοναδική εξαίρεση το κιονόκρανο της Φαιστού. Σύμφωνα με τον La Rosa η διακόσμηση του εχίνου ενός δωρικού κιονοκράνου με ιωνικό κόσμημα αποτελεί μια ιδιαίτερη μορφή ανάμειξης των ρυθμών.¹⁰²² Η διάρθρωση του

¹⁰¹⁴ Cultrera G., “Siracusa – Scoperte nel Giardino Spagna”, *Notizie degli Scavi* 4 (1943), Fascicolo 1°, 79, 82 εικ. 39.

¹⁰¹⁵ Kirchhoff 1988, 109 αρ. 77.

¹⁰¹⁶ Bammer 1968-71, 1, 2 (για διαστάσεις «φολίδων» στα θραύσματα Κ1, Κ2 και Κ5), 15 (για την χρονολόγηση), εικ. 1c, 1d, 2b, 2d, 2f. Ο Bammer τα αποδίδει είτε στον ναό του Απόλλωνος στο λιμάνι είτε στον ναό της Αθηνάς στην Τραχεία.

¹⁰¹⁷ Id., 7.

¹⁰¹⁸ Bammer 1968-71, 8. Φωτογραφία του κιονοκράνου: Id. 1966-67, στ. 27 εικ. 13b.

¹⁰¹⁹ Gruben 1986, 398 εικ. 329-330, 399.

¹⁰²⁰ Lawrence-Tomlinson 1996, 163, 164 εικ. 265-266.

¹⁰²¹ Bammer 1968-71, 8 και σημ. 25.

¹⁰²² La Rosa 1974, 142 και σημ. 46. Πβ. για παράδειγμα το κιονόκρανο από τον Σελινούντα: W. Fuchs, “Archäologische Forschungen und Funde in Sizilien 1955 bis 1964”, *AA* 1964, 693 εικ. 13, και τα κιονόκρανα του Αμυκλαίου: Buschor – V. Massow, “Vom Amyklaeon”, *AM* 52 (1927), 24-85.

προσκεφαλαίου του κιονοκράνου των Λοκρών με τα μικρά πτερά (έτσι θα ονομάζονται στο εξής αντί για φολίδες) φαίνεται να αποτελεί μια ιδιαίτερη απόδοση της Μεγάλης Ελλάδας.¹⁰²³

Θα μπορούσε όμως να υπάρξει και άλλη εξήγηση όχι μόνο για την ιδιομορφία του κιονοκράνου της Φαιστού αλλά και για την παρουσία του μοτίβου των πτερών ιδίως στα προσκεφάλαια των κιονοκράνων, απ' όπου είναι και ορατά στον θεατή: Στην ελληνική ναϊκή αρχιτεκτονική η περίπτωση των ναών ονομάζεται *πτερόν*¹⁰²⁴ και τέτοιου είδους ναοί *περίπτεροι*.

Ο Πausanias (10.5.9-10) κατά την απαρίθμηση των μυθικών ναών του Απόλλωνος στους Δελφούς αναφέρει πως ο δεύτερος ναός έγινε από μέλισσες με κερί και πτερά. Τα πτερά του θρύλου θα πρέπει να έχουν σχέση (σύμφωνα με την πνευματώδη υπόδειξη του L. Schwandner) με τα «πτερά» του ναού, την περίπτωση.¹⁰²⁵

Σύμφωνα πάλι με τον Pausanias (ό.π.) ο αρχιτέκτων του δεύτερου μυθικού ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς ήταν «*ανήρ δελφός, όνομα δε αυτω Πτεραν είναι. [...] Από τούτου δε του Πτερα και πόλιν κρητικήν προσθήκη γράμματος Απτερεούς (Απτεραίους ή Απτερέους) φασιν ονομάζεσθαι*».

Προφανώς η εξήγηση αυτή επινοήθηκε στους Δελφούς, βασιζόμενη στη σχετική αναλογία των ονομάτων και των ισχυρών δεσμών που έχουν παρατηρηθεί μεταξύ του ιερού των Δελφών και της Κρήτης.¹⁰²⁶ Πρόκειται για παρετυμολογία, αφού οι μυκηναϊκές πινακίδες μάς πληροφορούν πως ο αρχικός τύπος του ονόματος ήταν *ΆπταρFa*. Από αυτόν προέκυψε με σύγηση του F το *Άπταρα*, απ' όπου το *Άπτερα*, πιθανότατα παρετυμολογικά προς το επίθετο *άπτερος*.¹⁰²⁷ Σημασία έχει εδώ ωστόσο η σύνδεση του αρχιτέκτονα του ναού του Απόλλωνος με την κρητική πόλη Άπτερα. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για αντιστροφή της πραγματικής καταγωγής του Πτερά, όπως ακριβώς έγινε με τον Δαίδαλο, τον οποίον οι Αθηναίοι ενέταξαν στην αθηναϊκή γενεαλογία (βλ. Κεφάλαιο 9.Ι.α). Αν υποθέσουμε πως ο Πτεράς είναι

¹⁰²³ Kirchhoff 1988, 104 αρ. 70, 282 σημ. 331.

¹⁰²⁴ Ο Βιτρούβιος αναφέρει *πτέρωμα*, Vitruv. 3.3,9/4.4,1/8.6.

¹⁰²⁵ Gruben 1986, 74.

¹⁰²⁶ Capdeville G., "Mythes et cultes de la cité d' Aptaera (Crète occidentale)", *Kernos* 8 (1995), 45 σημ. 76-77, 79. Η σχέση Κρήτης-Δελφών ήταν πολύ ισχυρή τόσο στη θρησκεία όσο αφορά στη λατρεία του Απόλλωνος Δελφινίου, όσο και στην ανάθεση αγαλμάτων (Πίνδαρος, Πυθ. 5, 39-42), βλ. Boardman 1982, 31. Επίσης Guarducci M., "Creta e Delfi", *Stud. e Materiali di Storia delle religioni* 19/20 (1943-46), 85-114.

¹⁰²⁷ Προμπονάς Γ.Κ., *Λεξικό της μυκηναϊκής ελληνικής*, Αθήνα 1978, 175-176 λ. Άπτερα.

Κρητικός, τότε θα πρέπει να υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ πτερών και Κρητών αρχιτεκτόνων. Ας θυμηθούμε το εναέριο ταξίδι του Δαίδαλου, την αφιέρωση των πτερών του στον Απόλλωνα μετά τη λήξη του ταξιδιού του και την ανέγερση ναού στην Κύμη προς τιμήν του Απόλλωνος από τον Δαίδαλο (Βιργ. Αιν. 6. 14-30). Αν τα πτερά συμβολίζουν θεϊκές και μαγικές ιδιότητες,¹⁰²⁸ τότε αυτοί οι ιπτάμενοι αρχιτέκτονες ναών (Δαίδαλος, Πτεράς) θα πρέπει να ήταν πολύ φημισμένοι για να τους έχουν αποδοθεί τέτοια χαρακτηριστικά.

¹⁰²⁸ Morris 1992, 15-16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Επίκρανα

6.1. Το φολιδωτό κόσμημα

Η διαφοροποίηση που έγινε μεταξύ πιλωτού και φολιδωτού κοσμήματος ολοκληρώνεται σε αυτήν την υποενότητα με την παρουσίαση λίθινων αρχιτεκτονικών μελών που διακοσμούνται με φολίδες. Παρατηρήσαμε πως το αμιγώς φολιδωτό κόσμημα συναντάται μέχρι στιγμής σε αρχαϊκά πώρινα επίκρανα παραστάδας από το Ηραϊόν της Σάμου. Η μορφή αυτών των επικράνων συνίσταται σε τρεις επάλληλους κύλινδρους. Δύο πώρινα θραύσματα βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της Βόρειας Πύλης, στα οποία σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα των φολίδων¹⁰²⁹ (εικ. 139).

Πολύ καλύτερα διατηρείται το κόσμημα αυτό σε ένα άλλο μέλος, του οποίου η ακριβής θέση ευρέσεως παραμένει άγνωστη¹⁰³⁰ (εικ. 140). Κάθε μια φολίδα αποδίδεται με δύο ομόκεντρες κυκλικές γραμμές. Είναι κατά τέτοιον τρόπο τοποθετημένες μεταξύ τους που κάθε φορά απομένει ορατό μόνο ένα ημικύκλιο, και με αυτόν τον τρόπο προκύπτει η εικόνα των φολίδων. Δίνεται η εντύπωση μιας ανάγλυφης επιφάνειας, στην πραγματικότητα όμως αυτή η εγχάραξη προοριζόταν να διευκολύνει τη γραπτή διακόσμηση, εντυπωσιακά κατάλοιπα της οποίας σώζονται ακόμα.¹⁰³¹ Η χρήση πωρόλιθου, η εγχάραξη της επιφάνειας για την υποδοχή του χρώματος χωρίς πλαστική επεξεργασία, αλλά και η ίδια η μορφή του κοσμήματος αποτελούν στοιχεία, τα οποία, σύμφωνα με τον Kienast, δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν μετά τον 6^ο αι. π.Χ.¹⁰³²

Τα ιωνικά ωά δεν χρησιμοποιήθηκαν καθόλου στο επίκρανο της Σάμου, εκτός και αν αντικαταστάθηκαν από το φολιδωτό κόσμημα στην κατώτερη καμπύλωσή του (εικ. 141). Σύμφωνα με άλλα επίκρανα η ακολουθία των κοσμημάτων σε αυτού του είδους τα κιονόκρανα είναι η εξής: ανώτερος και κατώτερος κύλινδρος με ιωνικά ωά, και ο μεσαίος με ένα κρεμάμενο ανθέμιο.¹⁰³³ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το επίκρανο στον βωμό του Ροίκου, στο οποίο ο κατώτερος κύλινδρος κοσμεύεται με

¹⁰²⁹ Kalpaxis 1978, 39 και Παράρτημα 31d (Θραύσμα A 1= αρ. ευρ. A 1386), 40-41 και Παράρτημα 32 a.b. (Θραύσμα A 2= αρ. ευρ. A 1387). Η περιγραφή είναι γενικά ορθή, με τη διαφορά πως οι φολίδες περιγράφονται ως ιωνικά ωά, βλ. Kienast 1989, 258, πίν. 29.1-2.

¹⁰³⁰ O E. Buschor, "Heraion von Samos: Porosfriese", *AM* 58 (1933), 2-3, Παράρτημα I 4 είχε υποθέσει πως το μέλος αυτό ανήκε σε σώμα φιδιού, όμως ο Kienast 1989, 258, 259 εικ. 1, 260, πίν. 29.3-4 το απέδωσε σε επίκρανο.

¹⁰³¹ Kienast 1989, 259-260.

¹⁰³² Id., 261. H Freyer-Schauenburg 1974, 188, 190 αρ. 112 το χρονολογεί γύρω στο 540 π.Χ.

¹⁰³³ Kalpaxis 1978, 40. Kienast 1989, 261 και σημ. 21.

ανθέμιο. Τα σαμιακά επίκρανα που αναφέρονται εδώ, ακολουθούν αυτόν τον κανόνα με την μοναδική εξαίρεση ότι αντί ιωνικών ωών υπάρχει το φολιδωτό κόσμημα. Τίθεται συνεπώς το ερώτημα αν αυτή η εναλλαγή των ιωνικών ωών με το φολιδωτό αντιστοιχεί σε μια εξελικτική ακολουθία ή αν αυτά τα δύο κοσμήματα είναι τουλάχιστον γενεαλογικά συγγενή.¹⁰³⁴

Υπέρ της δεύτερης εκδοχής πιστεύω πως συνηγορεί ο εχίνος ενός μαρμάρινου ιωνικού κιονοκράνου των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. από τη Δήλο (Αρχ/κό Μουσείο Δήλου, αρ. 202;), ο οποίος σχηματίζεται από μια σπείρα ημικυκλικής διατομής που διακοσμείται με εγχάρακτο φολιδωτό κόσμημα¹⁰³⁵ (εικ. 142). Μια θέση που κανονικά καταλαμβάνουν τα ιωνικά ωά.

Εκτός από τη Σάμο και τις Κυκλάδες, η απόδοση εγχάρακτου φολιδωτού κοσμήματος σε λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη συναντάται και στην *Κρήτη*, και μάλιστα αρκετά νωρίτερα. Το πώρινο θραύσμα από τον ναό Α του Πρινιά **A11** ερμηνεύτηκε ως τμήμα του σώματος μιας Σφίγγας.¹⁰³⁶ Ο I. Beyer απέδωσε στο μέλος αυτό και ένα άλλο θραύσμα με εγχάρακτα πτερά (εικ. 143).¹⁰³⁷

Οι αλληλοκαλυπτόμενες φολίδες σχηματίζουν, σύμφωνα με τον Beyer,¹⁰³⁸ τη μορφή ενός κόρυμβου παπύρου, όπως στους πόλους και στις παρυφές των ενδυμάτων των γυναικείων μορφών της Δρήρου, στο χάλκινο έλασμα από το Καβούσι και στην «κυρία της Auxerre», και ανήκουν στον χώρο του υπομινωικού κοσμήματος.¹⁰³⁹ Τα παραδείγματα που αναφέρει ο Beyer για να υποστηρίξει την μινωική καταγωγή του κοσμήματος είναι μάλλον ατυχή. Αντιθέτως κόσμημα σε τμήμα τοιχογραφίας από το «ανάκτορο» της Κνωσού, MM III περιόδου, εμφανίζει έντονες ομοιότητες με τις φολίδες που εξετάζουμε¹⁰⁴⁰ (εικ. 144).

Είναι πολύ ελκυστική η ερμηνεία του κρητικού αναγλύφου ως επικράνου παραστάδας, χρειάζεται όμως άλλη μια επανεξέταση των τεμαχίων που του προσέγραψε ο Beyer, ώστε να διευκρινιστεί η ύπαρξη των εγχάρακτων πτερών. Η χρονολόγηση του ναού Α του Πρινιά στο β' ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ. δεν ανατρέπει τον

¹⁰³⁴ Kienast 1989, 261 και σημ. 21.

¹⁰³⁵ Ohnesorg A., "Votiv- oder Architektursäulen?" στο Schwandner E. -L. (εκδ.), *Säule und Gebälk, Disk. zur Archäologischen Bauforschung*, Bd. 6, Mainz am Rhein 1996, 44, εικ. 4 α. β.

¹⁰³⁶ Pernier 1914, 20 εικ. 2 αρ. 29, 63 αρ. 11 εικ. 27.

¹⁰³⁷ Beyer 1976, 122 αρ. 12-13, πίν. 18.

¹⁰³⁸ Beyer 1976, 18, 122 αρ. 12, πίν. 10,1 και 18.

¹⁰³⁹ Beyer 1976, 84 και σημ. 43.

¹⁰⁴⁰ Evans 1928, 680 εικ. 430.

συλλογισμό αυτό, αφού η πρώτη εμφάνιση του φολιδωτού κοσμήματος μαρτυρείται στην κορινθιακή κεραμική το α΄ ήμισυ του 7^{ου} αιώνα.¹⁰⁴¹

Ακόμα και στην περίπτωση που το κρητικό θραύσμα –έπειτα από την αποκατάσταση του Beyer- ανήκει στον κορμό μιας δαιμονικής μορφής, νομίζω ότι οι φολίδες, τα πτερά και η οριζόντια ταινία παραπέμπουν περισσότερο σε τμήμα κορμού *Γοργούς*: οι φολίδες θα σχημάτιζαν το ένδυμα και η ταινία τη ζώνη γύρω από τη μέση του πτερωτού τέρατος.

Το πλησιέστερο παράλληλο έχει βρεθεί κατά τη γνώμη μου στη Σάμο. Πρόκειται για ένα ανάγλυφο από ελεφαντόδοντο που απεικονίζει τον αποκεφαλισμό της Γοργούς από τον Περσέα (εικ. 145). Το σώμα της Γοργούς καλύπτεται από φολίδες που φύονται προς τα άνω (όπως ακριβώς και στο θραύσμα από τον Πρινιά) και έχουν πιο γωνιώδες περίγραμμα. Το ανάγλυφο χρονολογείται στη μετάβαση από το τρίτο στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁴² Ανάλογο παράδειγμα σε λίθο αποτελεί η μαρμάρινη περίοπτη Γοργώ που βρέθηκε προσφάτως στην Πάρο και χρονολογείται γύρω στο 570 π.Χ.¹⁰⁴³ (εικ. 146).

Η θέση μιας Γοργούς στην ανωδομή του κτηρίου είναι προς το παρόν επισφαλής, αλλά όχι εντελώς εσφαλμένη, αφού η απεικόνιση Γοργούς και γοργονείων στην ανωδομή δημοσίων (ναϊκών;) κτηρίων της Κρήτης είναι συνηθισμένη κυρίως στον 6^ο αι. π.Χ., όπως θα αναλυθεί εκτενώς στα επόμενα κεφάλαια (αναπαρίσταται σε ακροκέραμα και χάλκινα ελάσματα). Αλλά ακόμα και αν ισχύει η πρόταση του Beyer, ότι δηλαδή αποτελούσε τμήμα της ζωφόρου των ορθοστατών με τα ζώα, είναι πιο αναμενόμενη η απεικόνιση μιας Γοργούς μαζί με άγρια θηρία (πβ. και το αέτωμα του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα).

Όποια θεωρία και να ισχύει, σημασία έχει ότι το φολιδωτό κόσμημα εμφανίζεται πολύ πρώιμα στην κρητική αρχιτεκτονική, με μεγάλη πιθανότητα να αποτελεί συγγενική (ή πρόδρομη) μορφή ενός καθαρά ιωνικού κοσμήματος.

¹⁰⁴¹ Kienast 1989, 260 και σημ. 13.

¹⁰⁴² Lullies 1979, 43-44, εικ. 14 άνω: Το ανάγλυφο εντάσσεται τυπολογικά στην παράδοση των λακωνικών έργων από ελεφαντόδοντο από το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη, τεχνοτροπικά όμως διαφέρει από αυτά ως προς τις απεστρωγγυλεμένες μορφές και την απαλή διαμόρφωση της επιφάνειας.

6.II. Ιωνικά επίκρανα

Μπορεί στην Κρήτη να μην έχει εξακριβωθεί ακόμα η παρουσία επικράνων με τρεις επάλληλους κυλίνδρους, (βλ. υποκεφάλαιο 6.I), είναι βέβαιη όμως η ύπαρξη επικράνων με τρεις επάλληλες έλικες στην Αμνισό και την Πραισό.

Το επίκρανο **B10** από την Τρίτη Ακρόπολη της Πραισού ανήκει στην ίδια εξελικτική βαθμίδα με το επίκρανο B^{1044} της Αμνισού (Μουσείο Ηρακλείου, αρ. 381) (εικ. 147). Με τις ονομασίες επίκρανο A^{1045} και B από την Αμνισό εννοούμε δύο λίθινα βάρθρα από τον τομέα D του ιερού του Διός Θενάτα στην Αμνισό [A42], τα οποία έφεραν ολόγλυφα πτηνά (αετούς κατά πάσα πιθανότητα).¹⁰⁴⁶ Ο Μαρινάτος τα χρονολόγησε γύρω στα 550-530 π.Χ., ενώ η Adams στον 5^ο αι. π.Χ.¹⁰⁴⁷ Τα γλυπτά αυτά έχουν δεχθεί αρκετές συμπληρώσεις,¹⁰⁴⁸ μπορούν όμως να βγουν κάποια συμπεράσματα για τον τύπο των ελίκων των βάρθρων, τα οποία είναι παρόμοια με επίκρανα.

Το επίκρανο B της Αμνισού έχει κοντινό παράλληλο στη νεώτερη ομάδα των επικράνων του Διδυμαίου, το πρωιμότερο δείγμα των οποίων (αρ. 5) δημιουργήθηκε, σύμφωνα με τον Hahland, πριν από την καταστροφή του Διδυμαίου από τους Πέρσες το 494 π.Χ., ίσως στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁴⁹ Η κυκλοτερής τομή των κυλίνδρων είναι ένα αρχαιότερο στοιχείο που κατάγεται από τη φάση της αρχαιότερης ομάδας επικράνων των Διδύμων (αρ. 1-4), δηλαδή από το 530 π.Χ.¹⁰⁵⁰

Γενικά και τα δύο επίκρανα από την Αμνισό προϋποθέτουν γνώσεις ιωνικών αρχιτεκτονικών μορφών του τελευταίου τρίτου του 6^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα το επίκρανο A βρίσκεται παράλληλα σε έργα του 530 περίπου π.Χ., ενώ το επίκρανο B χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ. Η διαφορετική απόδοσή τους αποδεικνύει πως πρόκειται για δύο διαφορετικούς καλλιτέχνες.¹⁰⁵¹ Οι θεωρίες του Σπ. Μαρινάτου και της Adams είχαν βασιστεί στη συγχρονία αυτών των γλυπτών. Ωστόσο οι

¹⁰⁴³ Zaphiropoulou 2000, 20.

¹⁰⁴⁴ Brize 1992, 264, πίν. 84, 85, 108. Μέγιστο σωζόμενο ύψος του ανώτατου κυλίνδρου του επικράνου 0,126μ., (ό.π. 259). Βλ. επίσης *Κρήτη-Αίγυπτος*, 352 αρ. 382.

¹⁰⁴⁵ Brize 1992, 263-4, πίν. 82, 83, 107. Μέγιστο ύψος του ανώτατου κυλίνδρου του επικράνου 0,116μ., μέγιστο μήκος του επικράνου 0,627μ., ό.π. 256. Μουσείο Ηρακλείου αρ. 382.

¹⁰⁴⁶ Brize 1992, 271. Μετά από μια πολυσέλιδη συζήτηση σχετικά με το είδος των απεικονιζομένων πτηνών ο Brize καταλήγει στην αρχική ερμηνεία του Μαρινάτου 1953, 260, 264-5.

¹⁰⁴⁷ Μαρινάτος 1953, 262. Adams 1978, 90-91.

¹⁰⁴⁸ Brize 1992, 256-7 για το πτηνό A και σελίδα 259 για το πτηνό B.

¹⁰⁴⁹ Brize 1992, 264. Η κατάταξη των επικράνων από τα Δίδυμα σύμφωνα με τον Hahland 1964.

¹⁰⁵⁰ Id., ό.π.

¹⁰⁵¹ Id., ό.π.

τυπολογικές διαφορές μεταξύ των ελίκων των δύο επικράνων και οι διαφορετικές διαστάσεις τους αποκλείουν με βεβαιότητα τον ενιαίο σχεδιασμό τους. Ο Brize¹⁰⁵² υποθέτει πως ήταν ξεχωριστά αναθήματα που είχαν στηθεί στο ιερό του Διός, κάτι ανάλογο με τους αρχαϊκούς λέοντες στη Δήλο.

Τεμάχια μικρών πώρινων βωμών,¹⁰⁵³ που βρέθηκαν στο ιερό της Αμνισού [A42] και σήμερα έχουν απολεσθεί,¹⁰⁵⁴ πιθανώς να ήταν ίδια με τα θραύσματα των βάσεων των πτηνών.

¹⁰⁵² Brize 1992, 271-2.

¹⁰⁵³ Marinatos 1934, 246.

¹⁰⁵⁴ Stürmer 1992, 243 αρ. 19.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ανωδομή

7.1. Ζωφόροι

Παραδείγματα ζωφόρων σε κτήρια της Κρήτης υπάρχουν, αν και είναι ελάχιστα. Η πώρινη ζωφόρος από τα Χανιά **B15** παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο για την ανάγλυφη παράστασή της, αλλά και για τον τρόπο σύνδεσής της με το υλικό στο οποίο εφαπτόταν.

Το χαρακτηριστικότερο όμως παράδειγμα κρητικού δημόσιου κτηρίου με γλυπτή διακόσμηση αποτελεί ο ναός Α του Πρινιά **A11**. Το κτήριο αυτό εμφανίζει έναν επιτηδευμένο συνδυασμό γλυπτών σε ζωφόρο, ορθοστάτες και ανώφλι. Αποτελεί ως τώρα το πρωιμότερο παράδειγμα αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Ελλάδα. Αυτή η απουσία εξέλιξης και σε άλλα κτήρια υπονοεί ότι το σύστημα αυτό το είχαν διδαχθεί από αλλού οι καλλιτέχνες. Ο Watrous προτείνει την Κάτω Αίγυπτο ως την περιοχή που επέδρασε στους Κρήτες καλλιτέχνες. Υποστηρίζει πως η διαδικασία αυτή ήταν επιλεκτική, αφού περιελάμβανε την χρήση αιγυπτιακής εικονογραφίας (καθήμενες γυναικείες μορφές), κρητικής (ιπείς) και της εικονογραφίας της Εγγύς Ανατολής (γλυπτοί ορθοστάτες).¹⁰⁵⁵

Αν και η απόδοση των μορφών είναι ελληνική-γεωμετρική, η ομοιόμορφη σειρά των ιπέων και η κάλυψή του κορμού τους πίσω από μια τεράστια ασπίδα ανήκουν στη θεματολογία των υστεροχαιτιτικών αναγλύφων σε ορθοστάτες, όπως για παράδειγμα στο Zincirli (Sam' al).¹⁰⁵⁶ Ένα ανάγλυφο από ελεφαντόδοντο που βρέθηκε στη Σπάρτη παρουσιάζει επίσης στενή σχέση.¹⁰⁵⁷

Η ερμηνεία επίσης των ιπέων ως Κουρητών από τον Watrous¹⁰⁵⁸ νομίζω πως δεν ευσταθεί. Πουθενά στις αρχαίες πηγές δεν αναφέρονται οι Κουρήτες έφιπποι. Η παράσταση των ιπέων με δόρυ και ασπίδα δεν ανταποκρίνεται στην πολεμική τακτική της εποχής εκείνης, αφού στις σύγχρονες παραστάσεις της αγγειογραφίας οι ιπείς δεν κρατούν αυτόν τον συνδυασμό όπλων.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ Watrous 1998, 77-78.

¹⁰⁵⁶ Maul-Mandelartz 1990, 97 σημ.358. F. von Luschan, *Ausgrabungen in Sendschirli III: Thorsculpturen*, Berlin 1902, 226 εικ. 129-130, πίν. XLIV a.

¹⁰⁵⁷ Maul-Mandelartz 1990, 97 σημ. 358. Το ανάγλυφο έχει δημοσιευτεί στο *BSA* 13 (1906/7), 78 εικ. 17. Τεχνοτροπική ανάλυση από τον F. Poulsen, *Der Orient und die frühgriechische Kunst*, Berlin 1912, 115 εικ. 122.

¹⁰⁵⁸ Watrous 1998, 78-79.

¹⁰⁵⁹ Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στον καθηγητή, κ. Ν. Φαράκλα.

Ο D' Acunto θεωρεί τη ζωφόρο των ιππέων ως ένα σύμβολο της πολεμικής αριστοκρατίας και πιθανώς αυτή να ερμηνευόταν ως ένδειξη μιας διαφορετικής κοινωνικής τάξης. Οι ιππείς θα αποτελούσαν στον Πρινιά μια προνομιούχο τάξη στο εσωτερικό της κυρίαρχης αριστοκρατικής τάξης, η οποία αντιπροσωπεύεται από πολεμιστές (ακριβώς όπως οι *ιππείς* στη Σπάρτη).¹⁰⁶⁰ Η απεικόνιση των ιππέων στον ναό Α δηλώνει τη σημασία του μνημείου· επρόκειτο προφανώς, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, για έναν ναό της «πολιούχου» θεάς του Πρινιά και άρα το πολιτικό – θρησκευτικό σύμβολό του.¹⁰⁶¹ Η απεικόνιση της τοπικής αριστοκρατίας δίπλα στην εικόνα της θεάς πιθανώς να ήθελε επίσης να δείξει την προστασία ή την ιερή «εγγύηση» που παρέχεται από την προστάτιδα θεά στην πολιτική ηγεσία της πόλεως.

¹⁰⁶⁰ D' Acunto 1995, 49.

¹⁰⁶¹ Id., ό.π.

7.II. Απροσδιόριστα μέλη

Τα επόμενα αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται από δοκιμαστικές τομές στη λεγόμενη μεσαία ακρόπολη της Φαιστού [A31] από την πρώτη ιταλική αποστολή.

7.II.α. Το λίθινο χωνοειδές άνθος **B26** θεωρώ πως κοσμούσε κάποιο τμήμα της ανωδομής του κτηρίου. Η διακόσμηση επιστυλίου με λίθινα φυτικά κοσμήματα επιβεβαιώνεται στον Θησαυρό των Σιφνίων στους Δελφούς (πριν από το 525 π.Χ.): Ολόγλυφοι ρόδακες στερεώνονταν εκ των υστέρων στο σημείο ένωσης δύο λιθοπλίνθων του επιστυλίου¹⁰⁶² (εικ. 148). Αν εντοπιστεί ποτέ το άνθος B26 στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου, θα είναι δυνατό να διαπιστωθεί αν η οπίσθια πλευρά του μαρτυρεί κάποιον αντίστοιχο τρόπο σύνδεσης.

Την υπόθεση αυτή επιβεβαιώνει και ένας ανάγλυφος κρητικός πίθος (για τις αναλογίες που έχουν ήδη επισημανθεί μεταξύ των ανάγλυφων πίθων και των αρχιτεκτονικών μελών, βλ. Κεφάλαιο 5.II.α). Ο πίθος υπ' αρ. CA 4523 του Μουσείου του Λούβρου¹⁰⁶³ (εικ. 149) φέρει στα τοιχώματα του λαιμού του ένα επίθετο ολόγλυφο μέλος που θυμίζει σχηματοποιημένο άνθος.

7.II.β. Η μορφή και οι διαστάσεις των αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν τυχαία στους Αρκάδες [B29] παραπέμπουν στην υπόθεση ότι ίσως να αποτελούσαν τμήματα κάποιας λίθινης επένδυσης ενός κτηρίου, σε μορφή ζωφόρου ή ακόμα και γείσου. Γνωρίζουμε ότι ο Pernier αναγνώρισε ένα τμήμα γείσου με διακόσμηση σπειρών από τη μεσαία ακρόπολη της Φαιστού, το **B24**. Η απόδοση των σπειρών του μέλους που απεικονίζεται πρώτο από αριστερά στην εικ. 63, αλλά και το μέλος που ο Levi χαρακτηρίζει ως “cuscinetto” τολμώ να πω πως μοιάζουν με ένα μαρμάρινο θραύσμα από το υποτραχήλιο κίονα του Πολυκράτειου Ηραίου της Σάμου (εικ. 150). Αν και η φωτογραφία που δημοσιεύει ο Levi δεν είναι ευκρινής, πιστεύω πως η απόδοση είναι σχεδόν ίδια με τη διαφορά πως το θραύσμα από τους Αρκάδες είναι από τόφο και όχι από μάρμαρο. Η εικ. 151 δείχνει το σαμιακό θραύσμα αποτετημένο ακριβώς στα ίδια σημεία που είχε αποκρουσθεί το μέλος από τους Αρκάδες. Η ομοιότητα των δύο μελών δεν σημαίνει υποχρεωτικά πως και το κρητικό παράδειγμα προέρχεται από το υποτραχήλιο ενός γεγλυμμένου κίονα, αποτελεί όμως ένα σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγησή του. Γι' αυτό προτείνω –με κάποια επιφύλαξη– μια χρονολόγηση στον

¹⁰⁶² Daux-Hansen-Hellmann 1987, 157 A4 και εικ. 100.

¹⁰⁶³ Demargne 1972, 39 εικ. 4.

6^ο αι., κυρίως στα τέλη του. Άλλωστε η περιοχή των Αρκάδων παρουσιάζει -από τα μέχρι τώρα ευρήματα- κατοίκηση τουλάχιστον από τη γεωμετρική περίοδο ως τον 5^ο αι. π.Χ.¹⁰⁶⁴

7.Π.γ. Στο ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό [A42] βρέθηκαν εντοιχισμένα δύο σπόλια από ανοιχτόχρωμο ασβεστώδη αμμόλιθο με γλυπτό κυμάτιο [B28]. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε ποια θέση κατελάμβαναν τα μέλη αυτά στο κτήριο στο οποίο ανήκαν. Ίσως να πρόκειται για κυμάτιο ενός τοιχοβάτη ή μιας παραστάδας. Σε αυτήν την περίπτωση το κυμάτιο θα είχε φορά προς τα άνω.¹⁰⁶⁵ Η τεχνοτροπία του παραπέμπει στην ιωνική αρχιτεκτονική της ύστερης αρχαϊκής περιόδου, ακόμα και αν η άκαμπτη μορφή του φαίνεται μάλλον επαρχιακή. Θα μπορούσαν να ανήκουν σε ένα κτίσμα μεγάλων αξιώσεων (βωμό, ναό ή στοά).¹⁰⁶⁶ Η χρονολόγηση των μελών B28 κυμαίνεται μεταξύ του 520 περίπου και του 450 π.Χ. σύμφωνα με τους γερμανούς αρχαιολόγους.¹⁰⁶⁷

Αυτά τα δύο μέλη και οι πολυάριθμες λιθόπλινθοι από ανοιχτόχρωμο αμμώδη ασβεστόλιθο νοτίως της κεντρικής κλίμακας, μπορούν να αποδοθούν σε ένα κτηριακό συγκρότημα στην περιοχή του τομέα D, την ακριβή θέση του οποίου δεν μπορούμε με τα μέχρι στιγμής δεδομένα να γνωρίζουμε. Σημαντικό χαρακτηριστικό της νέας φάσης του ιερού είναι, σε αντίθεση με την Εποχή του Χαλκού, η χρησιμοποίηση του ανοιχτόχρωμου αμμώδους ασβεστόλιθου.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁴ Viviers 1994, 243.

¹⁰⁶⁵ Schäfer 1992, 168.

¹⁰⁶⁶ Id., 168.

¹⁰⁶⁷ Id., 183.

¹⁰⁶⁸ Id., ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Στέγη

[για την ορολογία έχει χρησιμοποιηθεί το γλωσσάριο από τον τόμο που επιμελήθηκε η Winter 1994]

8.1. Σίμη

Οι απεικονίσεις αρματοδρομιών, όπως στη σίμη **B30** από το Παλαίκαстро, είναι συχνές στην αγγειογραφία. Αν και οι αρματοδρομίες απαντούν με διαφορετικό τρόπο σε υδρορρόες μόνο στη Μ. Ασία, στις Σάρδεις και τη Λάρισα, αυτή η σκηνή από το Παλαίκαстро έχει χαρακτηριστικά τόσο ιωνικά όσο και της ηπειρωτικής Ελλάδας, τον ιωνικό δίσκο και την μακριά ελληνική βουκέντρα.¹⁰⁶⁹

Από τους άγγλους ανασκαφείς είχε θεωρηθεί πως ανήκει στην ίδια φάση με τα ακροκέραμα με τα γοργόνεια, ένας απίθανος αλλά όχι αδύνατος συνδυασμός. Το επιχείρημα υπέρ της χρήσης της υδρορρόης στις πλευρές του κτηρίου ενισχύεται από την παρουσία στρογγυλών οπών στην υδρορρόη για τη διαφυγή των ομβρίων υδάτων. Η συνύπαρξη πλευρικής υδρορρόης και ηγεμόνων κεραμίδων στο ίδιο κτήριο εξηγείται μόνο αν φανταστούμε ότι οι ηγεμόνες κεραμίδες αναπτύσσονταν ανεξέλεγκτα πάνω από την υδρορρόη και συνεπώς συνδέονταν με αυτήν.¹⁰⁷⁰

Ένα σχεδόν ίδιο θραύσμα με το B30 λέγεται πως προέρχεται από τη Μήλο.¹⁰⁷¹

Τα μέλη B30 και B31, αν και δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα, πιθανώς να απηχούν τη συνήθεια να διακοσμείται η σίμη ιερών δημοσίων κτηρίων στην Κρήτη ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. με παραστάσεις ιππέων και γενικά πολεμιστών. Παράσταση με παρόμοιο θέμα έχει και η μαρμάρινη σίμη του αρχαϊκού Αρτεμισίου της Εφέσου, της οποίας η λάξευση καλύπτει χρονικό διάστημα από το 525 ως το 450 π.Χ.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁹ Bosanquet 1904-1905, 300 αρ. 2, 301-303, εικ. 19, πίν.XV. Winter 1993, 257 και εικ. 25.

¹⁰⁷⁰ Belson 1981, 69 σημ. 14.

¹⁰⁷¹ Βλ. J. Sieveking, "Zur Sima von Palaikastro", AA 1921, 349-351.

¹⁰⁷² Muss 1994, 90.

8.II. Ακροκέραμοι

8.II.a. Διακόσμηση του μετώπου με γυναικεία κεφαλή

Η ακροκέραμος από το Αφρατί, σήμερα στο Houston, έχει χρονολογηθεί σύμφωνα με τις ακροκεράμους από το Θέρμον της Αιτωλίας.¹⁰⁷³

Μια σειρά παρομοίων ακροκεράμων με μορφή προτομής έχει βρεθεί στο Θέρμον της Αιτωλίας, στο ναό του Απόλλωνος (630-620 π.Χ.).¹⁰⁷⁴ Για πολύ καιρό επικρατούσε η άποψη ότι το Θέρμον ήταν υπό τον έλεγχο Κορινθίων καλλιτεχνών και η καλλιτεχνική του παραγωγή θεωρείτο ένα στάδιο της εξέλιξης της κορινθιακής τέχνης.¹⁰⁷⁵ Σήμερα όμως οι μελετητές αναγνωρίζουν πως η τεχνοτροπία είναι τοπική, όχι κορινθιακή, αφού επιγραφές που υπάρχουν πάνω σε πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη αυτής της περιοχής απεδείχθη πως ανήκουν στην τοπική αιτωλική διάλεκτο.¹⁰⁷⁶ Η παντελής απουσία ακροκεράμων με διακόσμηση ανθρώπινης κεφαλής στην Κόρινθο απορρίπτει επίσης με τον πιο εύλωτο τρόπο τον φημολογούμενο ρόλο της στην επινόηση αυτού του τύπου.¹⁰⁷⁷

Ίσως η επινόηση και η εφαρμογή αυτού του τύπου ακροκεράμων να ξεκίνησε στη Σικυώνα. Σύμφωνα με την ερμηνεία ενός χωρίου του Πλινίου (Nat. Hist. 35.151-2) από τον Torelli, ο Βουτάδης, ένας Σικυώνιος που εργαζόταν στην Κόρινθο, ήταν ο πρώτος που τοποθέτησε μάσκες με τη μορφή ανθρωπίνων κεφαλών στα άκρα των καλυπτήρων κεραμίδων, και πιθανώς επίσης να έφτιαξε καλούπια και ακρωτήρια.¹⁰⁷⁸ Πρώτος ο Torelli¹⁰⁷⁹ υπέθεσε τη δυνατότητα σύνδεσης με τη Σικυώνα και πρότεινε ότι η χρήση γυναικείων προτομών σε ακροκεράμους κατάγεται από τη Σικυώνα και μεταφέρθηκε στο Θέρμον και την Καλυδώνα από τους υιούς (ή μαθητές) του Δαιδάλου, τον Δίποινο και τον Σκύλλι, όταν οι δύο καλλιτέχνες εγκαταστάθηκαν στην Αιτωλία έπειτα από την άρνηση των Σικυωνίων να τους αποζημιώσουν για την παραγγελία τεσσάρων αγαλμάτων (Πλίνιος, NH 36,4 και 9). Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (Προτρ. 4,47,8) αναφέρει επίσης τη Σικυώνα ως μια από τις περιοχές που εργάστηκαν οι δύο Κρήτες καλλιτέχνες.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷³ Hoffmann 1970.

¹⁰⁷⁴ Winter 1993, 112, πίν. 33-35.

¹⁰⁷⁵ Id., 19.

¹⁰⁷⁶ Mertens-Horn 1978, 32. Winter 1993, 19.

¹⁰⁷⁷ Winter 1993, 19.

¹⁰⁷⁸ Id., 19, 111.

¹⁰⁷⁹ Torelli 1977, 310-311.

¹⁰⁸⁰ Hermary 2001, 184-5.

Επιβεβαίωση της παράδοσης αυτής ίσως να εντοπίζεται στην ύπαρξη επιγραφών με γραφή της Σικυώνας κοντά στο Θέρμον και στο γεγονός ότι η Αιτωλική γραφή περιλαμβάνει τύπους της Σικυώνας.¹⁰⁸¹

Αυτός ο τύπος ακροκεράμου δεν συναντάται σε άλλες περιοχές της Κρήτης μέχρι στιγμής. Από την άλλη μεριά είναι δύσκολο να εξηγηθεί η σύνδεσή του με τις ακροκεράμους από τον ναό της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα, οι οποίες χρονολογούνται στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁸²

Ακροκέραμοι με μέτωπο που διακοσμείται με γυναικείες κεφαλές έχουν βρεθεί επίσης στην Απολλωνία (Ιλλυρία) και την Έφεσο¹⁰⁸³ και μαρτυρούν την ταχεία και ευρεία διάδοση αυτής της μορφής διακόσμησης της στέγης με μια «ζωφόρο προσώπων», η οποία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη βορειοδυτική Ελλάδα με τις γενειοφόρες κεφαλές της στέγης του Θέρμου.¹⁰⁸⁴

Η δράση των δύο καλλιτεχνών πιθανολογείται στο α΄ ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ. (βλ. Κεφάλαιο 9.Ι.γ.), ενώ οι ακροκέραμοι του Θέρμου χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 7^{ου} αι. π.Χ. Συνεπώς είτε θα πρέπει να ανέβει χρονολογικά η εποχή της δράσης τους στην Πελοπόννησο (σε περίπτωση που ο Πλίνιος δίνει λανθασμένα στοιχεία για την εποχή της ακμής τους) είτε θα πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη άλλων -αγνώστων σε εμάς- Κρητών καλλιτεχνών του 7^{ου} αι. π.Χ., που θα ανέπτυξαν δράση στις περιοχές αυτές πριν την έλευση του Διποίνου και του Σκύλλιδος και η παράδοση τους θα τους συγχώνευσε με τους διάσημους αδελφούς.

Η μυθολογική σύνδεση Αιτωλίας και Κρήτης με τους μύθους των Κουρητών και της Κόμβης πιθανότατα να απηχεί σχέσεις Μινωικής Κρήτης και Αιτωλίας και Ακαρνανίας,¹⁰⁸⁵ οι οποίες δεν αποκλείεται ωστόσο να συνεχίστηκαν και στους

¹⁰⁸¹ Winter 1993, 112. Βλ. και Jeffery 1961 (1990), 139 και 225 αντιστοίχως. Τη δράση των Κρητών καλλιτεχνών στη Σικυώνα πιθανώς να απηχεί και το όνομα του σικυωνίου χαλκοπλάστη Δαιδάλου, ο οποίος έδρασε στο α΄ ήμισυ του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Πανσ. 6.3.4, 6.3.7, 6.6.1. Vollkommer 2001, s.v. Daidalos (II), 153-4.

¹⁰⁸² Rhomaios K. A., “Die Dachtterrakotten”, στο Schleif H., Rhomaios K.A., Klaffenbach G., *Korkyra I. Der Artemistempel*, Berlin 1940, κυρίως 136-140, εικ. 108-112. Η χρονολόγηση σύμφωνα με τη Mertens-Horn 1978, 59, εικ. 27.

¹⁰⁸³ Για τις ακροκεράμους από την Απολλωνία, βλ. Homann-Wedeking E., “Archäologische Funde – Italien, Albanien und Libyen”, AA 1942, 370-371, 381 εικ. 44. Mertens-Horn 1978, 60, εικ. 26. Από την Έφεσο λέγεται πως προέρχεται μια ακροκέραμος ύψους 0,115μ. που τώρα βρίσκεται στην Τριέστη (Musei Civici αρ. 5148), βλ. Mertens-Horn 1978, 61, εικ. 24.

¹⁰⁸⁴ Mertens-Horn 1978, 63.

¹⁰⁸⁵ Αναλυτική βιβλιογραφία και ερμηνεία των μύθων στο: Νεράντζης Ι.Γ., *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες Αιτωλών και Αγραιών*, Αθήνα 2000, 57-59 (για τη διάδοση της μελισσοκομίας στην Αιτωλία και την Ακαρνανία από τη Μινωική Κρήτη μέσω των Κουρητών), 76-79 (για τον μύθο της Κόμβης που παραπέμπει επίσης σε θρησκευτικό συγκρητισμό μεταξύ Μινωικής Κρήτης και Αιτωλίας).

ιστορικούς χρόνους. Χαράγματα (graffiti) που χαράχθηκαν μετά την όπτηση σε αγγεία πόσεως που βρέθηκαν στο Κτήριο Q του Κομμού [A24] τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. φέρουν υπογραφές εμπόρων που ανήκουν στις επιχώριες γραφές της κεντρικής Ελλάδας (Βοιωτία, Λοκρίδα ή Φωκίδα).¹⁰⁸⁶ Αυτό αποτελεί μια περαιτέρω ένδειξη των πρώιμων επαφών που είχε η επικράτεια της Γόρτυνας με περιοχές της κεντρικής Ελλάδας (το Θέρμον άλλωστε βρίσκεται κοντά στη Λοκρίδα).

Ο συνδυασμός των γραπτών πηγών με τα αρχαιολογικά ευρήματα νομίζω πως αποδεικνύει την επιρροή της Κρήτης τον 7^ο αι. π.Χ. στην απομακρυσμένη Αιτωλία τουλάχιστον στον τομέα της αρχιτεκτονικής γλυπτικής, και από εκεί στην Κάτω Ιταλία και Σικελία.

¹⁰⁸⁶ Shaw-Shaw 2000, 33, 104, 117-118 αρ. 27.

8.ΙΙ.β. Διακόσμηση του μετώπου με γοργόνειο

Στο ιερό του Διός στο Παλαίκαстро διακρίνονται πέντε τουλάχιστον συστήματα κεράμωσης σύμφωνα με τα σωζόμενα πήλινα μέλη.¹⁰⁸⁷

Το σύστημα κεράμωσης της ύστερης αρχαϊκής εποχής αντιπροσωπεύεται από τις ακροκεράμους **B40**, **B41** και **B45**. Το γεγονός ότι δύο θέσεις, το Παλαίκαстро και η Πραισός, που απέχουν μεταξύ τους μόνο 15 περ. χμ., έχουν ναούς με πανομοιότυπες ακροκεράμους κατά τη διάρκεια τουλάχιστον δύο χωριστών φάσεων, επιβεβαιώνει μια μακρόχρονη τοπική παράδοση κοροπλαστών που έπαιρνε παραγγελίες και από τα δύο μέρη και χρησιμοποιούσε τις ίδιες μήτρες.¹⁰⁸⁸

Η άλως των φιδιών είναι ένα χαρακτηριστικό που συνδέει τον τύπο του Παλαίκαστρου και της Πραισού με ανατολικά ελληνικά γοργόνεια, τα οποία αποβάλλουν την γενειάδα από φίδια και διατηρούν μόνο ένα είδος στεφάνης με αυτά.¹⁰⁸⁹

Πήλινες ακροκέραμοι με την ίδια απεικόνιση, οι οποίες βρέθηκαν στην ακρόπολη της υστερο-αρχαϊκής **Μοργαντίνας** (500-490 π.Χ.), έχουν αποδοθεί σε εργαστήρια της ανατολικής Ελλάδας (εικ. 152). Ο τύπος του γοργονείου με άλω φιδιών αντιπροσωπεύεται πολύ καλά στη Μεγάλη Ελλάδα, κυρίως στον Τάραντα, με τη διαφορά ότι όλο το πρόσωπο περιβάλλεται από φίδια. Στις ακροκεράμους από τη Μίλητο (εικ. 153), τα Δίδυμα και τη Μοργαντίνα μεγάλα φίδια πλαισιώνουν τις παρειές της Γοργούς, δύο σε κάθε πλευρά στη Μίλητο και τα Δίδυμα, ένα μόνο στη Μοργαντίνα. Και στις δύο περιπτώσεις η κορυφή της κεφαλής της Γοργούς φέρει έξι συστρεφόμενα φίδια ίδιου μεγέθους, αλλά μικρότερα από εκείνα που περιβάλλουν το πρόσωπο. Στην ακροκέραμο από τη Μίλητο τα φίδια της επίστεψης στρέφονται προς τα έξω, ενώ σε εκείνη από την Μοργαντίνα τα δύο κεντρικά φίδια κάθε πλευράς στέκονται αντωπά στην κορυφή της κεφαλής. Το παράδειγμα της Μιλήτου θεωρείται το πλησιέστερο παράλληλο των ευρημάτων της Μοργαντίνας σύμφωνα με τον Kenfield, ο οποίος αγνοεί τα αντίστοιχα κρητικά έργα. Προτείνει μάλιστα ότι ο καλλιτέχνης της Μοργαντίνας πιθανώς να ήταν Ίωνας πρόσφυγας εξαιτίας των

¹⁰⁸⁷ Macveagh Thorne-Prent 2000, 173.

¹⁰⁸⁸ Belson 1981, 62. Στο Παλαίκαстро έχουν βρεθεί δύο μήτρες, από τις οποίες στη μια φαίνεται μια διπλή θηλιά στο κατώτερο φίδι, ενώ στην άλλη μια μονή. Φαίνεται πως αυτές οι ακροκέραμοι τοποθετούνταν απ' ευθείας στους ηγεμόνες στρατήρες και ίσως να τους έκλειναν με εγκοπές, όπως στη Θάσο ή στο Ανατολικό Κτήριο στα Δίδυμα, βλ. Macveagh Thorne-Prent 2000, 173. Για τη στέγη στη Θάσο και στα Δίδυμα, βλ. P. Schneider, "New information from the discovery of an archaic tiled roof in Ionia", *Hesperia* 1990, 211-222, εικ. 3, 5, 8.

¹⁰⁸⁹ Walter-Karydi 1970, 16. Σύμφωνα με τον Floren 1977, 67 η άλως των φιδιών αποτελεί επινόηση της ανατολικής Ελλάδας. Belson 1981, 63. Winter 1993, 268.

Περσών, ο οποίος καταφεύγοντας στη Μίλητο την εποχή της γενικής εξόδου προς τη Ζάγκλη, θα μελέτησε τις διακοσμημένες στέγες των κτηρίων και, όταν βρέθηκε στη Σικελία, θα προσάρμοσε τα διακοσμητικά σχήματα της ανατολικής Ελλάδας στις τυπικές σικελικές επενδύσεις.¹⁰⁹⁰

Οι ακροκέραμοι από τη Μοργαντίνα εμφανίζουν περισσότερες αναλογίες με τα ευρήματα από το Παλαίκαστρο και την Πραισό παρά με εκείνες της Μιλήτου. Ένα φίδι σε κάθε πλευρά πλαισιώνει το πρόσωπο της Γοργούς, ενώ τέσσερα φίδια βρίσκονται στην κορυφή της κεφαλής της. Το σωζόμενο κάτω τμήμα των σωμάτων των φιδιών δεν επιτρέπει μια βέβαιη αποκατάσταση της φοράς των κεφαλών των δύο κορυφαίων φιδιών, αν δηλαδή αντίκριζαν το ένα το άλλο ή αν στρέφονταν και τα δύο προς τα έξω. Η αποκατάσταση του Bosanquet αναπαριστά τα δύο κορυφαία φίδια με αντίθετη φορά το ένα από το άλλο¹⁰⁹¹ (εικ. 73). Δυστυχώς ούτε τα θραύσματα της Γόρτυνας **B43-44** είναι περισσότερο διαφωτιστικά ως προς το θέμα αυτό, αφού δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των φιδιών που αποτελούσαν την άλω. Στο χάλκινο γοργονείο από τη Δρήρο (α' ήμισυ 6^{ου} αι. π.Χ.) έχουν χαραχθεί στο μέτωπο δύο αντωποί δράκοι με συστρεφόμενα σώματα¹⁰⁹² (εικ. 154).

Δυστυχώς ακόμα και η αρχαϊκή πήλινη ακροκέραμος (αρ. Z 864, χρονολ. 510-500 π.Χ.) που βρέθηκε στην επονομαζόμενη κλασική επίχωση της Ιεράς Οδού του Ηραίου της Σάμου έχει σπάσει ακριβώς στο σημείο εκείνο που θα απεκάλυπτε τη φορά των δύο κορυφαίων φιδιών της άλω (εικ. 155).¹⁰⁹³ Χαρακτηριστική είναι πάντως και σε αυτό το εύρημα η συνολική διάταξη των φιδιών γύρω από το πρόσωπο της Γοργούς. Σε μια ακροκέραμο κλασικής εποχής με απεικόνιση Γοργονείου επίσης από το Ηραίο της Σάμου (αρ. Z 448) αντί για την άλω των φιδιών απεικονίζεται μόνο ένα ζεύγος αντικριστών φιδιών (εικ. 156).¹⁰⁹⁴

Συνεπώς, δεν αποκλείεται μια αποκατάσταση των κορυφαίων φιδιών της άλω των γοργονείων του Παλαίκαστρου και της Πραισού με αντικριστά φίδια, αποκατάσταση που θα τα έφερνε ακόμα πιο κοντά στα ευρήματα της Μοργαντίνας. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ως προς την απόδοση του σχήματος του προσώπου, των χαρακτηριστικών του και της απόδοσης της κόμης. Η άλως των φιδιών όμως είναι χαρακτηριστική των αλληλεπιδράσεων που υπήρχαν

¹⁰⁹⁰ Kenfield 1990, 270, 273-4, πίν. 43c.

¹⁰⁹¹ Bosanquet 1939-1940, 67 εικ.1.

¹⁰⁹² Belson 1981, 215 (Dubia 6-Dreiros). Marinatos 1936, πίν. XXIX.

¹⁰⁹³ *Samos* III, 158 αρ. 34, πίν. 13,1.2. Η χρονολόγηση σύμφωνα με τη Winter 1993, εικ. 116.

¹⁰⁹⁴ *Samos* III, 158-9, πίν. 13,3.4.

μεταξύ της Κρήτης και της ανατολικής Ελλάδας, εφ' όσον δεχόμαστε την επιρροή της ανατολικής Ελλάδας στην Μοργαντίνα.

Αρχικά οι ακροκέραμοι με γοργόνεια από το Παλαίκαστρο είχαν χρονολογηθεί στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁹⁵ Η Belson χρονολογεί στον ύστερο 6^ο/πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.¹⁰⁹⁶ Τεχνοτροπικά παράλληλα για τους σπειροειδείς βοστρύχους μπορούν να αναζητηθούν σε κούρους της ύστερης αρχαϊκής περιόδου, αλλά σύμφωνα με την Winter το καλύτερο παράλληλο ως προς τα συνολικά χαρακτηριστικά της κεφαλής προσφέρει η Μέδουσα στην αιγίδα του μαρμάρινου αγάλματος της Αθηνάς στον ναό του Απόλλωνος στην Ερέτρια (500-490 π.Χ.) (εικ. 157). Γι' αυτό προτείνεται χρονολόγηση γύρω στο 500-480 π.Χ.¹⁰⁹⁷

Η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης της Γοργούς εμφανίζει κάποια επίδραση από την γλυπτική της Αττικής, με την προϋπόθεση πως τα γλυπτά του ναού του Απόλλωνος στην Ερέτρια (500-490 π.Χ.) απηχούν αθηναϊκή τεχνοτροπία. Η πόλη της Ερέτριας είναι γνωστό πως διατηρούσε στενούς δεσμούς με την Αθήνα, ωστόσο οι ίδιες οι μορφές είναι πολύ πιο εύσαρκες, πράγμα άγνωστο στην αθηναϊκή πλαστική.¹⁰⁹⁸ Έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι πιθανώς να οφείλεται στον γλύπτη Αντήνορα η σύλληψη των αετωματικών συνθέσεων και η εποπτεία της εκτέλεσης, για την οποία συνεργάστηκαν καλλιτέχνες από ένα εξω-αττικό περιβάλλον. Με αυτήν την υπόθεση ερμηνεύονται τόσο ορισμένα βασικά νησιωτικο-ιωνικά τεχνοτροπικά στοιχεία όσο και οι αττικές επιδράσεις.¹⁰⁹⁹

Αν και τα ήπια χαρακτηριστικά του προσώπου της Γοργούς από το Παλαίκαστρο προσεγγίζουν το λίθινο γοργόνειο από την Ερέτρια, ωστόσο οι βόστρυχοι του Γοργονείου στην ακροκέραμο από την «κλασική επίχωση» του Ηραίου (Ηραϊόν Ζ 864), (εικ. 155), εμφανίζουν κατά τη γνώμη μου περισσότερη ομοιότητα με τους βοστρύχους του Γοργονείου Β40. Γι' αυτό θα πρότεινα πως τα κρητικά γοργόνεια δέχθηκαν έντονη επιρροή από την Ανατολική Ελλάδα, κυρίως από τη Σάμο. Η χρήση όλων αυτών των στοιχείων, το γεγονός ότι δεν έχουν βρεθεί άλλα παρόμοιά τους εκτός Κρήτης, δείχνει ότι τα κρητικά έργα αποτελούν πρωτότυπη δημιουργία που χαρακτηρίζεται από συνδυαστική δύναμη.

¹⁰⁹⁵ Bosanquet 1939-1940, 68.

¹⁰⁹⁶ Belson 1981, 56 [Crete 3], 58 [Crete 4].

¹⁰⁹⁷ Winter 1993, 268-9. Ο Boardman 1982, λεζάντα εικ. 205.3 χρονολογεί το άγαλμα της Αθηνάς γύρω στο 510 π.Χ.

¹⁰⁹⁸ Boardman 1982, 186. Ο ίδιος χρονολογεί τα γλυπτά του αετώματος της Ερέτριας περ. στο 510 π.Χ.

Εδώ ακολουθείται η χρονολόγηση που προτείνει η Τουλούπα 1983, 101.

¹⁰⁹⁹ Τουλούπα 1983, 99-100.

Το οδοντωτό άκρο της κορυφαίας ακροκεράμου **B41** αντιστοιχεί πάρα πολύ με εκείνο των θασιακών ακροκεράμων από το ιερό του Ηρακλή στη Θάσο.¹¹⁰⁰ Παρόμοια θραύσματα ηγεμόνων κεραμίδων που χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ. έχουν βρεθεί και στην αποικία της Θάσου, την Οισύμη.¹¹⁰¹

Η ακροκέραμος B45 βρίσκεται παράλληλα στους ηγεμόνες στρωτήρες από τον ναό του Απόλλωνος στη Νεάνδρια (560-550 π.Χ.), οι οποίοι έχουν ένα επίπεδο στέλεχος με υψωμένα άκρα και πρόσθιο χείλος, από το οποίο προεξέχει μια επιμήκης, U-σχημη υδρορρόη¹¹⁰² (εικ. 158). Το σύστημα αυτό κατατάσσεται από την Winter στα αντιπροσωπευτικά συστήματα κεράμωσης της Μικράς Ασίας, στα οποία οι ηγεμόνες στρωτήρες συνοδεύονται κανονικά από ακροκεράμους και όπως και αυτές, είναι λιγότερο συνήθεις από μια παραετίδα σίμη.¹¹⁰³ Το σύστημα αυτό βρίσκεται στο ενδιαμέσο των πραγματικών ηγεμόνων στρωτήρων και της παραετίδος σίμης.¹¹⁰⁴ Η παρουσία αυτού του συστήματος στο Παλαίικαστρο μαρτυρεί τις επαφές της ευρύτερης περιοχής με τις ακτές της Μ. Ασίας.

Γενικά, η χρήση κεφαλών Μέδουσας σε ναούς της Κρήτης κατά την αρχαϊκή περίοδο ίσως να επηρεάστηκε, τουλάχιστον μέχρι κάποιο βαθμό, από αρχιτεκτονικές πρακτικές εκτός Κρήτης, ιδιαίτερα από την Ανατολή.¹¹⁰⁵

Το λίθινο Γοργόνειο της Δρήρου [**B51**] χρονολογήθηκε από την Adams στα 575-550 π.Χ. βάσει τεχνοτροπικών στοιχείων (της απόδοσης των ρυτίδων εκατέρωθεν του στόματος) και κυρίως εξαιτίας της εξάπλωσης αγγείων με γοργόνεια τότε στην ανατολική Μεσόγειο.¹¹⁰⁶ Η ίδια θεωρεί πως το γοργόνειο αυτό αποτελεί μια προσπάθεια των κατοίκων της Δρήρου να εκσυγχρονίσουν τον ναό τους στο πνεύμα της αρχιτεκτονικής διακόσμησης της ηπειρωτικής Ελλάδος, χωρίς ωστόσο να μπορέσουν να αποδεσμευτούν τελείως από την ανατολική αρχιτεκτονική.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁰ Για τις θασιακές ακροκεράμους από το ιερό του Ηρακλή στη Θάσο, βλ. Launey 1944, πίν. 10. Belson 1981, E.G. 26-27.

¹¹⁰¹ Γιούρη Ε. και Κουκούλη Χ., «Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη», *AEMΘ* 1 (1987), 369 εικ. 12.

¹¹⁰² Winter 1993, 251. Åkerström 1966, πίν. 3.1.

¹¹⁰³ Winter 1993, 250.

¹¹⁰⁴ Id., 251.

¹¹⁰⁵ Belson 1981, 63.

¹¹⁰⁶ Adams 1978, 80.

¹¹⁰⁷ Id., 78, 80.

8.Π.γ. Διακόσμηση του μετώπου με φυτικά κοσμήματα

Οι πήλινες ακροκέραμοι από την Κνωσό [B38-B39] αποτελούν στην πραγματικότητα ψευδο-ακροκεράμους ασυνήθιστου τύπου, αφού φαίνεται πως δεν ήταν προσαρμοσμένες στον καλυπτήρα, αλλά πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν ως ψευδής πρόσοψη του ηγεμόνος στρωτήρα, κάτι που συμβαίνει σπάνια. Το διακοσμητικό μοτίβο μπορεί να συγκριθεί με μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες από την Πάρο και την Θήρα, οι οποίες χρονολογούνται το 490-470 π.Χ. (εικ. 159). Συνεπώς τα πήλινα τμήματα της Κνωσού δεν πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί για πολύ καιρό, προτού αποθεθούν στο φρέαρ.¹¹⁰⁸

Ένα παρόμοιο εύρημα, αυτή τη φορά πραγματική ακροκέραμος, αφού εφαπτόταν στον οξυκόρυφο καλυπτήρα, έχει βρεθεί στη **Γόρτυνα** στη περιοχή του βωμού σε αρχαιολογικό σύνολο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁰⁹ Οι οριζόντιες σιγμοειδείς έλικες προεξέχουν κάτω από το σώμα του καλυπτήρα και πιθανώς θα εισχωρούσαν στον αποτετμημένο χώρο που προοριζόταν για τον ηγεμόνα στρωτήρα, όπως συνηθίζεται στην Μ. Ασία την αρχαϊκή περίοδο¹¹¹⁰ (εικ. 160 και εικ. 161).

Η ακροκέραμος της Γόρτυνας, αν και φέρει τον ίδιο αριθμό φύλλων, εννέα στο εσωτερικό και δεκατρία στο εξωτερικό ανθέμιο, δεν έχει την τριγωνική μορφή της ακροκεράμου της Κνωσού. Η πεπλατυσμένη μορφή της δεν θα πρέπει ωστόσο να αποτελέσει χρονολογικό κριτήριο, αφού πήλινες ηγεμόνες κεραμίδες από την αρχαϊκή **Μοργαντίνα** εμφανίζουν περίπου τις ίδιες αναλογίες (εικ. 162 και εικ. 163). Το παράδειγμα της εικ. 162 χρονολογείται πριν τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Αυτά τα ευρήματα δεν αποτελούν ακροκεράμους αλλά επενδύσεις ηγεμόνων στρωτήρων, (όπως προκύπτει από την τριμερή, πλατιά βάση πίσω από την κάθετη πρόσοψή τους) και συνδέονταν με αυτούς από κάτω με επίχρισμα. Κάποια στιγμή, όταν μερικά ανθέμια υπέστησαν ελαφρές ζημιές, πιθανώς λίγο μετά την τοποθέτησή τους και αποσυνδέθηκαν από τους ηγεμόνες στρωτήρες, τότε επανασυνδέθηκαν με μολύβδινους συνδέσμους.¹¹¹¹ Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος της κατάχωσης των κνωσιακών ακροκεράμων.

¹¹⁰⁸ Winter 1993, 266. Ο Kenfield 1993, 263 σημ. 8 το θεωρεί επένδυση αγνώστου λειτουργίας, αφού δεν φαίνονται ίχνη καλυπτήρα στην οπίσθια πλευρά του.

¹¹⁰⁹ Rizza-Scrinari 1968, 125 αρ. 67 (Go. 590), 127 εικ. 214-5. Διαστάσεις: ύψος 0, 195μ., μέγ. πλάτος 0,26μ., πάχος της ακροκεράμου στη βάση 0,02μ.

¹¹¹⁰ Winter 1993, 266.

¹¹¹¹ Kenfield 1990, 267, σημ. 4, 268 εικ. 3 και 4. Τις ως τώρα παρατηρήτες σχέσεις μεταξύ της αρχιτεκτονικής διακόσμησης της Κρήτης και της ΒΑ Ελλάδας τον 7^ο αι. π.Χ. αλλά και τις σχέσεις μεταξύ της Μοργαντίνας και της Κρήτης την ύστερη αρχαϊκή περίοδο υπόσχεται να πραγματευτεί ο

Πέρα από την απλή καταγραφή που έκανε ο Rizza, η ακροκέραμος **B46** δεν έχει τύχει περισσότερης προσοχής από τους μελετητές. Κατά τη γνώμη μου, το πλησιέστερο παράλληλό της υπάρχει στην Αθήνα (Μουσείο Ακροπόλεως αρ. Κ 301-80, ύψος 0,225μ., πλάτος 0,185μ.), εικ. 164. Τα φύλλα βέβαια είναι επτά και όχι εννέα, φέρουν χρώμα εναλλάξ σκούρου ερυθρού και μαύρου, διακρίνονται όμως χωριστά το ένα από το άλλο με γραμμή λευκού χρώματος, που τα περιγράφει (κάτι ανάλογο της έξεργης γραμμής της κρητικής ακροκεράμου). Παρόμοια και η οριζόντια ταινία μεταξύ των δύο ελίκων. Από το εύρημα της Αξού απουσιάζει το κρεμάμενο φύλλο μεταξύ των ελίκων. Το μοτίβο του ψηλού ανθεμίου πάνω από διπλές έλικες είναι χαρακτηριστικό των πήλινων και μαρμάρινων απεικονίσεων από την Ανατολική Ελλάδα. Η Winter¹¹¹² χρονολογεί την αττική ακροκέραμο γύρω στο 500 π.Χ.

Ένα άλλο παράλληλο της αξιώτικης ακροκεράμου νομίζω ότι μπορεί να αναζητηθεί στις ακροκεράμους που πιθανότατα ανήκαν στο «Νότιο κτήριο» του Ηραίου της Σάμου (Ηραϊόν αρ. 588), οι οποίες χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (530-510 π.Χ.),¹¹¹³ (εικ. 165). Ομοιάζουν ως προς τον αριθμό των φύλλων και την έξεργη γραμμή που τονίζει το περίγραμμα των μορφών (γύρω από τα φύλλα στο κρητικό εύρημα, γύρω από τις έλικες στο σαμιακό). Γι' αυτό προτείνω να χρονολογηθεί η ακροκέραμος από την Αξό στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., το πολύ ως το 480 π.Χ.

Η λεπτή έξεργη γραμμή που τονίζει το περίγραμμα των μορφών έχει θεωρηθεί αργίτικο χαρακτηριστικό του β' τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ., κυρίως γύρω στο 550 π.Χ.¹¹¹⁴ Από την Αξό¹¹¹⁵ όμως προέρχεται επίσης ένα πήλινο ανάγλυφο πλακίδιο (Μουσ. Χανίων, αρ. 915) με το ίδιο σχεδόν μοτίβο, στο οποίο και τα εννέα φύλλα του ανθεμίου αλλά και το σώμα των ελίκων περιγράφονται από μια έξεργη γραμμή (εικ. 166). Η ίδια γραμμή περιβάλλει τις φυτικές μορφές και σε μια άλλη ακροκέραμο, από τη Φαιστό αυτή τη φορά, η οποία περιγράφεται αναλυτικά πιο κάτω. Φαίνεται λοιπόν πως η γραμμή που τονίζει το περίγραμμα των μορφών αποτελεί ένα επιχώριο στοιχείο της κρητικής αρχιτεκτονικής διακοσμητικής. Αν πρόκειται για στοιχείο που εισήχθη

Kenfield 1993 (β), 263 σημ. 8 σε επικείμενη μελέτη του, την οποία όμως δεν έχω εντοπίσει μέχρι την τελευταία δημοσίευσή του το έτος 1998.

¹¹¹² Winter 1993, 230-1, πίν. 98.

¹¹¹³ Για την ακροκέραμο πιθανώς από το «Νότιο κτήριο» του Ηραίου της Σάμου, βλ. Ziegenaus 1957, 72, εικ. 1, Παράρτημα 92 - 93. Η χρονολόγηση βάσει της Winter 1993, εικ. 113.

¹¹¹⁴ Hemans 1994, 70-1 αρ. 3 εικ. 5, πίν. 20:b. Winter 1993, εικ. 72.

¹¹¹⁵ Rizza 1967-68, 266 αρ. 197, 267 εικ. 27 αρ. 197.

από την Κρήτη στο Άργος ή το αντίστροφο ή αν πρόκειται για αυτόνομη εξέλιξη, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε.¹¹¹⁶

Μολονότι η διασπορά του απεικονιζομένων μοτίβων των ακροκεράμων **B36** και **B37** είναι ευρεία, η σύνθεσή τους με τους δύο κάλυκες εντελώς ανοιγμένους στο πλάι δεν βρίσκει κανένα αντίστοιχο. Η γενική συμφωνία του άνθους του λωτού με την κεραμική της ανατολίζουσας περιόδου οδήγησαν τον La Rosa στο να χρονολογήσει τις φαιστιακές ακροκεράμους στον 7^ο αι. π.Χ. και μάλλον στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο το κυρτό σώμα των ελίκων παραπέμπει σε έλικες ιωνικών κιονοκράνων αρχαϊκής περιόδου (6^{ου} αι. π.Χ.), όπως στο κιονόκρανο του Αρχιλόχου στην Πάρο, το κιονόκρανο από τον Μνούντα, Εμποριό ...

Η απόδοση του στήμονα του λωτού παραπέμπει σε λίθινα πρότυπα από το Ηραϊόν της Σάμου και συγκεκριμένα στον γλυπτό διάκοσμο του εχίνου των κιονοκράνων του ναού του Πολυκράτη (538-522 π.Χ.), (εικ. 167). Τα φυλλαράκια που εφάπτονται στις έλικες έχουν παρόμοιά τους στην πήλινη ακροκέραμο από το «Νότιο κτήριο» του Ηραίου της Σάμου (εικ. 165). Θα πρότεινα συνεπώς μια χρονολόγηση της φαιστιακής ακροκεράμου όχι απλώς στις αρχές αλλά στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.

Η απουσία παραλλήλων οδηγεί στην σκέψη ότι πρόκειται για τοπική δημιουργία. Πράγματι το μοτίβο του ζεύγους των ανοιγμένων καλύκων, στην περίπτωση όμως αυτή εκατέρωθεν ενός ανθεμίου, συναντάται στην πλευρά πίθων φαιστιακής προελεύσεως, οι οποίοι τώρα πια μπορούν με κάποια πιθανότητα να θεωρούνται αρχαϊκοί.¹¹¹⁷ Σε κάθε περίπτωση η ύπαρξη αυτών των ακροκεράμων είναι επαρκής για την διατύπωση της υπόθεσης ότι σε αυτόν τον λόφο υπήρχε ένα ιερό κτήριο.¹¹¹⁸

Ο φαιστιακός τύπος ακροκεράμου δεν διαφέρει από τις υπόλοιπες φυτικού διακόσμου ακροκεράμους ως προς τη δομή της σύνθεσης: υπάρχει ένα φυτικό μοτίβο (ανθέμιο ή λωτός) στο άνω τμήμα της ακροκεράμου και ένα σπειροειδές επαναλαμβανόμενο μοτίβο (διάφοροι τύποι έλικας) στο κάτω.¹¹¹⁹

¹¹¹⁶ Σαφείς μαρτυρίες για σχέσεις Άργους και Κρήτης υπάρχουν πολύ αργότερα, το 450 π.Χ., με τη διαίτησία του Άργους μεταξύ Κνωσού και Τυλισσού, βλ. Kirsten 1948, 1723-1729. Van Effenterre-Ruzé 1994.

¹¹¹⁷ La Rosa 1996, 67 εικ. 9 a-b, 68.

¹¹¹⁸ Id., 68.

¹¹¹⁹ Το ίδιο μοτίβο ακολουθεί και το λίθινο γωνιαίο ακρωτήριο του προτύλου του μεγάλου περιβόλου στην Ελεύθερνα (θέση Νησί), το οποίο χρονολογείται στον 5^ο – 4^ο αι. π.Χ., βλ. Καλπαξής 2004, 173 αρ. 61.

8.ΙΙΙ.Ακρωτήρια- - Αετώματα

8.ΙΙΙ.α. Εικονιστικός διάκοσμος

Στην ίδια στέγη με τις ακροκεράμους Β40, Β41 και Β45 από το Παλαίκαστρο έχει συνδεθεί και το πήλινο ανάγλυφο **B17** (εικ. 57).¹¹²⁰ Πρέπει να είναι η μοναδική περίπτωση στην ελληνική αρχιτεκτονική, στην οποία Μέδουσα και Γοργόνειο υπάρχουν σε διαφορετικά αρχιτεκτονικά σύνολα στο ίδιο κτήριο. Η Γοργώ ίσως να είχε μια ειδική συμβολική σημασία στη λατρεία του Δικταίου Διός, αφού στην ύστερη κλασική φάση τόσο του ναού του Παλαίκαστρου όσο και της Πραισού χρησιμοποιήθηκε επίσης ο τύπος αυτός ως διακόσμηση ακροκεράμου.¹¹²¹ Έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες σχετικά με το αν το Β17 ήταν αετωματικό.¹¹²² Αν όμως ισχύει η τοποθέτηση του γοργονείου στο αέτωμα, τότε αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα αετωματικής γλυπτικής στην αρχιτεκτονική της Κρήτης.¹¹²³ Στην περίπτωση που δεχτούμε πως απεικονίζεται Γοργώ, τότε παρατηρούμε πως τρέχει προς τα αριστερά, όπως και οι αντίστοιχες από τις Συρακούσες και τη Γέλα, ενώ κατά κανόνα η μορφή αυτή απεικονίζεται να τρέχει προς τα δεξιά.¹¹²⁴

Τα πόρινα ανάγλυφα από τον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνος στην Αίγινα είναι κατά τη γνώμη μου αρκετά διαφωτιστικά για την ερμηνεία και τη θέση που θα κατελάμβανε στον ναό το πήλινο ανάγλυφο Β17. Στον ναό του Απόλλωνος Ι στην Αίγινα (περ. 600 π.Χ.) το σχετικά μεγάλο βάθος του τυμπάνου (0,44μ.) συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης ενός ανάγλυφου αετωματικού διακόσμου.¹¹²⁵ Η Ε. Walter-Karydi αποδίδει στο αέτωμα μεταξύ άλλων και ένα λυγισμένο πόδι (το υπ' αρ. 33, μήκους 0,089μ., ύψους 0, 106μ., πάχους 0,061μ.),¹¹²⁶ (εικ. 168). Αν και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν, φαίνεται πως η μορφή σε στάση γούνασι δρόμου (αρ. 33) θα μπορούσε να ανήκει περισσότερο σε έναν μαχητή που καταρρέει (όπως ο αντίπαλος του Διός στη δεξιά γωνία του δυτικού αετώματος της Κέρκυρας¹¹²⁷) παρά σε μια ιπτάμενη ή θέουσα μορφή.¹¹²⁸

¹¹²⁰ Macveagh Thorne-Prent 2000, 173.

¹¹²¹ Bosanquet 1904-05, 304 αρ. 8, 305 εικ. 22. Belson 1981, 62.

¹¹²² Belson 1981, 62.

¹¹²³ Belson 1981, Part 1, 218.

¹¹²⁴ Μαρινάτος 1927-1928, 11.

¹¹²⁵ Hoffelner/ Walter-Karydi 1999, 43 (για χρονολόγηση), 44.

¹¹²⁶ Walter-Karydi 1999, 44 εικ. 33, πίν. 40,1.2.3.4.

¹¹²⁷ Rodenwaldt 1939, 88 εικ. 75, 89 εικ. 76, πίν. 28.

¹¹²⁸ Walter-Karydi 1999, 45.

Συνεπώς δεν αποκλείεται το κρητικό πήλινο ανάγλυφο **B17** να μην ανήκει υποχρεωτικά σε μια Γοργώ άλλα σε μια μαχόμενη ανδρική μορφή. Το λευκό χρώμα που καλύπτει τον μηρό και την κνήμη του κρητικού έργου, για να δηλώσει το γυμνό δέρμα, δεν παραπέμπει απαραίτητως στο γυναικείο δέρμα. Η χρήση λευκού αλειφώματος για την απόδοση των γυμνών μερών ανδρικών μορφών είναι γνωστή από αγγεία που σχετίζονται με τον ανατολικοϊωνικό χώρο,¹¹²⁹ όπως για παράδειγμα στις καιρετανές υδρίες.¹¹³⁰ Άλλωστε οι ντυμένες ανδρικές μορφές είναι σύνηθες φαινόμενο της κρητικής εικονογραφίας.¹¹³¹

Ακόμα λιγότερες υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν για την ταυτότητα της μορφής του λίθινου αναγλύφου **B20** από την Κνωσό (Γοργώ ή πολεμιστής;). Πάντως οι μορφές της μίτρας του Ρεθύμνου με τις οποίες παραλληλίζεται, απεικονίζουν ανδρικές μορφές.

Πιθανώς το πήλινο αρχιτεκτονικό μέλος από τους Αρκάδες [**B18**] να ανήκε σε ένα αέτωμα. Δυστυχώς δεν δίνονται περισσότερα στοιχεία για το εύρημα αυτό.

¹¹²⁹ Τιβέριος Μ.Α., *Ελληνική Τέχνη – Αρχαία Αγγεία*, Εκδοτική Αθηνών 1996, 281 αρ. 73.

¹¹³⁰ Βλ. την καιρετανή μελανόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Αετού (530-525 π.Χ.) στο CVA Λούβρου 9, III Fa, 8-9, πίν. 8, 1-2 και 9, στην οποία αποδίδονται με λευκό τα γυμνά μέλη του Ηρακλή και του Ευρυσθέα (Τιβέριος, ό.π.). Τα υπόλοιπα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη **B30**, **B40** και **B41** από το ιερό του Διός παρουσιάζουν επίσης επιρροή από την Ιωνία.

¹¹³¹ Πβ. Λεμπέση 1985 (β) και την μίτρα του Ρεθύμνου στον Poulsen 1906, πίν. 23 και Hoffmann 1972, πίν. 46.1.

8.III.β. Φυτικός διάκοσμος

Τα αντιθετικά ανθέμια μεταξύ ελίκων του μέλους **B55** από τη μεσαία ακρόπολη της Φαιστού αποτελούν σύνηθες κόσμημα της μηλιακής αγγειογραφίας. Στις Κυκλάδες οι συνδυασμοί των σιγμοειδών ελίκων με ανθέμια αποτελούν από τα πιο αγαπητά θέματα.¹¹³² Η απόδοση όμως του πώρινου θραύσματος από την Φαιστό είναι τόσο ιδιαίτερη που δεν βρίσκει κανένα ακριβές παράλληλο ούτε και σε αυτά τα ποικίλα κοσμήματα των μηλιακών αγγείων.

Ο I. Beyer¹¹³³ αποκατέστησε το θραύσμα αυτό με δύο αντωπές έλικες που συνθέτουν ένα καρδιόσχημο μοτίβο (εικ. 169). Το μεγάλο τετράγωνο σπάσιμο στο κατώτερο τμήμα του κάτω ανθεμίου, μάλλον υπόλειμμα ενός συνδέσμου, οδήγησε τον Beyer στην άποψη ότι αυτό προφύλασσε από θραύση τους διασταυρούμενους βραχίονες των ελίκων. Ο ίδιος ερευνητής είχε χρησιμοποιήσει το θραύσμα αυτό ως παράλληλο για την αποκατάσταση του ακρωτηρίου από τον ναό Α του Πρινιά [A11].

Το αρχιτεκτονικό μέλος της Φαιστού είναι κατά τη γνώμη μου σαφώς πιο ύστερο. Ο La Rosa υποθέτει πως ανήκει στην υστεροαρχαϊκή περίοδο, χωρίς να αιτιολογεί την άποψή του. Το φαιστιακό έργο εμφανίζει αναλογίες με λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη από τη Σάμο, ιδίως με ένα μαρμάρινο θραύσμα από το υποτραχήλιο κίονα του μεγάλου ναού της Ήρας (ναός του Πολυκράτη, 538-522 π.Χ.) που φέρει γλυπτό διάκοσμο ανθέων και ανθεμίων (εικ. 170).

Την ίδια σχεδόν απόδοση στα φύλλα του ανθεμίου εμφανίζουν και λίθινες ανθεμωτές επιστέψεις στηλών επίσης από τη Σάμο, οι οποίες χρονολογούνται την εποχή του Πολυκράτη (530-510 π.Χ.). Τα σαμιακά έργα διαφέρουν ως προς την απόδοση των ανθεμίων με κοίλα φύλλα ή εναλλαγή κοίλων και κυρτών.¹¹³⁴ Στις περισσότερες περιπτώσεις επίσης τα φύλλα του ανθεμίου εφάπτονται στο λίθινο φόντο της στήλης, (εικ. 171 και εικ. 172).

Τα πλησιέστερα παράλληλα για τη συμπλήρωση του φαιστιακού έργου προσφέρουν κατά τη γνώμη μου μια πήλινη ακροκέραμος αρχαϊκής περιόδου από την «κλασική επίχωση» στο βόρειο άκρο της Ιεράς Οδού του Ηραίου της Σάμου (εικ. 173) και άλλη μια ακροκέραμος ύψους 0,24μ. που πιθανώς να ανήκε στο «Νότιο κτήριο» του Ηραίου (530-510 π.Χ.), (εικ. 165).¹¹³⁵ Σύμφωνα με αυτήν την

¹¹³² Ζαφειροπούλου 1985, 75, πίν. ΙΔ.6.

¹¹³³ Beyer 1976, πίν. 23,2.

¹¹³⁴ Samos XI, 177 αρ. 90, πίν. 72.90. 181-2 αρ.99, πίν. 74.99.

¹¹³⁵ Για την ακροκέραμο από την «κλασική επίχωση», Kyrieleis *et al.* 1985, 432-433, εικ. 75. Για την ακροκέραμο πιθανώς από το «Νότιο κτήριο» (Ηραίον αρ.588), βλ. σελ. 184 παρούσας εργασίας.

αποκατάσταση ο σύνδεσμος στο κάτω ανθέμιο του κρητικού μέλους B55 θα εξασφάλιζε την ισορροπία του ακρωτηρίου (;) πάνω σε μια οριζόντια βάση.

Τα τρία διαφορετικά λίθινα ακρωτήρια **B56-58** που είχαν αποτεθεί στο εσωτερικό του φρέατος στη μεσαία ακρόπολη της Φαιστού, υποδηλώνουν πως ανήκαν σε ισάριθμα κτήρια, εκτός και αν επρόκειτο για παλαιότερα μέλη που είχαν αντικατασταθεί με νεότερα ακρωτήρια.

Η τριγωνική απόληξη και η οξυκόρυφη κεντρική νεύρωση των φύλλων του πώρινου ανθεμίου **B56** από τη Φαιστό έχουν αναλογίες με ένα λίθινο ανθέμιο από τη Σάμο,¹¹³⁶ το οποίο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Το μέλος **B57** κατά τη γνώμη μου θυμίζει έντονα ως προς τη μορφή και τις επιμέρους εγχαράξεις τα ανθέμια από το υστεροαρχαϊκό μαρμάρινο ακρωτήριο του ναού της Αρτέμιδος στο Δήλιον της Πάρου¹¹³⁷ (εικ. 174).

¹¹³⁶ *Samos XI*, 224-5 αρ. 154, πίν. 92.154.

¹¹³⁷ Ζαφειροπούλου 1998, 47 εικ. 43. Zaphiropoulou 2000. Schuller 1982. Billot 1993, 49 εικ. 8.

8.III.β'. Οι έλικες του Πρινιά [B52-54]

Παλαιότερα είχε διατυπωθεί από τον Weickert η υπόθεση πως το θραύσμα B52 αποτελούσε τμήμα αιολικού κιονοκράνου.¹¹³⁸ Όμως η επεξεργασία μόνο της μιας πλευράς, η απουσία οφθαλμού, το ευρύ κενό που διακόπτεται από τα μικρά στηρίγματα, το μικρό πάχος του ευρήματος και η σύγκριση με αιολικά κιονόκρανα από την Λάρισα παρά τω Έρμωι αποκλείουν την δυνατότητα αυτή.¹¹³⁹ Είναι απαραίτητο να σημειωθεί ξανά ότι δεν βρέθηκαν και οι τρεις έλικες εντός του σηκού. Η θέση εύρεσης των B53-54 σημειώνεται με τους αριθμούς 15-16 στην εικ. 175 αρ.15-16.

Ο I. Beyer αποκατέστησε και τα τρία θραύσματα με τη μορφή κορυφαίου ακρωτηρίου, του οποίου οι διασταυρούμενοι βραχίονες εκτείνονται σχηματίζοντας έλικες. Ο ίδιος αντλεί παράλληλα από τη Μ. Ασία, την Κρήτη, και από ένα ομοίωμα οικίας του 9^{ου} αι. π.Χ. από τη Sala Consilina.¹¹⁴⁰ Το παράδειγμα που αναφέρει από την Κρήτη είναι το μέλος **B55**, το οποίο συμπληρώνει ο ίδιος ο Beyer (εικ. 169), συνεπώς δεν αποτελεί παράλληλο.

Πιστεύω πως τα τρία λίθινα μέλη του Πρινιά, B52-54, αποτελούν ένα είδος προπομπού των ελικών στα μαρμάρινα ανθεμοτά ακρωτήρια της ύστερης αρχαϊκής περιόδου (490-480 π.Χ.) από τον ναό της Αρτέμιδος στο Δήλιον της Πάρου (εικ. 174) και από τον ναό της Αφαίας στην Αίγινα (εικ. 176).¹¹⁴¹

¹¹³⁸ Weickert C., *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien*, Augsburg 1929, 58. Πβ. την απάντηση του Pernier 1934, 176.

¹¹³⁹ Wesenberg 1971, 75 σημ. 366. Ο Wesenberg 1971 εσφαλμένα αναφέρει πως και τα τρία θραύσματα της έλικας βρέθηκαν στον σηκό του ναού Α. Beyer 1976, 93 σημ. 99.

¹¹⁴⁰ Beyer 1976, 30.

¹¹⁴¹ Ο Schuller 1982, 244 αποδίδει την ομοιότητα των ακρωτηρίων αυτών σε στενές σχέσεις μεταξύ των εργαστηρίων της Πάρου και της Αίγινας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΚΡΗΤΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ

Η μνημειακή αρχιτεκτονική της Κρήτης του 6^{ου} αι. π.Χ. δεν σταματά μόνο στα μνημεία που βρέθηκαν στο νησί. Συνεχίζεται στην Έφεσο, στο ναό της Αρτέμιδος, με δύο αρχιτέκτονες από την Κνωσό, τον Χερσίφρονα και τον γιο του, Μεταγένη. Η συμβολή τους στην κατασκευή του Αρτεμισίου εξετάζεται σε αυτό το κεφάλαιο.

Το θέμα της κρητικής καταγωγής του Χερσίφρονος και του Μεταγένους προξενεί πραγματικά έκπληξη, δεδομένης της απουσίας περίπτερων και μνημειωδών ναών γενικά στο νησί, πόσο μάλλον κολοσσιαίων όπως το Αρτεμίσιο. Το ερώτημα που προκύπτει είναι όχι απλώς που μαθήτευσαν αλλά πώς βρέθηκαν στην Έφεσο και πώς τους ανατέθηκε ένα τόσο μεγάλο έργο. Πρέπει να υπήρχε μια προεργασία, μια μακρόχρονη διεργασία που να οδήγησε στην ανάθεση της κατασκευής του Αρτεμισίου στον Χερσίφρονα και στο γιο του Μεταγένη. Γι' αυτό θα εξεταστούν αρχικά οι διαθέσιμες πληροφορίες για άλλους Κρήτες τεχνίτες και έπειτα η δράση των ανώνυμων αρχιτεκτόνων που εργάστηκαν στο ίδιο το νησί την αρχαϊκή περίοδο.

Διαφωτιστική για την θέση των τεχνιτών στην Κρήτη την εποχή που εξετάζουμε είναι το σωζόμενο τμήμα του κυρίως κώδικα της Αξού (*IC II. V 1-7, 11*), ο οποίος αναφέρεται σε προνόμια που χορηγήθηκαν σε ορισμένους τεχνίτες που εργάστηκαν για την πόλη¹¹⁴² (αρ. 1).

9.1. Δράση Κρητών καλλιτεχνών εκτός Κρήτης

Εντύπωση προξενεί η διαπίστωση ότι οι Κρήτες αρχιτέκτονες, με εξαίρεση τον Δαίδαλο, αναφέρονται στις αρχαίες πηγές μόνο όταν πρόκειται για έργα τους σε άλλες ελληνικές περιοχές. Το ίδιο συμβαίνει και για τους Λάκωνες καλλιτέχνες και αυτό πιθανώς να οφείλεται στην έλλειψη συγχρόνων πηγών και στην εξάρτησή μας από τον Πausανία.¹¹⁴³

Η απαρίθμηση των καλλιτεχνών αυτών ξεκινά από προσωπικότητες που καλύπτονται από την αχλύ του μύθου, για να καταλήξει σε ιστορικά πρόσωπα.

¹¹⁴² Jeffery 1949, 36.

¹¹⁴³ Förtsch 2001, 78.

9.1.α. Δαίδαλος

Πρόκειται για μυθική πολυσχιδή προσωπικότητα: γλύπτης, αρχιτέκτων, εφευρέτης, δημιουργός καλλιτεχνικών αντικειμένων. Έδρασε στην Αθήνα, την Κρήτη, την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία. Στην αρχαιότητα είχε συγχωνευτεί με τη δράση ενός καλλιτέχνη του 7^{ου} αι. π.Χ., για τον οποίο δεν έχει αποδειχθεί τίποτα. Το όνομα Δαίδαλος ως ανθρωπωνύμιο βεβαιώνεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β΄ και ενδεχομένως και στην Ugarit.¹¹⁴⁴ Θεωρείται Αθηναίος, νομίζω όμως πως πρόκειται για Κρήτα. Από το γενεαλογικό σχήμα του Δαιδάλου φαίνεται πως γίνεται από όλες τις πλευρές η προσπάθεια να δεθεί ο Δαίδαλος σταθερά με την Αττική. Για τη διαμόρφωση αυτών των νεότερων -προφανώς- γενεαλογιών πρέπει να έπαιξε αποφασιστικό ρόλο και το γεγονός ότι ο δήμος των Δαιδαλιδών ανήκε στην Κεκροπίδα φυλή. Η μετάβαση του Δαιδάλου από την Αθήνα στην Κρήτη υποδηλώνει με τρόπο ακριβώς αντίστροφο τη διάδοση της ξυλογλυπτικής από την Κρήτη στην ηπειρωτική Ελλάδα.¹¹⁴⁵

Ο Λαβύρινθος είναι το πιο φημισμένο αρχιτεκτονικό του έργο, το οποίο κατέληξε να γίνει η φυλακή του. Οι απόψεις δίστανται σχετικά με τον λεγόμενο *Χορό*. Σύμφωνα με τον Όμηρο (Ιλ. Σ 590-592) φαίνεται πως πρόκειται για ένα αρχιτεκτονικό έργο, μια κατασκευή για να χορεύει η Αριάδνη. Αντιθέτως ο Πausανίας (9.40.3) μιλά σαφώς για ένα μαρμάρινο ανάγλυφο.¹¹⁴⁶

Μάλλον δεν μπορεί ακόμα να αποκλεισθεί με βεβαιότητα καμία ερμηνεία. Είναι εξίσου πιθανό να απεικονιζόταν ο χορός σε μορφή ιωνικής ζωφόρου. Ο Βαθυκλής, σύμφωνα πάλι με τον Πausανία (3.18.14), είχε απεικονίσει τον χορό των Μαγνήτων στο ανώτερο τμήμα του «Θρόνου» στο Αμυκλαίον. Η παράσταση αυτή είχε θεωρηθεί από ορισμένους ερευνητές ότι θα είχε απεικονιστεί με τη μορφή μιας ιωνικής ζωφόρου.¹¹⁴⁷ Στην Κρήτη έχουν εντοπιστεί σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ευρήματα δύο ανάγλυφες λίθινες ζωφόροι, η ζωφόρος **B15** των Χανίων και η ζωφόρος των ιπέων στον ναό Α του Πρινιά [**B13**].

¹¹⁴⁴ Vollkommer 2001, s.v. Daidalos (I), όπου και πλούσια ενημερωμένη βιβλιογραφία. Υπάρχει μυκηναϊκή πινακίδα Γ.Γ.Β΄ από την Κνωσό με το όνομα Δαίδαλος για τη δήλωση ονόματος ιερού, βλ. Chadwick J., Killen J.T., Olivier J.-P., *The Knossos Tablets IV. A Transliteration* (1971), Fp (1) 1+31, X723.

¹¹⁴⁵ Κακριδής 1986, τ.3, 37-38, 269.

¹¹⁴⁶ Vollkommer 2001, s.v. Daidalos.

¹¹⁴⁷ Förtsch 2001, 82 και σημ. 721.

9.1.β. Χειρίσοφος

Για το έργο του Κρητός Χειρισόφου¹¹⁴⁸ στην Τεγέα πληροφορούμαστε τα εξής από τον Πausανία (8.53.7-8):

τούτου δέ εστιν ου πόρρω Διονύσου τε ιερά δύο και Κόρης βωμός και Απόλλωνος ναός και άγαλμα επίχρυσον . Χειρίσοφος δε εποίησε, Κρής μεν γένος, ηλικίαν δε αυτου και τον διδάξαντα ουκ ίσμεν. η δέ δίαιτα η εν Κνωσσω Δαιδάλω παρά Μίνω συμβασα επί μακρότερον δόξαν τοις Κρησί και επί ζοάνων ποιήσει παρεσκεύασε. παρά δέ τω Απόλλωνι ο Χειρίσοφος έστηκε λίθου πεποιημένος.

Παρατηρούμε ότι ο Χειρίσοφος αναφέρεται ως γλύπτης· η επιχρύσωση του αγάλματος έγινε την εποχή του Αυγούστου, όπως προκύπτει από μια επιγραφή χαραγμένη σε βωμό που βρέθηκε στα ανατολικά της αγοράς της Τεγέας: *Φιλοκράτης Δαμονίκου / υπέρ τον υιόν Δαμόνικον./ ανέθηκε τον βωμόν / και εχρύσωσε το άγαλμα του Απόλλωνος*.¹¹⁴⁹ Η επιβεβαίωση αυτή καθιστά τη μαρτυρία του Πausανία αξιόπιστη. Μολονότι δεν διευκρινίζεται αν το άγαλμα ήταν εξαρχής επίχρυσο και το επισκεύασε ο Φιλοκράτης ή αν η επιχρύσωση αποτελεί πρωτοβουλία του Φιλοκράτη, πιστεύεται πως το χρύσωσε ξανά ο Φιλοκράτης. Στην περίπτωση αυτή ο Χειρίσοφος εμφανίζεται να κατέχει επίσης γνώσεις μεταλλουργίας και ιδίως χρυσοχοΐας. Πιθανότατα πρόκειται για ένα πολύ παλαιό ζόανο του 7^{ου} ή πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁵⁰

Συνήθως οι δύο καλλιτέχνες, ο Χερσίφρων και ο Χειρίσοφος ταυτίζονται, χωρίς βέβαια να αποκλείεται το στοιχείο της αμφιβολίας.¹¹⁵¹ Η λίθινη απεικόνιση του Χειρισόφου δίπλα στο άγαλμα του θεού δεν είναι πρωτοφανής για τα δεδομένα της αρχαϊκής περιόδου. Ο Βαθυκλής (Πaus. 3.18.14) είχε απεικονίσει τους συνεργάτες του στο Αμυκλαίον, μερικοί από τους οποίους αναγνωρίζονταν με επιγραφές. Ακόμα και για τον διάσημο Σάμιο Θεόδωρο παραδίδεται από τον Πλίνιο (Nat. Hist. 34, 83) ότι κατασκεύασε ο ίδιος τον ανδριάντα του.¹¹⁵²

Η ιδιαίτερη σχέση των Κρητών καλλιτεχνών (κυρίως αρχιτεκτόνων) με τον Απόλλωνα διαφαίνεται στον μύθο του Δαιδάλου: στον Απόλλωνα αφιέρωσε τα πτερά που κατασκεύασε μετά τη λήξη του εναέριου ταξιδιού του. Για να τιμήσει το θεό,

¹¹⁴⁸ Το όνομα *Χειρίσοφος* απαντά εκτός από την Κρήτη (βλ. Fraser-Matthews I, s.v. *Χειρίσοφος*) και στη Λακωνία τον 5^ο αι. π.Χ. (Ξενοφ. *Ανάβ.*4.6.14. Διόδ.14.19.5. βλ. Fraser-Matthews III A, s.v. *Χειρίσοφος*).

¹¹⁴⁹ *IG* V2, 83. Jost 1985, 148.

¹¹⁵⁰ Vollkommer 2001, λ. Cheirisophos (I).

¹¹⁵¹ *RE*, s.v. Chersiphron. Fraser-Matthews IIIA, ό.π.

¹¹⁵² Förtsch 2001, 82.

ανήγειρε στην Κύμη ναό, στις θύρες του οποίου αναπαρέστησε τις περιπέτειές του σε χαλκό.¹¹⁵³

Συνεπώς η ανάληψη της δημιουργίας του λατρευτικού αγάλματος του Απόλλωνος στην Τεγέα από έναν Κρήτα δεν θα πρέπει να προξενεί έκπληξη. Πιθανώς η ανάθεση του έργου να γινόταν μέσω των ιερατείων του θεού. Άλλωστε δεν υπάρχει αμφιβολία πως υπήρχαν επαφές μεταξύ των δύο περιοχών: τα κοινά τοπωνύμια (Κρητέα, Γόρτυς, Γεραίστιον και Ίδα στην Αρκαδία ανταποκρίνονται στα ονόματα της Κρήτης, της Γόρτυνος, των Γεραιστιαδών και της Ίδας), οι θρύλοι σχετικά με τις αρκαδικές ιδρύσεις στην Κρήτη (*Πανσ.* 8.53.4) και η βεβαιωμένη γλωσσική συγγένεια μεταξύ της Αρκαδίας και της κεντρικής Κρήτης επιβεβαιώνουν αυτήν την άποψη.¹¹⁵⁴

Σχέσεις Κρήτης – Τεγέας πιθανώς να αντανakλά ένας τύπος αιγυπτιακής οινοχόης που έχει βρεθεί στην Κρήτη (στη Σύμη, στην Κνωσό, στο Ιδαίον Άντρον, στη Φορτέτσα), στο ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, στη Θήρα και το Λευκαντί.¹¹⁵⁵ Απ' όσο γνωρίζω, δεν έχουν διαπιστωθεί σχέσεις Τεγέας / Αρκαδίας με την Αίγυπτο. Πιθανότατα η διάδοση αυτού του προϊόντος στην Τεγέα να έγινε από Κρήτες.

¹¹⁵³ Frontisi-Ducroux 1975, 167 σημ. 78. *Bryg. Aiv.*, 6.14-30.

¹¹⁵⁴ Jost 1985, 248. Για τα τοπωνύμια, βλ. Marinatos Sp., "Die Wanderung des Zeus", *AA* 77 (1962), σσ. 907-916. Για τη συγγένεια της κρητικής διαλέκτου με την αρκαδική, βλ. Chadwick 1980. Στην παρούσα εργασία δεν θα μας απασχολήσει το ζήτημα της αρκαδικής ή κρητικής καταγωγής διαφόρων θρύλων, όπως της γέννησης του Διός. Σημασία έχει η ύπαρξη επαφών μεταξύ των δύο περιοχών.

¹¹⁵⁵ Matthäus 2000, 522-4.

9.1.γ. Δίποινος και Σκύλλις – Η γνώση της επεξεργασίας του μαρμάρου

Για τα δύο αδέρφια από την Κρήτη, που ανέπτυξαν δράση κυρίως στην Πελοπόννησο, έγινε αναφορά και στο Κεφάλαιο 8.Π.α. Σύμφωνα με τον Πλίνιο (Nat. Hist. 36.9) ήταν μαθητές του Δαιδάλου, κατά τον Πausανία (2.15,1) ήταν παιδιά του από έναν γάμο του με μια γυναίκα από τη Γόρτυνα. Ο Πλίνιος θέτει την ακμή της δημιουργίας των δύο καλλιτεχνών, οι οποίοι εργάζονταν μαζί με εξαίρεση μερικά μόνο έργα του Διποίνου στην Αμβρακία, το Άργος και τις Κλεωνές (Πλίνιος, Nat.Hist. 36,14), στην 50η Ολυμπιάδα, δηλαδή γύρω στο 580-576 π.Χ.¹¹⁵⁶

Σημαντικοί Λάκωνες καλλιτέχνες, ο Δόντας, ο Θεοκλής και ο Δορυκλείδας, θεωρούνται μαθητές του Διποίνου και του Σκύλλιδος. Σε αυτούς μαθήτευσαν πολλοί άλλοι καλλιτέχνες σε όλη την Ελλάδα. Σε αυτούς αντικατοπτρίζεται όχι μόνο η συνειδητοποίηση της ηγετικής θέσης της Κρήτης στην πρώιμη ελληνική πλαστική, αλλά και η προσπάθεια της Σπάρτης να πλησιάσει τη δική της τέχνη όσο το δυνατόν πιο κοντά στους επιφανείς «ευρετές» της μνημειώδους πλαστικής.¹¹⁵⁷

Οι λογοτεχνικές πηγές που αναφέρονται σε αυτούς είναι λίγες (Πλίνιος και Pausανίας) και καμία δεν προέρχεται πριν από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο. Δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε σε ποιες παραδόσεις αναφέρονται, μπορούμε όμως να παρατηρήσουμε ότι σε ορισμένα σημεία συμφωνούν, σε άλλα αλληλοσυμπληρώνονται, ενώ διαφέρουν σε ένα σημαντικό ερώτημα: στο υλικό που χρησιμοποιούσαν για τα έργα τους.

Σύμφωνα με τον Πλίνιο ήταν οι πρώτοι που έγιναν διάσημοι στην τέχνη της επεξεργασίας του μαρμάρου (Nat.Hist. 36.9: „*marmore sculpendo primi omnium inclaruent Dipoenus et Scyllis*“) και όπως οι πρώτοι καλλιτέχνες από τη Χίο, χρησιμοποίησαν τον λυχνίτη της Πάρου. Οι σωζόμενες πληροφορίες για τα έργα τους παραπέμπουν ωστόσο σε άλλα υλικά, όπως έβενο, ελεφαντόδοντο και σφυρήλατο μέταλλο, με αποτέλεσμα να αμφισβητείται η πληροφορία του Πλινίου.¹¹⁵⁸

Ωστόσο στη Γόρτυνα (την πόλη καταγωγής της μητέρας του Διποίνου και του Σκύλλιδος, σύμφωνα με τον Pausανία) και στον κοντινό της Πρινιά έχουν βρεθεί τα μέχρι στιγμής πρωιμότερα μαρμάρινα αντικείμενα της ιστορικής εποχής στην Κρήτη, οι μαρμάρινοι λύχνοι (τέλη 7^{ου} αι. ως μέσα 6^{ου} αι. π.Χ.).¹¹⁵⁹ Το μάρμαρο του λύχνου από τον Πρινιά (Μουσείο Ηρακλείου αρ. 3239), ο οποίος διακοσμείται με μια κατ’

¹¹⁵⁶ Hermary 2001, 184-5.

¹¹⁵⁷ Förtsch 2001, 82-3.

¹¹⁵⁸ Hermary 2001, ό.π.

ενώπιον γυναικεία κεφαλή δαιδαλικής τεχνοτροπίας¹¹⁶⁰ (εικ. 177), θεωρείται πια πως είναι παριανό.¹¹⁶¹ Από παριανό μάρμαρο είναι και οι δαιδαλικοί λύχνοι που βρέθηκαν προσφάτως από τον καθηγητή κ. Νικ. Σταμπολίδη στην Ελεύθερνα..¹¹⁶² Αδιευκρίνιστης προέλευσης παραμένει ακόμα το τεφροκύανο, συμπαγές και αδιαφανές μάρμαρο της λεκάνης από την αρχαϊκή οικία Α του Ονυθέ Γουλεδιανών, η οποία διακοσμείται με προτομή λέοντος.¹¹⁶³

Σύμφωνα με τον Torelli, το χωρίο του Πλινίου (*Nat.Hist.* 36,9) σχετικά με την προέλευση της ονομασίας του λυχνίτη από τους λύχνους των υπόγειων στοών, δεν αποτελεί παρά μια παρετυμολογία, αφού η εξόρυξη αυτού του τύπου μαρμάρου γινόταν σε υπαίθρια λατομεία και όχι σε υπόγεια.¹¹⁶⁴ Γι' αυτό εξηγεί το όνομα του λυχνίτη από τους μαρμάρινους λύχνους με τις ανάγλυφες γυναικείες προτομές δαιδαλικής τεχνοτροπίας, οι οποίες έχουν καταβολές στις γυναικείες προτομές των ακροκεράμων του Θέρμου και της Καλυδώνας.¹¹⁶⁵

Ο J. Boardman έχει αποδώσει τη ζώνη που φορούν οι πρώτοι μαρμάρινοι νησιωτικοί κούροι σε καθαρά κρητική καταγωγή (αν και δεν έχουν βρεθεί λίθινοι κούροι στην Κρήτη).¹¹⁶⁶ Για παράδειγμα, οι μαρμάρινοι κούροι Κ6 (Μουσείο Δήλου Α 334) και Κ7 (Μουσείο Δήλου Α 333), οι οποίοι έχουν αποδοθεί σε ναξιακό εργαστήριο και χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.,¹¹⁶⁷ έχουν κοινό στοιχείο την ανάγλυφη ζώνη, ένα τυπολογικό χαρακτηριστικό που συναντάται μόνο στους φυσικού και υπερφυσικού μεγέθους ναξιακούς κούρους και στα κρητικά

¹¹⁵⁹ Kokkorou-Alewrass 2000, 143 με σημ. 4 και 5.

¹¹⁶⁰ Davaras 1972, 56 αρ. 30 εικ. 46. Τον εντάσσει στην υστεροδαιδαλική τεχνοτροπία.

¹¹⁶¹ Αρχικά ο J.D. Beazley, "A Marble Lamp", *JHS* 60 (1940), κυρίως 37κεξ. είχε υποθέσει την καταγωγή των λύχνων αυτών από την Πάρο. Ο Floren 1987, 159 τους είχε εντάξει στην ναξιακή παραγωγή, προσφάτως όμως η Kokkorou-Alewrass 1995, 62 και σημ. 175 επανέρχεται στην άποψη του Beazley.

¹¹⁶² Η Kokkorou-Alewrass 1995, 62 σημ. 175 εσφαλμένα αναφέρει τη Γόρτυνα.

¹¹⁶³ Kokkorou-Alewrass 1995, 62 σημ. 175. Η λεκάνη βρέθηκε σε δωμάτιο της οικίας Α, η οποία σύμφωνα με την κεραμική χρησιμοποιήθηκε κατά το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ. και στις αρχές του 6^{ου} αι., βλ. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή Ονυθέ Γουλεδιανών Ρεθύμνης», *ΠΑΕ* 1955, 300-301, πίν. 113β.

¹¹⁶⁴ Torelli 1977, 311. Το κατώτερο χρονολογικό όριο για την έναρξη της λειτουργίας του υπογείου λατομείου των Νυμφών στο Μαράθι Πάρου παρέχεται από το ανάγλυφο με την επιγραφή *IG XII.5*, 245, η οποία χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. ή πριν, βλ. Κορρές Μ., «Υπόγεια Λατομεία της Πάρου», στο Σκιλάρντι-Κατσωνοπούλου 2000, 72. Στο υπόγειο λατομείο του Πανός, επίσης στο Μαράθι, η πρώτη φάση λειτουργίας πιθανώς να ανάγεται στην κλασική περίοδο, βλ. Λειβαδάρος Ρ. - Τσάιμου Κ., «Νέα στοιχεία για την υπόγεια εκμετάλλευση του λυχνίτη στην Πάρο», στο Σκιλάρντι-Κατσωνοπούλου 2000, 87.

¹¹⁶⁵ Torelli 1977, ό.π.

¹¹⁶⁶ Boardman 1982, 30-31.

¹¹⁶⁷ Η αρίθμηση των κούρων γίνεται βάσει του καταλόγου της Kokkorou-Alewrass 1995, 68, πίν. 11 και 14. Ο Boardman 1982, εικ. 59 χρονολογεί το Κ7 περ. στο 580 π.Χ.

ειδώλια κούρων του 7^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁶⁸ Το στοιχείο αυτό αποτελεί ίσως μια ένδειξη ότι ικανοί Κρήτες καλλιτέχνες είχαν εργαστεί στα πρώιμα νησιωτικά λατομεία και εργαστήρια, αφού αυτοί είχαν την παράδοση στην πλαστική, στα εργαλεία και τις σχέσεις με την Αίγυπτο αλλά έλλειψη σε μάρμαρο.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁸ Kokkorou-Alewrass 1995, 68, 69 σημ. 227. Ζώνη έφερε και ο μαρμάρινος κολοσσός των Ναζίων επίσης στη Δήλο, που χρονολογείται από τον Boardman 1982, εικ. 60 γύρω στο 580-570 π.Χ. Για κρητικά ειδώλια κούρων με ζώνη, βλ. *Dädalische Kunst* 1970, 48ff, Κ Β 6, πίν. 16 a, b. Rizza-Scrinari 1968, 230κεξ., εικ. 314-315. Λεμπέση 1981, 22, πίν. 3γ.

¹¹⁶⁹ Boardman 1982, 31.

9.1.δ. Χερσίφρων και Μεταγένης

Η παρουσία των αρχιτεκτόνων από την Κνωσό στα «μεγάλα έργα» της εποχής εκείνης δικαιολογείται από τα αρχαιολογικά δεδομένα για την περιοχή της Κνωσού. Σύμφωνα με την ακολουθία της κεραμικής, η Κνωσός εμφανίζει πλήρη εγκατάλειψη το διάστημα μεταξύ του 600-525 π.Χ.¹¹⁷⁰ Είναι ακριβώς η εποχή της δράσης του Χερσίφρονος και του γιου του Μεταγένη. Η απουσία υλικών καταλοίπων του 6^{ου} αι. από την Κνωσό απαιτεί κάποια εξήγηση. Ο Huxley¹¹⁷¹ την απέδωσε στην εξάντληση της πόλης από έναν συνδυασμό αιτίων. Ο ανταγωνισμός με τη Λύττο (πολύ περισσότερο αν η Λύττος δεχόταν βοήθεια από τη σύμμαχό της Σπάρτη) θα είχε εξασθενήσει τις δυνάμεις της Κνωσού. Αλλά μόνο ο στρατιωτικός παράγοντας δεν επαρκεί. Ένας λοιμός που θα ακολούθησε την ήττα είναι πιθανός –ας θυμηθούμε τον Κρητικό (μερικοί λένε πως ήταν από την Κνωσό) Επιμενίδα, ο οποίος θεωρείται πως εξάγνισε την Αθήνα και πως συνέθεσε επίσης *Καθαρμούς*. Διαρκείς κακές σοδειές ίσως να έπληξαν επίσης την Κνωσό. Συνεπώς ένας πόλεμος σε συνδυασμό με λοιμό και υποσιτισμό ίσως να κατέστρεψαν την Κνωσό γύρω στα 600 π.Χ.

Αυτή η οικονομική κατάρρευση πρέπει να οδήγησε πολλούς ικανούς Κρήτες να αναζητήσουν εργασία σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου.¹¹⁷² Ίσως αυτοί να ήταν οι λόγοι που οδήγησαν τους δύο Κνωσίους, τον Χερσίφρονα και τον γιο του Μεταγένη, στο Αρτεμίσιο της Εφέσου. Αυτός ο λόγος όμως δεν εξηγεί γιατί επελέγησαν αυτοί και όχι κάποιοι άλλοι στη θέση τους. Ο Erickson τους χαρακτηρίζει *émigré*, όπως τον Εργοτέλη και τον Επιμενίδα.¹¹⁷³ Για να σταδιοδρομήσει ένας *émigré* στο εξωτερικό θα πρέπει να συνοδεύεται από την απαιτούμενη φήμη. Τουλάχιστον αυτό δείχνει η ζωή συγχρόνων προσωπικοτήτων.

Ο Βιτρούβιος (Vor. X) παραδίδει έναν πιθανώς παλαιό νόμο της Εφέσου, σύμφωνα με τον οποίο για μια παρόμοια ανάθεση μεγάλου έργου, η περιουσία του αρχιτέκτονα ετίθετο ως ενέχυρο και στην περίπτωση που τα προγραμματισμένα έξοδα της κατασκευής υπερέβαιναν το όριο, αυτή κατασχόταν. Αν αυτή η πληροφορία αναφέρεται στην αρχαϊκή περίοδο, αυτό σημαίνει πως μόνο φημισμένοι,

¹¹⁷⁰ Erickson 2000, 127.

¹¹⁷¹ Huxley 1994, 128-9 με πληθώρα πηγών και επιχειρημάτων.

¹¹⁷² Ο φυσικός φιλόσοφος Διογένης ο Απολλωνιάτης (πιθανώς να καταγόταν από την Ελεύθερνα) ήταν μέτοικος στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Θέμελης 2002/2003, 13 με σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁷³ Erickson 2000, 136 και σημ. 30.

συνεπώς ευκατάστατοι αρχιτέκτονες μπορούσαν να θέσουν υποψηφιότητα για μια τέτοια παραγγελία.¹¹⁷⁴

Εξαντλητική ανάλυση των αρχαίων χωρίων που αναφέρονται στη δράση και το έργο των δύο αρχιτεκτόνων στην Έφεσο έχει γίνει από τον Svenson-Evers. Εδώ απλώς θα περιοριστούμε στην παράθεση και συζήτηση ορισμένων αποτελεσμάτων της έρευνάς του. Ενώ λοιπόν είναι βέβαιο ότι η έναρξη των εργασιών έγινε από τον Χερσίφρονα, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πότε ακριβώς ανέλαβε ο γιος του Μεταγένης. Ο Βιτρούβιος αναφέρει τον Χερσίφρονα σε σχέση με τη μεταφορά των κίωνων, αποδίδει όμως τη μεταφορά των επιστυλίων στον Μεταγένη.¹¹⁷⁵ Για στατικούς λόγους, από την άλλη μεριά, θα πρέπει κανονικά κανείς να επιδιώξει να συνδέσει τους ελεύθερα ιστάμενους κίονες όσο το δυνατόν γρηγορότερα με τα επιστύλια.¹¹⁷⁶ Κάτι τέτοιο προϋποθέτει τη χρονική σύμπτωση των εργασιών στους κίονες και στα επιστύλια. Προκύπτουν συνεπώς δύο δυνατότητες: είτε ο Μεταγένης ανέλαβε τη διεύθυνση, πριν ακόμα στηθούν μερικοί κίονες είτε ανέπτυξε τη μέθοδό του ενώ εργαζόταν ακόμα υπό τις εντολές του Χερσίφρονος, ίσως ως υπεύθυνος των εργασιών στο λατομείο. Κατά πόσον εργάστηκαν και οι δύο άνδρες μαζί στο κτήριο, δεν είναι δυνατόν πια να προσδιοριστεί. Είναι πιθανό ότι ο Μεταγένης εργάστηκε μαζί με τον πατέρα του, αφού είχε ενηλικιωθεί. Αν αυτό σήμαινε μια ιδιαίτερη επίσημη θέση και αν τα καθήκοντά του τότε διέφεραν ουσιαστικά από το έργο άλλων οικοδόμων του Αρτεμισίου, δεν γνωρίζουμε καθόλου.¹¹⁷⁷

Πιθανώς η ανέγερση του Αρτεμισίου να άρχισε μόλις μετά το 560 π.Χ. εξαιτίας της δωρεάς του Κροίσου.¹¹⁷⁸ Το επόμενο σταθερό σημείο της κατασκευής του ναού προσφέρει η ανάγλυφη σίμη, τα αρχαιότερα θραύσματα της οποίας χρονολογούνται γύρω στα 530/25 π.Χ. Τότε είχαν αποπερατωθεί οι εργασίες στους κίονες και το επιστύλιο θα είχε τουλάχιστον εν μέρει τοποθετηθεί στη θέση του. Αρχιτέκτων θα ήταν τουλάχιστον ως τότε ήδη ο Μεταγένης. Ενώ τα νεώτερα θραύσματα της σίμης επιβεβαιώνουν μια οικοδομική δραστηριότητα ως περίπου το 470/60 π.Χ., μερικά ημιτελή αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων η σπείρα Pryce

¹¹⁷⁴ Muss 1994, 91.

¹¹⁷⁵ Svenson-Evers 1996, 94.

¹¹⁷⁶ Id., 95.

¹¹⁷⁷ Id., ό.π.

¹¹⁷⁸ Id., 96-98.

B 17, επιτρέπουν να συμπεράνουμε μια προσωρινή διακοπή των εργασιών λίγο πριν ή μετά το 500 π.Χ.¹¹⁷⁹

Στη συνέχεια θα αναζητηθούν τα στοιχεία εκείνα που αποκαλύπτουν την προσωπική συμβολή των δύο Κρητών αρχιτεκτόνων στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και την επιρροή που δέχθηκαν οι ίδιοι από την αρχιτεκτονική της Κρήτης. Αρχικά επισημαίνουμε ότι κοινό σημείο του Δαιδάλου και των δύο Κνωσίων είναι οι εφευρέσεις και τα περίπλοκα οικοδομικά έργα.

i. Σχέσεις Αρτεμισίου-Κρήτης

Οι σχέσεις του Αρτεμισίου με την Κρήτη επιβεβαιώνονται σύμφωνα με τον Bammer¹¹⁸⁰ από τα ίδια τα ευρήματα του ιερού, από τα οποία άλλα βρέθηκαν σε γεωμετρικά στρώματα, άλλα είναι δαιδαλικής τεχνοτροπίας και άλλα παρουσιάζουν κρητο-φοινικική έμπνευση, όπως μια πήλινη κεφαλή, ένας αρύβαλλος από ελεφαντόδοντο με κεφαλή δαιδαλικής τεχνοτροπίας, ένα χρυσό έλασμα με ανάγλυφη παράσταση ιστάμενης γυμνής γυναίκας, μια χρυσή περόνη, μια χρυσή προτομή γρύπα (675-650 π.Χ.).

Σε δύο κεφαλές από ήλεκτρον που βρέθηκαν στο Αρτεμίσιον της γεωμετρικής εποχής είναι δυνατόν να διαπιστωθούν στενές σχέσεις με τα χάλκινα σφυρήλατα ειδώλια της Δρήρου παρά τις διαφορές που υπάρχουν στο υλικό και το σχήμα.¹¹⁸¹ Ακόμα πιο εντυπωσιακά στοιχεία για τις σχέσεις Κρήτης-Εφέσου παρέχουν τέσσερα ανάγλυφα από ελεφαντόδοντο με κατ' ενώπιον πρόσωπα, τα οποία βρέθηκαν στο γεωμετρικό/αρχαϊκό νεκροταφείο της Ελεύθερνας (Ορθή Πέτρα) και χρονολογούνται μεταξύ του 620 και του 580 π.Χ. Ένα από αυτά, το E1¹¹⁸² (εικ. 178), έχει εξαιρετική ομοιότητα με την κεφαλή 86/ K492 από την Έφεσο, η οποία βρέθηκε δίπλα στην αρχαϊκή βόρεια «λατρευτική βάση» στο ιερό της Αρτέμιδος.¹¹⁸³ (εικ. 179). Ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά, το μέγεθος και τη λειτουργία οι δύο κεφαλές είναι οι ίδιες. Με μια πρώτη ματιά θα μπορούσε κανείς να πιστέψει πως ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο, ωστόσο υπάρχουν μερικές διαφορές μεταξύ τους, οι οποίες οδήγησαν τον κ. Ν. Σταμπολίδη στην άποψη ότι το εύρημα της Εφέσου φέρει τα αρχικά

¹¹⁷⁹ Svenson Evers 1996, 98 με σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁸⁰ Bammer 1991-92, 19-26.

¹¹⁸¹ Muss 2000, 150, εικ. 69-71.

¹¹⁸² Stampolidis 1992, 141, 148. Σταμπολίδης 1994, 124 αρ. 76, πίν. XXIX α. Muss 2000, 151 εικ. 73. Σταμπολίδης 2004, 295 αρ. 397 Α.

¹¹⁸³ Muss 2000, 151, εικ. 72.

χαρακτηριστικά της λεγόμενης ιωνικής τεχνοτροπίας και θα πρέπει να χρονολογηθεί λίγο αργότερα από το κρητικό.¹¹⁸⁴

Η επιρροή της Κρήτης δεν φαίνεται όμως μόνο στη μικροτεχνία,¹¹⁸⁵ αλλά και γενικά στην αρχιτεκτονική της Ιωνίας, κατ' αρχάς με την τρέχουσα εικονιστική ζωφόρο στο επιστύλιο και με τις έλικες ως ακρωτήρια στέγης.¹¹⁸⁶ Συγκεκριμένα στο Αρτεμίσιον, ο περίπτερος του 8^{ου} αι. από τυπολογικής απόψεως αποτελεί τη σύνθεση ενός πτερού με έναν ναό που έχει εστία (Herdtempel).¹¹⁸⁷ Ο σηκός έχει στο εσωτερικό του μια τετράγωνη βάση, η οποία συμφωνεί ως προς τη θέση και τη μορφή με τους ναούς με εστία από την Κρήτη, όπως στη Δρήρο [A12] και τον Πριλιά [A11]. Αν στο Αρτεμίσιον πρόκειται πράγματι για εστία –αν το δούμε από λειτουργικής απόψεως–, είναι ένα άλλο ζήτημα.¹¹⁸⁸

Γενικά έχει επικρατήσει η υπόθεση ότι Κρήτες καλλιτέχνες μετέβησαν στην Έφεσο και δημιούργησαν μαζί με ντόπιους καλλιτέχνες αντικείμενα μικροτεχνίας, συνεπώς η πορεία του καλλιτεχνικού ρεύματος κατευθυνόταν από την Κρήτη προς την Έφεσο, όπως προκύπτει και από την μετάβαση των Κνωσίων αρχιτεκτόνων Χερσίφρονος και Μεταγένους στην Έφεσο για την κατασκευή του αρχαϊκού ναού της Αρτέμιδος.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁴ Stampolidis 1992, 146, 148-9.

¹¹⁸⁵ Πβ. και το άρθρο της Λεμπέση 1999.

¹¹⁸⁶ Bammer 1996, 87.

¹¹⁸⁷ Muss 2000, 150.

¹¹⁸⁸ Bammer 1991-92, 22. Bammer 2000 (β), 72 εικ. 2, 74.

¹¹⁸⁹ Muss 2000, 152.

ii. Η συμβολή των Κνωσίων αρχιτεκτόνων στο Αρτεμίσιο

Η τεχνική της επεξεργασίας του μαρμάρου αναπτύχθηκε σε υψηλά επίπεδα δεξιοτεχνίας στο αρχαϊκό Αρτεμίσιο.¹¹⁹⁰ Τα μαρμάρινα κεραμίδια του ναού έχουν παραλληλιστεί από την A. Ohnesorg με κυκλαδικές μαρμάρινες στέγες.¹¹⁹¹ Η ταυτόχρονη ύπαρξη μαρμάρινων οροφών στην Πάρο και την Έφεσο είναι ενδιαφέρουσα, γιατί στην ίδια τη Μ. Ασία οι μαρμάρινες στέγες είναι σπάνιες. Ίσως αυτός να είναι ο πιο σημαντικός δεσμός μεταξύ της παριανής και της εφεσιακής αρχιτεκτονικής την αρχαϊκή περίοδο. Φαίνεται ωστόσο πως τα κιονόκρανα από την Πάρο και την Έφεσο είχαν συλληφθεί πολύ διαφορετικά στους αρχαϊκούς χρόνους.¹¹⁹² Επίσης η γλυπτική του αρχαϊκού Αρτεμισίου περιορίζεται στους κίονες, στις κυβικές βάσεις και στη σίμη, η οποία έχει μικρότερα ανάγλυφα. Τα ελεύθερα αγάλματα είναι σπάνια, ενώ τα γλυπτά έφεραν χρώματα.¹¹⁹³ Η απουσία ελεύθερων γλυπτών θα μπορούσε να υποδεικνύει επίσης επίδραση της κρητικής αρχιτεκτονικής γλυπτικής. Τα μνημεία της Κρήτης που εξετάσαμε χαρακτηρίζονται για την ανάγλυφη διακόσμησή τους (ζωφόροι, ορθοστάτες, ανάγλυφες πλάκες, σίμες).

Αν αποδώσουμε τη θεμελίωση του Αρτεμισίου στον Θεόδωρο τον Σάμιο, τότε –σύμφωνα με τον Bammer- όλες οι καινοτομίες που αφορούν το μαρμάρινο κτήριο, πρέπει να αποδοθούν στους δύο Κρήτες. Οι καινοτομίες αυτές περιλαμβάνουν:¹¹⁹⁴

α) την επινόηση μιας νέας μεθόδου μεταφοράς του μαρμάρου και τεχνικές για την ανύψωση του μαρμάρου.¹¹⁹⁵

β) κάθετες αύλακες για την μολυβδοχόηση των γόμφων (εικ. 180). Η τεχνική αυτή χρησιμοποιήθηκε σε όλον τον ναό του 6^{ου} αι. και ξανά στον βωμό του 4^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁹⁶

γ) την οξεία ακμή των ραβδώσεων των σπονδύλων. Οι οξείες ακμές των ραβδώσεων των σπονδύλων δεν αποτελούν αποκλειστικό χαρακτηριστικό των δωρικών κίωνων.

¹¹⁹⁰ Bammer 2000 (α), 438.

¹¹⁹¹ A. Ohnesorg, “Inselionische Marmordächer”, στο *Denkmäler antiker Architektur* 18.2, Berlin – New York 1993. Bammer 2000 (α), 439 και σημ. 13.

¹¹⁹² Bammer 2000 (α), 440.

¹¹⁹³ Id., 441.

¹¹⁹⁴ Bammer 1996, 88. Id. 2000 (α), 438.

¹¹⁹⁵ Αναλυτικά για τη μέθοδο που επινόησαν στον Ορλάνδο 1994², 95 και στον Svenson-Evers 1996, 88-92 (T7). Την πληροφορία παραδίδει ο Βιτρούβιος X 2, 11-14.

¹¹⁹⁶ Bammer 1996, 88 εικ. 113. Id. 2000 (α), 440 εικ. 6.

Τον 6^ο αι. π.Χ. οι ραβδώσεις δουλεύονταν σχεδόν παντού με οξείες ακμές και επιπλέον ήταν αρκετά αβαθείς.¹¹⁹⁷

δ) την επεξεργασία της εξωτερικής επιφάνειας του μαρμάρου με *περιτένεια* και λεπτό δούλεμα με βελόνι. Στον ναό του Κροίσου η τεχνική αυτή είχε γενική χρήση. Στην εικ. 181 απεικονίζεται ένα παράδειγμα από τον Ναϊσκο της εποχής του Κροίσου.¹¹⁹⁸ Οφείλω να παρατηρήσω ότι τέτοια δείγματα έχουν εντοπιστεί στην εξωτερική επιφάνεια ορθοστατών από το λεγόμενο ανάκτορο Ι της Φαιστού και σε ένα-δύο δείγματα από την Αγία Τριάδα¹¹⁹⁹ (εικ. 182). Οι λίθοι από την Φαιστό έχουν περιτένεια ακανόνιστου πλάτους και θέσης και αποτελούν το παλαιότερο και μοναδικό μέχρι τώρα φαινόμενο στην Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού (χρονολογούνται στον 17^ο αι. π.Χ.). Τα «ανάκτορα» της Φαιστού έχουν πολλά κοινά στοιχεία με κτήρια της Ugarit στις συριακές ακτές βορείως της περιοχής που θεωρείται ότι είναι οι κύριες Φοινικικές πόλεις, αλλά εκεί υπάρχει παρόμοια επεξεργασία των λίθων μόνο τον 13^ο αι. π.Χ.¹²⁰⁰

Ο Boardman εξετάζει ανά περιοχή (Ελλάδα, Κύπρο, Φοινίκη, Συρία και Μεσοποταμία, Urartu και Φρυγία, Λυδία, Ιωνία) την εμφάνιση της περιτένειας (drafted margin). Δεν συμφωνεί με την απόδοση της τεχνικής αυτής στους Φοίνικες, οι οποίοι εμφανίζουν εξαιρετικές ικανότητες σε άλλα μέσα, όχι όμως στην επεξεργασία του λίθου. Πιθανώς η Συρία και η Κύπρος να ήταν οι πιο σημαντικοί μεσάζοντες για τέτοιες τεχνικές παρά η Φοινίκη, καταλήγει ο Boardman.¹²⁰¹ Η λίθινη τοιχοποιία στον κόσμο της ανατολικής Ελλάδας του ύστερου 7^{ου} και του πρώιμου 6^{ου} αιώνα δεν έχει περιτένεια. Η πραγματικά καλύτερη περιτένεια, που μπορεί να συγκριθεί με εκείνη των Σάρδεων, βρίσκεται στον ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο. Ίσως είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι αυτή η τοιχοποιία να ήταν σε κάποιο βαθμό προϊόν της Λυδικής πατρωνίας, του Κροίσου και των τεχνιτών του.¹²⁰² Δεν χρειάζεται υποχρεωτικά να προέρχεται από καμία άλλη πηγή, αν και η περιτένεια φαίνεται πιθανόν να αποτελεί πρωτότυπη ελληνική επινόηση.¹²⁰³

¹¹⁹⁷ Müller-Wiener 1995, 133. Πβ. αρχαϊκά παραδείγματα από την Πάρο, τη Νάξο, τη Σάμο, τη Ναύκρατη.

¹¹⁹⁸ Bammer 1996, 88 εικ. 114. Id. 2000 (α), 440 εικ. 5a-b.

¹¹⁹⁹ Fiandra 1997, 56 και σημ. 8-9, 57 εικ. 8-9.

¹²⁰⁰ Boardman 2000, 23, 26.

¹²⁰¹ Id., 29.

¹²⁰² Πβ., Ratté 1993.

¹²⁰³ Boardman 2000, 35.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν παραδείγματα από την Κρήτη της περιόδου που εξετάζουμε με τέτοια επεξεργασία του λίθου. Το διμερές κτήριο στην Άπτερα, που έχει περιτένεια (εικ. 183), έχει χρονολογηθεί από τον Dregur με επιφύλαξη στη μετάβαση από τον 5^ο στον 4^ο αι. π.Χ. Στο κτήριο ωστόσο επικρατεί αναμφίβολα ένας παλαιός χαρακτήρας, με την αυστηρή διαμόρφωση των δύο θυρών, με τον ιδιαίτερο τρόπο της θεμελίωσης και ιδίως με τη μορφή και το μέγεθος των κενών που άφησαν οι πελεκίνοι και τα βοθρία.¹²⁰⁴ Ίσως μια επανεξέταση του κτηρίου να καταφέρει να διακρίνει με σαφήνεια αν υπάρχουν διάφορες φάσεις κατασκευής του, ώστε να διαλευκανθεί αν η περιτένεια του αρχαϊκού Αρτεμισίου αποτελεί τεχνική των Κρητών αρχιτεκτόνων την οποία είχαν διδαχθεί στην πατρίδα τους. Περιτένεια εμφανίζει και το πρόπυλο της Ελεύθερας (4^{ου} αι. π.Χ.)¹²⁰⁵

Σε αυτά τα χαρακτηριστικά προσθέτω:

ε) την κλίση του μετώπου των ελίκων που συναντάται για πρώτη φορά στο Αρτεμίσιον της Εφέσου. Το υπερβολικό ύψος των κίωνων δεν θα επέτρεπε να προβληθεί το κόσμημα των ελίκων, αν η πρόσοψή τους δεν έκλινε προς τη μεριά του θεατή, ώστε να θεώνται καλύτερα.¹²⁰⁶ Γι' αυτό όλοι οι δίπτεροι ναοί, των οποίων σώζονται κιονόκρανα, εμφανίζουν αυτή την μορφολογική λεπτομέρεια, η οποία έχει σχέση με το μεγάλο ύψος των κίωνων.¹²⁰⁷ Αυτή η επινόηση δεν είναι πρωτοφανής όμως για την αρχαϊκή περίοδο, αφού κάτι ανάλογο έχει παρατηρηθεί και στα γλυπτά του αετώματος του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα.¹²⁰⁸

Μολονότι μέχρι τώρα έχουν παρατηρηθεί πολλές επαφές της Κρήτης με τη Σάμο, στην τελευταία δεν έχουν βρεθεί κιονόκρανα με άβακα, ούτε σε άλλες περιοχές με πρόμα κιονόκρανα, όπως τη Θέρμη, την Καβάλα, τον Μυούντα, το Διδυμαίο, την Αλικαρνασσό, τον ναό της Αθηνάς στη Μίλητο.¹²⁰⁹ Κιονόκρανα με άβακα δημιουργούνται στην Ιωνία για πρώτη φορά στο Αρτεμίσιο της Εφέσου (εικ. 184)

¹²⁰⁴ Dregur 1951, 103, 104, πίν. 71.2.

¹²⁰⁵ Καλπαξής 1991/93, 258-259. Καλπαξής 2004, 109.

¹²⁰⁶ Kirchhoff 1988, 77 αρ. 49, 80.

¹²⁰⁷ Id., 80.

¹²⁰⁸ Id., 81. Για την κλίση των γλυπτών του ναού της Κέρκυρας, βλ. Rodenwaldt 1939, 34, 52, 71, 107ff, εικ. 53, 66.

¹²⁰⁹ Bammer 1972, 445-6. Συνοπτικοί οι πίνακες του Kirchhoff 1988, πίν. 1 και 2 για τους τύπους των ιωνικών κιονοκράνων.

περίπου γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. ή λίγο μετά και όπως δείχνει η μετέπειτα εξέλιξη, έγιναν η μορφή του μέλλοντος.¹²¹⁰

Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι τα μόνα καλά σωζόμενα αρχαϊκά κιονόκρανα από την Κρήτη με ιωνικές καταβολές, τα κιονόκρανα των Αρκάδων **B1** και της Φαιστού **B2**, φέρουν άβακα. Ιωνικά κιονόκρανα με άβακα απεικονίζονται εγγάρακτα και σε έναν κυβόλιθο από τη Δρήρο, ο οποίος χρονολογήθηκε στο β' ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ. λόγω της αναλογιών που αυτά εμφανίζουν με τα βάθρα των αετών στο ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό¹²¹¹ (εικ. 185). Δεν αποκλείεται ο σχεδιασμός των κιονοκράνων του Αρτεμισίου να οφείλεται στους Κρήτες αρχιτέκτονες, αφού δεν συναντάμε ακριβή παράλληλά τους ούτε και στην ίδια την Έφεσο.¹²¹²

Δεν θα είναι η πρώτη φορά άλλωστε που αρχιτέκτονες θα ασχολούνταν με έργα γλυπτικής. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα καλλιτεχνών που ήταν ταυτόχρονα αρχιτέκτονες και γλύπτες. Τον 6^ο αι. π.Χ. έχουμε στοιχεία για τον Βούπαλο (*Πανσ.*4.30.6), τον Ροίκο (*Ηροδ.*3.60, *Πανσ.*10.38.3), τον Θεόδωρο (*Βιτρ.* 7.pr.12, Πλάτ. *Ίων* 533b, *Διόδ.Σικ.* 1.98.5-9), και ίσως τον Βαθυκλή (*Πανσ.*3.18.9-19.2). Αυτός ο μάλλον παράδοξος συνδυασμός δεξιοτήτων απαντά και στον 4^ο αι. π.Χ. για τον Πυθεό (*Βιτρ.*7 pr.12, Πλίνιος *NH* 36.31), τον Σάτυρο (*Βιτρ.*7 pr.12.), τον Σκόπα (*Πανσ.*8.45.5). Αφού ο προφανής κοινός παράγοντας είναι η δεξιοτεχνία στην κατεργασία και διαμόρφωση του λίθου, αυτό υποδηλώνει ότι οι αρχιτέκτονες ίσως να επεξεργάζονταν τον λίθο.¹²¹³

Η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε για τις αρχαϊκές βάσεις των κίωνων είναι ενδιαφέρουσα, καθώς ο πολυγωνικός στυλοβάτης και η πλίνθος έχουν κατασκευαστεί από ένα κομμάτι μαρμάρου, ώστε να αποφευχθούν οι σύνδεσμοι σε μια περιοχή που υπέφερε από την υγρασία (εικ. 186).¹²¹⁴ Η τεχνική αυτή αποτελεί κατά τη γνώμη μου επινόηση των Κρητών αρχιτεκτόνων, παρόμοια με εκείνη που παρατηρήθηκε σε κτίσμα του ΒΑ τομέα της βόρειας πλευράς της Πατέλας του Πρινιά,¹²¹⁵ το οποίο

¹²¹⁰ Alzinger 1972-75, 172 εικ. 5. Για τον άβακα των κιονοκράνων του Αρτεμισίου, βλ. Kirchhoff 1988, 76 αρ. 48, 77 αρ. 49, 81-82, 274.

¹²¹¹ Van Effenterre 1961, 553-556, εικ. 4: οι διαστάσεις του κυβόλιθου είναι 0,67×0,275×0,24μ.

¹²¹² Στην Έφεσο έχουν βρεθεί και άλλα αρχαϊκά κιονόκρανα, δεν προέρχονται όμως όλα από το Αρτεμίσιον, βλ. Alzinger 1972-75, 172, 174, 178.

¹²¹³ Coulton 1977, 23 σημ. 51. Ο Svenson-Evers 1996, 517-520, υποστηρίζει πως το πρότυπο του αρχιτέκτονα-γλύπτη στην αρχαία Ελλάδα δεν έχει ιστορικά ερείσματα. Αντιθέτως, ανταποκρίνεται κατά τη γνώμη του περισσότερο στον *uomo universale* της Αναγέννησης, όπως ο Brunelleschi, ο Michelangelo ή ο Bernini.

¹²¹⁴ Bammer 1966-67, στ. 41, εικ. 17. Id. 2000 (α), 439, 441 εικ. 8.

¹²¹⁵ Rizza 1991, 333 εικ. 2/1, 334, 335, 337 εικ.6.

χρονολογείται στα έτη μεταξύ της ΠΓ, Γ και ανατολίζουσας περιόδου. Εκεί μια βάση είχε λαξευτεί από τον ίδιο τον βράχο πάνω στον οποίον εδραζόταν.

Επιρροές από την Κρήτη νομίζω πως απηχούν και οι τετράγωνες πλίνθοι πάνω στις οποίες πατούν οι κίονες. Τετράγωνες βάσεις χρησιμοποιούνταν ήδη στη μινωική εποχή, αλλά και στον ναό Α του Πρινιά, στην Τύλισο, τη Δρήρο και στο τετράγωνο κτήριο στον Άγιο Γεώργιο της Φαιστού (στην περίπτωση που αποδειχθεί με βεβαιότητα ότι δεν είναι ελληνιστικό). Ακόμα και οι υποδοχές των κίωνων στο Πύθιον της Γόρτυνας δίνουν την εντύπωση τετράγωνης πλίνθου πάνω στην οποία εδράζεται ο κίων.

Στους τοίχους του σηκού του αρχαϊκού Αρτεμισίου εφαρμόστηκε το έμπλεκτον σύστημα δόμησης, σύμφωνα με το οποίο είχαν χρησιμοποιηθεί με πολλή προσοχή λαξευμένες μαρμάρινες λιθόπλινθοι στην εξωτερική παρειά, οι οποίες συνδέονταν με πελεκίνους, ενώ στο εσωτερικό είχε χρησιμοποιηθεί ευτελέστερο υλικό,¹²¹⁶ (εικ. 187). Νομίζω ότι και το έμπλεκτον θα μπορούσε να αποτελεί χαρακτηριστικό της κρητικής αρχιτεκτονικής, αν και το μόνο σωζόμενο παράδειγμα χρονολογείται στη ΜΜ περίοδο και προέρχεται από τον δυτικό τοίχο του λεγομένου ανακτόρου της Κνωσού¹²¹⁷ (εικ. 188). Δεν είναι απίθανο τα ερείπια της προϊστορικής Κνωσού να ήταν ακόμα ορατά την εποχή που ζούσαν οι δύο Κνώσιοι αρχιτέκτονες.¹²¹⁸ Δυστυχώς, απ' όσο γνωρίζω, δεν έχουν βρεθεί ή καταγραφεί παρόμοιες κατασκευές από την Κρήτη της ιστορικής περιόδου, που να επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή.¹²¹⁹

¹²¹⁶ Bammer 2000 (α), 439-440, 441 εικ. 9.

¹²¹⁷ Ορλάνδος 1994², 179 εικ. 134. Durm 1910, 59 εικ. 36.

¹²¹⁸ Ο Thomas 1998 πραγματεύεται κτήρια της πρώιμης ιστορικής εποχής (τα οποία θεωρούνται ναοί και ιερά) από την Κνωσό, τη Φαιστό, την Αγ. Τριάδα, τις Μυκίνες, την Τίρυνθα, την Ακρόπολη των Αθηνών και τις Θήβες, τα οποία φαίνεται πως είχαν ενσωματωθεί ενσυνείδητα σε μινωικές και μυκηναϊκές εγκαταστάσεις («ανάκτορα») πιθανόν ήδη από τη γεωμετρική περίοδο. Το ζήτημα της συνέχειας της λατρείας από τους προϊστορικούς χρόνους ως τους ύστερους ελληνικούς απαιτεί περαιτέρω διασάφηση, δεν αποκλείεται τα ήδη υπάρχοντα ερείπια να προσέφεραν άφθονο δομικό υλικό.

¹²¹⁹ Ο P. Braconi, “Emplecton”, *AION ArchStAnt* N.S. n.8 (2001), 105-118 αναλύει τη διαφορά κατασκευής του εμπλέκτου στους Έλληνες και τους Ρωμαίους (σελ. 112-115), γι' αυτό περιορίζεται σε παραδείγματα από την κλασική ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες.

Ιδιαίτερη σημασία στη μελέτη του Αρτεμισίου της Εφέσου έχουν οι αναλογίες βάσει των οποίων σχεδιάστηκε. Ο Schaber¹²²⁰ μελέτησε την κάτοψη του αρχαϊκού ναού και κατέγραψε τις ακόλουθες μετρήσεις, από τις οποίες επελέγησαν εκείνες που αντιστοιχούν σε πήχεις, επειδή αυτή η μονάδα μέτρησης δίνει ακέραιους αριθμούς (1 πήχυς = 0,5236μ.).

	<i>Βασιλικοί πήχεις</i>	<i>Πήχεις</i>	<i>Πόδες</i>
Δυτικός τοίχος	1	4	6
Αξονικό πλάτος του σηκού ή απόσταση από το κέντρο της λατρευτικής βάσης ως τον εγκάρσιο άξονα σε πόδες = μισός πρόναος	11	44	66
Μήκος προνάου	22	88	132
Μήκος σηκού	33	132	198
Μήκος πτερού	(49,5)	198	297
Ναός + Βωμός	(74,25)	297	(445,5)

Τα μεγέθη του ναού που σχεδίασαν οι Κρήτες αρχιτέκτονες παρουσιάζονται σαν μια διασταύρωση αριθμητικής προόδου με γεωμετρική:

44 88 132 198 297

Στην αριθμητική πρόοδο 44, 88, 132 η αύξηση περιλαμβάνει κάθε φορά το 44. Όμως στη γεωμετρική πρόοδο 88, 132, 198, 297 κάθε μέγεθος προκύπτει από τον πολλαπλασιασμό του προηγούμενου με το 1,5. Αυτό το «επί 1,5» αντιστοιχεί στη σχέση 3 : 2, το αριθμητικό μέσο μεταξύ του 2 και του 1. Αυτό σημαίνει πως ο αριθμός των ποδών του μήκους του σηκού προσδιόριζε τον αριθμό των πήχων του μήκους του σηκού, το μέγεθος του σηκού σε πόδες προσδιόριζε την περίσταση σε πήχεις, και η περίσταση σε πόδες προσδιόριζε το μήκος του ναού και του βωμού, συνεπώς υπήρχε η εξής σχέση: πόδες : πήχεις = 3 : 2.

¹²²⁰ Schaber 1982, 89 για τις μονάδες μέτρησης του αρχαϊκού Αρτεμισίου (ναού του Κροίσου), 117-119 για την ερμηνεία των αναλογιών.

Ο χιασμός των δύο προόδων έχει ως αποτέλεσμα τα δύο τελευταία μέλη της αριθμητικής προόδου ή τα πρώτα μέλη της γεωμετρικής προόδου να προσδιορίζουν τον πρόναο και τον σηκό, καθώς και τις διαστάσεις των ακολούθων μελών. Συνεπώς το αρχαϊκό Αρτεμίσιο (ναός του Κροίσου) έχει αυστηρές αναλογίες, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν πρόναο, σηκό και περίσταση σε μια οργανική ενότητα.

9.Π. Μαθητεία-Μόρφωση

Οι απόψεις για την κοινωνική θέση και τη μόρφωση των αρχαίων ελλήνων αρχιτεκτόνων επικεντρώνονται σε γενικές γραμμές σε δύο θεωρίες, για τις οποίες υπάρχουν κάποια στοιχεία. Οι μελετητές που υποστηρίζουν ότι οι αρχιτέκτονες ήταν ουσιαστικά πρωτομάστορες υποθέτουν πως εκπαιδεύονταν υπό ένα είδος μαθητείας στο παραδοσιακό κτίσιμο και αναδεικνύονταν από τις τάξεις των κτιστών. Η άποψη αυτή βασίζεται στον συμβατική φύση της ελληνικής αρχιτεκτονικής, η οποία υποδηλώνει έναν παραδοσιακό σχεδιασμό, και ενισχύεται από τα ημερομίσθια των αρχιτεκτόνων (1-2 δραχμές ημερησίως), τα οποία υπερείχαν ελάχιστα από εκείνα των εξειδικευμένων τεχνιτών, καθώς και από την εξαιρετική σπανιότητα υπογραφών αρχιτεκτόνων σε αντίθεση με τις υπογραφές των γλυπτών.

Η δεύτερη άποψη, την οποία υιοθετεί ο Coulton,¹²²¹ πρεσβεύει ότι οι αρχιτέκτονες διέφεραν από τους κτίστες, ότι ήταν μορφωμένοι, εκπαιδευμένοι από αυτά που είχαν διαβάσει, από τα πρακτικά ενδιαφέροντά τους και την εμπειρία τους. Στην παρούσα εργασία θα υποστηριχτεί η πρώτη άποψη, η οποία βασίζεται σε ιδέες της Burford¹²²² και θα ενισχυθεί από το εθνογραφικό παράλληλο των κτιστών της Πελοποννήσου και ιδίως των Λαγκαδινών μαστόρων.

9.Π.α. Μετακινήσεις αρχιτεκτόνων

Υπάρχουν άφθονες γραπτές μαρτυρίες για τη μετακίνηση γλυπτών και αρχιτεκτόνων από το ένα άκρο του ελληνικού κόσμου στο άλλο και πέρα από αυτόν κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας:¹²²³ ο Θεόδωρος ο Σάμιος στη Σπάρτη (Παυσ.3.12.10), ο Βαθυκλής από τη Μαγνησία στη Σπάρτη (Παυσ. 3.18.9-κυρίως γλύπτης), οι Κνώσιοι Χερσίφρων και Μεταγένης στην Έφεσο (Βιτρ.7.pr. 16), ο Μεγαρεύς Ευπαλίνος στη Σάμο (Ηρόδ.3.60.3), ο Αθηναίος(;) Ικτίνος στις Βάσσειες (Παυσ. 8.41.5, 9), ο Μιλήσιος Ιππόδαμος στον Πειραιά και τους Θουρίους (Αριστ. Πολ., 1267b22. μάλλον πολεοδόμος παρά αρχιτέκτων), ο Θεόδωρος από τη Φώκαια (ή Φωκίδα;) στους Δελφούς (Βιτρ. 7.pr. 12), ο Πάριος Σκόπας στην Τεγέα (Παυσ.8.45.9), ο Πάριος(;) Σάτυρος στην Αλικαρνασσό (Βιτρ. 7.pr. 12), ο Καλλίας από την Άραδο στη Ρόδο (Βιτρ.10.16.3), και αρκετοί αρχιτέκτονες της ελληνιστικής εποχής που εργάζονταν υπό βασιλική προστασία.

¹²²¹ Coulton 1977, 23κεξ.

¹²²² Burford 1965. Ο Coulton 1977 δεν παραπέμπει καθόλου στο άρθρο της.

¹²²³ Burford 1965, 32. Coulton 1977 σημ. 74. Για μετακινήσεις κεραμικών, βλ. Μ. Τιβέριος, *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 617-619. Id., *Εγνατία* 1 (1990), 34 και σημ. 15-16.

Ο Coulton υποστηρίζει ότι οι αρχιτέκτονες φαίνεται να ταξίδευαν λιγότερο από τους γλύπτες, ίσως γιατί η γνώση των τοπικών υλικών ήταν πιο σημαντική. Σύμφωνα με τους οικοδομικούς λογαριασμούς των Δελφών, της Δήλου και της Επιδαύρου είναι εμφανές πως εκεί συγκεντρώνονταν γλύπτες, οικοδόμοι, ζωγράφοι, ξυλουργοί από πολλά μέρη της Ελλάδος.

Για να αναλάβει κανείς την περάτωση ενός έργου όπως το Αρτεμίσιο θα πρέπει να ήταν κάτοχος όχι μόνο τεχνικών γνώσεων αλλά και της κατεργασίας του μαρμάρου. Γνωρίζουμε ότι το μάρμαρο δεν είναι ανύπαρκτο στην Κρήτη (βλ. Παράρτημα Ι) και ότι έχει συνδυαστεί με τον Δίποινο και τον Σκύλλι. Είναι απαραίτητο ωστόσο να αναζητήσουμε και αλλού τα μέρη εκείνα που θα άσκησαν επιρροή στους Κρήτες αρχιτέκτονες.

Πόλος έλξης εξειδικευμένων τεχνιτών πρέπει να αποτελούσαν τα πανελλήνια ιερά των Δελφών, της Ολυμπίας και της Δήλου την αρχαϊκή περίοδο. Φαίνεται απίθανο να απασχολούνταν στα ιερά αυτά μόνο ντόπιοι καλλιτέχνες, αφού διάφορα γλυπτά, κτήρια και αναθήματα είναι οι αδιάψευστοι μάρτυρες των διαφορετικών εργαστηρίων, υλικών και τεχνοτροπίας που χρησιμοποιήθηκαν εκεί. Στοιχεία τεχνικής, κατασκευής και αναλογιών στη μορφή και στα κιονόκρανα έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα πως οι θησαυροί των Σιφνίων, των «Μασσαλιωτών» και των «Κλαζομενίων» στους Δελφούς κατασκευάστηκαν από το ίδιο εργαστήριο και συνεπώς ανήκουν σε μια ομάδα.¹²²⁴ Ο θησαυρός των Σιφνίων αποδίδεται με βεβαιότητα σε παριανό εργαστήριο,¹²²⁵ συνεπώς το ίδιο μπορούμε να υποστηρίξουμε και για τους άλλους δύο θησαυρούς. Η ανάθεση εξηγείται από την απόσταση των παραγγελιοδοτών από την Ελλάδα και τους Δελφούς,¹²²⁶ δεν εξηγεί όμως γιατί επελέγησαν οι συγκεκριμένοι τεχνίτες και όχι κάποιοι άλλοι, από πού απέκτησαν τη φήμη τους, ώστε να αναλαμβάνουν τέτοια σημαντικά έργα κλπ.

Η μελέτη των δελφικών οικοδομημάτων από την Ε. Παρτίδα έδειξε ότι ειδικευμένοι τεχνίτες και πρωτομάστορες από τις Κυκλάδες είχαν προσληφθεί στο ιερό ως μέλη μιας ανατολικοελλαδικής συντεχνίας (Αιγαίο και μικρασιατικές ακτές), με συνέπεια οι Δελφοί να γίνουν το εφαλτήριο για την ανταλλαγή γνώσεων.¹²²⁷ Το ιερό των Δελφών πράγματι εμφανίζει την εξής ιδιαιτερότητα όσον αφορά την ελληνική αρχιτεκτονική: εκεί παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά αρκετές καινοτομίες

¹²²⁴ Gruben 1972 (a), 19-22.

¹²²⁵ Id., 28.

¹²²⁶ Gruben 2000, 98.

την αρχαϊκή περίοδο, μεταξύ των οποίων η εμφάνιση του ιωνικού ρυθμού και του μαρμάρου (π.χ. η Σφίγγα των Ναξίων, οι τέσσερις ιωνικοί θησαυροί και η πρώτη πρόσοψη δωρικού ναού από μάρμαρο, ο λεγόμενος ναός των Αλκμαιωνιδών).¹²²⁸

Η Σφίγγα των Ναξίων στους Δελφούς (περ. 570 π.Χ.), συνολικού ύψους 12 μέτρων (10μ. μετρά ο ιωνικός κίον), μαρτυρεί πως οι Κυκλαδίτες ήταν εξοικειωμένοι με τεχνικές ανύψωσης λίθινων μελών ήδη από τις αρχές του 6^{ου} αι. (το Αρτεμίσιο είχε συνολικό ύψος περ.20μ.).¹²²⁹ Υποθέτω πως οι Κρήτες αρχιτέκτονες είχαν εργαστεί σε κυκλαδικά εργαστήρια ή είχαν συνεργαστεί με τους Κυκλαδίτες συναδέλφους τους στους Δελφούς. Η σχέση Κρήτης-Δελφών ήταν πολύ ισχυρή τόσο στη θρησκεία (πβ. τη λατρεία του Απόλλωνος Δελφινίου) όσο και στην ανάθεση αγαλμάτων (Πίνδαρος, Πυθ. 5, 39-42).¹²³⁰

¹²²⁷ Partida 2000, κυρίως σελ. 361.

¹²²⁸ Roux 2000, 188-190.

¹²²⁹ Gruben 1986, 352.

¹²³⁰ Boardman 1982, 31, εικ. 57.

9.ΙΙ.β. Μαθητεία εντός του νησιού

Έχει επικρατήσει η άποψη πως η ισχυρή παράδοση και η συντηρητικότητα των Κρητών δεν ευνοούσε την ανέγερση επιβλητικών ναών (βλ. Εισαγωγή), ωστόσο αυτό δεν αποκλείει την δυνατότητα απασχόλησης των τεχνιτών αυτών μέσα στο ίδιο το νησί τους, ώστε να αποκτήσουν μια πρώτη επαφή με την τέχνη τους και εξοικείωση με τις δυσκολίες του επαγγέλματος, ούτε και την κατάκτηση εξειδικευμένων γνώσεων. Η λίθινη τοιχοποιία του ναού της ακροπόλεως και του Πυθίου της Γόρτυνας (**A4** και **A1** αντιστοίχως) και του ναού της Ρέας στη Φαιστό **A** αποτελεί την ισχυρότερη ένδειξη για την γνώση της επεξεργασίας του λίθου στην αρχαϊκή Κρήτη.

i. Οχυρωματικά έργα

Η απασχόλησή τους σε οχυρωματικά έργα θα ήταν μια αποδεκτή λύση. Ακόμα και αν ο αριθμός των πόλεων δεν ανερχόταν ποτέ σε όλες τις περιόδους στις εκατό ή ενενήντα, ακόμα και αν δεχθούμε τον αριθμό των 50-70 πόλεων,¹²³¹ η κατασκευή οχυρωματικών έργων θα σήμαινε διαρκή απασχόληση ενός ικανού αριθμού τεχνιτών, ακόμα και αν οι λίθοι των τειχών αυτών απαιτούσαν μόνο μια απλή σφυρηλάτηση, όπως συνηθιζόταν την περίοδο που εξετάζουμε. Μια τέτοια ερμηνεία θα ήταν αρκετά βολική, αν επαληθευόταν και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Δυστυχώς ελάχιστα γνωρίζουμε για την οχύρωση των κρητικών πόλεων την αρχαϊκή εποχή [βλ. Κατάλογο Γ]. Η πλειονότητα των ερειπίων που διατηρούνται ως σήμερα χρονολογούνται την εποχή των κρητικών εμφυλίων, δηλαδή στην ύστερη κλασική και ελληνιστική περίοδο (Δρήρος, Άπτερα, Σύβριτος, Ελεύθερα, Υρτακίνα...).¹²³² Δεν γνωρίζουμε αν όλο το ύψος του τείχους ήταν λίθινο, αν δηλαδή αυτό που σώζεται αποτελούσε το *λιθολόγημα*,¹²³³ και το ανώτερο τμήμα του ήταν κατασκευασμένο από κατεργασμένους λίθους ή ωμές πλίνθους, όπως για παράδειγμα στο τείχος της Σμύρνης (περ. 740-690 π.Χ.), το λιθολόγημα του οποίου ανερχόταν τουλάχιστον σε 2μ. περίπου,¹²³⁴ ύψους ανάλογου με εκείνο των οχυρωματικών περιβόλων στη Σύβριτο (**Γ1**) και την Πραισό (**Γ3**). Επίσης δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε αν οι εξωτερικοί τοίχοι των οικιών προσέφεραν επαρκή άμυνα.¹²³⁵ Συνεπώς

¹²³¹ Kalpaxis 1999, 114.

¹²³² Id., 122.

¹²³³ Ορλάνδος-Τραυλός 1986, 169, λ. λιθολόγημα.

¹²³⁴ Cook-Nicholls 1998, 49.

¹²³⁵ Kalpaxis 1999, 122.

είναι απαραίτητη μια ειδική μελέτη που θα εμβαθύνει στην εξακρίβωση αρχαϊκών οχυρώσεων στην Κρήτη.

ii. Λαξεύματα στον βράχο

Η λάξευση μεγάλων σχετικά τμημάτων του φυσικού βράχου για τη δημιουργία οικοδομήσιμου χώρου, αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό πολλών κρητικών πόλεων της ιστορικής περιόδου (κυρίως της ελληνοιστικής). Η πρακτική αυτή δεν αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα της δυτικής Κρήτης ούτε της ελληνοιστικής περιόδου, αφού έχει χρησιμοποιηθεί σε κάποιες από τις οικίες της Λατούς και του γεωμετρικού οικισμού στο Καβούσι.¹²³⁶ Τέτοια λαξεύματα δεν έχουν αποτελέσει ποτέ αντικείμενο συστηματικής μελέτης.

Η λάξευση προσόψεων στον βράχο είναι επίπονη εργασία. Για την περίπτωση της Πραισού έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες.¹²³⁷ Τα περισσότερα τέτοιου είδους χρονολογημένα λαξεύματα στην Πραισό φαίνεται πως είναι ύστερα. (μέσα 5^{ου} αι. π.Χ. ή/ και αργότερα), χρονολόγηση που ενισχύεται από το γεγονός ότι καμία εξακριβωμένη αρχαϊκή ή πρόιμη κλασική κατασκευή ή τοίχος δεν είναι ορατοί σε οποιοδήποτε τμήμα του αρχαίου χώρου εκτός από την κορυφή της Πρώτης Ακροπόλεως. Δεν αποκλείεται ωστόσο το λάξευμα 4 (RCF 4) να είναι πρωιμότερο¹²³⁸ (βλ. εικ. 39).

Πιθανώς στην αρχαϊκή περίοδο να ανάγεται και η αρχική κατασκευή των μεγάλων δεξαμενών της Ελεύθερας που έχουν λαξευτεί στον βράχο τη ακρόπολης και τροφοδοτούσαν με νερό την κάτω πόλη.¹²³⁹

Η απουσία βεβαιωμένων αρχαϊκών λαξευμάτων στον βράχο ή ακόμα και η αδυναμία της σύγχρονης έρευνας να τα εντοπίσει δεν σημαίνει πως πρέπει να αποκλεισθεί τελείως η πιθανότητα να υπήρχαν τέτοιου είδους δραστηριότητες στην αρχαϊκή Κρήτη, οι οποίες να συνέβαλαν στην εξάσκηση των Κρητών στην επεξεργασία του λίθου και στην κατάκτηση εξειδικευμένων γνώσεων.

¹²³⁶ Καλπαζής-Furtwängler-Schnapp *et al.* 1994, 68 με πλήθος παραδειγμάτων.

¹²³⁷ Whitley *et al.* 1995, 425 με σχετική βιβλιογραφία.

¹²³⁸ *Id.*, 410 εικ. 2, 427. Whitley 1998, 30 εικ. 2.3.

¹²³⁹ Θέμελης 2002, 14.

9.Π.γ. Το παράλληλο των παραδοσιακών κτιστών της Πελοποννήσου

Στις περισσότερες πόλεις οι κτίστες ναών πρέπει να ήταν λίγοι. Η ναοδομία ήταν μια περιστασιακή δραστηριότητα, πολύ συχνά μοναδική στην εμπειρία ολόκληρων γενεών ανθρώπων, ιδίως σε μικρά μέρη. Ούτε επιχειρηματίες ούτε τεχνίτες θα προσδοκούσαν να ζήσουν από την κατασκευή ναών σε οποιοδήποτε μέρος εκτός από την Αθήνα και τον Ακράγαντα κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ.¹²⁴⁰

Η σχέση μεταξύ του αριθμού των ειδικευμένων τεχνιτών και του είδους της εργασίας που μπορούσε να γίνει είχε συνειδητοποιηθεί πλήρως στην αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον Ξενοφόντα (*Πόροι* ή *Περί Προσόδων*) ήταν ιδιαιτέρως οικονομικό να αυξηθεί ο αριθμός των εργατών στα ορυχεία με τον απλούστερο δυνατό τρόπο, δηλαδή με την αγορά δούλων. Σύμφωνα με την Burford, θα ήταν ανέφικτο να επιδιώξει κανείς αυτήν την τακτική στην ναοδομία. Βεβαίως όταν υπήρχε ζήτηση δούλων, οι εξειδικευμένοι τεχνίτες αυτομάτως υπερτιμώντο. Οι Επιδαύριοι τον 4^ο αι. έστειλαν απεσταλμένους σε πολλούς τόπους -Τεγέα, αρκαδική Στύμφαλο, Κόρινθο, Μέγαρα, Αίγινα, Τροιζήνα, Αθήνα και Πάρο- για να αναζητήσουν εξειδικευμένους άνδρες για το οικοδομικό τους πρόγραμμα.¹²⁴¹

Με την μετακίνηση από το ένα μέρος στο άλλο ο εξειδικευμένος τεχνίτης μπορούσε να βρει κατάλληλη απασχόληση και ταυτόχρονα εξάσκηση για το ταλέντο του. Η κινητικότητα των εξειδικευμένων τεχνιτών στον αρχαίο κόσμο αντιστάθμισε έτσι την ολοετή έλλειψη εξειδικευμένων ανδρών σε οποιαδήποτε πόλη. Από την άλλη μεριά σήμαινε όμως, όπως συμβαίνει και σήμερα, πως πολύ συχνά δεν ήταν εκεί όταν τους χρειαζόνταν. Η απάντηση δεν θα ήταν να αυξηθεί ο αριθμός των κτιστών των ναών αμέσως με την αγορά δούλων, γιατί αφού η κατασκευή ναών ήταν ουσιαστικά μια περιστασιακή δραστηριότητα, εκείνα τα άτομα ή κράτη που έκαναν επένδυση σε μόνιμο εργατικό δυναμικό για οικοδόμηση σύντομα θα διατηρούσαν ένα πλεόνασμα εξειδικευμένων εργατών, η οποία θα απέβαινε μια ακόμα μεγαλύτερη οικονομική στενοχωρία συγκριτικά με την προηγούμενη έλλειψη.¹²⁴²

Η ίδια αδυναμία του συστήματος να διατηρεί ένα μόνιμο και εντοπισμένο εργατικό δυναμικό σε απασχόληση επί τόπου, αντισταθμίστηκε τον 18^ο-19^ο αι. μ.Χ. (;) από την πλανόδια, οργανωμένη σε συντροφιάς, με εσωτερική ιεράρχηση εργατική

¹²⁴⁰ Burford 1965, 31.

¹²⁴¹ Id., ό.π.

¹²⁴² Id., 31-32.

δύναμη.¹²⁴³ Τα *μπουλούκια*, όπως λέγονταν, ήταν *ατελείς συντεχνίες*, ήταν συνεταιρισμοί για δουλειά ή μια φαμίλια για δουλειά, με άλλα λόγια ήταν μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες από τεχνίτες-συντρόφους, που άλλοι από αυτούς είχαν την ίδια ειδικότητα και άλλοι συναφή επαγγέλματα. Το *μπουλούκι* λειτουργούσε σε συνεταιριστική βάση. Ο καταμερισμός της εργασίας γινόταν αναλόγως με την ειδικότητα κάθε μέλους της ομάδας. Ο *πελεκάνος* λάξευε τα *αγκωνάρια* (γωνιόλιθους), τα *υπέρθυρα*, τις *παραστάδες*...Επειδή η δουλειά του *πελεκάνου* απαιτούσε *πολύχρονη πείρα* της οικοδομικής τέχνης και κάποια *καλλιτεχνική ευαισθησία*, την ειδικότητά του ασκούσε συνήθως ο πρωτομάστορας.¹²⁴⁴ Αυτός σκόλιζε στα *αγκωνάρια* άνθη, σταυρούς, πτηνά, επιγραφές και άλλα παρόμοια διακοσμητικά ή αποτρεπτικά σύμβολα.¹²⁴⁵ Εύγλωττο παράδειγμα του συνδυασμού κτίστη και γλύπτη αποτελούν οι επιγραφές του Δημητσανίτη Ευστάθιου Διγενόπουλου «*κτίστης και γλύπτης (πελεκάνος)*».¹²⁴⁶

Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου χρησιμοποιούσαν το ίδιο υλικό, τον λίθο, και τα ίδια εργαλεία όπως και οι αρχαίοι οικοδόμοι, τον *μαντρακά* (*επικόπανος*), το *πικούνι* (*τυπίς*), το *βελόνι* (*κοπεύς*), τη *γωνιά* (*γωνιά* ή *προσαγωγειον* ή *γνώμων*), το *βαρύδι/ζύγι* (*κάθετος* ή *στάθμη*).¹²⁴⁷ Ακριβής αναλογία δεν υπάρχει ως προς την τοιχοποιία, αφού οι παραδοσιακοί κτίστες χρησιμοποιούσαν συνδετικό υλικό. Στις περιπτώσεις που οι λίθοι είχαν τέλεια εφαρμογή (π.χ. σε *αγκωνάρια*, *υπέρθυρα*, *καμπαναριά*) χρησιμοποιούσαν *ασπράδι αυγού* [οι λίθοι αυτοί δεν είχαν αναθύρωση ούτε εσωτερικούς συνδέσμους. Μόνο στην εξωτερική επιφάνεια διακρίνονται αρκετές φορές *σιδερένιοι σύνδεσμοι* *αγκιστροειδείς*, οι οποίοι κατασκευάζονταν *επιτόπου* από *πλανόδιους σιδεράδες* (*γύφτους*)].

Οι αναλογίες στον οικονομικο-κοινωνικό τομέα, στο υλικό, τα εργαλεία και εν μέρει στον τρόπο κατασκευής μπορούν να αποτελέσουν το εφαλτήριο για την αναζήτηση περισσότερων αναλογιών. Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου δεν είχαν ακαδημαϊκή μόρφωση αλλά αποκτούσαν τις απαραίτητες γνώσεις της οικοδομικής τέχνης μέσα από τη μαθητεία.¹²⁴⁸ Κυρίως όσοι ήταν από τα γύρω φτωχά

¹²⁴³ Κωνσταντινόπουλος 1983, σημ. 364 α.

¹²⁴⁴ Κωνσταντινόπουλος 1983, 53.

¹²⁴⁵ Id., ό.π.

¹²⁴⁶ Id., 31 σημ. 120.

¹²⁴⁷ Id., εικ. 4. Ορλάνδος 1994², 116κεξ., 131-2, 142 εικ. 56.

¹²⁴⁸ Ο Svenson-Evers 1996, 518 θεωρεί πως αυτό ισχύει ιδίως για τον Θεόδωρο τον Σάμιο και τους Κνωσίους Χερσίφρονα και Μεταγένη, αφού τόσο το Ηραϊόν III όσο και «ο ναός του Κροΐσου D», δηλ. το αρχαϊκό Αρτεμίσιο, ήταν οι πρώτες κατασκευές της μνημειακής λίθινης αρχιτεκτονικής.

χωριά ακολουθούσαν από παιδιά τα λαγκαδινά μπουλούκια ως μαστορόπουλα ή ψυχογοιοί, και ύστερα από μαθητεία οχτώ ως δέκα χρόνων γίνονταν χτίστες.¹²⁴⁹

Τα ζεύγη των αρχιτεκτόνων αποτελούν συνηθισμένο φαινόμενο ήδη στη μυθολογία: ο Αμφίων και ο Ζήθος (οι οικιστές των Θηβών), ο Τροφώνιος και ο Αγαμήδης (αρχιτέκτονες ενός από τους αρχαίους ναούς του Απόλλωνος στους Δελφούς), ο Δαίδαλος και ο Τάλως [ή Κάλως ή Πέρδιξ] (αυτό το ζεύγος συνοδεύεται από το σύνδρομο της επαγγελματικής αντιζηλίας, που διαχρονικά φθάνει στη λαϊκή μας παράδοση), οι Σάμιοι Ροίκος και Θεόδωρος. Οι Κρήτες Χερσίφρων και Μεταγένης, πατέρας και γιος συνεργάζονται στο αρχαϊκό Αρτεμίσιο. Αυτή η συγγένεια ίσως να αποτελεί το κλειδί της εξήγησης της ανά ζεύγη συνεργασίας αρχιτεκτόνων, δηλαδή της κατά οικογενειακή παράδοση μαθητείας και εξάσκησης του επαγγέλματος.¹²⁵⁰

Από την αρχαιότητα, στις λίγες περιπτώσεις που γνωρίζουμε το επάγγελμα του πατέρα του αρχιτέκτονα, ο πατέρας ήταν επίσης αρχιτέκτων (Δάμων και Αγαθοκλής, γιοι του Αγησικράτη, εγγονοί του Αγάθωνος¹²⁵¹). Αυτό θα μας εξέπληττε λίγο, αν σκεφτούμε τη γενική συνήθεια του γιου να ακολουθεί το επάγγελμα του πατέρα στην Ελλάδα, και ο Βιτρούβιος λέγει πως αυτό ίσχυε κανονικά για τους αρχιτέκτονες, αν και προφανώς δεν ίσχυε για τον εαυτό του.¹²⁵² Στα Λαγκάδια το επάγγελμα του κτίστη το εξασκούσαν ορισμένες οικογένειες και απ' όσο ξέρω πήγαινε από πατέρα σε γιο, ίσως επειδή δεν υπήρχαν άλλες διέξοδοι. Γενικά δύσκολα μεταπηδούσαν από το ένα επάγγελμα στο άλλο.

Οι Χερσίφρων και Μεταγένης φαίνεται να φέρουν όλα εκείνα τα στοιχεία που διέκριναν τους παραδοσιακούς κτίστες και μάλιστα τους πρωτομάστορες της Πελοποννήσου: ηλικία, πείρα, μακρά θητεία στο επάγγελμα, γενικά φήμη και κύρος, ικανότητα στις δοσοληψίες, κοινωνικότητα, πνευματική ευστροφία.¹²⁵³

¹²⁴⁹ Κωνσταντινόπουλος 1983, 29.

¹²⁵⁰ Πετρονώτης 1992, 121. Δυστυχώς δεν κατάφερα να βρω παρά μόνο την περίληψη του άρθρου του Πετρονώτη από το πρόγραμμα εργασιών του Συνεδρίου.

¹²⁵¹ Coulton 1977, 25 και σημ. 68. *SIG*³, 494.

¹²⁵² Coulton 1977, 25 και σημ. 68.

¹²⁵³ Κωνσταντινόπουλος 1983, 49.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Επιρροές

10.1. Επαφές με τη Σικελία

Γνωρίζουμε ότι στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. Κρήτες μαζί με Ροδίους συμμετείχαν στην κτίση της Γέλας (βλ. Εισαγωγή). Η σύγχρονη έρευνα πάντως έχει προσκομίσει περισσότερα στοιχεία για τις σχέσεις της σικελικής πόλεως με τη Ρόδο παρά με την Κρήτη.¹²⁵⁴ Εδώ απλώς αναφέρουμε την ενδιαφέρουσα άποψη του Wenkter σχετικά με την καταγωγή όσων εγκαταστάθηκαν στη Γέλα: Στους λεπτομερείς καταλόγους των αθηναίων και συρακουσίων συμμάχων που συμμετείχαν στη σικελική εκστρατεία το 413 π.Χ. (Θουκ. 8.57-58) μόνο οι Ρόδιοι αναφέρονται ως Δωριείς (Θουκ. 8.57.6).¹²⁵⁵ Αντιθέτως, οι Κρήτες χαρακτηρίζονται μόνο από τον τόπο καταγωγής τους (η σύρραξη των Κρητών οπλιτών στις αθηναϊκές τάξεις με τμήμα του κρητικού πληθυσμού της Γέλας αναφέρεται επίτηδες από τον Θουκυδίδη 8.57.9): άρα εκείνοι που ακολούθησαν τον Έντιμο στον αποικισμό της Γέλας δεν ήταν Δωριείς, αλλά μη Δωριείς Έλληνες από την Κρήτη.¹²⁵⁶

Πραγματικά εντυπωσιακές είναι όμως οι επαφές που παρατηρήθηκαν μεταξύ κεντρικής Κρήτης και Σελινούντος την αρχαϊκή περίοδο, όπως αυτές διακρίνονται στα κιονόκρανα με πτιλλωτό κόσμημα (πβ. **B2** Φαιστού) και στους μαρμάρινους λύχνους κυκλαδικής προέλευσης που έχουν βρεθεί στον Πρινιά και την Ελεύθερνα. Ένας τέτοιου τύπου ακέραιος μαρμάρινος λύχνος, που χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., έχει βρεθεί στο ιερό της Μαλλοφόρου στον Σελινούντα¹²⁵⁷ (εικ. 189).

Έχει διαπιστωθεί επίσης πως οι σπόνδυλοι των κιόνων από το λατομείο Cave di Cusa μεταφέρθηκαν στον Σελινούντα με τη μέθοδο των δύο Κνωσίων αρχιτεκτόνων του Αρτεμισίου. Από το λατομείο αυτό προέρχονται τα φέροντα μέλη του μεγαλύτερου ναού της πόλεως, του ναού G, καθώς και των ναών C και F.¹²⁵⁸

¹²⁵⁴ Lentini M.C., «Γέλα», στο Σταμπολίδης 2003, 190-193.

¹²⁵⁵ Wenkter 1956, 132.

¹²⁵⁶ Id., ό.π. Η Morris 1992, 209-210 υποστηρίζει ότι οι πρώτοι κάτοικοι της Γέλας ήταν Φοινίκες και ότι πολλά έθιμα που θεωρούνται «κρητικά» στη Σικελία θα μπορούσαν να υποδηλώνουν συνήθειες της Βορείου Συρίας ή της Φοινίκης που είχαν από καιρό υιοθετηθεί από τους Κρήτες.

¹²⁵⁷ Sara G., στο Σταμπολίδης 2003, 410 αρ. 659. Φυλάσσεται στο Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο του Παλέρμο "A. Salinas", αρ. ευρ. 3892.

¹²⁵⁸ Peschlow-Bindokat A., *Die Steinbrüche von Selinunt*, Mainz am Rhein 1990, 11, 31. Ο ναός C είναι ο αρχαιότερος της πόλεως (χρονολογείται περ. το 550 π.Χ.), βλ. Gruben 1986, 278-9. Ο ναός F κατασκευάστηκε γύρω στο 530 π.Χ., βλ. Gruben 1986, 284. Η κατασκευή του ναού G άρχισε το 520 περίπου και ολοκληρώθηκε μετά το 490 π.Χ., βλ. Gruben 1986, 288, 289 εικ. 236-238.

Αντιθέτως με τον Coulton,¹²⁵⁹ θεωρώ πως η μέθοδος αυτή δεν έγινε γνωστή στη Σικελία από την αρχιτεκτονική πραγματεία¹²⁶⁰ του Χερσίφρονος και του Μεταγένη, αλλά από τη μετακίνηση τεχνιτών, οι οποίοι θα είχαν εξοικειωθεί με τη μέθοδο αυτή στην Έφεσο, στο πλάι των δύο Κρητών αρχιτεκτόνων.

Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η ύπαρξη βωμού στο εσωτερικό του ναού C,¹²⁶¹ ο οποίος παραπέμπει στην «εσχάρα» που βρίσκεται συνήθως στο εσωτερικό των κρητικών οίκων. Κοινή είναι και η προτίμηση των δύο νησιών στον αρχιτεκτονικό τύπο του *οίκου*.

Οι αναλογίες που παρατηρήθηκαν μεταξύ των κρητικών ακροκεράμων **B40**, **B42** και **B43-44** με υστεροαρχαϊκές ακροκεράμους από τη Μοργαντίνα θα μπορούσαν να εξηγηθούν ικανοποιητικά, αν δεχθούμε την εμνημία της J. Neils ότι οι τελευταίες κοσμούσαν ένα ελληνικό διώροφο κτήριο που χρησίμευε ως *εμπορείον* στη σικελική πόλη.¹²⁶²

Ο J.Boardman είχε συνδυάσει τα κρητικά προϊόντα που βρέθηκαν στην Κ. Ιταλία με τις στενές επαφές που θα είχε το νησί με τις δωρικές πόλεις-κράτη, με τους Δελφούς και με την Κόρινθο.¹²⁶³ Από τα μέχρι τώρα στοιχεία φαίνεται ότι η Κρήτη αποτελούσε τον ενδιάμεσο σταθμό μεταξύ Ιωνίας και Σικελίας.

¹²⁵⁹ Coulton 1977, 143.

¹²⁶⁰ Για το βιβλίο που συνέγραψαν ο Χερσίφρων και ο Μεταγένης, βλ. Vitruv., 7 praef. 12 και Plin., *Nat.Hist.* 36, 96-97.

¹²⁶¹ Gruben 1986, 280 και εικ. 224.

¹²⁶² Βλ. Neils J., “City versus Cemetery: The Imported Pottery of Archaic Morgantina”, στο B. Schmalz, M. Söldner, *Griechische Keramik im kulturellen Kontext, Akten des Internationalen Vasensymposiums in Kiel vom 24-28.9.2001*, Münster 2003, 46-48.

¹²⁶³ Boardman 1961, 158.

10.II. Επαφές με το Ιόνιο

Η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος (περ. 1550-1050/40 π.Χ.) στις Ιόνιες νήσους σηματοδοτείται από μια απότομη μείωση των εμπορικών δραστηριοτήτων προς τη Δύση, ωστόσο η επιρροή της τεχνοτροπίας της ντόπιας Μυκηναϊκής κεραμικής υποδηλώνει πως οι επαφές εξακολούθησαν να υπάρχουν.¹²⁶⁴ Οι επαφές με την Κρήτη πιθανώς σχετίζονταν με ιταλικές κοινότητες που είχαν εγκατασταθεί στην Κρήτη σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη λεγόμενη Ιταλική κεραμική.¹²⁶⁵

Ένας δίνος με δακτυλιόσχημες λαβές που βρέθηκε στην Ιθάκη, πλήλνη απομίμηση ενός χάλκινου λέβητα από εργαστήριο του Αφρατιού,¹²⁶⁶ επιβεβαιώνει τις άμεσες εμπορικές επαφές μεταξύ των Ιονίων νήσων και αυτής της περιοχής της Κρήτης τον 7^ο αι. π.Χ.¹²⁶⁷ Η πλήρης δημοσίευση της ανασκαφής της Α. Λεμπέση στο Αφρατί πιθανώς να διαφωτίσει περισσότερο το θέμα αυτό.

Τις επαφές μεταξύ των δύο περιοχών επιβεβαιώνει και το χωρίο του Ηροδότου (3.44) για την εγκατάσταση των Ζακυνθίων στην Κυδωνία (Κεφάλαιο 2.II).

¹²⁶⁴ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 142.

¹²⁶⁵ Id., ό.π.

¹²⁶⁶ Robertson M., "Excavations in Ithaca V. The geometric and later finds from Aetos", *BSA* 43 (1948), 101 αρ. 599, πίν. 45 αρ. 599. Boardman 1961, 157. J. Boardman, στο *Dädalische Kunst* 1970, 19.

¹²⁶⁷ Mertens-Horn 1978, 61.

10.III. Επαφές με το Βόρειο Αιγαίο (Θάσο, Νεάνδρια)

Οι αναλογίες των κρητικών ακροκεράμων **B40 - B41** και της πήλινης υδρορροής **B30** από το Παλαίκαστρο με αντίστοιχα παραδείγματα από το Αρτεμίσιον και το Ηράκλειον της Θάσου, θα μπορούσε να πει κανείς πως αντανακλούν τη διήγηση του Απολλοδώρου II 5, 9: Στην Πάρο κατοικούσαν υιοί του Μίνωος. Ο Ηρακλής περνώντας από το νησί πήρε τους δύο και τους εγκατέστησε στη Θάσο¹²⁶⁸ (η Θάσος είναι αποικία της Πάρου).

Η καλλιτεχνική επιρροή της Κρήτης στο β' ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ. στην κοροπλαστική της Θάσου έχει επισημανθεί σε ένα πλαστικό αγγείο και σε δύο πήλινα ειδώλια από το Αρτεμίσιον της Θάσου.

Ένα πήλινο πτηνό από το Αρτεμίσιον της Θάσου, πιθανώς γλαύκα, έχει σαφείς ομοιότητες με πτηνά ανατολίζουσας περιόδου από την Κρήτη, κυρίως με έναν πτηνόμορφο ασκό από την Φορτέτσα αλλά και με πλαστικά αγγεία από την Κνωσό και τους Αρκάδες, και αναμφίβολα –σύμφωνα με τη Weill- το θασιακό αντικείμενο προέρχεται από εκείνο το κρητικό εργαστήριο, του οποίου τα ευρήματα της Κνωσού θα προσδιορίσουν την τοποθεσία και τη χρονολογία.¹²⁶⁹ Η πρόσφατη δημοσίευση του Βορείου Νεκροταφείου της Κνωσού, έδειξε ότι τα πτηνόμορφα αγγεία προέρχονται από ντόπιο εργαστήριο,¹²⁷⁰ συνεπώς κνωσιακή προέλευση θα πρέπει να υποθέσουμε και για τα θασιακά ευρήματα.

Το ειδώλιο υπ' αρ. 75 (σύμφωνα με τη δημοσίευση της Weill) από το θασιακό Αρτεμίσιον απηχεί στο βασικό σχήμα του σίγουρα κρητική παράδοση και είναι ανάλογο με ένα ανθρωπόμορφο αγγείο του 7^{ου} αι. από τους Αρκάδες.¹²⁷¹ Το ειδώλιο αυτό είναι βέβαιο πως κατασκευάστηκε απ' ευθείας ή κατ' απομίμηση ενός πλαστικού τύπου αυθεντικά δαιδαλικού και χαρακτηριστικού της Κρήτης.¹²⁷²

¹²⁶⁸ Το χωρίο στον Κοντολέοντα, *AE* 1952, 88.

¹²⁶⁹ Για το εύρημα από τη Θάσο, βλ. Weill 1985, 57 αρ. 74, 58-59, πίν. 14 αρ. 74. Παράλληλα από τη Φορτέτσα: Brock 1957, σελ. 117 αρ. 1353 (Τάφος P), πίν. 106. Boardman 1961, 105. Από την Κνωσό: Levi 1927-29, 223 εικ. 251, 321 εικ. 418, 342. Από τους Αρκάδες: Levi 1927-29, 323-325 εικ. 420 a-d. Από τη Μίλατο: Boardman 1961, 108 αρ. 491, πίν. XXXVIII. Weill 1985, 58 σημ. 4.

¹²⁷⁰ J.N. Coldstream, "The Protogeometric and Geometric Pottery – The Bird Askos", στο KNC, Vol.II, 366-367.

¹²⁷¹ Για το ειδώλιο της Θάσου, βλ. Weill 1985, 59 αρ. 75, πίν. 15 αρ. 75, 61. Για το αγγείο από τους Αρκάδες (7^{ου} αι. π.Χ.): G.Daux, "Chronique des fouilles 1966", *BCH* 91 (1967), 779 εικ. 4.

¹²⁷² Weill 1985, 63.

Μια πήλινη κεφαλή ειδωλίου αρχαϊκών χρόνων από το ιερό στο Καβούσι Ιεράπετρας [A10] παρουσιάζει αναλογίες με μια κεφαλή κούρου από τη Θάσο ως προς την ορθογώνια διάπλαση του προσώπου και την παχιά μύτη.¹²⁷³

Η κεφαλή ενός ειδωλίου, πιθανότατα ενός κούρου, επίσης από το Αρτεμίσιο της Θάσου, έχει χαρακτηριστικά (μύτη, πηγούνι) που ανήκουν σε κρητικό τύπο υστεροδαιδαλικό -καλά γνωστό από το άγαλμα της Ελεύθερας και από τα ειδώλια της Αξού-, και παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα στην κατατομή με τα προαναφερθέντα κρητικά έργα.¹²⁷⁴

Κυρίως η κεφαλή αυτή αρκεί να αποδείξει ότι αντικείμενα που κατασκευάζονταν στην Κρήτη έφθαναν μέχρι τη Θάσο.¹²⁷⁵ Σύμφωνα με τη Weill η συμβολή της Κρήτης στη Θάσο δεν περιορίστηκε στη διακίνηση τέτοιων αντικειμένων. Φαίνεται ότι τα κρητικά δαιδαλικά πρότυπα επηρέασαν όχι μόνο τη διαμόρφωση της θασιακής πλαστικής το δεύτερο ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ., αλλά και ακόμα ότι προσδιόρισαν συγκεκριμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του τύπου της «γυναίκας με πόλο» που δημιουργήθηκε στη Θάσο στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.¹²⁷⁶

Εκτός από την κοροπλαστική, παράλληλα μεταξύ Κρήτης και Θάσου παρατηρήθηκαν και στα βαθμιδωτά λίθινα περίθυρα (βλ. Κεφάλαιο 4.III).

¹²⁷³ Για την κεφαλή από το Καβούσι, βλ. Αλεξίου 1956, αρ. 11, 14. Για τον κούρο από τη Θάσο, βλ. E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, München 1950, εικ. 81.

¹²⁷⁴ Θασιακή κεφαλή: Weill 1985, 63 αρ. 76, πίν. 15 αρ. 76 a-c, 64. Κορμός Ελεύθερας: Davaras 1972, 37 εικ. 37-8, 56. Για Αξό: Rizza, *Gortina*, 234-5, εικ. 327-8. Συγκριτική παρουσίαση των κρητικών έργων από τον Rizza 1967-68, 279-282, εικ. 47-52 και 53-54. Πβλ. επίσης και μια πήλινη κεφαλή από την Κρήτη, σήμερα σε ιδιωτική συλλογή στην Κολωνία, Weill 1985, 64 εικ. 20 a-b και *Dädalische Kunst* 1970, E 7 a, πίν. 49 e-f.

¹²⁷⁵ Weill 1985, 65.

¹²⁷⁶ Id., ό.π.

10.IV. Επαφές με νησιά ανατολικού Αιγαίου και Μ. Ασία

Μερικά κρητικά τοπωνύμια έχουν τα αντίστοιχά τους στη Μικρά Ασία: Ασφενδος, Βλάνδα, Έρμα, Κνωσός, Κάντανος, Καρνεσός, Μίλατος, Πάρναμος, Πανασσός, Πραισός, Σπιλήν, Σισής, Τυλισσός,¹²⁷⁷ Μαγνησία.¹²⁷⁸ Σε αυτά θα προσέθετα την Πέργαμο¹²⁷⁹ και την Ίδα.

Όσον αφορά τις πολιτικές επαφές της Κρήτης, μπορούμε να πούμε πως η περσική δύναμη δεν ήταν άγνωστη στο νησί. Ο Huxley¹²⁸⁰ παραθέτει αρκετά παραδείγματα: Ο Έντιμος από τη Γόρτυνα, κατά το παράδειγμα του Θεμιστοκλή, πήγε στον Αρταξέρξη και δέχθηκε δώρα και τιμές από τον Μεγάλο Βασιλέα (Αθήναιος 2, 48D-F). Ο Υβρίας ο Κρής¹²⁸¹ εννοεί την περσική αυλή όταν κομπάζει ότι οι άοπλοι μνωίτες τον υπακούουν ως αφέντη και τον αποκαλούν μεγάλο βασιλιά. Το κόσμημα ενός χαλινού, σχεδόν με βεβαιότητα αχαιμενιδικής τεχνοτροπίας, που βρέθηκε στο ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό¹²⁸² υπενθυμίζει τις δυνατότητες εμπορίου ή ανταλλαγής δώρων με την αυτοκρατορία και της απόκτησης λαφύρων από την υπηρεσία στην αυλή του Πέρση βασιλιά.¹²⁸³ Η μητέρα της Αρτεμισίας από την Αλικαρνασσό, εκείνης που διακρίθηκε στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, ήταν Κρήσσα (Ηρόδ. 7.99.2). Έως το 480 π.Χ. οι κρητικοί δεσμοί με τους ευγενείς της Ανατολής συνεπάγονταν σχέσεις με την αυτοκρατορική δύναμη, αλλά απουσιάζουν οι λεπτομέρειες.¹²⁸⁴ Όσο για τη συμμετοχή ή όχι των Κρητών στα Μηδικά έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Έχει υποστηριχθεί¹²⁸⁵ ότι συμμετείχαν πιθανώς ως μισθοφόροι. Ίσως να συμμετείχαν εθελοντικά, χωρίς την επίσημη έγκριση των ηνωμένων Κρητών.¹²⁸⁶ Η ουδετερότητα που τήρησαν οι Κρήτες στα Μηδικά έχει αποδοθεί επίσης σε εσωτερικά προβλήματα και στην επιρροή που ασκούσε σε αυτούς το Άργος, το οποίο τήρησε φιλικά ουδέτερη στάση προς τους Πέρσες.¹²⁸⁷

¹²⁷⁷ Faure P., *Οδυσσέας ο Κρητικός* (13^{ος} αι. π.Χ.), Αθήνα 2000 (ελλην. έκδοση), 68.

¹²⁷⁸ Faure P., "Sept nouvelles villes de la Crète antique", *KXp* 19 (1965), 227-9.

¹²⁷⁹ Η θέση της κρητικής πόλης αναζητείται στην κοιλάδα του σημερινού χωριού Πλάτανος, κοντά στις Βρύσες στη βορειοδυτική Κρήτη, βλ. Herbst R., s.v. Pergamos (2), *RE* 37 (1937), 691-692. Βλ. και Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 44-45.

¹²⁸⁰ Huxley 1994, 130.

¹²⁸¹ Για το περιεχόμενο του ποιήματος: Θ. Δετοράκης, «Το ποίημα του Υβρίου του Κρητός και τα εν Κρήτη ενόπλια παίγνια», *KXp* 24 (1972), 208-216.

¹²⁸² Coldstream J.N., *Knossos: The sanctuary of Demeter*, London 1973, 157-8, 185.

¹²⁸³ Huxley 1994, 130.

¹²⁸⁴ Id., ό.π.

¹²⁸⁵ Spyridakis 1976.

¹²⁸⁶ Huxley 1994, 130.

¹²⁸⁷ Θέμελης 2002/2003, 13.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η παρουσία εξήντα δημόσιων κτηρίων σε τριάντα θέσεις στην Κρήτη πιθανώς και να εκπλήσσει. Δίνεται η εικόνα μιας περιοχής με έντονη δημόσια ζωή, ανεξαρτήτως αν αρκετά από τα κτήριά της είχαν ανοικοδομηθεί σε παλαιότερες εποχές (γεωμετρική) ή δεν είχαν εντυπωσιακή κατασκευή από μαρμάρινους τοίχους. Πάντως, ο αριθμός των δημόσιων οικοδομημάτων δεν είναι ευκαταφρόνητος, ιδίως αν συλλογιστεί κανείς πόσα τέτοια κτήρια αυτής της περιόδου (700-480 π.Χ.) έχει να επιδείξει η Εύβοια ή η Πελοπόννησος.

Σύμφωνα με την κατάταξη που προτιμήθηκε στην παρούσα εργασία, δέκα κτήρια μπορούν να χαρακτηριστούν σχεδόν ανεπιφύλακτα ναοί. Αμφιβολίες έχουν διατυπωθεί για τρία κτίσματα, τους ναούς Α και Β του Πρινιά και το Δελφίνιον της Δρήρου. Μόνο τέσσερις περιπτώσεις έχουν αναμφισβήτητο κοσμικό χαρακτήρα (βλ. Κατηγορία Α.IV). Επιπλέον, δεκαεννέα θέσεις σε όλη την Κρήτη παρέχουν τις απαραίτητες ενδείξεις για την ύπαρξη δημόσιων κτηρίων. Τέλος, οχτώ οικοδομήματα παραμένουν προβληματικά ως προς τη χρονολόγηση και τη λειτουργία τους.

Δεν αποκλείεται στο μέλλον να αποκαλυφθούν και άλλα κτήρια. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές αλλά και με τα αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών, πρόσφορες περιοχές για τον εντοπισμό δημόσιων κτισμάτων είναι η Άπτερα, ο Ανάβλοχος, η Σητεία, ο Ολούς, το Βρόκαστρο (Ιστρων), η Γόρτυς, η Ελεύθερνα, η Κυδωνία, η Κοξαρέ (στον Ν. Ρεθύμνης), η Λατώ, η Λύττος, η Πραισός, ο Πρινιάς, η Σύβριτος, η Φαιστός.

Στη δημόσια αρχιτεκτονική της Κρήτης επικρατεί ο τύπος του οίκου. Πιθανώς το κτήριο Α43 στη Λύττο να αποτελεί το μοναδικό μέχρι στιγμής κτήριο «εν παραστάσι» στο νησί. Εκτός από την Κρήτη, οι Κυκλάδες και η Σικελία δείχνουν σαφή προτίμηση στους οίκους και όχι στους περίπτερους ναούς: στην Κρήτη του 7^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ. δεν έχει βρεθεί μέχρι στιγμής κανένας περίπτερος ναός, ενώ από τις Κυκλάδες τα μόνα γνωστά παραδείγματα είναι ο ημιτελής ναός του Απόλλωνος στη χερσόνησο «Παλάτια» στη Νάξο και ο αδημοσίευτος δωρικός ναός από την Πάρο, μέλη του οποίου βρέθηκαν βυθισμένα στο λιμάνι της Παροικιάς.

Η πλειονότητα των δημόσιων κτηρίων στην Κρήτη (έντεκα τον αριθμό) έχει μήκος μεταξύ των 5 και 15 μέτρων. Επτά οικοδομήματα έχουν μήκος μεταξύ 15 και 20 μέτρων. Μόνο δύο (το Α10 και το Α59) έχουν μήκος μικρότερο των 5 μέτρων, ίσως επειδή θα κτίστηκαν παλαιότερα και θα ήταν σε χρήση μέχρι και την αρχαϊκή

περίοδο. Το κτήριο **A5** στη Δρήρο είναι το μόνο μέχρι στιγμής που υπερβαίνει τα 20μ. Φαίνεται πως η Γόρτυς, η Φαιστός και η Δρήρος δείχνουν προτίμηση στα μεγάλα κτίσματα ήδη από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. Ιδίως η Γόρτυς φαίνεται να έχει παράδοση στα τετράγωνα οικοδομήματα με αναλογία κάτοψης 4:5. Αυτή η αναλογία είναι ιδιαίτερος δημοφιλής στην Κρήτη ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. και συνδυάζεται κυρίως με μονόχωρα κτήρια. Για τα μικρότερα κτίσματα (σημειώθηκαν 7 παραδείγματα) προκρίνεται η αναλογία 3:4 (**A8** στο Σμάρι Πεδιάδος) και 2:3 (π.χ. τα **A54** και **A12**), ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου.

Η επιμήκης κάτοψη, συνήθως με διμερή ή τριμερή διαίρεση, είναι επίσης αρκετά διαδεδομένη, στις εξής αναλογίες: 4:7, 1:2, 4:9 και 1:3. Κυρίως τα κτήρια του Πρινιά (ναοί A, B, C) δείχνουν σαφή προτίμηση προς αυτού του είδους την κάτοψη. Με καμία κατηγορία κάτοψης (τετράγωνη ή επιμήκη) δεν είναι δυνατόν να συσχετιστεί κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδος ή αιώνας.

Σε συντριπτικό ποσοστό τα δημόσια οικοδομήματα της αρχαϊκής Κρήτης βρίσκονται σε κορυφές λόφων ή ακροπόλεων. Λιγότερα υπάρχουν σε κλιτύς, ενώ ακόμα πιο λίγα είναι παραθαλάσσια. Τα περισσότερα κτήρια έχουν προσανατολιστεί με κατεύθυνση Ανατολής – Δύσης. Αρκετά είναι και εκείνα που έχουν προσανατολισμό Βορρά-Νότου, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, ιδίως στην Αρκαδία. Η είσοδος είναι κυρίως στη στενή πλευρά. Η θύρα διαμορφώνεται συνήθως με διπλό ή τριπλό βαθμιδωτό λίθινο περίθυρο. Ένας άλλος τύπος θύρας περιλαμβάνει τη διακόσμηση των παραστάδων με δύο ζώα – φύλακες.

Δέκα κτήρια σώζουν βάσεις κιόνων στο εσωτερικό τους. Από τη διάμετρό τους συμπεραίνεται ότι οι ξύλινοι κίονες που θα στηρίζονταν σε αυτές, θα είχαν πάχος από 0,30μ. έως 0,40μ. περίπου. Οι κίονες στο εσωτερικό θα στηρίζαν τη στέγη με τρεις τρόπους: είτε με τη μορφή κεντρικής κιονοστοιχίας είτε τετράγωνης διάταξης ή εκατέρωθεν εσχάρας. Στην τελευταία περίπτωση, ένα οπαίο θα διευκόλυνε τη διαφυγή του καπνού. Υπάρχουν ωστόσο τρία κτήρια (το **A25** στην Αγ. Πελαγία, το **A22** στην Ίτανο και το **A55** στον Πρινιά) που δεν έχουν κίονες εκατέρωθεν της εσχάρας, ίσως λόγω της στενότητας του εσωτερικού τους χώρου. Η μικρή διάμετρος των ξύλινων κιόνων στα κτήρια της αρχαϊκής Κρήτης μπορεί να παραλληλιστεί με τη μικρή διάμετρο των σύγχρονών τους ξύλινων κιόνων στο Ηραϊόν Ι της Δήλου και στο Ηραϊόν Ι της Σάμου. Η ένθεση ξύλινων κιόνων σε ιδιαίτερες τετράγωνες υποδοχές ή η ένθεση μονολιθικών κιόνων σε λαξεύματα στον

βράχο φαίνεται πως αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της κρητικής αρχιτεκτονικής.

Επίπεδη στέγη θα πρέπει να υποθέσουμε για τα μικρά κτήρια και για όσα έχει επιβεβαιωθεί η απουσία κεράμων. Δεν είναι σίγουρο αν τα κτήρια με κεντρική κιονοστοιχία μπορούν να αποκατασταθούν με επίπεδη στέγη. Από την άλλη μεριά, είναι αρκετά τα κτίσματα που διαθέτουν κεραμοσκεπή και βρίσκονται κυρίως στην Αξό, το Αφρατί, την Ελτυνία, το Παλαίκαστρο, την Πραισό, την Αμνισό, την Κνωσό, τη Φαιστό, τη Γόρτυνα. Το κτήριο J στο ιερό της Σύμης Βιάννου αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα κτήρια του ελληνικού κόσμου που διέθετε στέγη με κεραμίδια. Αρκετές κεραμίδες ανήκουν στο Αιγαιακό σύστημα κεράμωσης, ενώ η πήλινη σίμη από το Παλαίκαστρο έχει παράλληλα στη Θάσο, τη Λέσβο και τη Μήλο.

Οι κρητικές ακροκέραμοι με «μέτωπο γοργονείου» βρίσκουν αντιστοιχίες σε ευρήματα από τη Μοργαντίνα, τη Μίλητο, τη Σάμο, τη Θάσο, την Οισύμη (στη θασιακή Περαία), τη Νεάνδρια. Ο φυτικός διάκοσμος μερικών ακροκεράμων από την Κνωσό, τη Γόρτυνα και τη Φαιστό αναλογεί σε ακροκεράμους της Μοργαντίνας, της Αθήνας και της Σάμου.

Τρεις είναι οι εκδοχές για την εσωτερική επιφάνεια των τοίχων των κρητικών κτηρίων: είτε θα έφεραν επίχρισμα είτε θα διακοσμούσαν με λίθινα ανάγλυφα ή θα έφεραν ανηρημένα πήλινα πλακίδια. Τα δάπεδα ήταν δύο ειδών: από πατημένο χώμα ή λιθόστρωτα. Οι κτιστές ορθογώνιες υπόγειες κατασκευές σε δύο κτήρια της Γόρτυνας (**A1** και **A4**), θα πρέπει να ήταν στην ουσία «θησαυροί» για τη φύλαξη των πολύτιμων αντικειμένων του ιερού και όχι «βόθροι» για την τέλεση χθονίων τελετουργιών. Μέχρι στιγμής γνωρίζουμε δέκα δημόσια κτήρια στην Κρήτη με εστία (εσχάρα) στο εσωτερικό τους, τους λεγόμενους Herdtempel. Ο τύπος αυτός συναντάται και σε περιοχές με ιωνικές επιρροές (Χίο, Έφεσο, Νεάνδρια, Θάσο). Πιθανώς τα κρητικά κτήρια αυτού του τύπου να μην ήταν αποκλειστικά ναϊκά, αλλά να ήταν πρυτανεία ή ανδρεία.

Τα κρητικά δημόσια κτήρια έχουν χαμηλή κρηπίδα και μικρό ύψος, με εξαίρεση το **A5** που μπορεί να ήταν διώροφο. Διαθέτουν, ωστόσο, προσεγμένη πρόσοψη με γωνιαίους ορθοστάτες που διακοσμούνται με μικρό έξεργο ωσειδές κυμάτιο, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των αντίστοιχων μελών του Πυθίου της Γόρτυνας και του «ναού της Ρέας» στη Φαιστό. Νομικές επιγραφές, άλλωστε, συνηθίζεται να κοσμούν την εξωτερική επιφάνεια των δημόσιων κτηρίων του νησιού.

Πολλά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αρχιτεκτονική και αρχιτεκτονική γλυπτική της Κρήτης τον 7^ο αι. π.Χ. εμφανίζονται μετά από έναν αιώνα πλήρως ενσωματωμένα στην ιωνική τέχνη, ιδίως των Κυκλάδων. Για παράδειγμα η μνημειώδης πρόσοψη των κτηρίων με την εντυπωσιακή θύρα, οι παραστάδες των τοίχων, η έμφαση στο εσωτερικό, το περίφυλλο κιονόκρανο ή αλλιώς γνωστό ως «κιονόκρανο τύπου Αρκάδων». Όσον αφορά αυτό το κιονόκρανο, υποστηρίξαμε πως έλκει την καταγωγή από Συριακά ελεφαντοστέινα ειδώλια σε μυιοσόβες, και όχι από τα αιγυπτιακά κιονόκρανα. Οι εγχάρακτοι, εγγεραμμένοι σε κύκλο, εξάφυλλοι και δωδεκάφυλλοι ρόδακες, που κοσμούν τον άβακά του, αποτελούν συνηθισμένο κόσμημα σε λίθινα και χάλκινα έργα από την Κρήτη και την ανατολική Ιωνία. Το σχοινοειδές κυμάτιο στη βάση του κιονοκράνου απαντάται επίσης σε λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη από την ίδια την Κρήτη, τη Χίο, την καρική πόλη Συάνγελα, το Zincirli.

Εκτός από το κιονόκρανο των Αρκάδων, εντοπίστηκαν και άλλες ενδιαφέρουσες παραλλαγές κιονοκράνων. Για παράδειγμα, υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ενός παλαιστινιακού κιονοκράνου «τύπου Megiddo» στην ακρόπολη της Γόρτυνας. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κιονόκρανο της Φαιστού, το οποίο διακοσμείται με πτερά και όχι με φύλλα, όπως συνηθώς περιγράφεται. Η ελληνική γλώσσα, στην πινακίδα ΡΥ Τα 713, μαρτυρεί τη διακόσμηση ενός τραπεζιού με μικρά πτερά: to-pe-za...ri-ti-ro-we-sa (τόρπεζα...πιτλόΦεσσα). Με το ίδιο κόσμημα κοσμούνται και τα προσκεφάλαια ιωνικών κιονοκράνων και επικράνων από την Ιασό, το Μεταπόντιο, τους Λοκρούς, τον Σελινούντα, την Έφεσο, την Αλικαρνασσό, τις Σάρδεις, τη Μαγνησία. Μπορεί από το «πτερωτό» κόσμημα να προήλθε και ο χαρακτηρισμός των ναών ως «περίπτερον».

Ιωνικά επίκρανα, ζωφόροι, λίθινα άνθη και έλικες, λιθόπλινθοι με γραπτά ή/και ανάγλυφα κυμάτια, πήλινες σίμες με ανάγλυφη παράσταση ιπέων, ακροκέραμοι με διακοσμημένο μέτωπο, ακρωτήρια με φυτική ή ελικοειδή διακόσμηση, ανάγλυφες μορφές κύπτουσες ή θέουσες (π.χ. Γοργώ, μαχόμενος οπλίτης), επιτηδευμένα κιονόκρανα: όλα αυτά συνθέτουν μια αρχιτεκτονική πολύ κοντά στα ιωνικά πρότυπα.

Ο Δαίδαλος, ο Χειρίσοφος, ο Δίποινος και ο Σκύλλις, οι Χερσίφρων και Μεταγένης, είναι Κρήτες καλλιτέχνες (γλύπτες ή αρχιτέκτονες) που διακρίθηκαν για τα έργα τους εκτός Κρήτης. Συνδέσαμε τον τύπο της ακροκεράμου με «μέτωπο γυναικείας κεφαλής» με τη δράση των Κρητών γλυπτών Διποίνου και Σκύλλιδος στη Σικυώνα και την Αιτωλία βάσει των αρχαίων γραπτών πηγών και των αρχαιολογικών

ευρημάτων από το Θέρμον, την Κέρκυρα, την Ιλλυρία, την Έφεσο. Η ευστροφία, η εφευρετικότητα, η γνώση της κατεργασίας του μαρμάρου, η μαθητεία σε μεγάλα ελληνικά καλλιτεχνικά κέντρα (π.χ. Δελφούς, Δήλο), αποτελούν μερικά από τα χαρακτηριστικά των Κρητών αυτών, οι οποίοι δούλευαν ανά ζεύγη και ήταν συγγενείς, όπως δηλαδή συνέβαινε μέχρι πριν μερικές δεκαετίες με τους παραδοσιακούς μαστόρους.

Η ανάθεση της κατασκευής του αρχαϊκού Αρτεμισίου της Εφέσου σε δύο Κνωσίους αρχιτέκτονες, τον Χερσίφρονα και τον γιό του Μεταγένη, δείχνει το μέγεθος της φήμης τους στον τότε γνωστό κόσμο, φήμη που μπορεί να είχε σχέση γενικά και με το επίπεδο και τις ικανότητες των Κρητών τεχνιτών. Αν ποτέ αποδειχθεί η αρχαϊκή ηλικία των μαρμάρινων ωοειδών μονολιθικών κιόνων στο λατομείο «Τα Ραβδιά του Διγενή» στη Σητεία, τότε θα είναι σχεδόν αυτονόητη η ανάθεση του Αρτεμισίου στους δύο Κνωσίους αρχιτέκτονες. Μέχρι τότε όμως, το πεδίο θα είναι ελεύθερο για τη διατύπωση των πιο ευφάνταστων θεωριών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Μάρμαρο

Η στρωματογραφική σειρά των «πλακωδών ασβεστολίθων» (Plattenkalke¹²⁸⁸) και ιδίως τα μεσαία και ανώτερα στρώματα αυτής, εμφανίζονται σε πολλές περιοχές της Κρήτης (Λευκά Όρη, Λασηθιώτικα Όρη, Όρη Σητείας, περιοχή Ελούντας και άλλες εμφανίσεις μικρότερης έκτασης).¹²⁸⁸ Ο χαρακτηρισμός «ασβεστόλιθοι» δεν είναι ορθός, γιατί έχουν υποστεί μεταμόρφωση και έχουν ανακρυσταλλωθεί εντόνως. Πρόκειται δηλαδή στην πραγματικότητα για *μάρμαρα*,¹²⁸⁹ και μάλιστα χονδροκρυσταλλικά χρώματος τεφρού, τεφροπράσινου, τεφρομέλανος ή και μέλανος.¹²⁹⁰ Γενικά η Κρήτη είναι γνωστή για τα μαύρα της μάρμαρα και όχι για τα λευκά. Πολλές φορές η λευκή παραλλαγή του ασβεστίτη εσφαλμένα συγχέεται με το μάρμαρο, με το οποίο μερικές φορές μοιάζει.¹²⁹¹

Οι τύποι μαρμάρου που υπάρχουν στην Κρήτη παρουσιάζονται στον Πίνακα ΙΙ:¹²⁹² Στον ίδιο πίνακα δίνονται συγκεντρωτικά στοιχεία της σύστασης και των ιδιοτήτων κάθε τύπου μαρμάρου της Κρήτης και των πιο διαδεδομένων ελληνικών λευκών μαρμάρων της αρχαιότητας (Πάρου, Νάξου, Πεντέλης).¹²⁹³ Όπως προκύπτει τα μάρμαρα της Κρήτης έχουν αρκετά υψηλό δείκτη υδαταπορροφητικότητας με εξαίρεση μόνο τον όνυχα, ο οποίος μπορεί να συγκριθεί με τη λευκή κρυσταλλίνα Νάξου και το πεντελικό μάρμαρο. Η απορρόφηση μεγάλου ποσοστού υγρασίας βλάπτει μακροπρόθεσμα το πέτρωμα, αφού η σταδιακή συσσώρευση αλάτων μπορεί να προκαλέσει ρηγμάτωση.¹²⁹⁴ Τα κρητικά μάρμαρα επίσης έχουν μικρότερη αντοχή στη θλίψη, την κάμψη και στη φθορά από τριβή σε σύγκριση με τα μάρμαρα της

¹²⁸⁸ Φυτρολάκης 1980, 34.

¹²⁸⁹ Αντιθέτως ο Warren 1969, 134 τα θεωρεί κρυσταλλικούς ασβεστολίθους που έχουν μεταμορφωθεί από θερμοκρασία και πίεση.

¹²⁹⁰ Φασούλας 2000, 40 φωτ. 1.2.

¹²⁹¹ Warren 1969, 128.

¹²⁹² Τσιραμπίδης 1996, 262-266. Η παραπομπή αυτή οφείλεται στην ευγενική υπόδειξη του επίκουρου καθηγητή στο Τμήμα Γεωλογίας του Παν/μίου Αθηνών, κ. Μιχ. Σταματάκη. Την πιθανότητα ύπαρξης τοπικών πηγών μαρμάρου που να είχε χρησιμοποιηθεί στα λίθινα μινωικά αγγεία είχε επισημάνει ο Warren 1969, 134-135 σε ένα επιφανειακό στρώμα στον Ξηροπόταμο (ένα σημείο 15 χμ. στον δρόμο από τον Αγ. Νικόλαο προς τα Γουρνιά), σε βότσαλα από μάρμαρο στη Χερσόνησο, σε βότσαλα στα Μάταλα, σε μικρές επιφανειακές εμφανίσεις στους λόφους μεταξύ Ρογδιάς και Αγ. Πελαγίας.

¹²⁹³ Στην ορυκτολογική σύσταση (βάρος %) του λευκού πεντελικού μαρμάρου υπάρχουν επιπλέον τα στοιχεία: Μοσχοβίτης 0,5, Σερικήτης 0,3 και Χλωρίτης 1 (βλ. Τσιραμπίδης 1996, 261).

¹²⁹⁴ Οι πληροφορίες σχετικά με την υδαταπορροφητικότητα οφείλονται στη γεωλόγο κ. Έλενα Υψηλάντη, την οποία ευχαριστώ θερμά.

Πάρου, της Νάξου και της Πεντέλης. Ίσως αυτός να είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους δεν χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στην αρχαιότητα.

Οι Durkin και Lister¹²⁹⁵ επιβεβαιώνουν ότι πράγματι υπάρχει μάρμαρο καλής ποιότητας στην Κρήτη και ότι σε μερικά σημεία του νησιού οι επιφανειακές εμφανίσεις είναι αρκετά πολυάριθμες, αν και ίσως να είναι μικρές. Μια άλλη περιοχή της Κρήτης που θα μπορούσε να αποδώσει μάρμαρο προς επεξεργασία είναι τα Αστερούσια στη νότια ακτή, όπου μεγάλες εκτάσεις περιλαμβάνουν ένα σύνολο πετρωμάτων που περιέχουν φαιό μάρμαρο με υποψίες λευκών φλεβών.¹²⁹⁶

Απομένει να αναζητήσουμε αίτια αξιοποίησης ή όχι των μαρμαροφόρων περιοχών της Κρήτης στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο.

Μαρμάρια αρχαιολογικά ευρήματα προϊστορικής εποχής στην Κρήτη

Οι τύποι του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκαν την προϊστορική εποχή στην Κρήτη είναι λευκοί, κυανοί προς πρασινωποί φαιοί ή με διάφορες αποχρώσεις ερυθρού και καστανού, ομοιόμορφοι ή πολύχρωμοι, ταινιωτοί, φλεβωτοί ή με ακανόνιστα «μπαλώματα». Στην Κνωσό βρέθηκε μάρμαρο σποραδικά σε θραύσματα. Από τη μελέτη δειγμάτων μαρμάρου από την Κνωσό προέκυψε πως αυτά προέρχονται από διάφορα μέρη της Κρήτης.¹²⁹⁷

Η κύρια χρήση του θα αφορούσε πιθανότατα τη διακόσμηση και την κατασκευή λίθινων αγγείων. Σύμφωνα με τον Shaw μια ποικιλία κρυσταλλικού ασβεστολίθου που ήταν ραβδωμένη με λευκές φλέβες ασβεστίτη είχε χρησιμοποιηθεί για μια βάση κίονος στο ΒΔ Προστώο (Portico) στην Κνωσό. Ο Evans αναφέρει κάποιες πλάκες ασβεστολίθου εξαιρετικής επεξεργασίας που βρέθηκαν στην περιοχή του Νότιου Πρόπυλου και πιθανώς είχαν επενδύσει έναν ορθοστάτη. Αργότερα ο ίδιος ανέφερε ότι αυτές οι πλάκες αποτελούνταν από «στιγμωτό, εξαιρετικά λειασμένο μάρμαρο».¹²⁹⁸

¹²⁹⁵ Durkin-Lister 1983, 91.

¹²⁹⁶ Id., 96.

¹²⁹⁷ Papageorgakis-Mposkos 1988, 650, 658, Πίνακας 1. Τα δείγματα από το οικοδομικό υλικό των κτηριακών συγκροτημάτων («ανακτόρων») της Κνωσού ελήφθησαν από κατεστραμμένους τοίχους, πλακόστρωτα και βάσεις κίωνων. Ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός ελήφθη από τους σωρούς της ανασκαφής και από θέσεις της ευρύτερης περιοχής της Κνωσού με επιφανειακές εμφανίσεις παρόμοιων με τους δομικούς λίθους των προϊστορικών κτηρίων, ό.π., 650.

¹²⁹⁸ Papageorgakis-Mposkos 1988, 655.

Άλλα μαρμάρινα αρχαιολογικά ευρήματα αρχαϊκής / κλασικής περιόδου στην Κρήτη

Ο Σπ. Μαρινάτος είχε βρει τέσσερα μαρμάρινα αντικείμενα από το ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό, μεταξύ των οποίων και ένα ακέφαλο πτηνό από «χονδρόκοκκο νησιώτικο μάρμαρο» το οποίο μάλλον ανήκε στην περίοδο που εξετάζουμε. Δυστυχώς έχουν όλα χαθεί.¹²⁹⁹

Στα μαρμάρινα ευρήματα αρχαϊκής περιόδου από την Κρήτη συγκαταλέγεται ένας υστεροαρχαϊκός επιτύμβιος πεσσός από «ντόπια σκληρή μαρμαρόπετρα» με παράσταση ανάγλυφου πολεμιστή από τη θέση Σαΐνη της Ελεύθερνας (Αρχ/κό Μουσείο Ρεθύμνου, αρ.επρ.1). Χρονολογήθηκε από τη Λεμπέση στη δεκαετία 490-480 π.Χ., έστω και εάν εξελικτικά σχετίζεται με κάπως παλαιότερα έργα.¹³⁰⁰

Στον 5^ο αι. π.Χ. ανήκουν δύο ακόμα «αττικίζουσες» επιτύμβιες στήλες, μια από τον *Σταυρωμένο* (επίγειο της Ελεύθερνας) και μια άλλη από την *Αχλάδα* κοντά στην Αγία Πελαγία. Εάν, όπως πιστεύει η Sylvia Benton, το μάρμαρο αυτών των δύο τελευταίων έργων είναι παριανό και όχι κρητικό, η μη τοπική προέλευση του μαρμάρου υποδηλώνει εμπόριο, αν και όχι απαραίτητως του ολοκληρωμένου προϊόντος.¹³⁰¹

Προτείνεται μια μακροσκοπική και μικροσκοπική εξέταση των επιτυμβίων στηλών, με λήψη δειγμάτων από τα γλυπτά και από τα κοιτάσματα μαρμάρου στην ευρύτερη περιοχή εύρεσής τους, ώστε να εξακριβωθεί η προέλευση του μαρμάρου τους. Τόσο η *Αχλάδα* Αγ. Πελαγίας όσο και ο *Σταυρωμένος* και η *Ελεύθερνα* βρίσκονται κοντά στα μαρμαροφόρα στρώματα του *Δοξαρού* και των *Αλοΐδων* (βλ. Παράρτημα I).

Ισχυρές ενδείξεις για την γνώση της λατόμησης και της κατεργασίας του μαρμάρου στην Κρήτη ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. αποτελούν οι ημίεργοι κίονες του λατομείου «*Τα Ραβδιά του Διγενή*» στην ανατολική Κρήτη.

¹²⁹⁹ Schäfer *et al.* 1992, 243, 269.

¹³⁰⁰ Λεμπέση 1973, 7-9, πίν. 1α, εκ. 2. Λεμπέση 1976, 65 σημ.292, σ. 92, 100, 101-2, πίν.42 α.

¹³⁰¹ Erickson 2000, 16.

Αρχαία λατομεία μαρμάρου στην Κρήτη
«Τα ραβδιά του Διγενή» ή «Κιόνια» κοντά στο Χαμέζι

Η θέση του λατομείου είχε εντοπιστεί ήδη το 1953 από τον Ν. Πλάτωνα, ο οποίος συμπέρανε ότι ήταν πιθανώς σε χρήση από την αρχαϊκή περίοδο, γιατί εκεί κοντά αποκαλύφθηκαν τεμάχια πύθων του 7^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ. Στην τοποθεσία αυτή ήταν διάσπαρτο κατά χώραν «λατομημένο υλικό πελωρίων αρράβδωτων κίωνων, κιονοκράνων, τετραγώνων στύλων, παραστάδων και κυβολίθων».¹³⁰² Το 1983 πραγματοποιήθηκε μια πιο συστηματική έρευνα από τους Durkin και Lister.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε από τα εργαλεία και τις έμμεσες πληροφορίες από αυτά, είναι δυνατό να πούμε πως η λατόμηση στα «Ραβδιά του Διγενή» ήταν μάλλον ελληνική παρά ρωμαϊκή και ότι πιθανώς χρονολογείται πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Κρήτης (67 π.Χ.). Οι τεχνικές ωστόσο που χρησιμοποιήθηκαν δεν είναι μοναδικές.¹³⁰³ Η γενική αρχιτεκτονική του λατομείου, ιδίως οι πιο πρωτόγονα δουλεμένες περιοχές, υποδηλώνουν μια αρκετά πρόωμη χρονολόγηση, αφού δεν υπάρχουν ίχνη από τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν στα θεωρούμενα ελληνιστικά λατομεία της Φαλάσαρνας και της Πραισού.

Η Περιοχή 3 του λατομείου χαρακτηρίζεται από μια πιο εξεζητημένη τεχνική επεξεργασίας σε σύγκριση με εκείνη των άλλων δύο Περιοχών, επειδή είναι πιο κανονική, συστηματική και αποτελεσματική στο να αποσπά ακριβώς τα σχήματα και τα μεγέθη των κυβολίθων, των οποίων το περίγραμμα σχεδιάζοταν. Αυτή η ύστερη τεχνική περιελάμβανε και τη χρήση ξύλινων σφηνών για την ανύψωση των μαρμάρινων κυβόλιθων. Το πλησιέστερο χρονολογικά καταγεγραμμένο παράλληλο για αυτήν την τεχνική είναι η τρίτη περίοδος λατόμησης στην Πνύκα των Αθηνών (περ. 350-300 π.Χ.).¹³⁰⁴

Άλλα λατομεία

Το νησί της Κρήτης παρέχει καλής ποιότητας λευκό και έγχρωμο μάρμαρο, το οποίο λατομείτο στην αρχαιότητα. Αν και τα εξάρματα είναι γενικά μικρά, αρκετά σώματα μαρμάρου υπάρχουν στην ανατολική Κρήτη και στη νότια ακτή.¹³⁰⁵

¹³⁰² Πλάτων Ν., *Κρητικά Χρονικά Ζ'* (1953), 489.

¹³⁰³ Durkin-Lister 1983, 83.

¹³⁰⁴ Id., 75-77, 96.

Τεχνικές λάξευσης

Η εκμετάλλευση του λίθου στο λατομείο «Τα Ραβδιά του Διγενή» ακολουθούσε τις συνήθειες μεθόδους που χρησιμοποιούνταν στον αρχαίο κόσμο: λατόμηση σε πλαγιές, η οποία επέτρεπε μια καθοδική και εξωτερική, βαθμιδωτή εξαγωγή, ώστε να διευκολύνεται σημαντικά η απομάκρυνση του εξαχθέντος υλικού και της λατύπης.¹³⁰⁶ Ο τρόπος και ο χρόνος χρησιμοποίησης μιας τεχνικής για την απόσχιση των κυβόλιθων από τον βράχο οριζόταν κυρίως από την ικανότητα και την πείρα του λατόμου, του οποίου οι γνώσεις για τον λίθο που δούλευε ήταν μερικές φορές πιο σημαντικές από τα εργαλεία που χρησιμοποιούσε. Γι' αυτόν τον λόγο έχει διατυπωθεί η άποψη¹³⁰⁷ ότι οι περισσότεροι λατόμοι πρέπει να ήταν ελεύθεροι πολίτες, όχι δούλοι ή κατάδικοι, οι οποίοι μετέδιδαν την πείρα τους από γενιά σε γενιά, όπως συμβαίνει ακόμα και σήμερα στην Ιταλία και την Τουρκία. Δούλοι και κατάδικοι θα μπορούσαν και σίγουρα χρησιμοποιούνταν για δευτερεύουσες εργασίες, όπως στην επισκευή δρόμων, στη φόρτωση υλικού και στην απομάκρυνση της λατύπης από το λατομείο.

Μεταφορά του μαρμάρου

Στα «Ραβδιά του Διγενή» είναι φανερό πως οι λίθοι έφευγαν από το λατομείο με τη μορφή κυβολίθων, κίωνων κτλ. και όχι ως αδρά πελεκημένο μάρμαρο όπως στα σύγχρονα λατομεία.¹³⁰⁸ Η θέση της κατηφορικής, χαλαρής πλαγιάς και η γενική απουσία λατύπης υποδεικνύουν ότι το χονδρό δούλεμα ίσως να εκτελείτο κάπου βορείως του ανώτατου επιπέδου του λατομείου. Αφού κανένας από τους κίονες που βρέθηκαν στα «Ραβδιά του Διγενή» δεν έχει τελειωμένο κιονόκρανο ή βάση, δημιουργείται η υπόνοια πως, ενώ το χονδρό δούλεμα και το σχήμα γίνονταν επί τόπου, τα αρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρονταν αλλού για την τελική επεξεργασία.

Η διαδρομή για τη μεταφορά του υλικού εκτός της περιοχής του λατομείου φαίνεται πως γινόταν από την χαλαρή, τη σαθρή πλαγιά προς την κοίτη του ρυακιού, η οποία παρέχει μια δίοδο από τα βουνά προς την πιο επίπεδη και κατωφερή περιοχή [=graben] της Σητείας. Υπάρχουν πράγματι αρκετά θραύσματα επεξεργασμένων κυβολίθων στην κοίτη του ρυακιού σε απόσταση ως και 2 χμ. από το λατομείο. Η

¹³⁰⁵ Durkin-Lister 1983, 96.

¹³⁰⁶ Waelkens-De Paepe-Moens 1988, 15.

¹³⁰⁷ Id., 18.

μεταφορά των εύθραυστων κιώνων δια ξηράς δεν πρέπει να ήταν εύκολη υπόθεση, αν ληφθεί υπ' όψη η τοπογραφία. Όσον αφορά τον τελικό προορισμό του μαρμάρου, δεν υπάρχει κάποιο εμφανές μέρος στην άμεση γειτονία του Χαμεζίου.

Δεν είμαστε σε θέση επίσης να γνωρίζουμε ακριβώς με ποιες μεθόδους μεταφέρονταν ογκώδη αρχιτεκτονικά μέλη από ένα τέτοιο απόκρημνο σημείο στην πεδιάδα. Σίγουρα όμως η ιδιομορφία του περιβάλλοντος χώρου θα συνέβαλλε στην ανάπτυξη της επινοητικότητας των Κρητών τεχνιτών σε ζητήματα τεχνικής, ικανότητας· ικανότητας που αντανακλάται στον μύθο του Δαιδάλου με τις ποικίλες εφευρέσεις και στη μέθοδο της μεταφοράς των μαρμάρινων επιστυλίων του Αρτεμισίου της Εφέσου από τους Κνώσιους αρχιτέκτονες Χερσίφρονα και Μεταγένη (βλ. Κεφάλαιο 9.Ι.δ.ii).

Τοπική χρήση – εξαγωγές

Η εξαγωγή του μαρμάρου σε μέρη εκτός Κρήτης παραμένει μια πιθανότητα, αν και δεν δικαιολογείται, αφού υπάρχει άφθονο μάρμαρο στις γειτονικές περιοχές (Κυκλάδες). Είναι πολύ πιθανό ότι το μάρμαρο αποσκοπούσε σε τοπική χρήση.¹³⁰⁹

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε ποιος εκμεταλλευόταν το αρχαίο λατομείο «Τα Ραβδιά του Διγενή», αφού δεν βρέθηκε καμιά επιγραφή με όνομα ιδιοκτήτη ή με αφιέρωση σε κάποιο θεό, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις.¹³¹⁰ Μήπως ανήκε σε κάποια πόλη-κράτος εκεί κοντά, η οποία θα το εκμίσθωνε σε ιδιώτες; Η μικρή έκταση του λατομείου φαίνεται πως δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες μιας μεγάλης πόλεως ούτε συνδεόταν με μεγάλα, μακροπρόθεσμα οικοδομικά προγράμματα. Όταν αναφερόμαστε σε πρώιμη εποχή, αυτό που υπονοείται με τον όρο «δαπάνη», εξαρτάται από την κατανόησή μας σχετικά με τον τρόπο που λειτουργούσαν οι οικονομίες των πρώιμων πόλεων-κρατών σε μια εποχή πριν από την αξιοσημείωτη ανάπτυξη του νομίσματος.¹³¹¹ Συγκεκριμένα, στην Κρήτη το νομισματικό σύστημα εισάγεται τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., περισσότερο από έναν αιώνα μετά την πρωιμότητα κοπή νομίσματος στην Αίγινα.¹³¹²

¹³⁰⁸ Durkin-Lister 1983, 83.

¹³⁰⁹ Id., 84.

¹³¹⁰ Βλ. Koželj 1988, 8 για παραδείγματα.

¹³¹¹ Tomlinson 2000, 139.

¹³¹² Willetts 1991, 213.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη χρήση του λευκού και ημίλευκου μαρμάρου της Κρήτης εντός και εκτός του νησιού είναι σχεδόν ανύπαρκτες, αδυναμία που εντείνεται από την εξαιρετικά δύσκολη μελέτη γενικά του εμπορίου του μαρμάρου και των συνδεομένων με αυτό λατομείων, εργαστηρίων και αρχιτεκτόνων και σε άλλες περιοχές και περιόδους του αρχαίου κόσμου.¹³¹³ Είναι πολύ πιθανό οι Κρήτες της αρχαϊκής περιόδου να γνώριζαν την ύπαρξη λευκού μαρμάρου στο νησί τους, αλλά να προτιμούσαν την χρήση του μαλακού ασβεστόλιθου τόσο επειδή βρισκόταν άφθονο στα ερείπια των προϊστορικών θέσεων όσο και επειδή υπήρχαν περισσότερα κοιτάσματα του και ήδη υπάρχοντα λατομεία αυτού του υλικού. Το ερώτημα που αμέσως προκύπτει είναι αν λατομεία της προϊστορικής εποχής ήταν ενεργά και στους ιστορικούς χρόνους. Επειδή στην Κρήτη έχει παρατηρηθεί συνέχεια κατοίκησης και τοπωνυμίων¹³¹⁴ από τους προϊστορικούς ως τους ιστορικούς χρόνους στις περισσότερες αρχαίες θέσεις (Κνωσός, Αμνισός, Φαιστός, Γόρτυνα, Κομμός, Κάτω Σύμη...) φαίνεται απίθανο οι κάτοικοι των γεωμετρικών, αρχαϊκών / κλασικών χρόνων να μην γνώριζαν τα λατομεία αυτά, όσο και αν χρησιμοποίησαν σε δεύτερη χρήση τα οικοδομικά υλικά των προϊστορικών κτισμάτων.

Δεν αποκλείεται οι λόγοι που ισχύουν για τη μη αξιοποίηση του μαρμάρου της Κρήτης σήμερα, να ίσχυαν και στην αρχαϊκή περίοδο:

- δύσκολη προσπέλαση
- απότομη μορφολογία εδάφους
- μικρής εκτάσεως επιφανειακά στρώματα διάσπαρτα σε μεγάλη έκταση, τα οποία προφανώς καθιστούσαν ασύμφορη οικονομικά την συστηματική εκμετάλλευσή τους.
- ιδιοκτησιακό καθεστώς (ιδιωτικές περιοχές, χωρισμένες σε πολλούς μικρούς οροθετημένους χώρους που χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για την κτηνοτροφία). Η ποικιλία των θεμάτων που αναφέρονται στις σωζόμενες νομικές επιγραφές της πρώιμης ιστορικής περιόδου απεικονίζει τις συνέπειες της

¹³¹³ Waelkens-De Paere-Moens 1988, 20. Ακόμα και για το διάσημο παριανό μάρμαρο οι εξακριβωμένες διαθέσιμες πληροφορίες για τον 6^ο αι. π.Χ. είναι περιορισμένες, σχετικά βλ. Tomlinson 2000.

¹³¹⁴ Risch 1991, 237-8: Πολλά μυκηναϊκά τοπωνύμια υφίστανται χωρίς αλλαγή μορφής στην Κρήτη των ιστορικών χρόνων, για παράδειγμα ko-no-so/ Κνωσός, a-mi-ni-so/ Αμνισός, pa-i-to/ Φαιστός, tu-ri-so/ Τυλισός, ku-do-ni-ja/ Κυδωνία, κλπ.

ανάπτυξης της ατομικής και οικογενειακής ιδιοκτησίας εις βάρος των κοινοτικών δικαιωμάτων και των παλαιών φυλετικών εθίμων. Γι' αυτό υπάρχουν κανονισμοί που αφορούν αγωγές σχετικά με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, τη διανομή της περιουσίας μεταξύ παιδιών και κληρονόμων, την πώληση και υποθήκη της οικογενειακής περιουσίας. Ο Κώδικας της Γόρτυνος εκθέτει τη λεπτομερή νομική σημασία που δινόταν στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. στην εξασφάλιση και μεταφορά των περιουσιακών δικαιωμάτων, τα οποία διατηρούσαν την προνομιακή θέση της άρχουσας τάξης των πολιτών.¹³¹⁵ Η ανάπτυξη του εμπορίου ελεγχόταν πιθανώς από τους αριστοκράτες και διατηρούνταν εντός ορίων. Γι' αυτό δεν μπορούσε να υπάρξει μια αξιοσημείωτη ανάδειξη εμπορικών τάξεων σε μεγάλη κλίμακα. Επιπλέον η αποξένωση και η επακόλουθη ελευθερία να αποκτή κανείς απεριόριστες εκτάσεις γης θα σήμαινε μια αυξάνουσα αναλογία ελεύθερων άκληρων ατόμων.¹³¹⁶ Επίσης σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για την ύπαρξη ιερής γης στην Κρήτη, η οποία βρισκόταν εκτός της επικράτειας μιας συγκεκριμένης πόλης, όπως συνέβαινε στο ιερό του Δικταίου Διός κοντά στο Παλαίκαстро και πιθανότατα στο Ιδαίον Άντρον.¹³¹⁷ Δεν αποκλείεται μαρμαροφόρες περιοχές να ανήκαν σε παρόμοια υπαίθρια συνοριακά ιερά, στα οποία να ήταν απαγορευτική οποιαδήποτε εργασία λατόμησης.

- ύπαρξη άλλων τύπων μαρμάρων του ίδιου χρώματος αλλά πιο ανταγωνιστικών (π.χ. παριανό).

¹³¹⁵ Willetts 1965, 79, 84, 93.

¹³¹⁶ Willetts 1991, 213.

¹³¹⁷ Chaniotis 2001, 325.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: Morris 1998, 66 εικ. 23.
- Εικ. 2: Colini 1974, 130 εικ. 1.
- Εικ. 3: Ricciardi 1986-87, 31 εικ. 22 κάτω.
- Εικ. 4: La Rosa 1996, 68 εικ. 10.
- Εικ. 5: Shaw-Shaw 2000, πίν. 1.30.
- Εικ. 6: D' Acunto 2002, 191 εικ. 5.
- Εικ. 7: D' Acunto 2002, 192 εικ. 7.
- Εικ. 8: Kalpaxis 1976, εικ. 52.
- Εικ. 9: Levi 1930-31, 46 εικ. 3.
- Εικ. 10: Levi 1930-31, 49 εικ. 6.
- Εικ. 11: Χατζή-Βαλλιάνου 1996, 666 σχέδ. 1.
- Εικ. 12: Χατζή-Βαλλιάνου 1995, 785 σχέδ. 4.
- Εικ. 13: Palermo 1999, 209 εικ. 1.
- Εικ. 14: Αλεξίου 1956, 8 εικ. 1.
- Εικ. 15: Pernier 1914, εικ. 6.
- Εικ. 16: Beyer 1976, πίν. 3.
- Εικ. 17: Θέμελης 2002, 26 εικ. 13.
- Εικ. 18: Λεμπέση 1985 (α), παρένθ. Πίν. IB'.
- Εικ. 19: Καλπαζής *et al.* 1991, εικ. 3.
- Εικ. 20: Shaw-Shaw 2000, πίν. 1.72-1.73.
- Εικ. 21: Λεμπέση 1970, 457 σχέδ. 1.
- Εικ. 22: Macveagh Thorne-Prent 2000, 178 εικ. 2.
- Εικ. 23: Rizza 1995, 809 εικ. 8.
- Εικ. 24: Kalpaxis 1999, 117 εικ. 12.

- Εικ. 25: La Torre 1988/89, πίν. Ι.
- Εικ. 26: La Torre 1988/89, 296 εικ. 18.
- Εικ. 27: Shaw-Shaw 2000, πίν. 3.4.
- Εικ. 28: Αλεξίου 1973-74, 884 σχέδ. 1.
- Εικ. 29: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 30-31 εικ. 32.
- Εικ. 30: Hazzidakis 1934, 67 εικ. 15.
- Εικ. 31: La Rosa 1996, 64 εικ. 1.
- Εικ. 32: La Rosa 1996, 65 εικ. 5.
- Εικ. 33: D' Acunto 2002, 222 εικ. 25 αρ. 3.
- Εικ. 34: Evans 1928, χάρτης απέναντι από τη σελ. 547.
- Εικ. 35: Hood-Smyth 1981, εικ. 4.
- Εικ. 36: Schäfer 1992, Χάρτης 120, περιοχή D.
- Εικ. 37: Van Effenterre H. et M. 1985, 161 εικ. 5.
- Εικ. 38: Whitley 1998, 28 εικ. 2.1.
- Εικ. 39: Whitley 1998, 30 εικ. 2.3.
- Εικ. 40: Creta antica, εικ. 136 αρ. 3. Sporn 2002.
- Εικ. 41: Levi 1976, 599 εικ. 965. Sporn 2002.
- Εικ. 42: Hallager 1987, 170 εικ. 1C.
- Εικ. 43: Pernier 1914. D' Acunto 1995, 16 εικ. 1.
- Εικ. 44: Reinach 1913, 279 εικ. 1.
- Εικ. 45: Morris 1992, εικ. 29.
- Εικ. 46: Levi 1927-29, εικ. 198c.
- Εικ. 47: La Rosa 1974, εικ. 1, πίν. IX-X.
- Εικ. 48: Ξανθουδίδης 1920, 75 εικ. 1.
- Εικ. 49: La Rosa 1974, 139 εικ. 2.

Εικ. 50: Rizza-Scrinari 1968, 63 εικ. 97.

Εικ. 51: Δαβάρας 1980, πίν. 230 α.

Εικ. 52: D' Acunto 2001, 312 εικ. 1.

Εικ. 53: Rizza-Scrinari 1968, εικ. 79, πίν. V.

Εικ. 54: D' Acunto 2002, 194 εικ. 9-10.

Εικ. 55: Beyer 1976, πίν. 44.2.

Εικ. 56: Davaras 1972, 57 εικ. 47-48.

Εικ. 57: Bosanquet 1904-5, 301 εικ. 18.

Εικ. 58: Boardman 1962, πίν. 3c.

Εικ. 59: Hoffmann 1972, πίν. 46.1.

Εικ. 60: La Rosa 1996, 64 εικ. 2.

Εικ. 61: La Rosa 1996, 65 εικ. 3.

Εικ. 62: Schäfer *et al.* 1992, πίν. 130b.

Εικ. 63: Levi 1927-29, 47 εικ. 26.

Εικ. 64: Bosanquet 1904-5, 302 εικ. 19, πίν. XV.

Εικ. 64 α: Bosanquet 1904-5, εικ. 19c.

Εικ. 65: Λεμπέση 1974, πίν. 166β.

Εικ. 66: Hoffmann 1970, πίν. 45.

Εικ. 67: Alexiou-Platon *et al.* 1968, πίν. 227.

Εικ. 68: La Rosa 1996, 66 εικ. 6.

Εικ. 69: La Rosa 1996, 67 εικ. 8.

Εικ. 70: La Rosa 1996, 66 εικ. 7.

Εικ. 71: Coldstream 1973, πίν. 25.117.

Εικ. 72: Bosanquet 1904-5, 303 εικ. 20.

Εικ. 73: Bosanquet 1939-1940, 67 εικ. 1.

- Εικ. 74: Rizza-Scrinari 1968, πίν. XLII αρ. 305 a-o.
- Εικ. 75: Rizza 1967-68, 267 εικ. 27 αρ. 198.
- Εικ. 76: Adams 1978. Marinatos 1936, 251 εικ. 20, 252 εικ. 21.
- Εικ. 77: Pernier 1914, 33 εικ. 9.
- Εικ. 78: Pernier 1914, 63 εικ. 28.
- Εικ. 79: Beyer 1976, πίν. 23,1.
- Εικ. 80: La Rosa 1996, 73 εικ. 16.
- Εικ. 81: La Rosa 1996, 65 εικ. 4.
- Εικ. 82: Χατζή-Βαλλιάνου 2002, 316 σχ.1.
- Εικ. 83: Hayden 2003, Χάρτης 1.
- Εικ. 84: Hayden-Moody-Rackham 1992, 330 εικ. 20.
- Εικ. 85: Hayden-Moody-Rackham 1992, 297 εικ. 3.
- Εικ. 86: Θέμελης 2002, 12 εικ. 1.
- Εικ. 87: Rizza 1991, εικ. 2.
- Εικ. 88: Belgiorno 1994, 211 εικ. 4.
- Εικ. 89: Watrous *et al.* 1993, 217 εικ. 8.
- Εικ. 90: Shaw-Shaw 2000, πίν. 8.12.
- Εικ. 91: Mallwitz 1981, 614 εικ. 13.
- Εικ. 92: Rizza 2000, εικ. 2.
- Εικ. 93: Λεμπέση 1976, πίν. 39.
- Εικ. 94: Λεμπέση 1976, πίν. 38.
- Εικ. 95: Boardman 2000, εικ. 2.35 α.
- Εικ. 96: Ricciardi 1986-87, 31 εικ. 22 άνω.
- Εικ. 97: La Rosa 1996, 70 εικ. 13.
- Εικ. 98: La Rosa 1996, 71 εικ. 14.

- Εικ. 99: Rizza-Scrinari 1968, πίν. I αρ.4.
- Εικ. 100: Ricciardi 1986-87, 33 εικ. 25.
- Εικ. 101: Stucchi 1974, 91 εικ. 1.
- Εικ. 102: Pernier 1914, 62 εικ. 25.
- Εικ. 103: Pernier 1914, εικ. 26.
- Εικ. 104: Gruben 1972, 368 εικ. 29.
- Εικ. 105: Perrot-Chipiez I, 558 εικ. 337.
- Εικ. 106: Perrot-Chipiez I, 571 εικ. 348.
- Εικ. 107: Gruben 1986, 22 εικ. 13.
- Εικ. 108: Wesenberg 1971, εικ. 11 κέντρο.
- Εικ. 109: A.J.B. Wace, BSA 25 (1921-23), πίν. 52 α.
- Εικ. 110: S. Hood, Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα (ελλ. μτφρ.), 184 εικ. 143.
- Εικ. 111: Dädalische Kunst 1970, πίν.33.
- Εικ. 112: Winter 1993, 300 εικ. 128.
- Εικ. 113: Levi 1930-31, 60 εικ. 14.
- Εικ. 114: Rizza-Scrinari 1968, πίν. V5.
- Εικ. 115: Barnett 1957, πίν. LXXVII S236.
- Εικ. 116: Barnett 1957, πίν. LXXV S211.
- Εικ. 117: *KNC*, εικ. 189.
- Εικ. 118: Hoffmann 1997, πίν. 18.
- Εικ. 119: Aharoni 1964, εικ. 38.1.
- Εικ. 120: Barnett 1957, πίν. IV C14.
- Εικ. 121: Ohnesorg 1993, XX 3,2. 4-5.
- Εικ. 122: Hölbl 1984, 10 εικ. 5.
- Εικ. 123: Halbherr 1901 (β), 400 εικ. 11 α.

- Εικ. 124: *Dädalische Kunst* 1970, πίν. 32 α.
- Εικ. 125: Bammer 1972, 452 εικ. 34.
- Εικ. 126: Wesenberg 1971, εικ. 247.
- Εικ. 127: Radt 1970, πίν. 42.3.
- Εικ. 128: Naumann 1955, 131 εικ. 128 / Naumann 1971, 137 εικ. 148.
- Εικ. 129: Samos XI, πίν. 84.129.
- Εικ. 130: Samos XI, πίν. 82.121.
- Εικ. 131: Hahland 1964, 204 εικ. 65.
- Εικ. 132: E. Akurgal, *Die Kunst der Hethitter* (1961), πίν. 125.
- Εικ. 133: Berti-Masturzo 2000, 225 εικ. 140.
- Εικ. 134: Mertens 1979, πίν. 17.3-4.
- Εικ. 135: Thacher Clarke 1886, 19 εικ. 9.
- Εικ. 136: Comstock – Vermeule 1976, 31 εικ. 41.
- Εικ. 137: Cultrera 1943, 82 εικ. 39.
- Εικ. 138: Bammer 1968-71, εικ. 1c, 1d.
- Εικ. 139: Kalpaxis 1978, Beil. 32 a.b.
- Εικ. 140: Kienast 1989, 259 εικ. 1.
- Εικ. 141: Kienast 1989, 263, εικ. 2.
- Εικ. 142: Ohnesorg 1996, 44 εικ. 4 a.b.
- Εικ. 143: Beyer 1976, πίν. 18.
- Εικ. 144: Evans 1928, 680 εικ. 430.
- Εικ. 145: Lullies 1979, εικ. 14 άνω. Vorster 2002, εικ. 179.
- Εικ. 146: Ζαφειροπούλου 1998.
- Εικ. 147: Schäfer *et al.* 1992, πίν. 108.
- Εικ. 148: Daux-Hansen-Hellmann 1987, 157 εικ. 100.

- Εικ. 149: Demargne 1972, 39 εικ. 4.
- Εικ. 150: Kyrieleis 1983, 69 εικ. 46.
- Εικ. 151: δική μου παρέμβαση
- Εικ. 152: Kenfield 1990, πίν. 43 c.
- Εικ. 153: Kenfield 1990, πίν. 46 b.
- Εικ. 154: Marinatos 1936, πίν. XXIX.
- Εικ. 155: Samos III, πίν. 13, 1.2 / Winter 1993, εικ. 116.
- Εικ. 156: Samos III, πίν. 13, 3.4.
- Εικ. 157: Boardman 1982, εικ. 205.3.
- Εικ. 158: Åkerström 1966, πίν. 3.
- Εικ. 159: Ζαφειροπούλου 1998, 44 εικ. 40.
- Εικ. 160: Rizza-Scrinari 1968, 127 εικ. 214.
- Εικ. 161: Rizza-Scrinari 1968, 127 εικ. 215.
- Εικ. 162: Kenfield 1990, 268 εικ. 3.
- Εικ. 163: Kenfield 1990, 268 εικ. 4.
- Εικ. 164: Winter 1993, πίν. 98.
- Εικ. 165: Ziegenaus 1957, εικ. 1. Kyrieleis 1983, 93 εικ. 69.
- Εικ. 166: Rizza 1967-68, 267 εικ. 27.197.
- Εικ. 167: Kyrieleis 1983, 68 εικ. 44.
- Εικ. 168: Hoffelner / Walter-Karydi 1999, 44 εικ. 33.
- Εικ. 169: Beyer 1976, πίν. 23,2.
- Εικ. 170: Kyrieleis 1983, 69 εικ. 45.
- Εικ. 171: Samos XI, πίν. 72.90.
- Εικ. 172: Samos XI, πίν. 74.99.
- Εικ. 173: Kyrieleis *et al.* 1985, 433 εικ. 75.

- Εικ. 174: Billot 1993, 49 εικ. 8.
- Εικ. 175: Pernier 1914, 20 εικ. 2.
- Εικ. 176: Billot 1993, 48 εικ. 1.
- Εικ. 177: Davaras 1978, 56 εικ. 46.
- Εικ. 178: Σταμπολίδης 1994, πίν. XXIX α..
- Εικ. 179: Bammer 1996, 87 εικ. 111.
- Εικ. 180: Bammer 1996, 88 εικ. 113 / Bammer 2000 (α), 440 εικ. 6.
- Εικ. 181: Bammer 1996, 88 εικ. 114 / Bammer 2000 (α), 440 εικ. 5 a-b.
- Εικ. 182: Fiandra 1997, 57 εικ. 8-9.
- Εικ. 183: Drerup 1951, πίν. 71.2.
- Εικ. 184: Alzinger 1972-75, 172 εικ. 5.
- Εικ. 185: Van Effenterre 1961, εικ. 4.
- Εικ. 186: Bammer 2000 (α), 441 εικ. 8.
- Εικ. 187: Bammer 2000 (α), 441 εικ. 9.
- Εικ. 188: Ορλάνδος 1994, 179 εικ. 134.
- Εικ. 189: Sara 2003, 410 αρ. 659.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AntJ</i>	The Antiquaries Journal
<i>CVA</i>	Corpus Vasorum Antiquorum
<i>EAA</i>	Enciclopedia dell' Arte/ Antichita Antica
<i>EAM</i>	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
<i>EEKΣ</i>	Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών
<i>HSCP</i>	Harvard Studies in Classical Philology
<i>IC</i>	Inscriptiones Creticae
<i>KNC</i>	J.N. Coldstream, H.W. Catling (εκδ.), <i>Knossos North Cemetery. Early Greek Tombs</i> , Suppl. Vol. No. 28, The British School at Athens 1996.
<i>RE</i>	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
<i>KΧρ</i>	Κρητικά Χρονικά

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Οι ακόλουθοι τίτλοι ανταποκρίνονται μόνο στις αντίστοιχες συντομογραφίες του κειμένου. Οι υπόλοιποι τίτλοι που έχουν χρησιμοποιηθεί αναπτύσσονται πλήρως στις υποσημειώσεις του κειμένου]

Αλεξίου 1956

Αλεξίου Στ., «Ιερόν παρά το Καβούσι Ιεράπετρας», *KΧρ* 10 (1956), 7-19.

Αλεξίου 1973 (α)

Id., «Χρονικά-Αι αρχαιότητες Ηρακλείου κατά το 1972», *KΧρ* 25 (1973), 457-467.

Αλεξίου 1973 (β)

Id., «Χρονικά-Αι αρχαιότητες Ηρακλείου κατά το 1973», *KΧρ* 25 (1973), 467-478.

Αλεξίου 1973-74

Id., Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης, *ΑΔ* 29 (1973-74), Β'3 Χρονικά, 883-885.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., *Ο Νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του* (ΥΠ.ΠΟ.–Τ.Α.Π.Α.), Αθήνα 2000.

Βασιλάκης 1988-89

Βασιλάκης , «Οικιστική και αρχιτεκτονική της Κρήτης στα ιστορικά χρόνια», *KXp* 28-29 (1988-89), 110-126.

Βιδάκης-Λάζος-Πατηνιώτης 1988

Βιδάκης Ε., Λάζος Σ., Πατηνιώτης Ν., *Έκθεση της γεωλογικής και κοιτασματολογικής έρευνας των μειοκαινικών ασβεστολίθων περιοχών Αλφά και Σκουλουφιών Νομού Ρεθύμνης*, Δημοσίευτη μελέτη Ι.Γ.Μ.Ε., Αθήνα 1988.

Βιδάκης-Πατηνιώτης 1991

Βιδάκης Ε., Πατηνιώτης Ν., *Έκθεση της γεωλογικής και κοιτασματολογικής έρευνας των πολύχρωμων μαρμάρων του Βασιλικού όρους της νήσου Κρήτης*, Δημοσίευτη μελέτη Ι.Γ.Μ.Ε., Αθήνα 1991.

Δαβάρας 1980

Δαβάρας Κ., «Περισυλλογή αρχαιοτήτων στην Πραισό», *ΠΑΕ* 1980, 408-411.

Ελεύθερνα 2004

Σταμπολίδης Ν. Χρ. (επιμ.), *Ελεύθερνα: Πόλη - Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004.

Ζαφειροπούλου 1985

Ζαφειροπούλου Φ., *Προβλήματα της μηλιακής αγγειογραφίας*, Αθήνα 1985.

Ζαφειροπούλου 1998

Id., *Πάρος*, Τ.Α.Π.Α. 1998.

Ζώης 1973

Ζώης Α., *Κρήτη- Εποχή του Λίθου*, Αθήνα 1973.

Ζώης 2002

Ζώης Α.Α., *Ρωμαϊκή Ιεράπετρα (Σημειώσεις ημερολογίων 1989-1995 της Αρχαιολογικής Αποστολής Βασιλικής και επιλογή κειμένων από τη σχετική με τη ρωμαϊκή Ιεράπετρα βιβλιογραφία)*, Αθήνα 2002.

Θέμελης 1991/93

Θέμελης Π.Γ., «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1989-1991, Νομός Ρεθύμνης, Επαρχία Μυλοποτάμου, Ελεύθερνα, Τομέας Ι», *Κρητική Εστία* 4 (1991/93), 247-257.

Θέμελης 2002

Θέμελης Π.Γ., *Αρχαία Ελεύθερνα (Ανατολικός τομέας)*, Αθήνα 2002 (ΥΠ.ΠΟ.-Τ.Α.Π.Α.).

Θέμελης 2002/2003

Id., «Ελεύθερνα. Οι αρχαιότητες ως πρόκληση για ανάπτυξη», *Κρητολογικά γράμματα* 18 (2002/2003), 9-18.

Θέμελης 2004

Θέμελης Π., «Η πόλη. Ανατολικός ανασκαφικός τομέας Ι», στο *Ελεύθερνα 2004*, 46-80.

Θεοφανείδης 1942-44

Θεοφανείδης Β.Δ., «Αρχαιολογικά Χρονικά. Επαρχία Κισάμου, Ανασκαφαί Πολυρρήνιας», *ΑΕ* 1942-44, 17-31.

Θεοφανείδης 1956

Θεοφανείδης Β., «Ναός Ήρας Σαμίας εν Κυδωνία Κρήτης», *ΑΕ* 1956, 218-224.

Καλπαξής-Πετροπούλου 1988-89

Καλπαξής Θ., Πετροπούλου Α.Β., «Τμήματα δύο επιγραφών από την Ελεύθερνα», *KXp* 28-29 (1988-89), 127-133.

Καλπαξής 1991/93

Καλπαξής Θ., «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1989-1991, Νομός Ρεθύμνης, Επαρχία Μυλοποτάμου, Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ», *Κρητική Εστία* 4 (1991/93), 257-261.

Καλπαξής et al. 1991

Καλπαξής Θ. (επιστ. επιμέλεια), Van Effenterre H., Πετροπούλου Α.Β., Σταυριανοπούλου Ε., *Ελεύθερνα. Τομέας ΙΙ, 1. Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο 1991.

Καλπαξής et al. 1994

Καλπαξής Θ., Furtwängler A., Schnapp A. και συνεργάτες, *Ελεύθερνα. Τομέας ΙΙ.2. Ένα ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νησί*, Ρέθυμνο 1994.

Καλπαξής 2004

Καλπαξής Α., 'Οι «Ακροπόλεις» της Ελεύθερνας. Κεντρικός ανασκαφικός τομέας ΙΙ», στο *Ελεύθερνα 2004*, 104-115.

Κακριδής 1986

Κακριδής Ι.Θ. (γεν. εποπτεία), *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 3, Αθήνα 1986.

Κρήτη-Αίγυπτος: Καρέτσου Α. (εκδ.), Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. (εκδ.), Παπαδάκης Ν. (συν.), *Κρήτη-Αίγυπτος: πολιτιστικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Ηράκλειο 2000.

Κωνσταντινόπουλος 1983

Κωνσταντινόπουλος Χ.Γ., *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983.

Λαμπρινουδάκης 1976

Λαμπρινουδάκης Β.Κ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ* 1976 Β', 295-308.

Λαμπρινουδάκης-Gruben et al. 1987-88

Λαμπρινουδάκης Β.Κ., Gruben G. et al., «Ανασκαφή αρχαίου ιερού στα Ύρια της Νάξου. Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987», *Αρχαιογνωσία* 5 (1987-88), 133-191.

Λαμπρινουδάκης 1992

Λαμπρινουδάκης Β.Κ., «Έξι χρόνια ανασκαφικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου», *ΑΕ* 1992, 201-216.

Λεμπέση 1969

Λεμπέση Α., «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης- Αφρατί», *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά Β' 2, 415-418.

Λεμπέση 1970

Id., «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης- Αφρατί», *ΑΔ* 25 (1970), Β'2 Χρονικά, 455-460.

Λεμπέση 1972

Id., «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Κρήτης», *ΠΑΕ* 1972, 193-203.

Λεμπέση 1973

Id., «Δύο επιτύμβιες υστεροαρχαϊκές κρητικές στήλες», *Antike Plastik* 12 (1973), 7-14.

Λεμπέση 1974

Id., «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου», *ΠΑΕ* 1974, 222-227.

Λεμπέση 1976

Id., *Οι στήλες του Πρινιά*, Αθήνα 1976.

Λεμπέση 1981

Id., «Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις», *ΑΕ* 1981, 1-24.

Λεμπέση 1985 (α)

Id., «Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* 1985, 263-285.

Λεμπέση 1985 (β)

Id., *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου Ι,1: Χάλκινα τορεύματα*, Αθήνα 1985.

Λεμπέση 1987

Id., Η Κρητών Πολιτεία (1100-300 π.Χ.), στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α', Ηράκλειο 1987 (β' έκδοση), 131-172.

Λεμπέση 1999

Λεμπέση Α., «Σχέσεις Σάμου και Κρήτης τον 7^ο αι.», στο *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου* (επιμέλεια: Ν. Χρ. Σταμπολίδης), Αθήνα 1999, 148-157.

Μαρινάτος 1927-28

Μαρινάτος Σπ., «Γοργόνες και Γοργόνεια», *ΑΕ* 1927-28, 7-41.

Μαρινάτος 1933

Μαρινάτος Σπ., «Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης», *ΠΑΕ* 1933, 93-100.

Μαρινάτος 1934

Id., «Ανασκαφαί εν Αμνισωι της Κρήτης», *ΠΑΕ* 1934, 128-133.

Μαρινάτος 1953

Id., «Επί τα ίχνη των Χερσίφρονος και Μεταγένους εν Αμνισω», *ΚΧρ* 7 (1953), 258-266.

Μπούρας 1980²

Μπούρας Χ.Θ., *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τ. Α', Αθήνα 1980².

Ξανθουδίδης 1918 (α)

Ξανθουδίδης Σ., «Περιοδείαι, περισυλλογή αρχαίων, έρευναι αρχαιολογικάί, μουσειά και συλλογαί κατά το 1916», *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα, 9-32.

Ξανθουδίδης 1918 (β)

Ξανθουδίδης Σ., «Περιοδείαι, περισυλλογή και μεταφορά αρχαίων, έρευναι, σκαφαί και τυχαία ευρήματα κατά το 1918», *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα ΙΙ, 18-25.

Ξανθουδίδης 1920

Ξανθουδίδης Σ.Α., «Κρητικάί επιγραφαί», *ΑΕ* 1920, 75-88.

Ορλάνδος 1994²

Ορλάνδος Α.Κ., *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, Αθήναι 1994².

Ορλάνδος-Τραυλός 1986

Ορλάνδου Α.Κ., Τραυλού Ι.Ν., *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, Αθήναι 1986.

Παπαδάκης 1982

Παπαδάκης Ν., «Ρούσσα Εκκλησιά», *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά Β' 2, 389.

Πετρονώτης 1992

Πετρονώτης Α., «Τροφώνιος και Αγαμήδης: Οι αρχιτέκτονες από τον μύθο προς την ιστορία», στο *Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών, Πρόγραμμα εργασιών του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, 121.

Πλάτων 1956

Πλάτων Ν., «Χρονικά», *ΚΧρ* 10 (1956), 405-422.

Προκοπίου 1994-96

Προκοπίου Ν., «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1992-1994, Νομός Ρεθύμνης, Αξός», *Κρητική Εστία* 5 (1994-96), 294-296.

Σακελλαράκης 1970

Σακελλαράκης Ι., «Το μινωικόν ορεινόν ιερόν του Θύλακα», *ΑΑΑ* 3 (1970), 252-6.

Σκιλάρντι-Κατσωνοπούλου 2000

Σκιλάρντι Δ. και Κατσωνοπούλου Ν. (εκδ.), *ΠΑΡΙΑ ΛΙΘΟΣ. Λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου*, Αθήνα 2000.

Σταμπολίδης 1994

Σταμπολίδης Ν. Χρ., *Ελεύθερνα. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και ομηρικά έπη*, Ρέθυμνο 1994.

Σταμπολίδης-Καρέτσου 1998

Σταμπολίδης Ν.Χ., Καρέτσου Α. (εκδ.), *Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος – Δωδεκάνησα Κρήτη, 16^{ος} – 6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο 1998.

Σταμπολίδης 2003

Σταμπολίδης Ν. Χρ. (επιμ.), *Πλόες...: από τη Σιδώνα στη Χουέλβα: σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16^{ος} – 6^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα 2003.

Σταμπολίδης 2004

Σταμπολίδης Ν. Χρ., «Η Γεωμετρική / Αρχαϊκή νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας. Δυτικός ανασκαφικός τομέας ΙΙ», στο *Ελεύθερα 2004*, 116-138.

Στρατιδάκης 1995

Στρατιδάκης Χ.Κ., «Αρχαιολογικές θέσεις στο νομό Ρεθύμνης από τα Νεολιθικά ως και τα ρωμαϊκά χρόνια (συνέχεια)», *Κρητικά Γράμματα* 11 (1995), 305-332.

Τουλούπα 1983

Τουλούπα Ε., *Τα εναέτια γλυπτά του ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983.

Τσιραμπίδης 1996

Τσιραμπίδης Α.Ε., *Τα ελληνικά μάρμαρα και άλλα διακοσμητικά πετρώματα*, Θεσσαλονίκη 1996.

Φαράκλας et al. 1998

Φαράκλας Ν. et al., *Οι Επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*, *ΡΙΘΥΜΝΑ* 6, Ρέθυμνο 1998.

Φασούλας 2000

Φασούλας Χ.Γ., *Οδηγός υπαίθρου για τη γεωλογία της Κρήτης*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης-Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο 2000.

Φυτρολάκης 1980

Φυτρολάκης Ν., *Η γεωλογική δομή της Κρήτης: προβλήματα, παρατηρήσεις και συμπεράσματα* (Θέση επί υφηγεσία, ΕΜΠ), Αθήνα 1980.

Χανιώτης 1994

Χανιώτης Α., «Οι Αρχάνες στα ιστορικά χρόνια (1000 π.Χ.– 100 μ.Χ.)», *Αρχαιολογία* 53 (1994), 68-74.

Χατζή-Βαλλιάνου 1989

Χατζή-Βαλλιάνου Δ., «Ανασκαφικές εργασίες – Νομός Ηρακλείου, επαρχία Πεδιάδας, Σμάρι», *ΑΔ* 44 (1989), Β'2 Χρονικά, 441-447.

Χατζή-Βαλλιάνου 1995

Id., «Ανασκαφικές εργασίες-Νομός Ηρακλείου, Ακρόπολη Σμαριού», *ΑΔ* 50 (1995), Β'2 Χρονικά, 778-786.

Χατζή-Βαλλιάνου 1996

Id., «Νομός Ηρακλείου-Ακρόπολη Σμαριού», *ΑΔ* 51 (1996), Β'2 Χρονικά, 665-670.

Χατζή-Βαλλιάνου 2000

Id., «Η λατρεία της Αθηνάς στην Ακρόπολη Σμαριού», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Ηράκλειο 2000, τ. Α3, 505-536.

Χατζή-Βαλλιάνου 2002

Id., «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Νομός Ηρακλείου», *Κρητική Εστία* 9 (2002), -326.

Adams 1978

Adams L., *Orientalizing Sculpture in Soft Limestone from Crete and Mainland Greece*, BAR Suppl. Series 42 (1978).

Aharoni 1964

Aharoni Y., *Excavations at Ramat Rahel (Seasons 1961 and 1962)*, Roma 1964.

Akurgal 1960

Akurgal E., *Anatolia* 6 (1960).

Åkerström 1966

Åkerström Å., *Die architektonischen Terrakotten Kleinasiens*, Lund 1966.

Alexiou 1952

Alexiou St., “Tête archaïque en poros”, *BCH* 76 (1952), 1κεξ.

Alexiou-Platon-Guanella-Von Matt 1968

Alexiou S., Platon N., Guanella H., Von Matt L., *Ancient Crete*, London 1968.

Alzinger 1972-75

Alzinger W., “Von der Archaik zur Klassik. Zur Entwicklung des ionischen Kapitells in Kleinasien während des fünften Jahrhunderts v. Chr.”, *ÖJh* 50 (1972-1975), 169-211.

Atlas: Archaeological Atlas of the Aegean (Ministry of the Aegean – University of Athens), Athens 1999.

Bammer 1966-67

Bammer A., “Tempel und Altar der Artemis von Ephesos”, *ÖJh* 48 (1966-67), Beibl. στ. 21-44.

Bammer A., “Beiträge zur ephesischen Architektur. I: Zum Eckkapitell eines Ringhallentempels”, *ÖJh* 49 (1968-1971), 1-40.

Bammer 1972

Bammer A., “Beobachtungen zur ephesischen Architektur-archaische Kapitelle”, *AA* 1972, 440-457.

Bammer 1991-92

Id., “Multikulturelle Aspekte der frühen Kunst im Artemision von Ephesos”, *ÖJh* 61 (1991-92), Beibl. 17-54.

Bammer 1996

Id., “Die Söhne des Daidalos. Kulturtransfer aus Kreta in das Artemision”, στο Bammer A. -Muss U., *Das Artemision von Ephesos*, Mainz 1996, 87-88.

Bammer 2000 (α)

Id., “Marbles at Ephesus and their Relation to Paros”, στο Σκιλάρντι-Κατσωνοπούλου 2000, 437-443.

Bammer 2000 (β)

Id., “Der ephesische Peripteros und die ägyptische Architektur”, στο M. Bietak (εκδ.), *Archaische Griechische Tempel und Altägypten*, Wien 2000, 71-82.

Banti 1960

Banti L., *EAA* III, s.v. Festo, Roma 1960.

Barnett 1957

Barnett R.D., *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, London 1957.

Belgiorno 1994

Belgiorno M.R., Ricognizione nel territorio dell’ antica Sybrita, στο L. Rocchetti (εκδ.), *Sybrita. La valle di Amari fra Bronzo e Ferro*, I, *Ricerche Greco-Italiane in Creta Occidentale* II, Roma 1994, 201-227.

Belson 1981

Belson J.D., *The Gorgoneion in Greek Architecture* (Diss.), Bryn Mawr 1981.

Berti-Masturzo 2000

Berti F., Masturzo N., “Aree di culto ed elementi architettonici di periodo arcaico a Iasos (Caria)”, στο Krinzinger 2000, 217-229.

Beyer 1976

Beyer I., *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. v. Chr.*, Freiburg 1976.

Billot 1993

Billot M.-F., “L’ apparition de l’ acanthe dans le décor des toits du monde grec”, στο *L’ acanthe dans la sculpture monumentale de l’ Antiquité à la Renaissance, Actes du colloque tenu du 1er au 5 octobre 1990 à la Sorbonne, Paris 1993*.

Boardman 1959

Boardman J., “Chian and Early Ionic Architecture”, *AntJ* 39 (1959), 170-218.

Boardman 1961

Id., *The Cretan Collection in Oxford: the Dictaeon Cave and Iron Age Crete*, Oxford 1961.

Boardman 1962

Id., “Archaic Finds at Knossos”, *BSA* 57 (1962), 28-34.

Boardman 1967

Id., *Greek Emporio* (1967).

Boardman 1982

Id., *Ελληνική Πλαστική. Αρχαϊκή περίοδος*, Αθήνα 1982 (ελλ. μετ.).

Boardman 1995

Id., *Greek Sculpture. The Late Classical Period*, London 1995.

Boardman 2000

Id., *Persia and the West*, London 2000.

Boardman – Hayes 1966

Boardman J., Hayes J., *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits I*, Oxford 1966.

Boardman – Hayes 1973

Boardman J., Hayes J.W., *Excavations at Tocra 1963-1965: The Archaic Deposits II and Later deposits*, Oxford 1973.

Bol 2002

Bol P.C. (εκδ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst I. Frühgriechische Plastik*, Mainz am Rhein 2002.

Bosanquet 1904-05

Bosanquet R.C., “Excavations at Palaikastro. IV”, *BSA* 11 (1904-5), 298-308.

Bosanquet 1939-40

Id., “Dicte and the temples of Dictaeon Zeus”, *BSA* 40 (1939-1940), 60-77.

Brize 1992

Brize Ph., “Areal D: Die Adler des Zeus Thenatas”, στο Schäfer *et al.* 1992, 254-273.

Brock 1957

Brock J.K., *Fortetsa, Early Greek Tombs near Knossos*, Cambridge 1957.

Buchholz 1985

Buchholz H.-G., “Der Beitrag der Ausgrabungen von Tamassos zur antiken Baugeschichte Zyperns”, στο Karageorghis 1985, 238-255.

Burford 1965

Burford A., “The Economics of Greek Temple Building”, *PCPhS* 11 (1965), 21-34.

Chadwick 1976

Chadwick J., “Who were the Dorians?”, *PP* 31 (1976), 103-117.

Chadwick 1980

Id., “The Prehistory of the classical Cretan dialect”, *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1976*, τ. Α1, Αθήνα 1980, 62-66.

Chaniotis 2001

Chaniotis A., Heiligtum und Stadtgemeinde im klassischen und hellenistischen Kreta”, στο *Kreta & Zypern: Religion & Schrift von der Frühgeschichte bis zum Ende der archaischen Zeit, Tagung 22-28.2.1999 in Ohlstadt*, Altenburg 2001, 319-328.

Coldstream 1973

Coldstream J.N., “Knossos 1951-1961: Orientalizing and Archaic Pottery”, *BSA* 68 (1973), 33-63.

Coldstream 1977

Id., *Geometric Greece* (1977).

Coldstream 2000

Id., “Evans’s Greek finds: The Early Greek Town of Knossos, and its encroachment on the borders of the Minoan Palace”, *BSA* 95 (2000), 259-299.

Coldstream-Huxley 1999

Coldstream J.N., Huxley G.L., “Knossos: The archaic gap”, *BSA* 94 (1999), 288-307.

Colini 1974

Colini A.M., “Intorno al Pythion di Gortina”, στο *Antichità Cretesi II. Studi in onore di Doro Levi*, Catania 1974, 129-135.

Cook-Nicholls 1998

Cook J.M. and Nicholls R.V., *The Temples of Athena (Old Smyrna Excavations)*, *BSA Suppl.* Vol. no.30 (1998).

Coulton 1977

Coulton J. J. *Greek Architects at Work*, London 1977.

Creta antica

Creta antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984), Roma 1984.

Cucuzza 1993

Cucuzza N., “Leto e il cosiddetto tempio di Rhea di Festòs”, *Quaderni dell’ Istituto di archeologia della Facoltà di lettere e filosofia della Università di Messina* 8 (1993), 21-27.

D’ Acunto 1995

D’ Acunto M., “I cavalieri di Priniàs ed il tempio A”, *AnnAStorAnt* 2 (1995), 15-55.

D’ Acunto 2001

D’ Acunto M., “Il periodo orientalizzante: Una testa di feline in *poros*”, στο *I Cento Anni dello Scavo di Festòs, (Roma, 13-14 dicembre 2000)*, *Atti dei convegni Lincei* 173, Roma 2001, 309-354.

D’ Acunto 2002

D’ Acunto M., “Gortina, il santuario protoarcaico sull’ Acropoli di Haghios Ioannis: una riconsiderazione”, *ASAtene* 80, Serie III, 2 - Tome I (2002), 183-229.

Dädalische Kunst 1970: Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jahrhundert v. Chr., Katalog Hamburg 1970.

Daux-Hansen-Hellmann 1987

Daux G., Hansen E., Hellmann M.-Ch., *Le Trésor de Siphnos, (Fouilles de Delphes II. Topographie et architecture)*, Paris 1987.

Davaras 1972

Davaras K., “Die Statue aus Astritsi”, *AntK Beih.* 8 (1972).

Demargne 1901

Demargne J., “Les ruines de Goulas ou l’ ancienne ville de Lato en Crète”, *BCH* 25 (1901), 282-307.

Demargne 1903

Demargne J., “Fouilles a Lato en Crète 1899-1900”, *BCH* 27 (1903), 206-232.

Demargne 1947

Demargne P., *La Crète dédalique*, Paris 1947.

Demargne 1964

Id., *Naissance de l’ art grec* (1964).

Demargne 1972

Id., “Un pithos archaïque crétois au Musée du Louvre”, *RA* 1972, 35-46.

Des Courtils – Moretti 1993

Des Courtils J., Moretti J.-C. (εκδ.), *Les grands ateliers d’architecture dans le monde égéen du VI e siècle av. J.-C.*, *Acte du colloque d’Istanbul, 23-25 mai 1991*, Paris 1993.

Dinsmoor 1923

Dinsmoor W.B., “The Aeolic capitals of Delphi”, *AJA* 27 (1923), 164-173.

Dinsmoor 1950

Id., *The Architecture of Ancient Greece* (1950).

Di Vita-Cantarella 1978

Di Vita A., Cantarella E., “Iscrizione arcaica giuridica da Festòs”, *ASAtene* 56 (1978), 429-435.

Drerup 1951

Drerup H., “Zweizelliges Heiligtum in Aptara”, *στο Matz* 1951, 99-105.

Ducrey-Picard 1974

Ducrey P. – Picard O., “A propos de l’ histoire de Latô”, *Antichità cretesi II. Studi in onore di Doro Levi*, Catania 1974, 75-80.

Durkin-Lister 1983

Durkin M.K. and Lister C.J., “The Rods of Digenis: An Ancient Marble Quarry in Eastern Crete”, *BSA* 78 (1983), 69-96.

Durm 1910

Durm J., *Die Baukunst der Griechen*, Leipzig 1910 (γ’ έκδ.).

Erickson 1998-2000

Erickson B., “Historical Greek Pottery from the Excavations of the Odeion, Gortyn”, *ASAtene* 76-78 [N.S. 60-62] (1998-2000), 235-248.

Erickson 2000

Erickson B.C., *Late Archaic and Classical Crete: Island Pottery Styles in an Age of Historical Transition, ca. 600-400 B.C.*, (Diss., University of Texas), UMI 2000.

Erickson 2002 (α)

Erickson B.L., “Aphrati and Kato Syme: Pottery, Continuity, and Cult in Late Archaic and Classical Crete”, *Hesperia* 71 (2002), 41-90.

Erickson 2002 (β)

Erickson B., “The Archaeology of Empire: Athens and Crete in the 5th Century B.C.”, *AJA* 106 (2002), 297.

Evans 1895-96

Evans A.J., “Goulas: The City of Zeus”, *BSA* 2 (1895-96), 169-194.

Evans 1921

Evans A., *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. I, London 1921.

Evans, PM II.1

Evans A., *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. II, Part 1, London 1928.

Evans 1928

Evans A., *The Palace of Minos at Knossos* II.2, London 1928.

Evans 1930

Evans A., *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. III, London 1930.

Evely 1996

Evely D., “Other materials; Ivory and Bone”, στο KNC II.

Fiandra 1997

Fiandra E., “Similarities and differences in the architectural structures of the Palaces in Crete and Ugarit”, *SMEA* 39/1 (1997), 49-73.

Fitton 1992

Fitton J. (εκδ.), *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, (British Museum Occasional Papers 85), London 1992.

Flensted-Jensen/Nielsen/Rubinstein 2000

Flensted-Jensen P., Nielsen T.H., and Rubinstein L. (εκδ.), *Polis and Politics. Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday*, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen 2000.

Floren 1977

Floren J., *Studien zur Typologie des Gorgoneion*, Münster Westfalen 1977.

Floren 1987

Floren J., *Die geometrische und archaische Plastik*, Bd. 1 (Die griechische Plastik), München 1987.

Förtsch 2001

Förtsch R., *Kunstverwendung und Kunstlegitimation im archaischen und frühklassischen Sparta*, Mainz am Rhein 2001.

Forster 1901-02

Forster E.S., “Praesos: the terracottas”, *BSA* 8 (1901-02), 271-281.

Forster 1904-05

Id., “Terracotta plaques from Praesos”, *BSA* 11 (1904-05), 243-257.

Fraser-Matthews I: Fraser P.M., Matthews E. (εκδ.), *A Lexicon of Greek Personal Name*, Vol. I (The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica), Oxford 1987.

Fraser-Matthews et al. II: Fraser P.M., Matthews E., Osborne M.J., Byrne S.G. (εκδ.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, Vol. II (Attica), Oxford 1994.

Fraser-Matthews III A: Fraser P.M., Matthews E. (εκδ.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, Vol. III A (The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia), Oxford 1997.

Freyer-Schauenburg 1974

Freyer-Schauenburg B., *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils, Samos XI*, Bonn 1974.

Greco-Kalpaxis et al. 2002

Greco E., Kalpaxis Th., Papadakis N., Schnapp A., Viviers D., “Travaux menés en collaboration avec l’ École française en 2001 – Itanos (Crète orientale)”, *BCH* 126.2 (2002), 577-582.

Greco-Kalpaxis et al. 2000

Greco E., Kalpaxis Th., Schnapp A., Viviers D. et al., “Travaux menés en collaboration avec l’ École française en 1999 – Itanos (Crète orientale)”, *BCH* 124.2 (2000), 547-559.

Gruben 1972 (α)

Gruben G., “Kykladische Architektur”, *MüJb* 23 (1972), 6-36.

Gruben 1972 (β)

Gruben G., “Naxos und Paros”, *AA* 1972, 319-379.

Gruben 1976

Gruben G., «Αρχαϊκός ναός», στο Λαμπρινουδάκης 1976.

Gruben 1982

Id., “Der Burgtempel A von Paros. Naxos – Paros, Vierter vorläufiger Bericht”, *AA* 1982, 197-229.

Gruben 1986

Id., *Die Tempel der Griechen*, München 1986.

Gruben 1993

Id., “Die inselionische Ordnung”, στο Des Courtils J., Moretti J.-C. (εκδ.), *Les grands ateliers d’architecture dans le monde egeen du VIe siecle av. J.-C.* (Varia Anatolica III), Paris 1993, 97-109.

Gruben 2000

Id., *Ιερά και ναοί της αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 2000 (ελλην. μετάφρ. του Gruben 1986).

Hahland 1964

Hahland W., “Didyma im 5. Jahrhundert v. Chr.”, *Jdl* 79 (1964), 142-240.

Halbherr 1901 (α)

Halbherr F., “Report on the researches at Praesos”, *AJA* 5 (1901), 371-392.

Halbherr 1901(β)

Halbherr F., “Ruins of unknown cities at Haghios Ilias and Prinia”, *AJA* 5 (1901), 393-403.

Hall 1997

Hall J.M., *Ethnic identity in Greek antiquity*, Cambridge University Press 1997.

Hallager 1987

Hallager E., “A “Harvest Festival Room” in the Minoan Palaces? An Architectural Study of the Pillar Crypt Area at Knossos”, στο R. Hägg - N. Marinatos (εκδ.), *The Function of the Minoan Palaces*, Stockholm 1987, (*SkrAth* in 4°, 35), 169-177.

Hartley 1930-31

Hartley M., “Early Greek Vases from Crete”, *BSA* 31 (1930-31), 56-114.

Hayden-Moody-Rackham 1992

Hayden B.J., Moody J.A., Rackham O., “The Vrokastro Survey Project, 1986-89: Research Design and Preliminary Results”, *Hesperia* 61 (1992), 293-353.

Hayden 2003

Hayden B.J., *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete, Vol. I: Catalogue of Pottery from the Settlement of Vrokastro*, Philadelphia 2003.

Hazzidakis 1934

Hazzidakis J., *Les villas minoennes de Tylissos, Études crétoises III*, Paris 1934.

Hemans 1994

Hemans F.P., “Greek Architectural Terracottas from the Sanctuary of Poseidon at Isthmia”, στο Winter 1994, 61-83.

Hermay 2001

Hermay A., s.v. *Dipoinos*, στο Vollkommer 2001, 184-185.

Herrmann 1986

Herrmann G., *Ivories from Room SW 37 Fort Shalmeneser*, British School of Archaeology in Iraq 1986.

Herrmann 1992

Herrmann G., *The small collections from Fort Shalmeneser, Ivories from Nimrud V (1949-1963)*, London 1992.

Hoffelner/Walter-Karydi 1999

Hoffelner K., Walter-Karydi E., Das Apollon-Heiligtum (Tempel-Altäre-Temenosmauer-Thearion), *Alt-Ägina* I, 3, Mainz am Rhein 1999.

Hoffman 1997

Hoffman G.L., *Imports and Immigrants. Near Eastern contacts with Iron Age Crete*, The University of Michigan Press 1997.

Hoffmann 1970

Hoffmann H., “Antefix mit weiblicher Protome”, στο *Dädalische Kunst 1970*, 108-9.

Hoffmann 1972

Hoffmann H., *Early Cretan Armorers*, Mainz am Rhein 1972.

Hölbl 1984

Hölbl G., “Ägyptischer Einfluss in der griechischen Architektur”, *ÖJh* 55(1984),1-18.

Hood-Smyth 1981

Hood S., Smyth D., *Archaeological Survey of the Knossos Area*, Suppl. Vol. No. 14, The British School at Athens 1981.

Hornbostel 1970

Hornbostel W., “Kretische Reliefamphoren”, στο *Dädalische Kunst 1970*, 56-93.

Huxley 1994

Huxley G., “On Knossos and her Neighbours (7th Century to Mid-4th Century B.C.)”, στο D. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (εκδ.), *Knossos: A Labyrinth of History. Papers presented in honour of Sinclair Hood*, The British School at Athens 1994, 123-133.

Isler 1984

Isler H.P. (εκδ.), *Der Tempel der Aphrodite*, *Studia Ietina* II, Zürich 1984, 11-116.

Jeffery 1949

Jeffery L.H., “Comments on some archaic Greek inscriptions”, *JHS* 69 (1949), 25-38.

Jeffery 1961

Id., *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961.

Jost 1985

Jost M., *Sanctuaires et cultes d' Arcadie* (Études Péloponnésienes IX), Paris 1985.

Kalpaxis 1976

Kalpaxis A.E., *Früharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien*, Athen 1976.

Kalpaxis 1978

Kalpaxis Th. E., “Baubeschreibung”, στο H.-P. Isler, Kalpaxis Th. E., *Das archaische Nordtor und seine Umgebung im Heraion von Samos*, *Samos* IV, Bonn 1978, 20-42.

Kalpaxis 1999

Kalpaxis A., “Le città cretesi”, στο Greco E. (εκδ.), *La città greca antica, Istituzioni, società e forme urbane*, Roma 1999, 111-127.

Karageorghis 1970 (α)

Karageorghis V., “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1969”, *BCH* 94 (1970), 191-300.

Karageorghis 1970 (β)

Karageorghis V., *Excavations in the Necropolis of Salamis* II, *Salamis* Vol. 4 (1970).

Karageorghis 1985

Karageorghis V. (εκδ.), *Archaeology in Cyprus 1960-1985*, Nicosia 1985.

Karo 1931

Karo G., *Archäologische Funde*, *AA* 1931, 301-2.

Kenfield 1990

Kenfield J.F., “An East Greek Master Coroplast at Late Archaic Morgantina”, *Hesperia* 59 (1990), 265-274.

Kenfield 1993 (α)

Id., “A modelled terracotta frieze from archaic Morgantina. Its East Greek and Central Italian affinities”, στο *Deliciae fictiles. Proceeding of the First International Conference on Central Italic Architectural Terracottas at the Swedish Institute in Rome, 10-12 December 1990*, Stockholm 1993, 21-28.

Kenfield 1993 (β)

Kenfield J.F., “The case for a phokaian presence at Morgantina as evidenced by the site’s archaic architectural terracottas”, στο *Des Courtils – Moretti 1993*, 261-269.

Kienast 1989

Kienast H.J., “Ein verkanntes Antenkapitell aus dem Heraion von Samos”, *IstMitt* 39 (1989), 257-263.

King 1997

King D., “Pergamene palm capitals and other foliate fancies”, *NumAntCl* 26 (1997), 205-225.

Kirchhoff 1988

Kirchhoff W., *Die Entwicklung des ionischen Volutenkapitells im 6. und 5. Jhd und seine Entstehung*, Bonn 1988.

Kirsten 1951

Kirsten E., “Siedlungsgeschichtliche Forschung in Westkreta”, στο *Matz 1951*, 118-152.

Koehl 1997

Koehl R.B., “The Villas at Ayia Triada and Nirou Chani and the Origin of the Cretan *andreion*”, στο R. Hägg (εκδ.), *The Function of the “Minoan Villa”* (*SkrAth* 4°, 46), Stockholm 1997, 137-149.

Kokkorou-Alewrass 1995

Kokkorou-Alewrass G., “Die archaische naxische Bildhauerei”, *Antike Plastik* 24 (1995), 37-138.

Kokkorou-Alewrass 2000

Id., “The Use and Distribution of Parian Marble during the Archaic Period”, στο *Σκυλάρντι-Κατσωνοπούλου 2000*, 143-153.

Kontoleon 1970

Kontoleon N.M., *Aspects de la Grèce préclassique*, Paris 1970.

Koželj 1988

Koželj T., “Les carrieres des époques grecque, romaine et byzantine: techniques et organisation”, στο J.C. Fant, *Ancient Marble Quarrying and Trade*, *BAR International Series* 453 (1988), 81-116.

Kranz 1982

Kranz P., Βιβλιοκριτική στον Beyer, *Die Tempel von Dreros und Prinias A*, *Gnomon* 54 (1982), 770-777.

Krinzinger 2000

Krinzinger F. (εκδ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer-Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr., Akten des Symposions* (Wien 1999), Wien 2000.

Kyrieleis 1969

Kyrieleis H., *Throne und Klinen*, *Jdl ErgH* 24 (1969).

Kyrieleis 1983

Id., *To Heraío της Σάμου*, Αθήνα 1983.

Kyrieleis- Kienast- Weißhaar 1985

Kyrieleis H., Kienast H.-J., Weißhaar H.-J., “Ausgrabungen im Heraion von Samos 1980/81”, *AA* 1985, 365-450.

Lambrinoudakis 1991

Lambrinoudakis V., “The Sanctuary of Iria on Naxos and the Birth of Monumental Greek Architecture”, στο D. Buitron-Oliver (εκδ.), *New Perspectives in Early Greek Art* (1991), 173-188.

La Rosa 1974

La Rosa V., “Capitello arcaico da Festòs”, στο *Antichità cretesi II. Studi in onore di Doro Levi*, Catania 1974, 136-148.

La Rosa 1996

Id., “Per la Festòs di età arcaica”, *StMisc* 30 (1996), 63-87.

La Torre 1988/89

La Torre G.F., “Contributo preliminare alla conoscenza del territorio di Gortina”, *ASAtene* 66/67 (1988/89), 277-322.

Launey 1944

Launey M., Le sanctuaire et le culte d’ Herakles à Thasos, *Études Thasiennes I* (1944).

Lawrence- Tomlinson 1996

Lawrence A.W. and Tomlinson R.A., *Greek Architecture*, Yale University Press 1996 (5^η εκδ.).

Levi 1927-29

Levi D., “Arkades- La Necropoli di Arkades”, *ASAtene* 10-12 (1927-29).

Levi 1930-31

Id., “I Bronzi di Axòs”, *ASAtene* 13-14 (1930-31), 43-146.

Levi 1957-58

Id., “Atti della Scuola”, *ASAtene* 35-36 (1957-58), 393-394.

Levi 1961-62

Id., “Gli scavi a Festòs negli anni 1958-1960”, *ASAtene* 23/24 (1961-62), 377-504.

Levi 1976

Id., *Festòs e la civiltà minoica I*, Roma 1976.

Lullies 1979

Lullies R., *Griechische Plastik*, München 1979.

Maaß 2002

Maaß M., *Der orientalisierende Stil*, στο *Bol* 2002, 45-70.

Macveagh Thorne- Prent 2000

Macveagh Thorne S. and Prent M., “The Sanctuary of Dictaeon Zeus at Palaikastro: A Re-examination of the Excavations by the British School in 1902-1906”, *Πεπραγμένα του Η’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, Σεπτέμβριος 1996*, τ. Α2, Ηράκλειο 2000, 169-178.

Maier 1970

Maier F.G., “Excavations at Kouklia (Palaipaphos). Fourth Preliminary Report: Season 1969”, *RDAC* 1970, 75-80.

Maier 1971

Maier F.G., “Ausgrabungen in Alt-Paphos I. Vierter vorläufiger Bericht: Grabungskampagne 1969”, *AA* 1971, 1-10.

Mallwitz 1981

Mallwitz A., “Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert”, *AA* 1981, 599-642.

Marinatos 1933

Marinatos Sp., “Funde und Forschungen auf Kreta”, *AA* 1933, 287-314.

Marinatos 1934

Id., “Ausgrabungen und Funde auf Kreta 1933-1934”, *JdI* 49 (1934), 246-254.

Marinatos 1936

Marinatos S., “Le temple géométrique de Dréros”, *BCH* 60 (1936), 214-285.

Matthäus 2000

Matthäus H., “Die idäische Zeus-Grotte auf Kreta, Griechenland und der Vordere Orient im frühen 1. Jahrtausend v. Chr.”, *AA* 2000, 517-547.

Matz 1951

Matz F. (εκδ.), *Forschungen auf Kreta, 1942*, Berlin 1951.

Maul-Mandelarzt 1990

Maul-Mandelarzt E., *Griechische Reiterdarstellungen in agonistischem Zusammenhang*, Frankfurt am Main 1990.

Mazarakis Ainian 1997

Mazarakis Ainian A., *From Rulers’ Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 BC)*, *SIMA* 121 (1997).

McK Camp 2000

McK Camp II J., “Walls and the Polis”, στο Flensted-Jensen/Nielsen/Rubinstein 2000, 41-57.

Megaw 1936

Megaw H., “Archaeology in Greece, 1935-1936”, *JHS* 56 (1936), 135-158.

Mertens 1979

Mertens D., “Der ionische Tempel von Metapont. Ein Zwischenbericht”, *RM* 86 (1979), 103-137.

Mertens-Horn 1978

Mertens-Horn M., “Beobachtungen an dädalischen Tondächern”, *JdI* 93 (1978), 30-65.

Morris 1998

Morris I., “Archaeology and Archaic Greek History”, στο N. Fischer, H. Van Wees (εκδ.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, London 1998, 1-91.

Morris 1992

Morris S., *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton 1992.

Müller-Wiener 1995

Müller-Wiener W., *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1995.

Muss 1994

Muss U., *Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos*, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes 25 (1994).

Muss 2000

Id., “Das Artemision von Ephesos – Wege von und nach Westen”, στο Krinzinger 2000, 149-155.

Musti et al. 1991

Musti D. et al. (εκδ.), *La transizione dal miceneo all’ alto arcaismo: dal palazzo alla città*, Rome 1991.

Naumann 1955

Naumann R., *Architektur Kleinasiens (von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit)*, Tübingen 1955.

Naumann 1971

Id., *Architektur Kleinasiens (von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit)*, Tübingen 1971 (β’ έκδοση).

Ohnesorg 1993

Ohnesorg A., “Parische Kapitelle”, στο Des Courtils - Moretti 1993, 111-118.

Palermo 1999

Palermo D., “Il deposito votivo sul margine orientale della Patela di Priniàs”, στο V. La Rosa– D. Palermo– L. Vagnetti (εκδ.), *επί πόντον πλαζόμενοι. Simposio italiano di Studi Egei, Roma 18-20 Febr. 1998*, Roma 1999, 207-213.

Palermo 2001

Id., “Luoghi di culto sulla Patela di Priniàs. Per la storia della città fra la tarda età del Bronzo e il VII sec. a. C.,” *Creta Antica* 2 (2001), 159-167.

Palermo 2002

Id., “La cronologia dei cosiddetti «Kernoï» e il problema delle origini del culto sull’ acropoli di Gortyna”, *Creta Antica* 3 (2002), 255-261.

Papageorgakis- Mposkos 1988

Papageorgakis J. and Mposkos Eur., “Building stones of the Minoan Palace of Knossos”, στο P.G. Marinou and G.C. Koukis (εκδ.), *The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites; Preservation and Protection*, vol.2, Rotterdam/ Brookfield 1988, 649-659.

Partida 2000

Partida E.K., “Architecture in Parian Marble at Delphi”, στο Σκυλάρντι- Κατσωνοπούλου 2000, 355-363.

Payne 1927-28

Payne H.G.G., “Early Greek Vases from Knossos”, *BSA* 29 (1927-28), 224-298.

Perlman 1992

Perlman P., “One Hundred-Citied Crete and the ‘Cretan Politeia’”, *CP* 87 (1992), 193-205.

Perlman 2000

Perlman P., “Gortyn. The First Seven Hundred Years (Part I), στο Flensted-Jensen/Nielsen/Rubinstein 2000, 60-89.

Pernier 1910

Pernier L., “Memorie del Culto di Rhea a Phaestos”, στο *Saggi di Storia e di Archeologia offerti a Giulio Beloch*, Roma 1910, 241-253.

Pernier 1914

Id., “Templi arcaici sulla Patela di Priniàs in Creta. Contributo allo studio dell’ arte dedalica”, *ASAtene* 1 (1914), 18-111.

Pernier 1934

Pernier L., “New elements for the study of the archaic temple of Priniàs”, *AJA* 38 (1934), 171-177.

Pernier-Banti 1951

Pernier L.-Banti L., *Il Palazzo minoico di Festòs II*, Roma 1951.

Popham 1978

Popham M., “Notes from Knossos, Part II”, *BSA* 73 (1978), 179-187.

Post-Minoan Crete

M. Curtis, W.G. Cavanagh, J.N. Coldstream (εκδ.), *Post-Minoan Crete: Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete, University College London, November 1995*, Athens 1998.

Poulsen 1906

Poulsen F., “Eine kretische Mitra”, *AM* 31 (1906), 373-391.

Prent 1996-97

Prent M., “The 6th Century B.C. in Crete: the best candidate for being a Dark Age?” στο M. Maaskant –Kleibrink *et al.* (εκδ.), *Caeculus III: Debating Dark Ages*, Groningen Archaeological Institute, 1996-1997, 35-46.

Quirke-Fitton 1997

Quirke S., Fitton L., “An Aegean Origin for Egyptian Spirals?,” στο J. Phillips (εκδ.), *Ancient Egypt, the Aegean, and the Near East: Studies in Honour of Martha Rhoads Bell*, II, San Antonio, Texas 1997, 421-444.

Radt 1970

Radt W., *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos*, *IstMitt Beih.* 3 (1970).

Ratté 1993

Ratté Ch., ‘Lydian contributions to archaic East Greek architecture’, στο Des Courtils-Moretti 1993, 1-12.

Reinach 1913

Reinach A., “L’ autel rustique du mont Phylakas”, *RA 4e Série* 21 (1913), 278-300.

Ricciardi 1986-87

Ricciardi M., “Il tempio di Apollo Pizio a Gortina”, *ASAtene* 64-65 (1986-1987), 7-131.

Risch 1991

Risch E., “La contribution de la langue mycénienne au problème de la transition du palais à la cité”, στο Musti *et al.* 1991, 231-240.

Rizza 1967-68

Rizza G., “Le Terrecotte di Axòs”, *ASAtene* 45-46 (1967-68), 211-302.

Rizza 1969

Id., “Nuove ricerche sulla Patela e nel territorio di Priniàs”, *Cron.Arch.St.Arte* 8 (1969), 7-32.

Rizza 1991

Id., “Priniàs. La città arcaica sulla Patela”, στο Musti *et al.* 1991, 331-347.

Rizza 1995

Id., “Scavi e ricerche a Priniàs dal 1987 al 1991”, *Πεπραγμένα του Ζ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Ρέθυμνο 1995, 797-810.

Rizza 2000

Id., “Scavi e ricerche a Priniàs dal 1992 al 1996”, *Πεπραγμένα του Η’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1996)*, τ. Α3, Ηράκλειο 2000, 155-164.

Rizza-Scrinari 1968

Rizza G., Scrinari V.S.M., *Il santuario sull’ acropoli di Gortyna I*, Roma 1968.

Rocco 1994

Rocco G., *Guida alla lettura degli ordini architettonici antichi I. Il dorico*, Napoli 1994.

Rodenwaldt 1939

Rodenwaldt G., *Die Bildwerke des Artemistempels von Korkyra*, *Korkyra II*, Berlin 1939.

Roux 2000

Roux G., “L’ architecture à Delphes: un siècle de découvertes”, *BCH Suppl.* 36 (2000), 181-199.

Sakellarakis 1992

Sakellarakis Y.A., “The Idaean Cave Ivories” στο Fitton 1992, 113-140.

Samos III

Furtwängler A.E. und Kienast H.J., *Der Nordbau im Heraion von Samos*, Samos III, Bonn 1989.

Samuelsson 1988

Samuelsson E., Greek “Hearth Temples”: An Alternative Interpretation”, *AJA* 92 (1988), 279-280.

Schaber 1982

Schaber W., *Die archaischen Tempel der Artemis von Ephesos*, Waldsassen-Bayern 1982.

Schäfer 1957

Schäfer J., *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8.-6. Jahrhunderts v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos and Boiotien*, Kallmumz 1957.

Schäfer 1972

Id., Βιβλιοκριτική στο Rizza G., Scrinari V.S.M., Il santuario sull’ Acropoli di Gortina.1 (1968), *Gnomon* 44 (1972), 185-195.

Schäfer 1991

Id., “Amnisos 1984-1988: Das Problem der Kultkontinuität im Falle des Heiligtums des Zeus Thenatas”, στο Musti *et al.* 1991, 349-358.

Schäfer 1992

Schäfer J., “Areal D: Das ‘Heiligtum des Zeus Thenatas’ ”, στο Schäfer *et al.* 1992, 159-177.

Schäfer et al. 1992

Schäfer J. *et al.*, *Amnisos*, Berlin 1992.

Shaw 1971

Shaw J.W., Minoan Architecture: Materials and Techniques, *ASAtene* 49 (1971).

Shaw 1989

Id., “The Cretan Temples”, *AJA* 93 (1989), 253.

Shaw-Shaw 2000

Shaw J.W. and Shaw M.C. (εκδ.), *The Greek Sanctuary, Kommos IV*, Princeton 2000.

Schuller 1982

Schuller M., “Der Artemistempel im Delion auf Paros. Naxos-Paros. Vierter vorläufiger Bericht”, *AA* 1982, 231-244.

Simantoni-Bournias 1990

Simantoni-Bournias E., “Chian Relief Pottery and its Relationship to Chian and East Greek Architectural Terracottas”, *Hesperia* 59 (1990), 193-200.

Souyouzoglou-Haywood 1999

Souyouzoglou-Haywood C., *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age (3000-800 B.C.)*, Liverpool University Press 1999.

Sporn 2001

Sporn K., “Auf den Spuren der kretischen Diktynna”, στο S. Böhm, K.-V. v. Eickstedt (εκδ.), *Ιθάκη. Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag am 25. April 2001*, Würzburg 2001, 225-233.

Sporn 2002

Sporn K., *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg 2002.

Spyridakis 1976

Spyridakis S., “Salamis and the Cretans”, *PdP* 31 (1976), 345-355.

Stampolidis 1990

Stampolidis N., “Eleutherna on Crete; An Interim Report on the Geometric – Archaic Cemetery”, *BSA* 85 (1990), 375-403.

Stampolidis 1992

Stampolidis N.Ch., “Four ivory heads from the geometric/archaic cemetery at Eleutherna”, στο Fitton 1992, 141-162.

Stucchi 1974

Stucchi S., “Questioni relative al Tempio A di Priniàs ed al formasi degli ordini dorico e ionico”, στο *Antichità cretesi II. Studi in onore di Doro Levi*, Catania 1974, 89-119.

Stürmer 1992

Stürmer V., Areal D: Das ‘Heiligtum des Zeus Thenatas’, στο Schäfer *et al.* 1992,.....

Svenson-Evers 1996

Svenson-Evers H., *Die griechischen Architekten archaischer und klassischer Zeit*, Archaeologische Studien, Bd. 11 (1996).

Thomas 1998

Thomas E., “Griechische Heiligtümer in minoischer und mykenischen Palästen”, στο R. Rolle *et al.* (εκδ.), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen 1998, 205-218.

Tomlinson 2000

Tomlinson R., “Towards a Distribution Pattern for Parian marble in the Architecture of the 6th c. B.C.” στο Σκιλάρντι – Κατσωνοπούλου 2000, 139-142.

Torelli 1977

Torelli M., “Terrecotte architettoniche da Gravisca e una nota a Plinio, NH xxxv, 151-152”, στο *Studi in onore di Filippo Magi*, Perugia 1977, 305-313.

Van Effenterre 1961

Van Effenterre H., “Pierres inscrites de Dréros”, *BCH* 85 (1961), 544-568.

Van Effenterre H. -M. 1985

Van Effenterre H. et M., “Nouvelles lois archaïques de Lyttos”, *BCH* 109 (1985), 157-188.

Van Effenterre-Ruzé 1994

Van Effenterre H., Ruzé F., *Nomima: recueil d’ inscriptions politiques et juridiques del’ archaïsme grec*, vol. I (cites et institutions), Rome 1994.

Van Effenterre-Γόντικα 2000

Van Effenterre H., Γόντικα Δ., «Λύττος: Πόλη φάντασμα;», *Πεπραγμένα του Η’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Ηράκλειο 2000, τ. Α3, 437-455.

Viviers 1994

Viviers D., “La cité de Dattalla et l’ expansion territoriale de Lyktos en Crète centrale”, *BCH* 118.1 (1994), 229-259.

Vollkommer 2001

Vollkommer R. (εκδ.), *Künstlerlexikon der Antike* 1, A-K, München / Leipzig 2001.

Voyatzis 1990

Voyatzis M.E., *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia*, Göteborg 1990.

Waelkens- De Paepe- Moens 1988

Waelkens M., De Paepe P., Moens L., “Quarries and the Marble Trade in Antiquity”, στο N. Herz, M. Waelkens (eds.), *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade*, NATO ASI Series, Dordrecht 1988, 11-28.

Walter-Karydi 1970

Walter-Karydi E., “Äolische Kunst”, *AntK Beih.* 7 (1970), 3-18.

Walter-Karydi 1999

Id., Bauplastik, στο Hoffelner/Walter-Karydi 1999, 44κεξ.

Warren 1969

Warren P., *Minoan Stone Vases*, Cambridge University Press 1969.

Watrous et al. 1993

Watrous L.V. et al., “A Survey of the Western Mesara Plain in Crete: Preliminary Report of the 1984, 1986, and 1987 Field Seasons”, *Hesperia* 62 (1993), 191-248.

Watrous 1998

Watrous L.V., “Crete and Egypt in the seventh century BC: Temple A at Prinias”, στο *Post-Minoan Crete*, 75-79.

Weill 1985

Weill N., *La plastique archaïque de Thasos I* (Figurines et statues de terre cuite de l'Artemision) - Le haut archaïsme, *Études Thasiennes XI* (1985).

Welter-Jantzen 1951

Welter G., Jantzen U., “Das Diktynnaion”, στο Matz 1951, 106-117.

Wenkter 1956

Wenkter H., “Die *Ktisis* von Gela bei Thukydides”, *RM* 63 (1956), 129-139.

Wesenberg 1971

Wesenberg B., *Kapitelle und Basen: Beobachtungen zur Entstehung der griechischen Säulenformen*, Düsseldorf 1971.

Whitley et al. 1995

Whitley J. et al., “Praisos III: A report on the architectural survey undertaken in 1992”, *BSA* 90 (1995), 405-428.

Whitley 1998

Whitley J., “From Minoans to Eteocretans: the Praisos region 1200-500 BC”, στο *Post-Minoan Crete*, 27-39.

Wikander 1990

Wikander Ö., „Archaic Roof Tiles; The First Generations”, *Hesperia* 1990, 285-290.

Willetts 1965

Willetts R.F., *Ancient Crete: A Social History from Early Times until the Roman Occupation*, London/Toronto 1965.

Willetts 1991

Id., “Aspects of Land Tenure in Dorian Crete”, στο Musti et al. 1991, 209-214.

Winter 1993

Winter N.A., *Greek Architectural Terracottas*, Oxford 1993.

Winter 1994

Winter N.A. (εκδ.), Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of Classical and Hellenistic Periods, December 1991, *Hesperia Suppl.* 27 (1994).

Yavis 1949

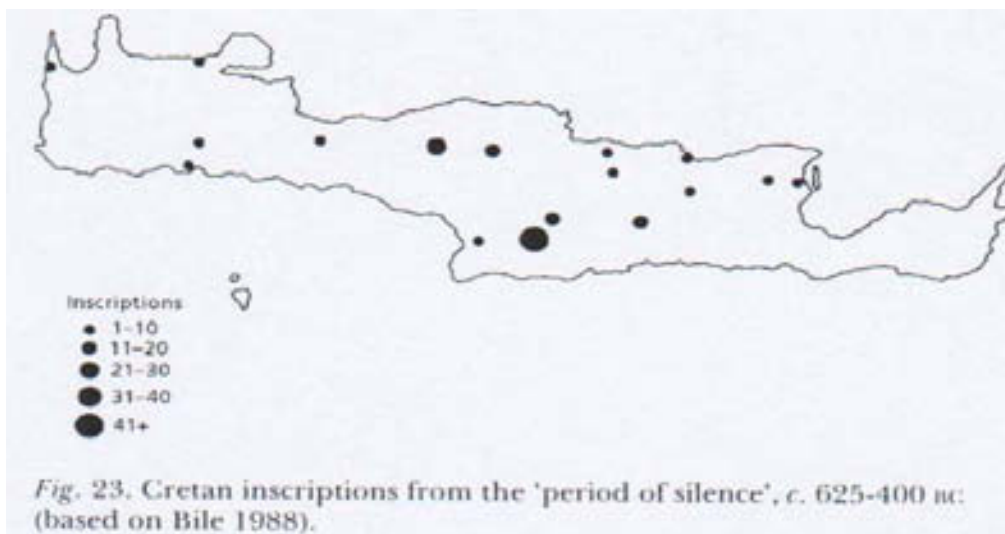
Yavis C.G., *Greek Altars*, Saint-Louis University Press 1949.

Zaphiropoulou 2000

Zaphiropoulou P.N., “Parische Skulpturen”, *Antike Plastik* 27 (2000), 7-35.

Ziegenaus 1957

Ziegenaus O., “Der Südbau. Ergänzende Untersuchungen”, *AM* 72 (1957), 65-76.

Εκ. 1

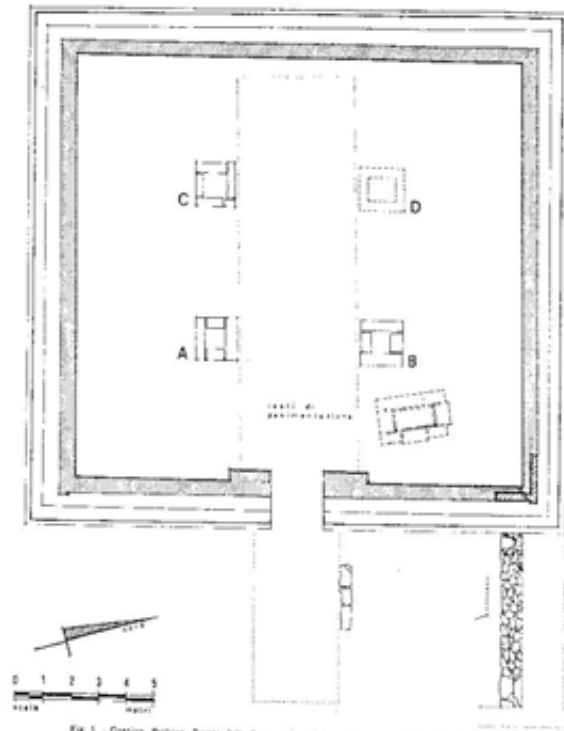
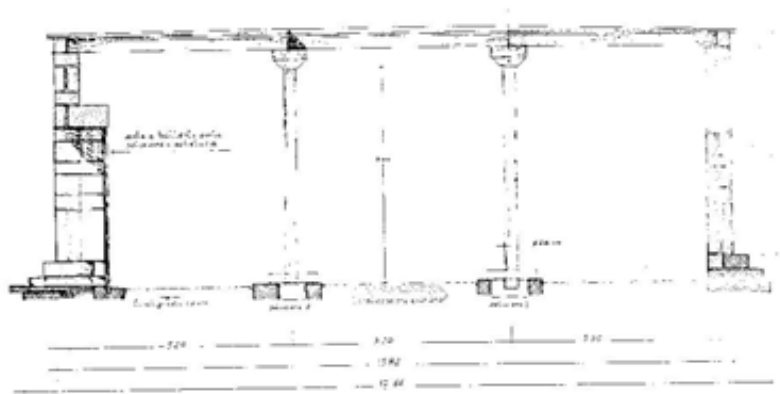
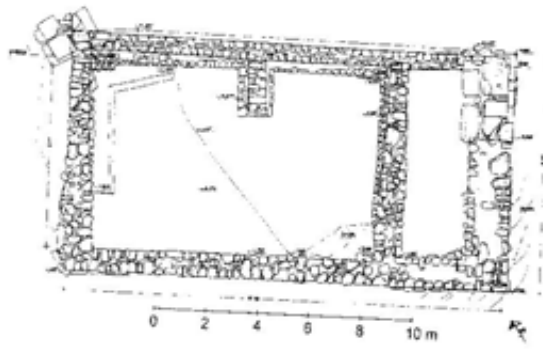

Fig. 1 - Gortina, Kyriotes. Pianta della sala centrale, sul davanti ornata di uno fusto colonnare (C).

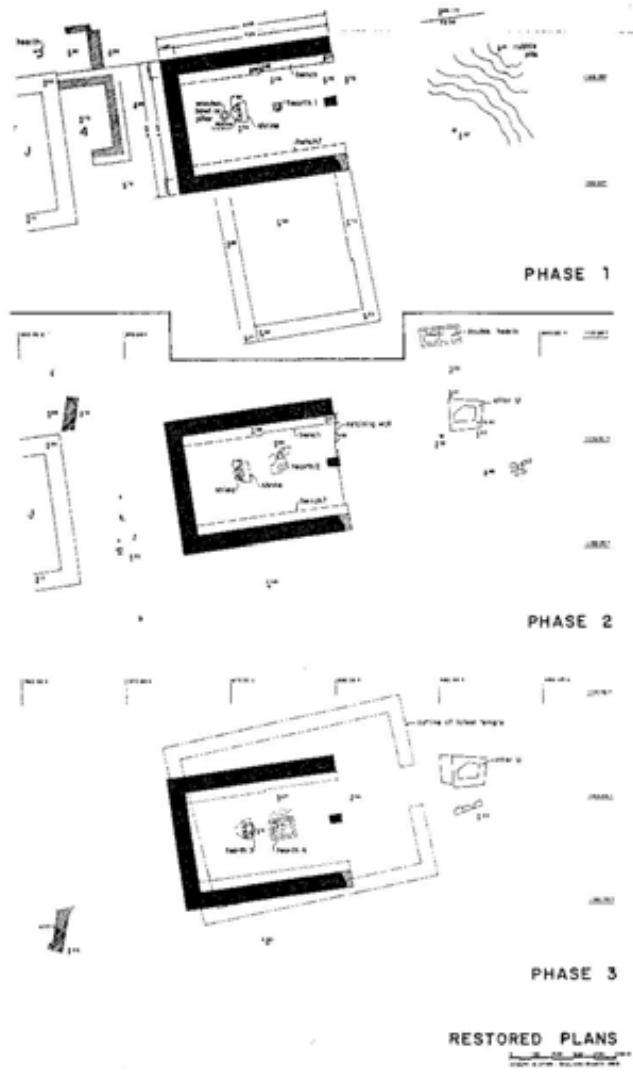
Εικ. 2

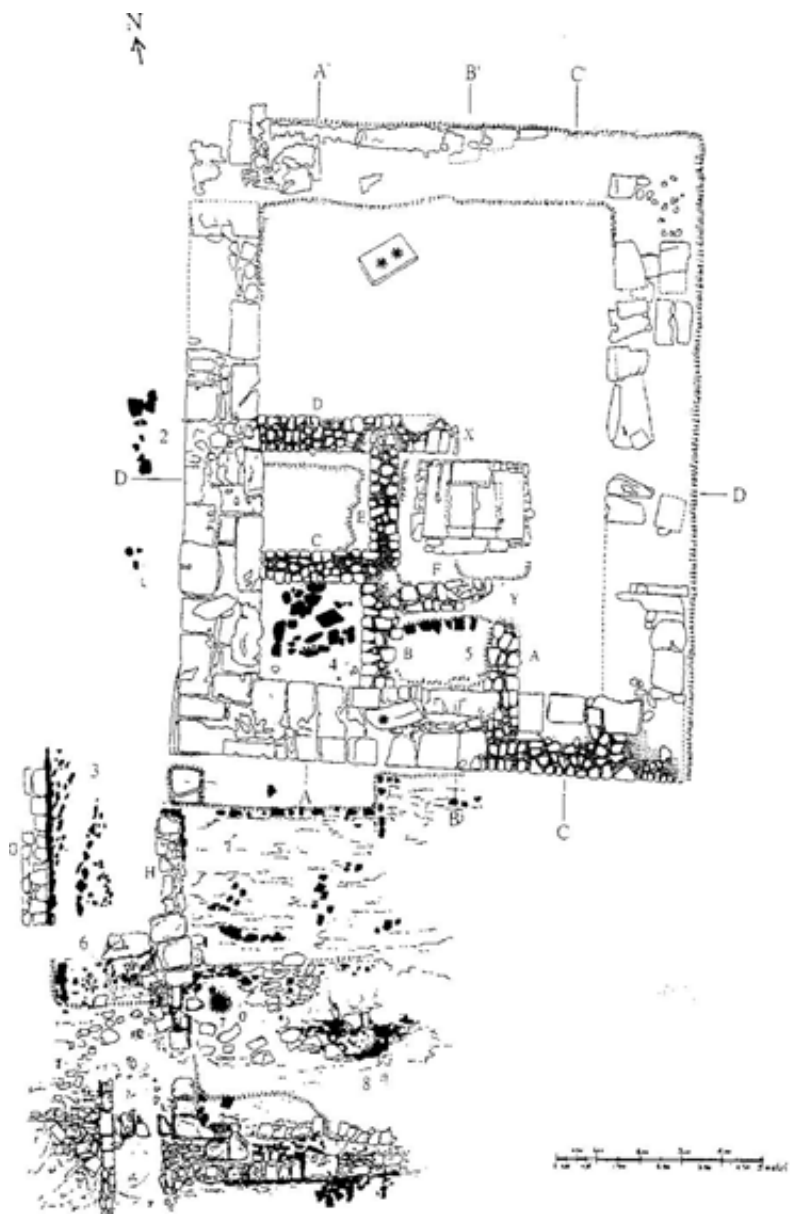
Ек. 3

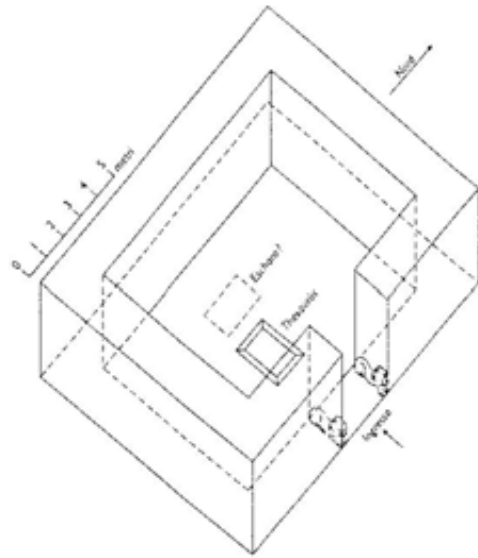
Εικ. 4

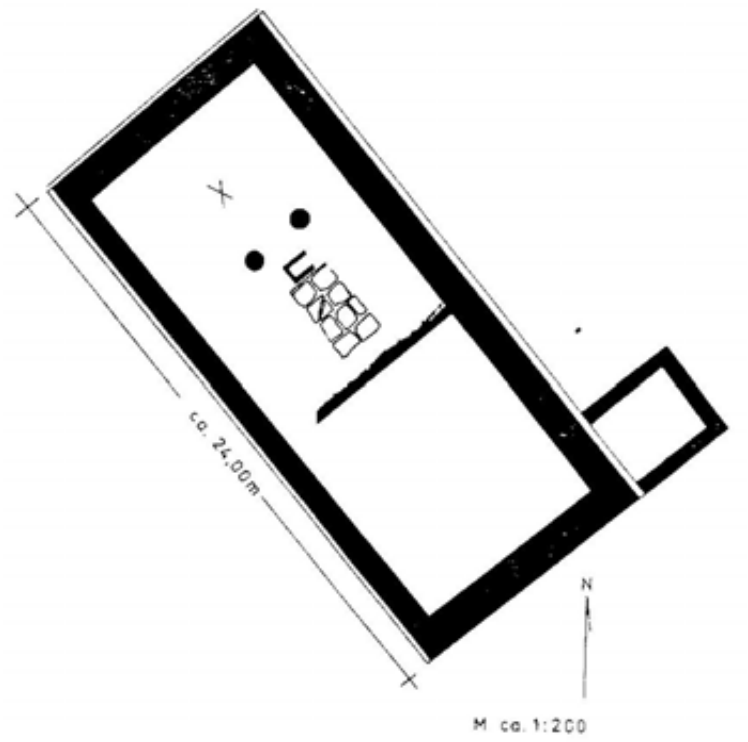
Εικ. 5

Ек. 6

Εικ. 7

Етк. 8

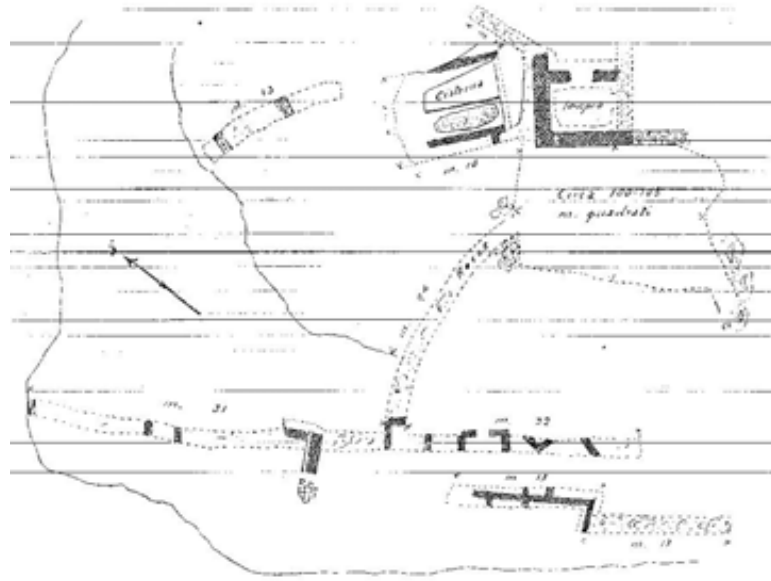
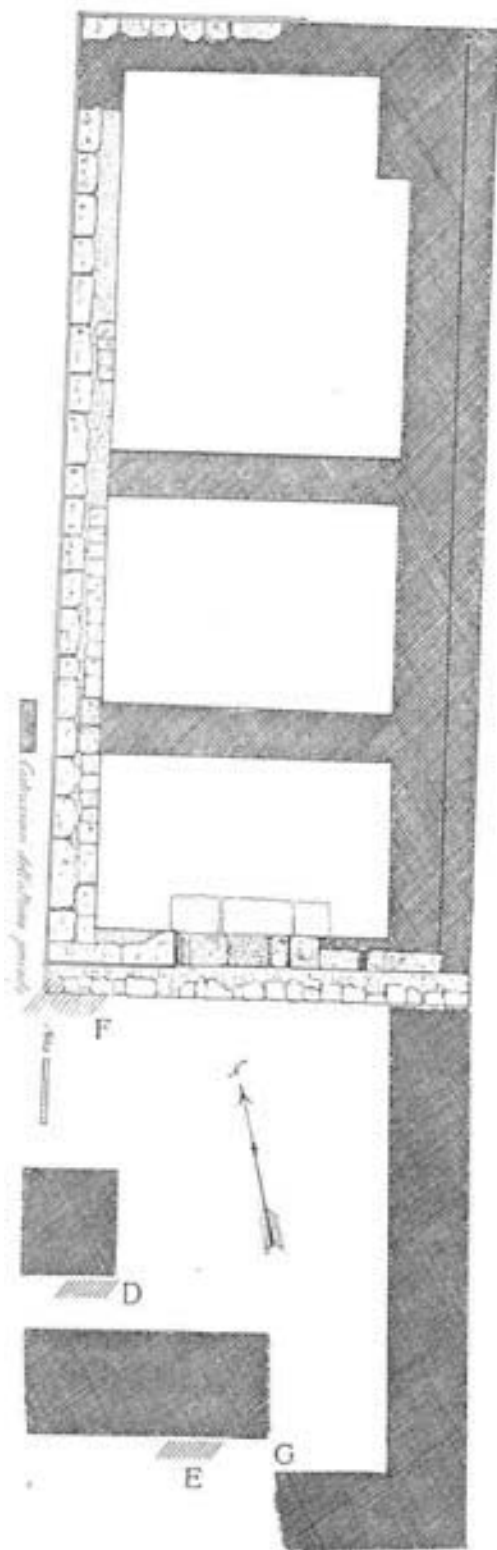

Fig. 9

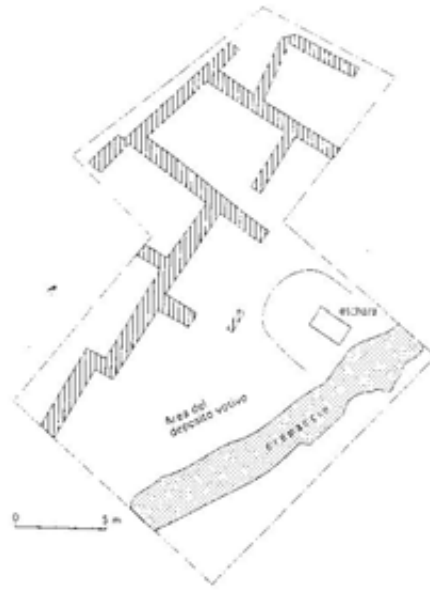
Етк. 10

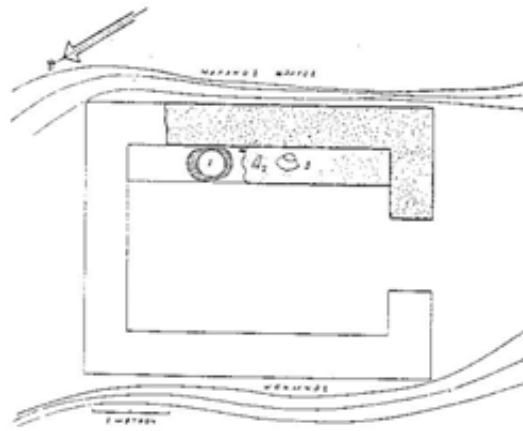
Етк. 11

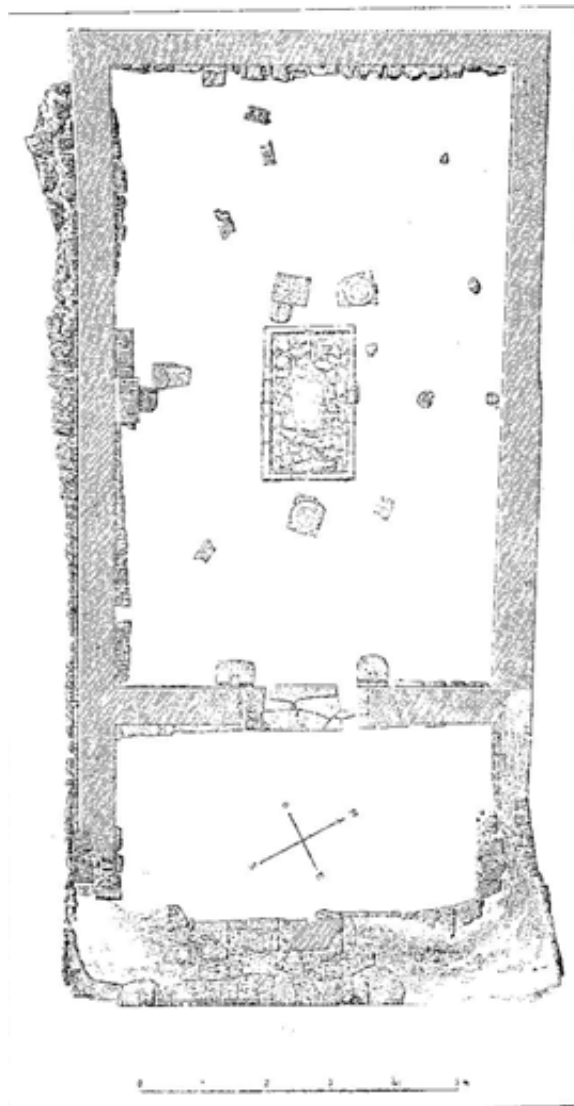
Етк. 12

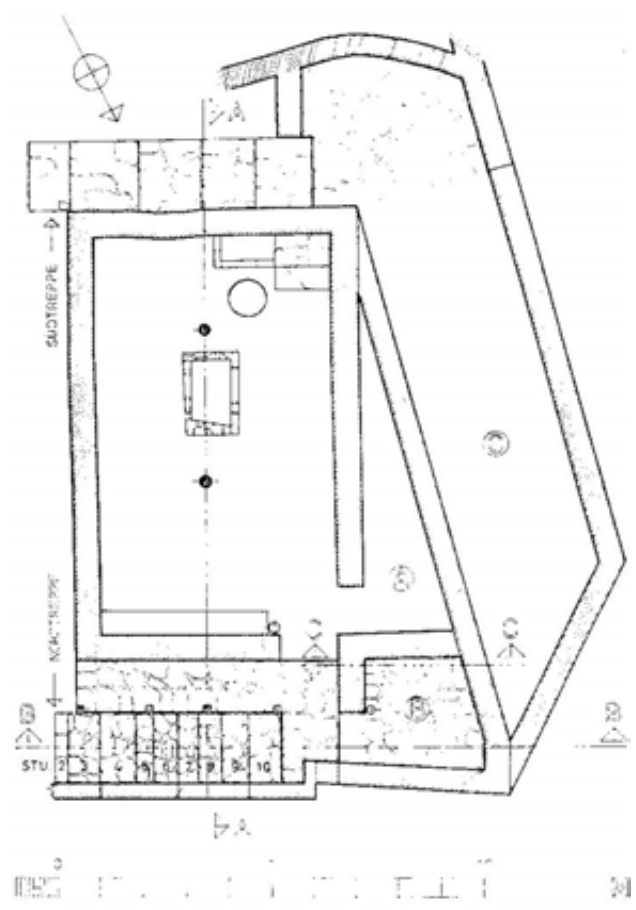
Εκ. 13

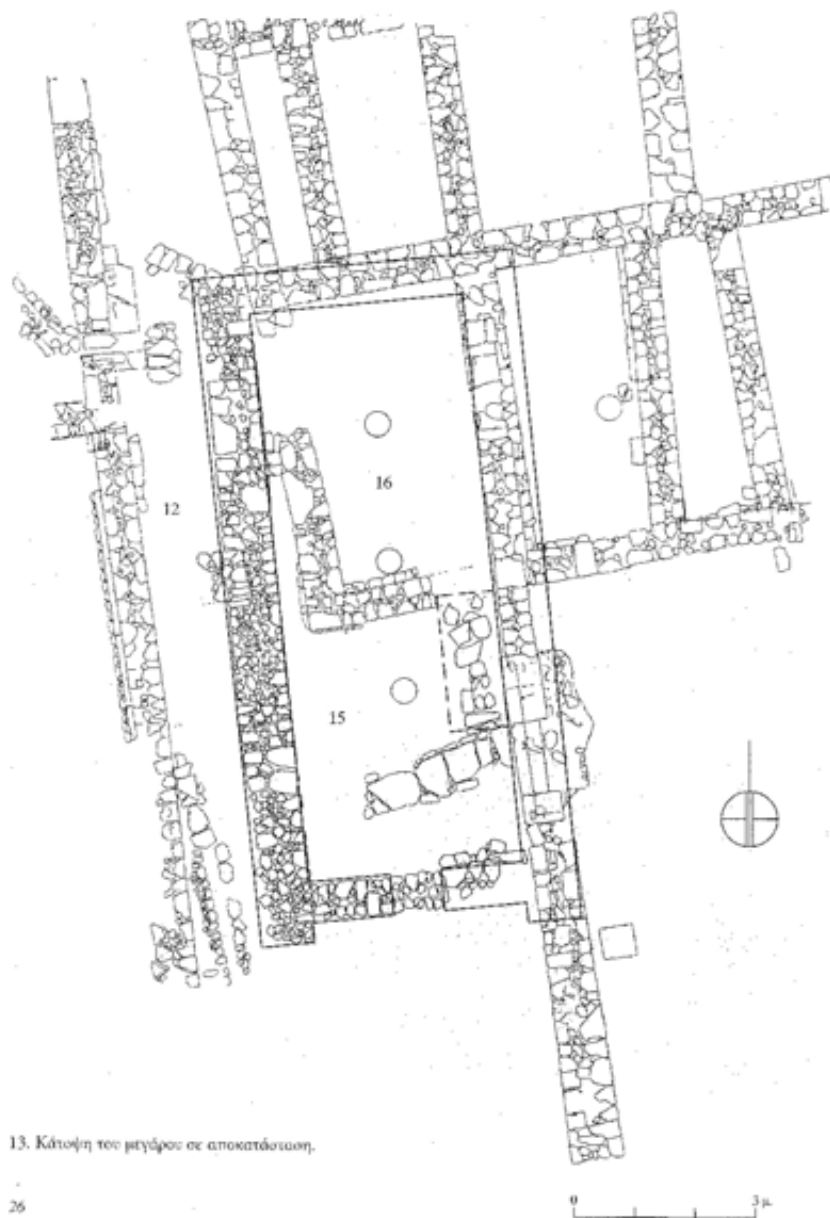
Εκ. 14

Етк. 15

Етк. 16

13. Κάτοψη του μεγάλου σε αποκατάσταση.

26

Εκ. 17

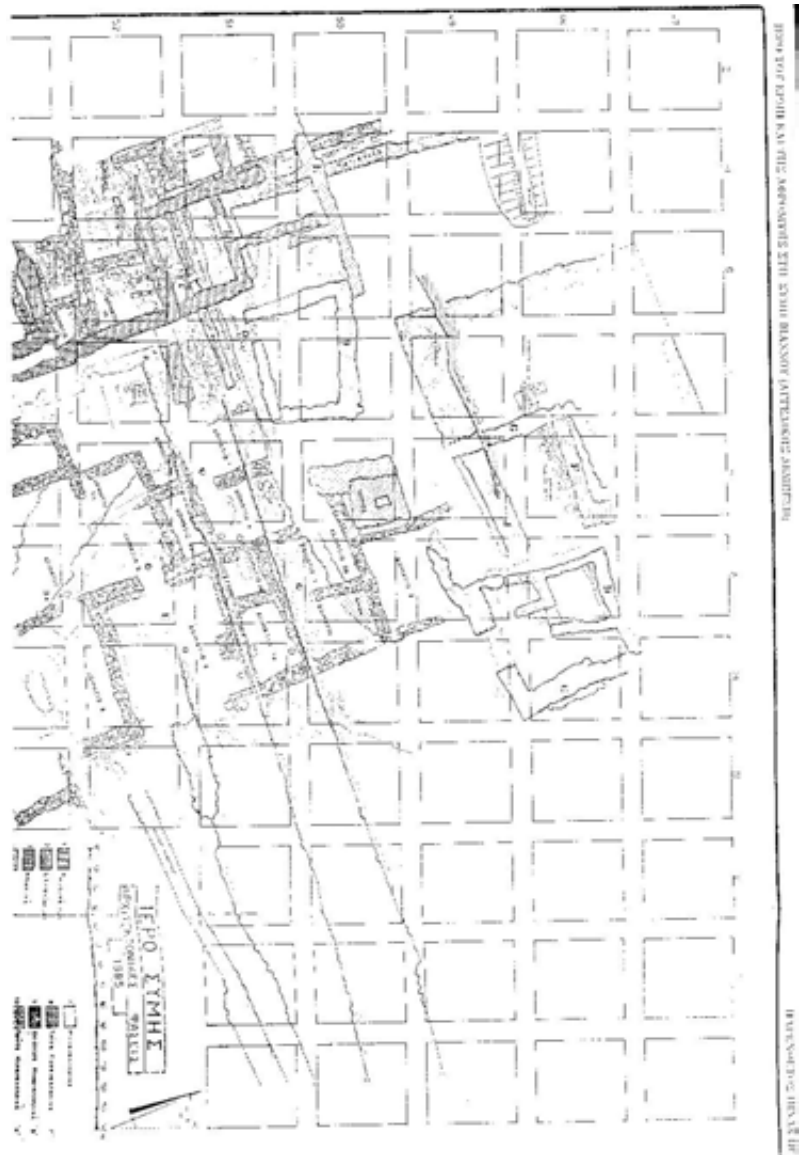
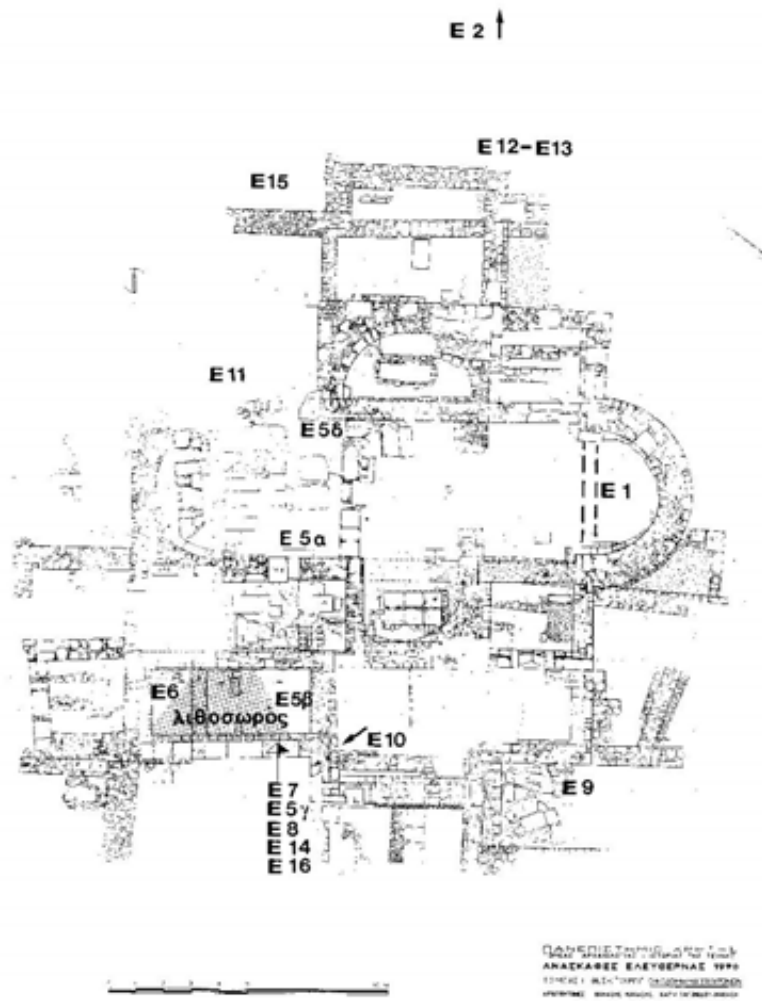
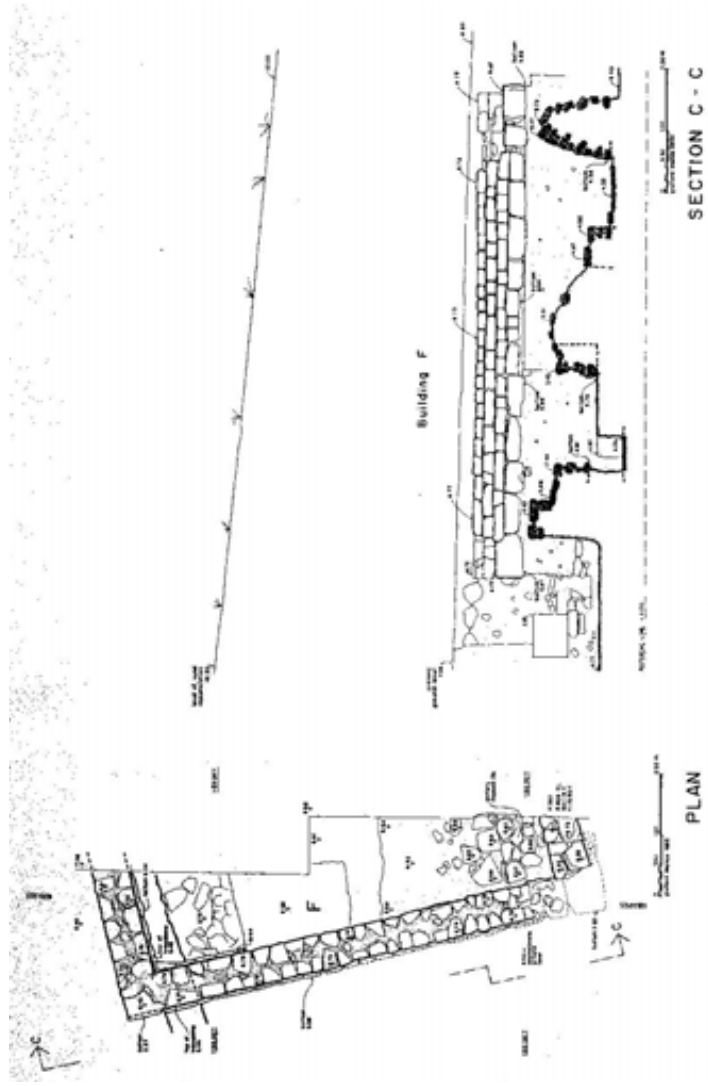

Fig. 18

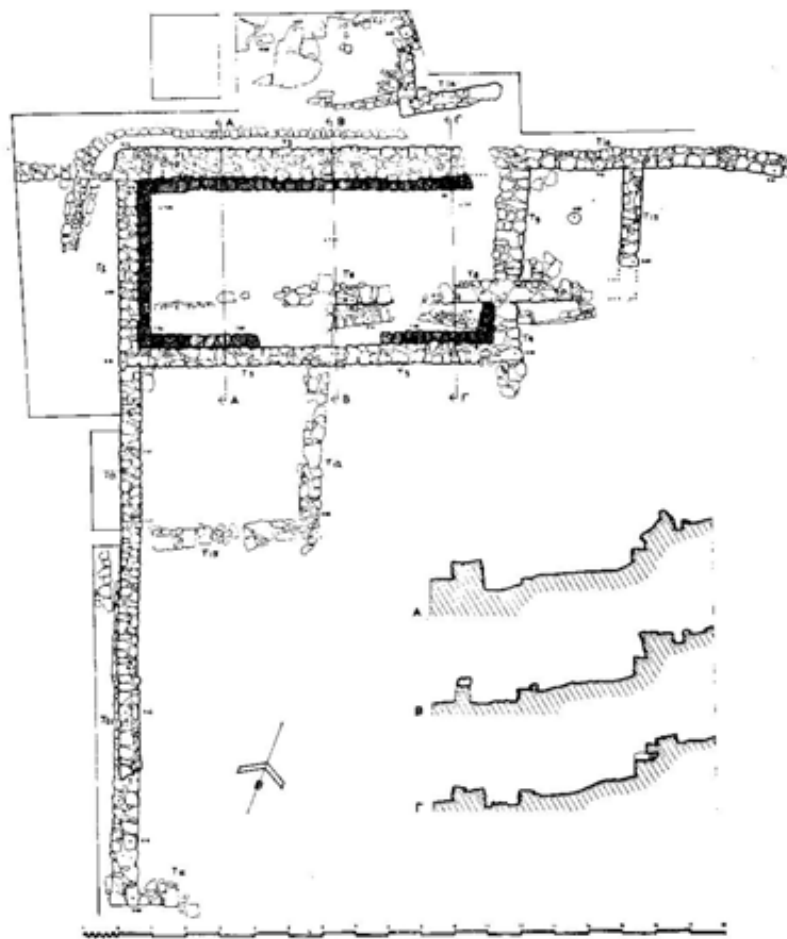

Εκ. 19

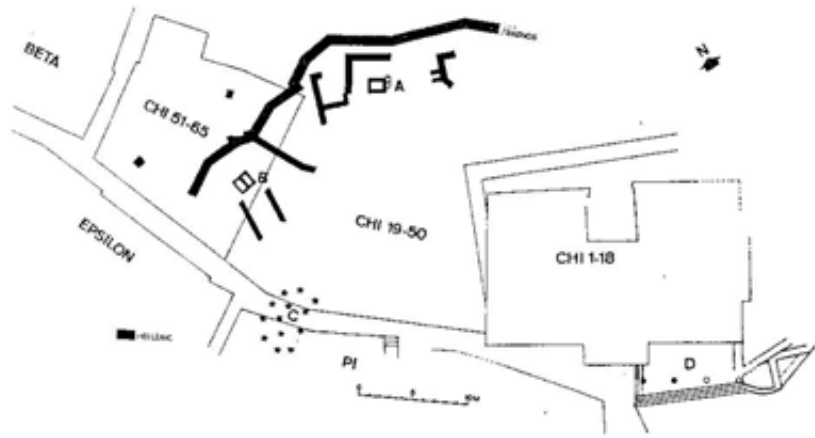

PLAN
 Note 177 Building E also see section

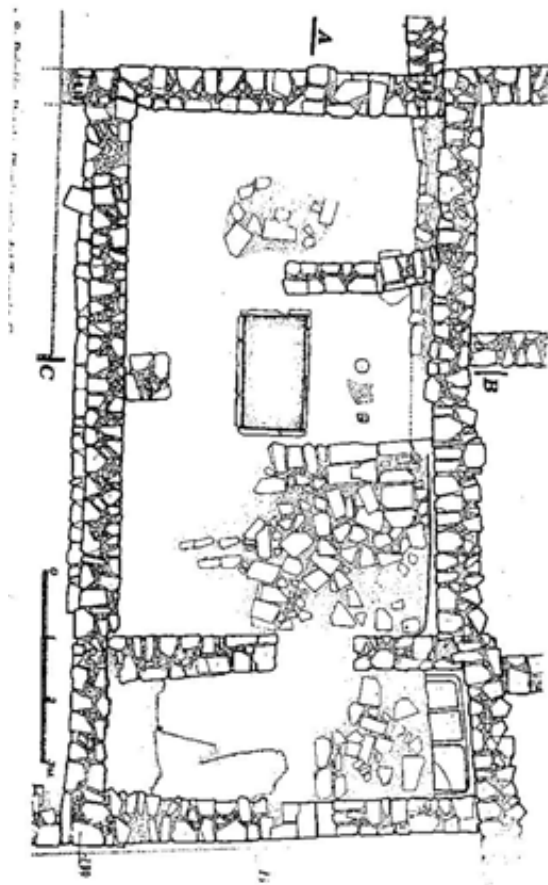
Fig. 20

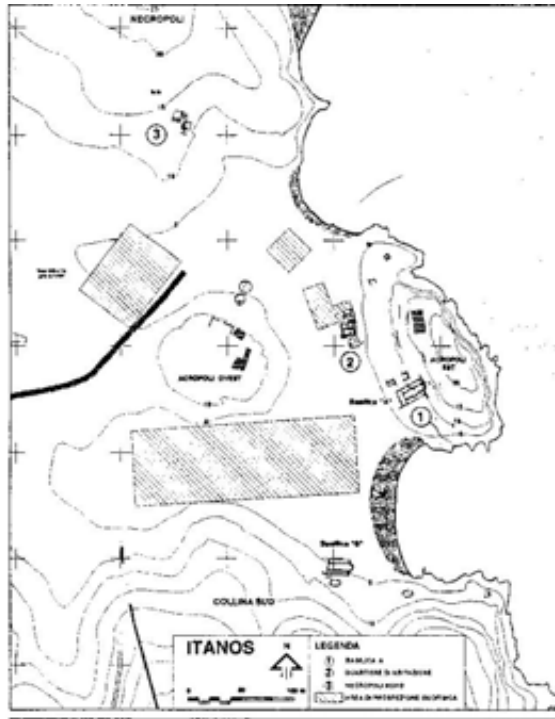
Ек. 21

Етк. 22

Етк.23

Εικ. 24

Ек. 26

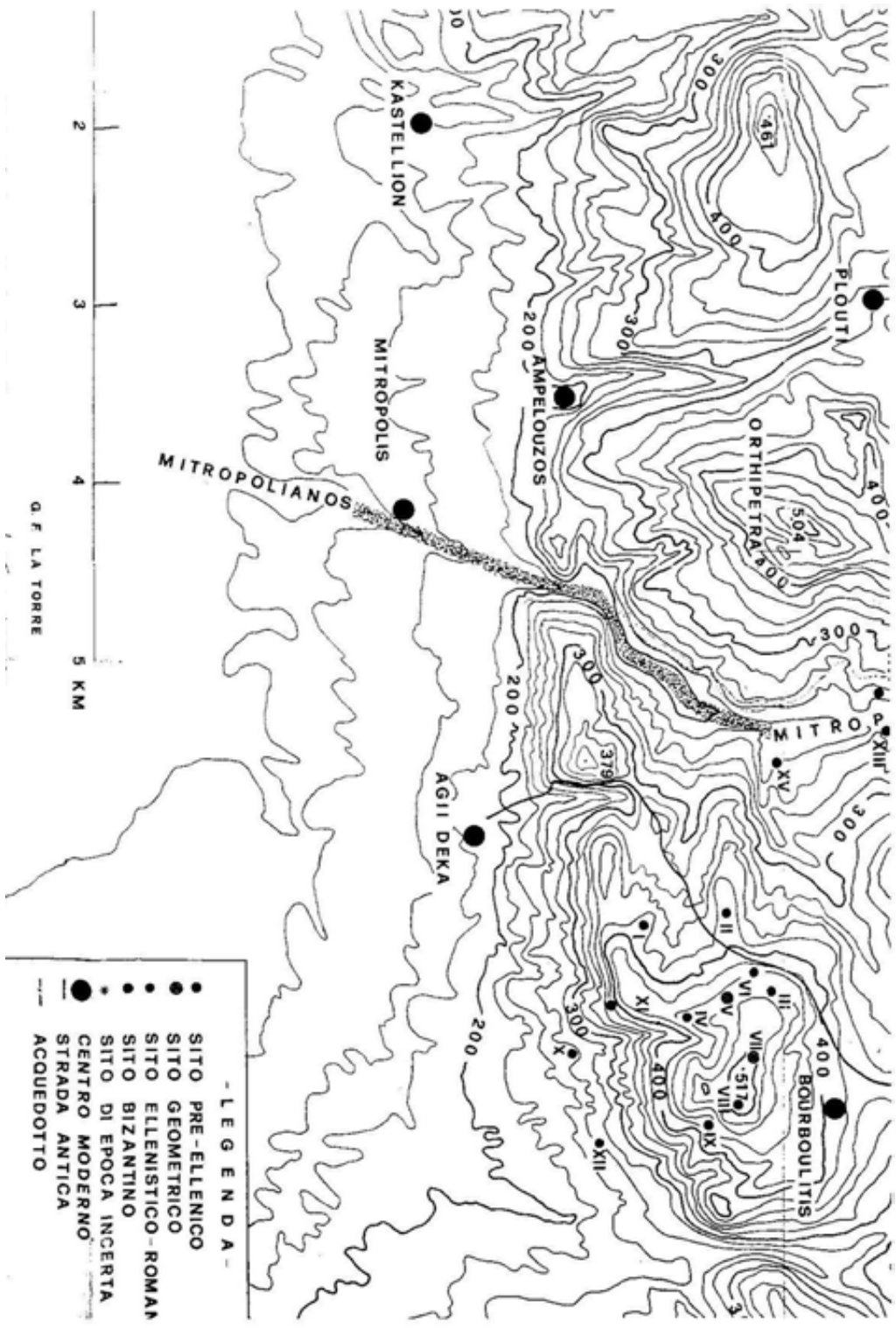
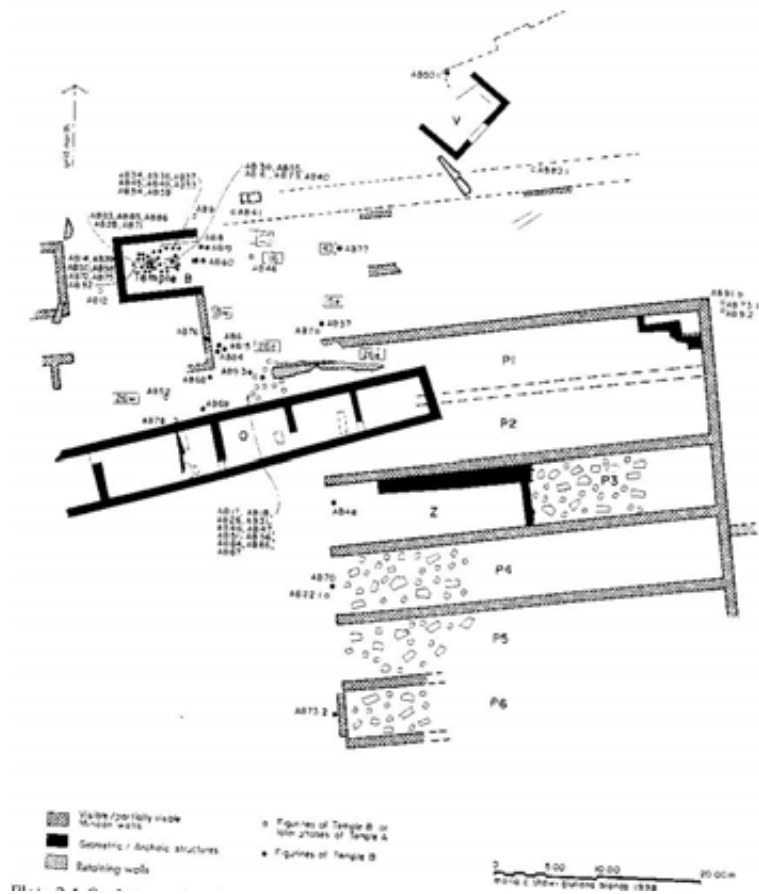
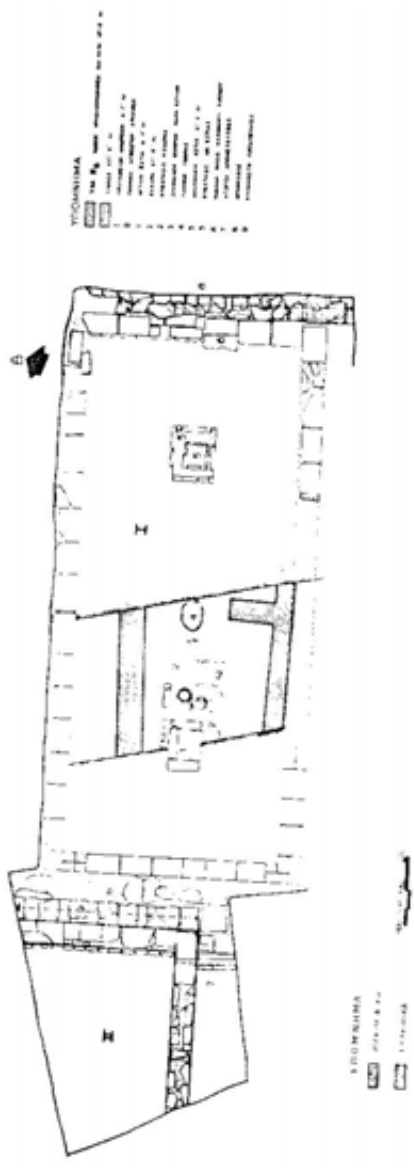

Fig. 25

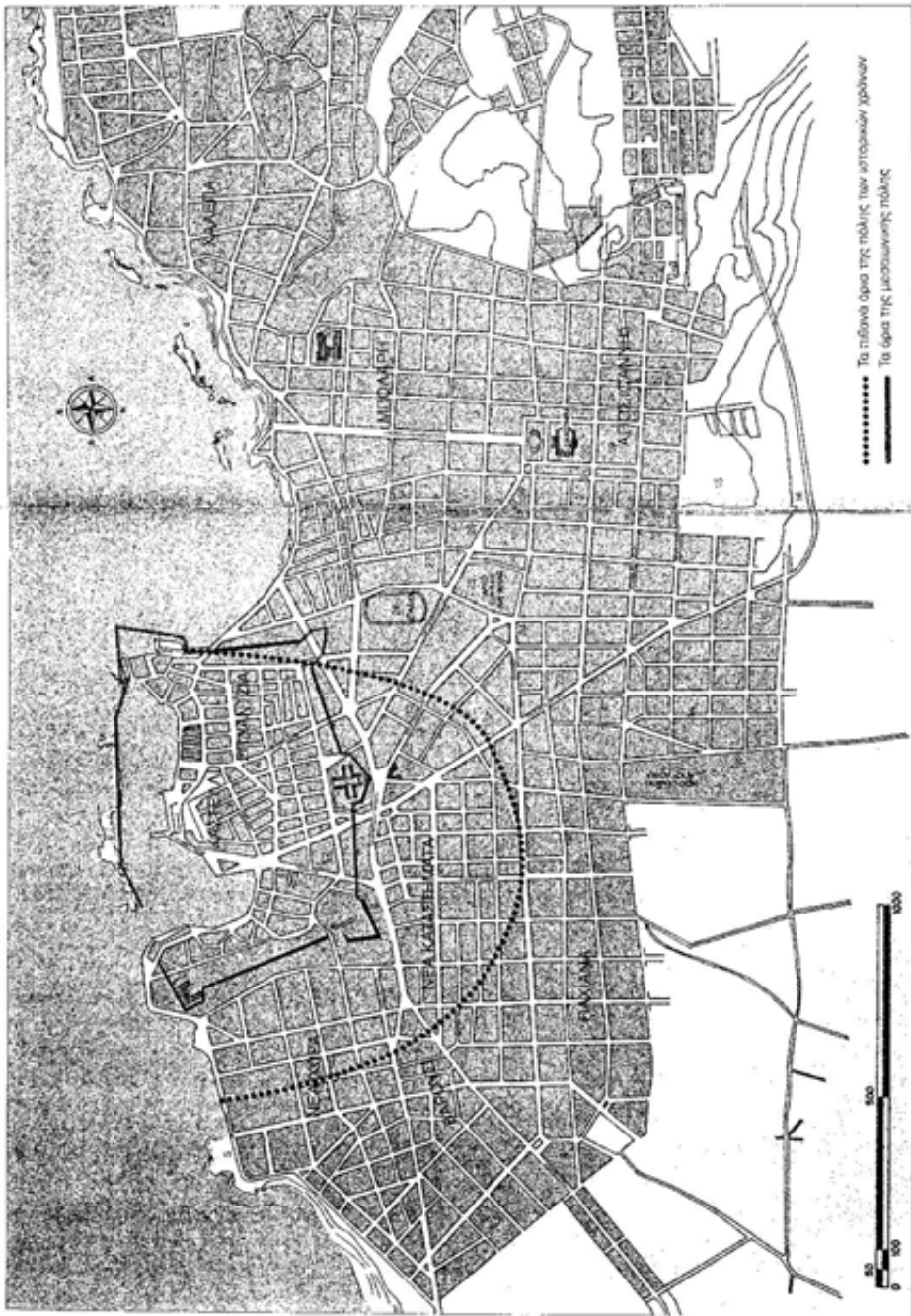

Εκ. 27

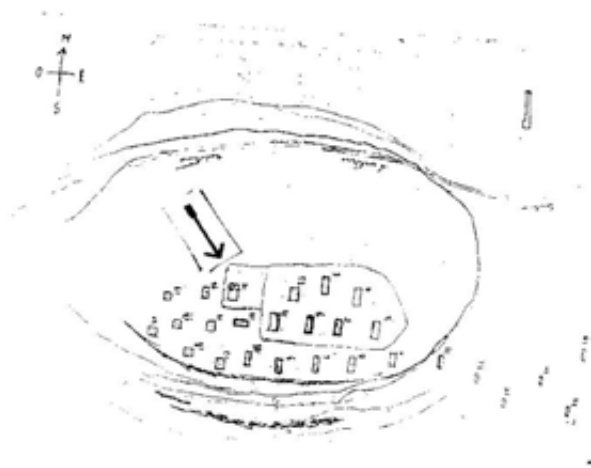

Ек. 28

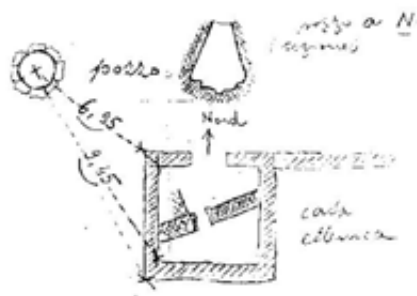
- 1. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 2. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 3. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 4. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 5. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 6. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 7. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 8. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 9. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 10. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 11. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 12. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 13. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 14. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 15. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 16. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 17. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 18. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 19. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 20. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 21. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 22. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 23. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 24. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 25. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 26. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 27. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 28. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 29. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
- 30. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Εικ. 29

Εκ. 31

Εκ. 32

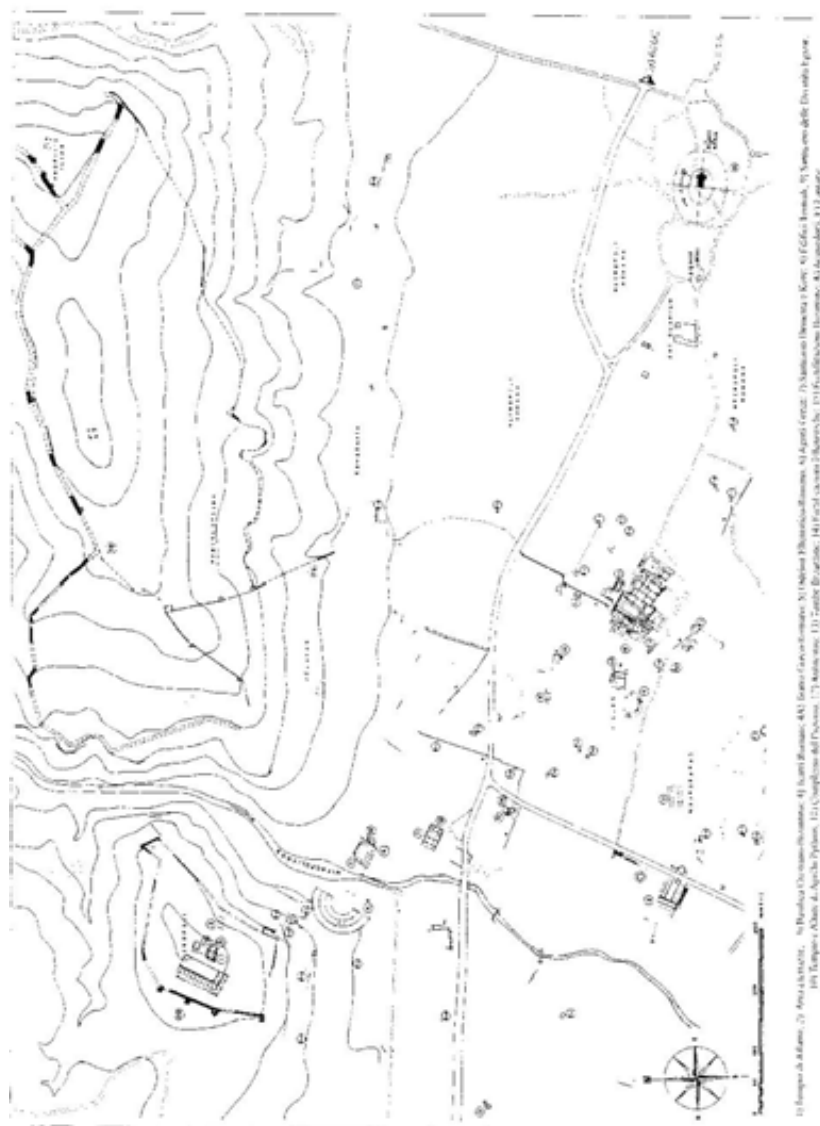
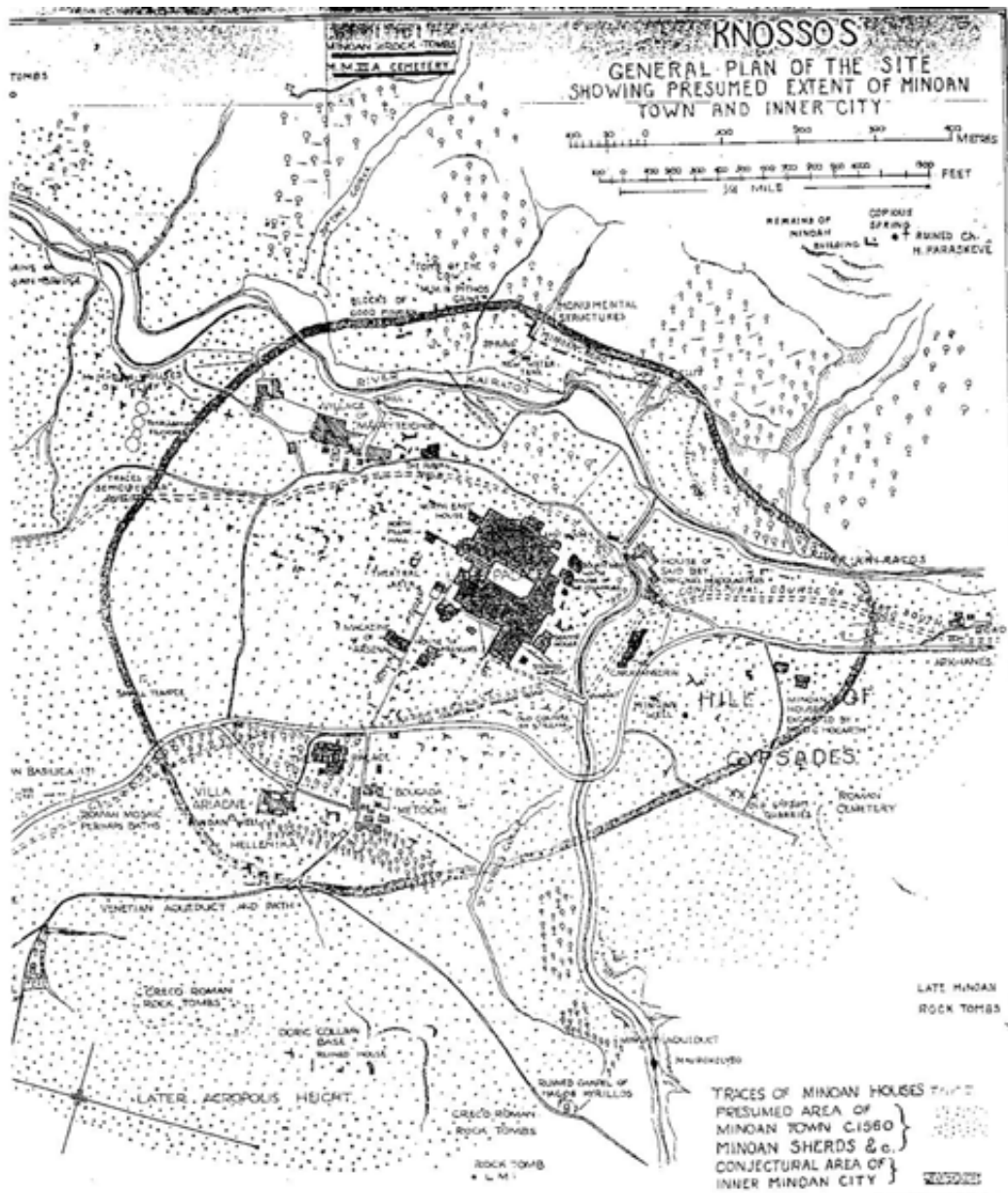
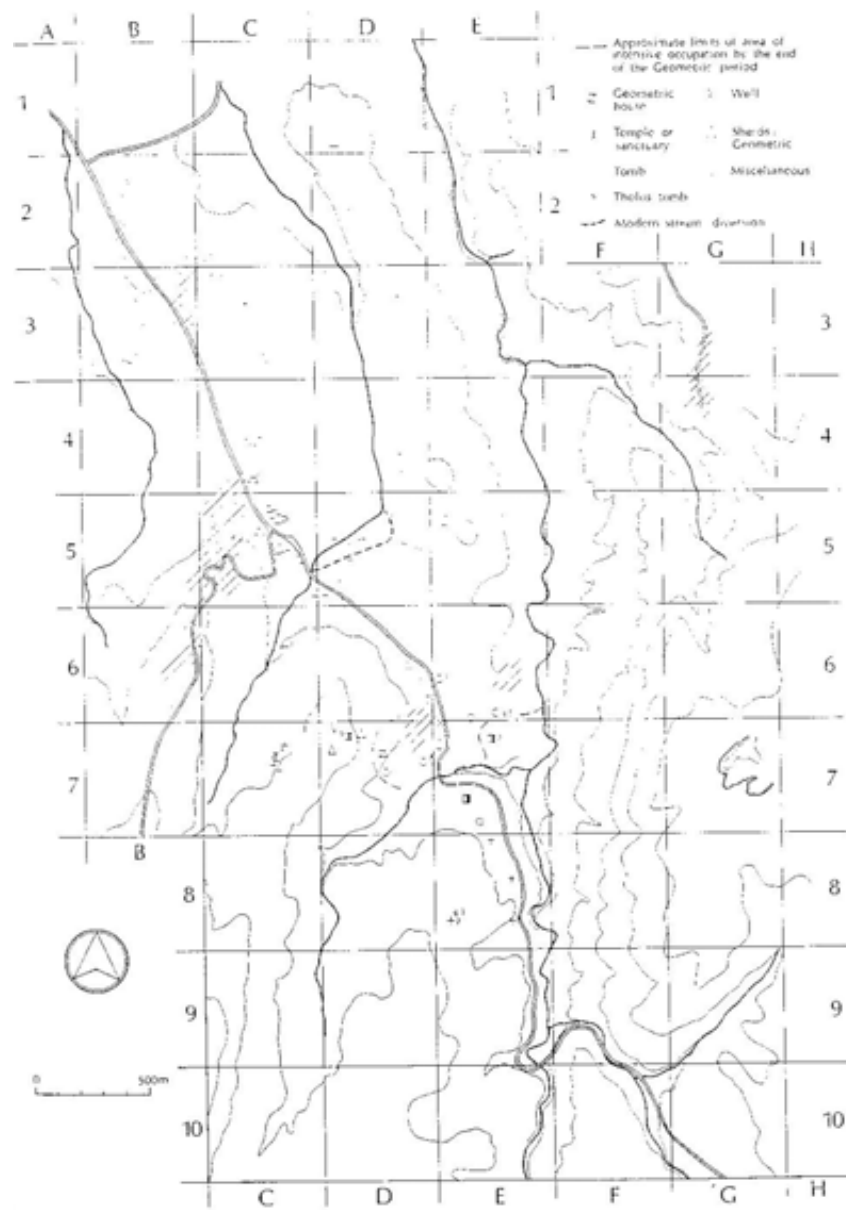

Рис. 33

Ек. 34

Εκ. 35

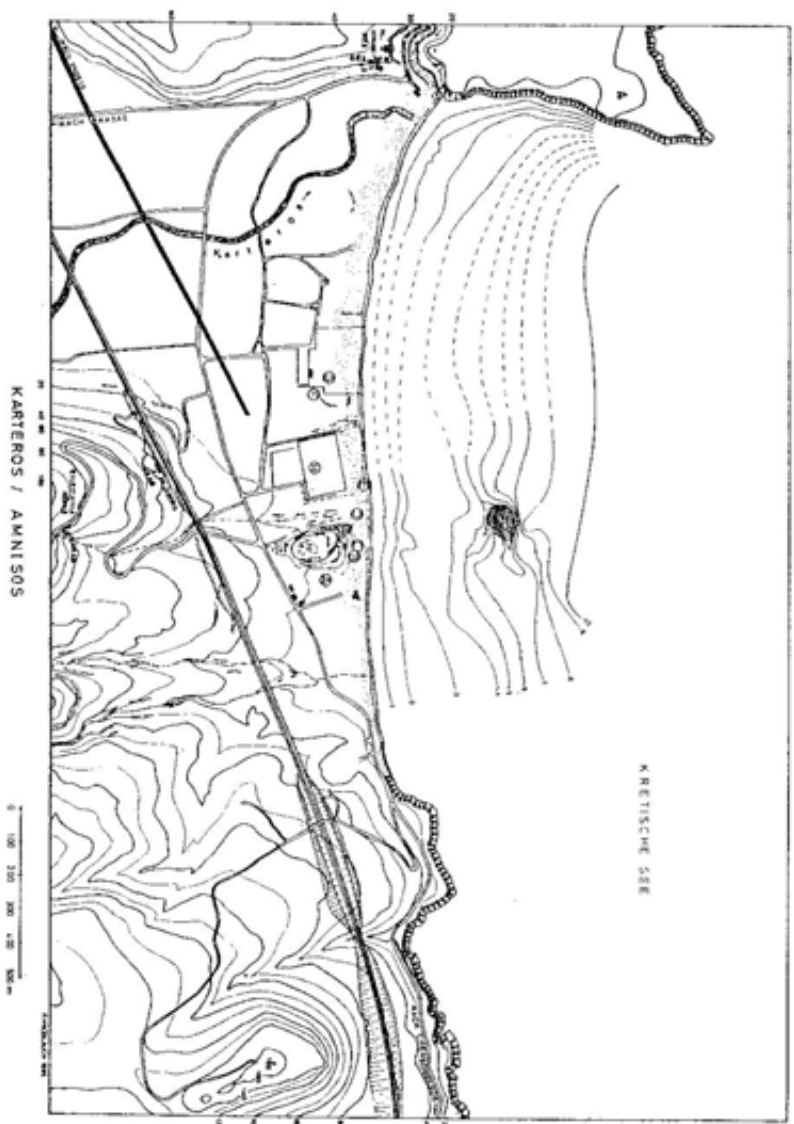
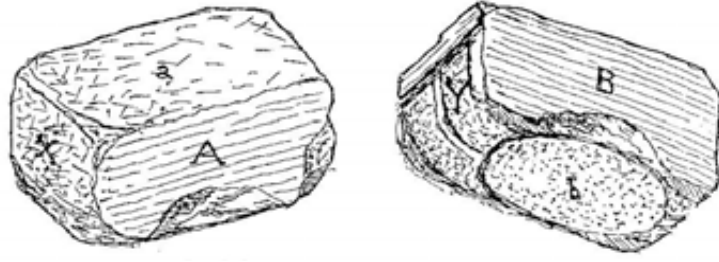
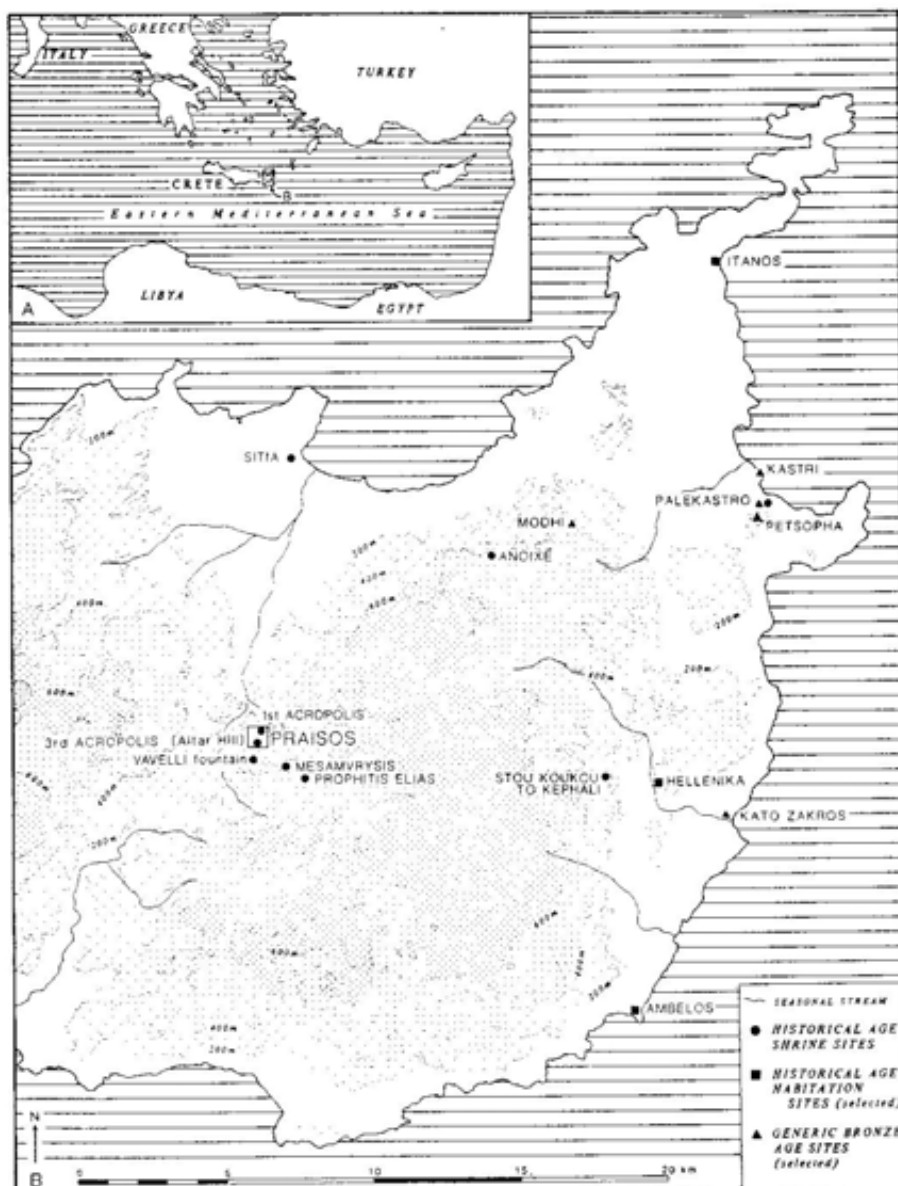

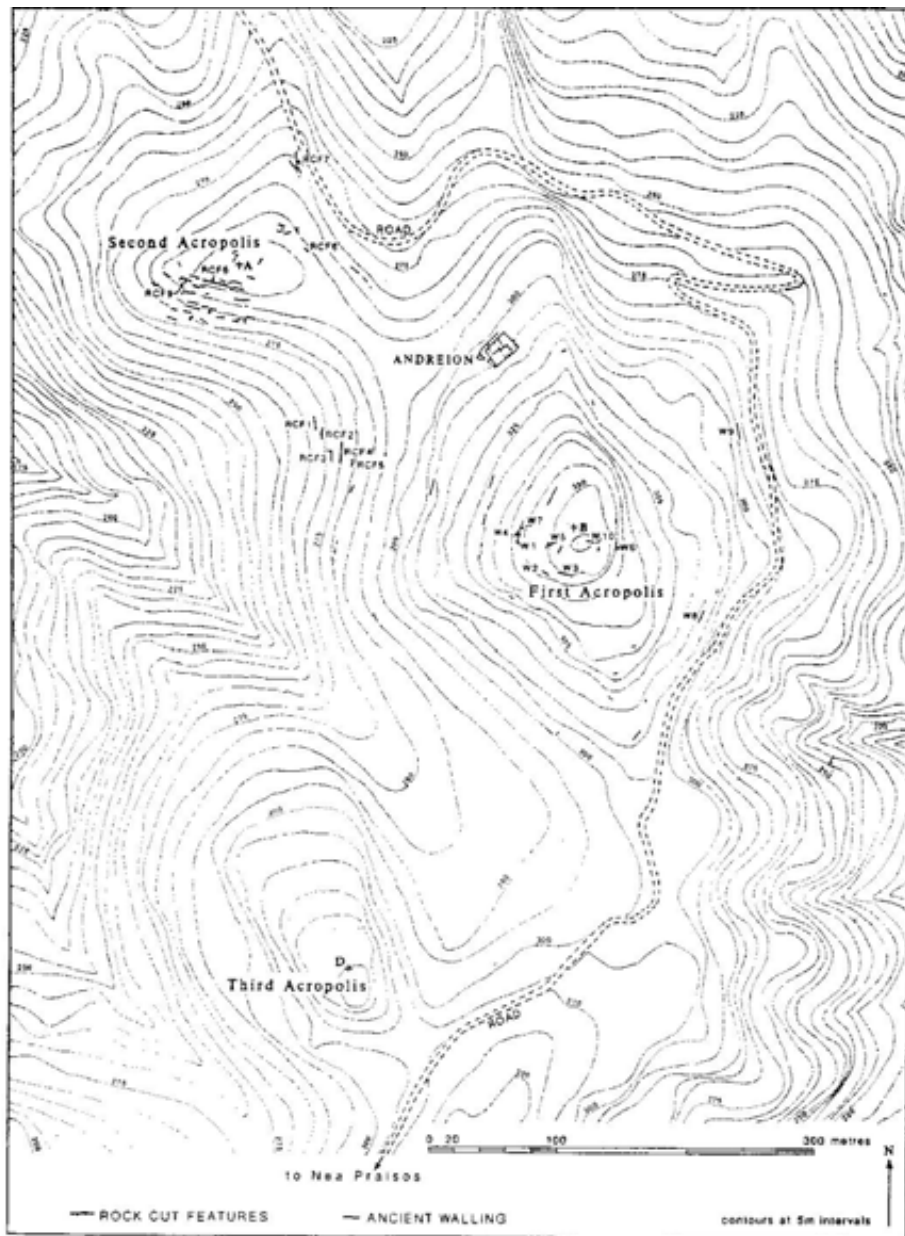
Fig. 36

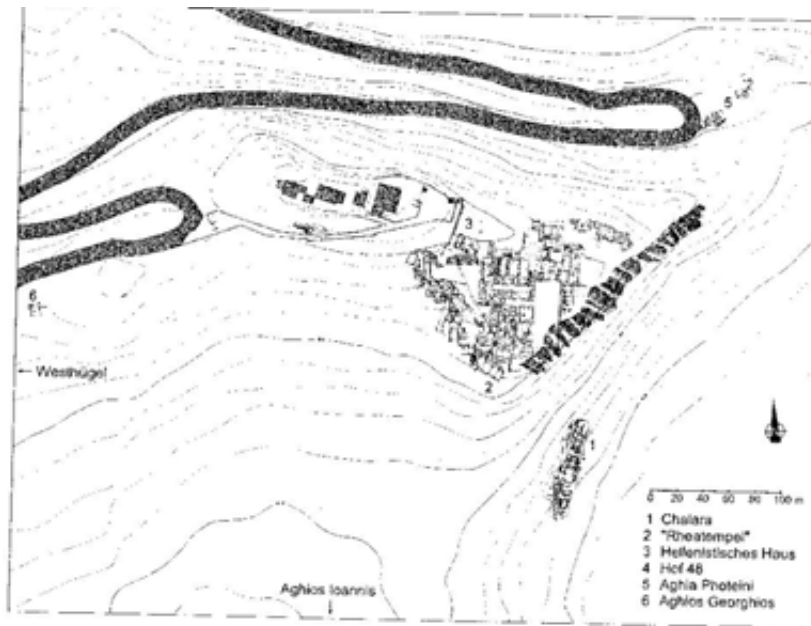
Ек. 37

Εκ. 38

Εκ. 39

Εκ. 40

Εκ. 41

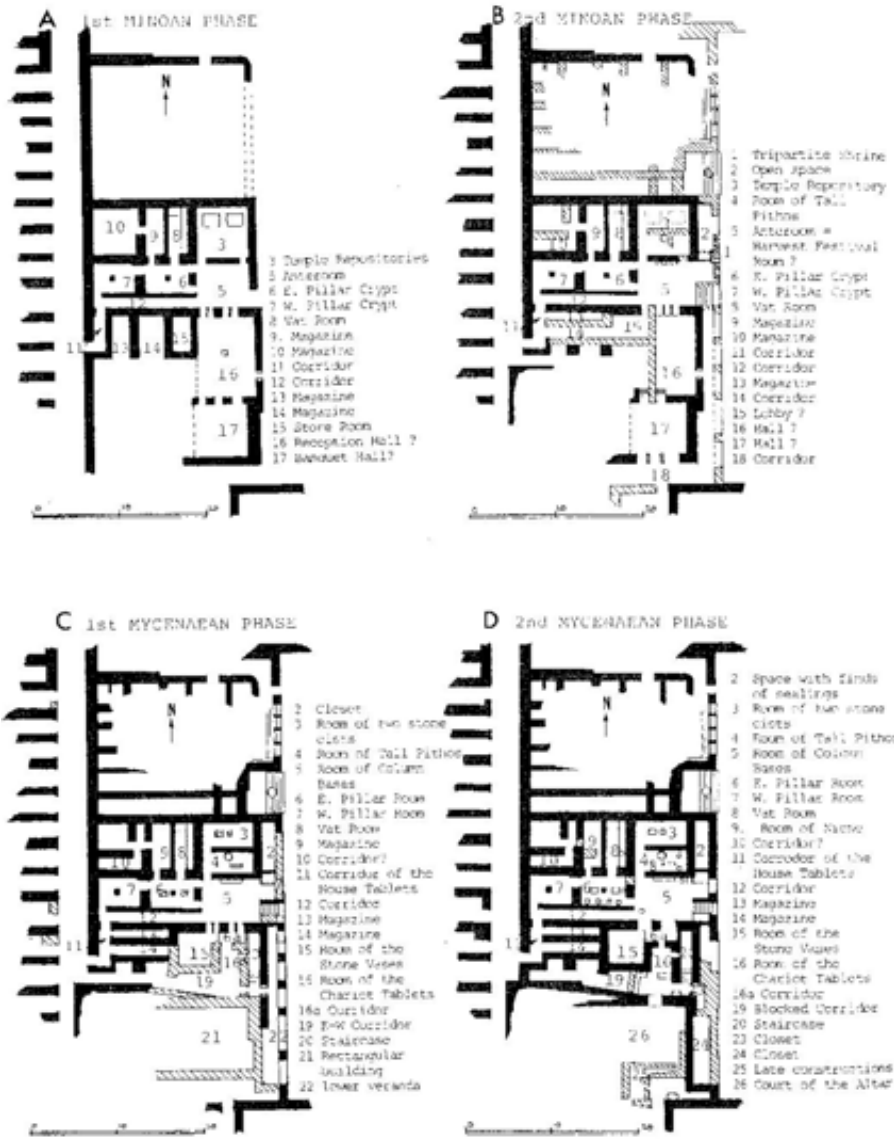
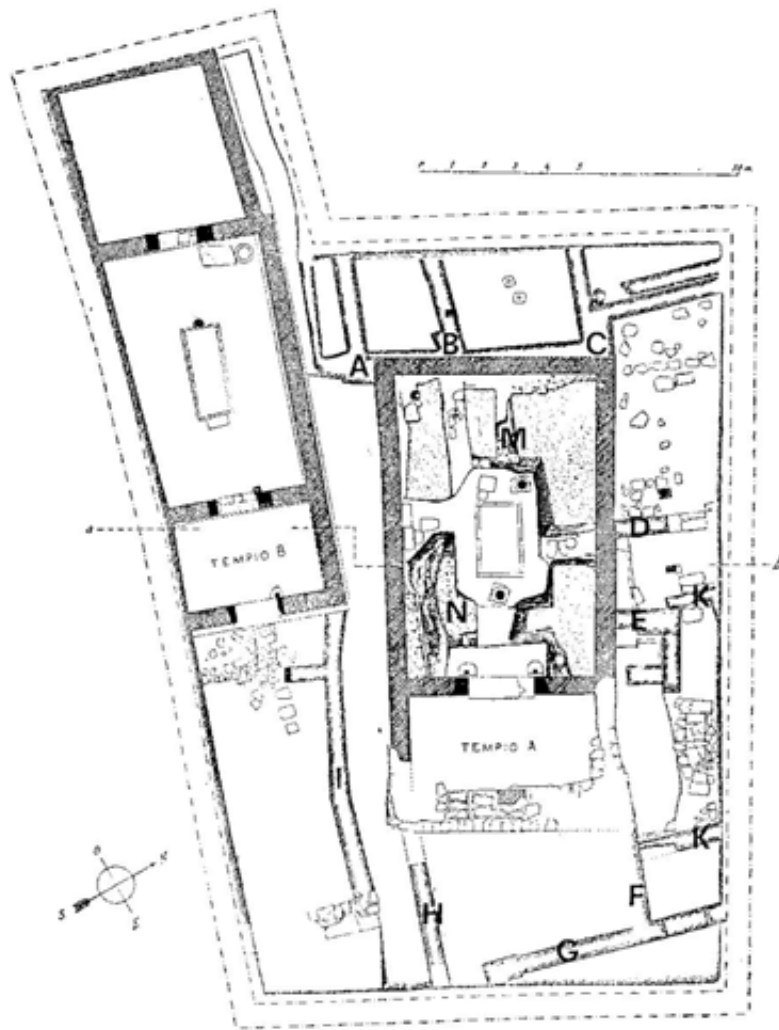
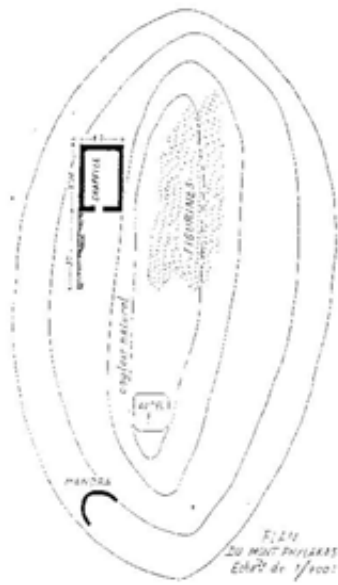

Fig. 42

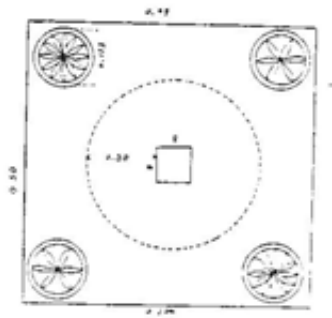
Етк. 43

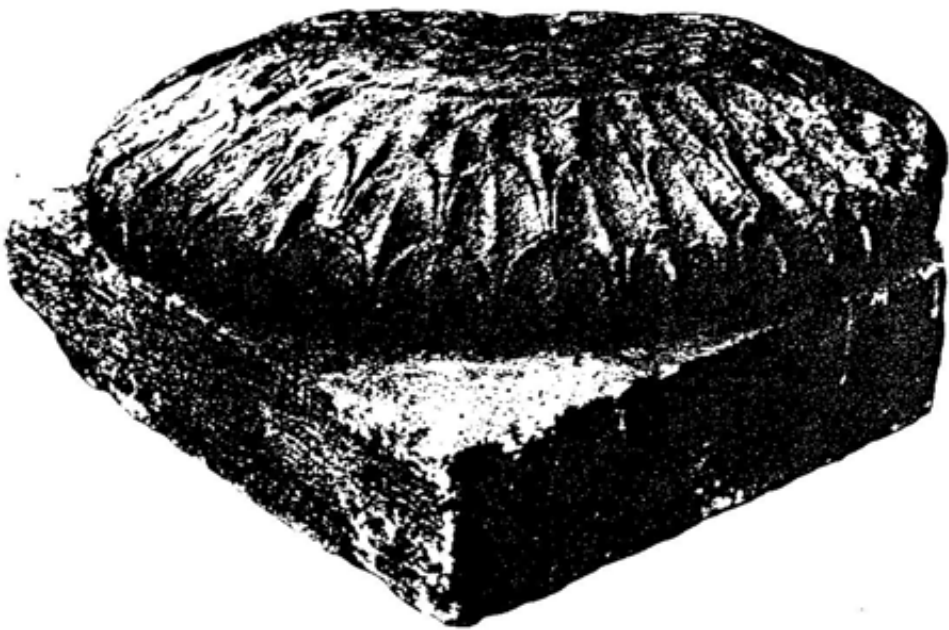
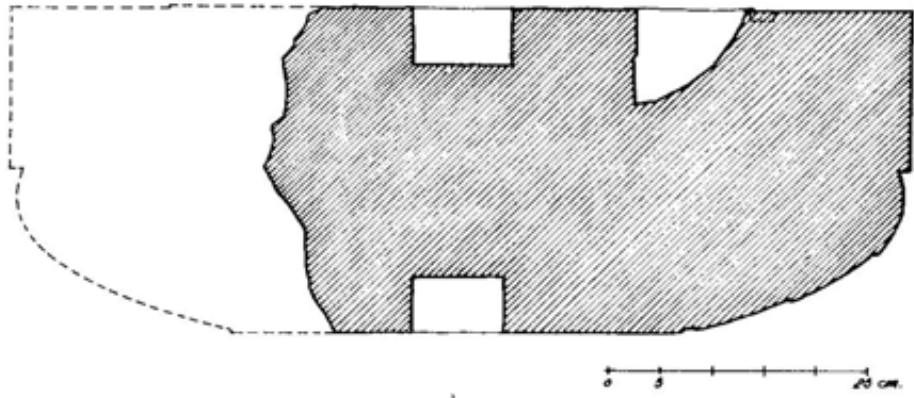
Етк. 44

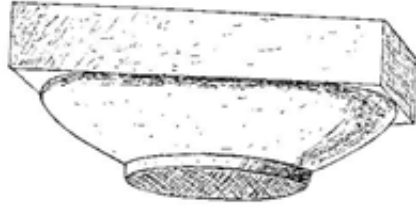
Етк. 45

Етк. 46

Ек. 47

Εικ. 48

Εικ. 49

Етк. 50

Етк. 51

Етк. 52

Етк. 53

Fig. 9 - Museo di Iraklion 379: altorilievo che rappresenta una triade appartenente al tempio protoarcaico (Archivio SAIA, B.6738)

Fig. 10 - Museo di Iraklion 385: altorilievo del tempio protoarcaico probabilmente con la stessa rappresentazione del precedente (Archivio SAIA, B.6737)

Егк. 55

Kopf aus Axos

Abb. 47

Kopf aus Axos

Abb. 48

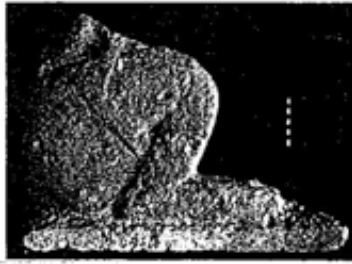

Kopf aus Axos

Εικ. 56

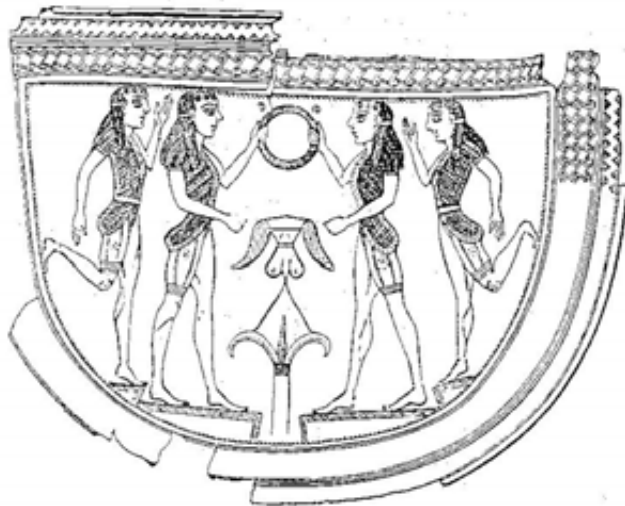

Εικ. 57

6)

Εικ. 58

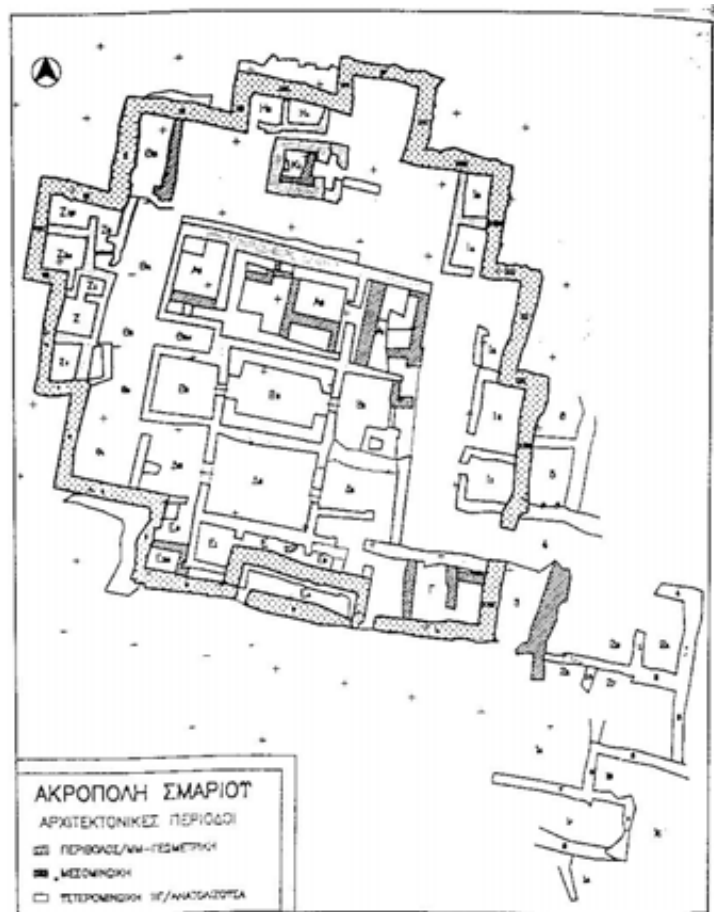
Εικ. 59

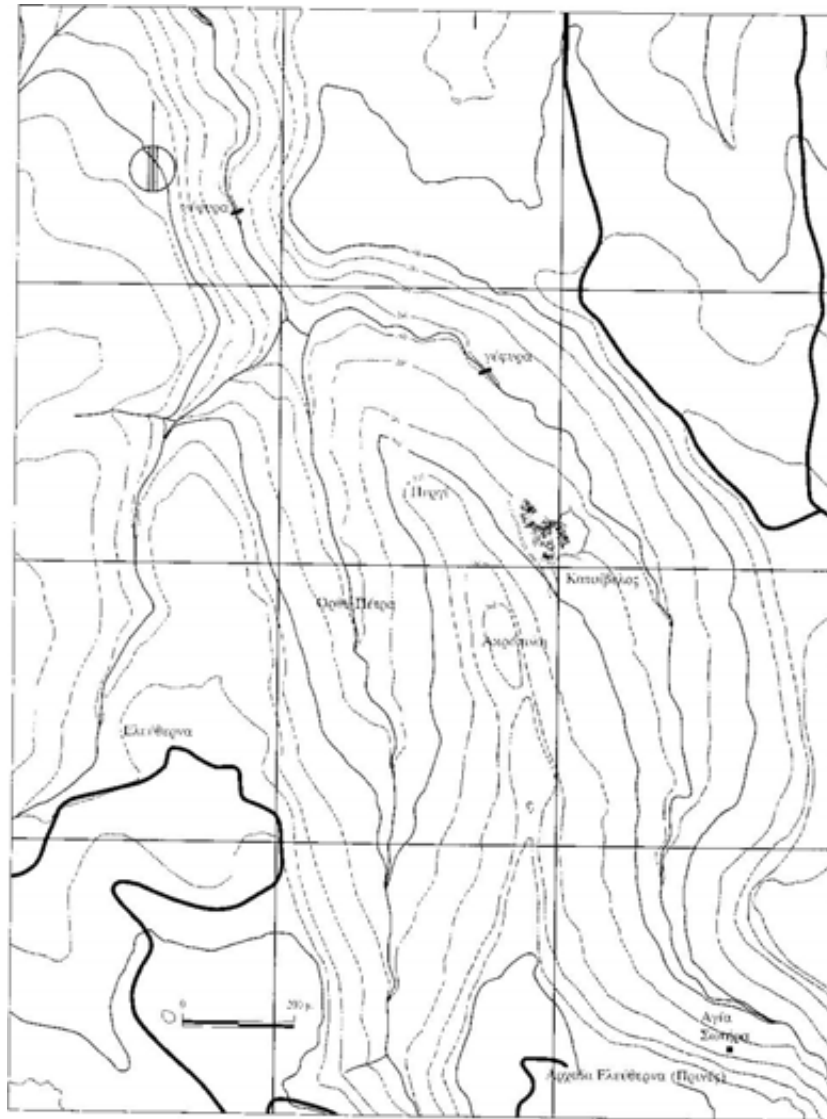
Етк. 60

Етк. 61

Εικ. 82

Εικ. 86

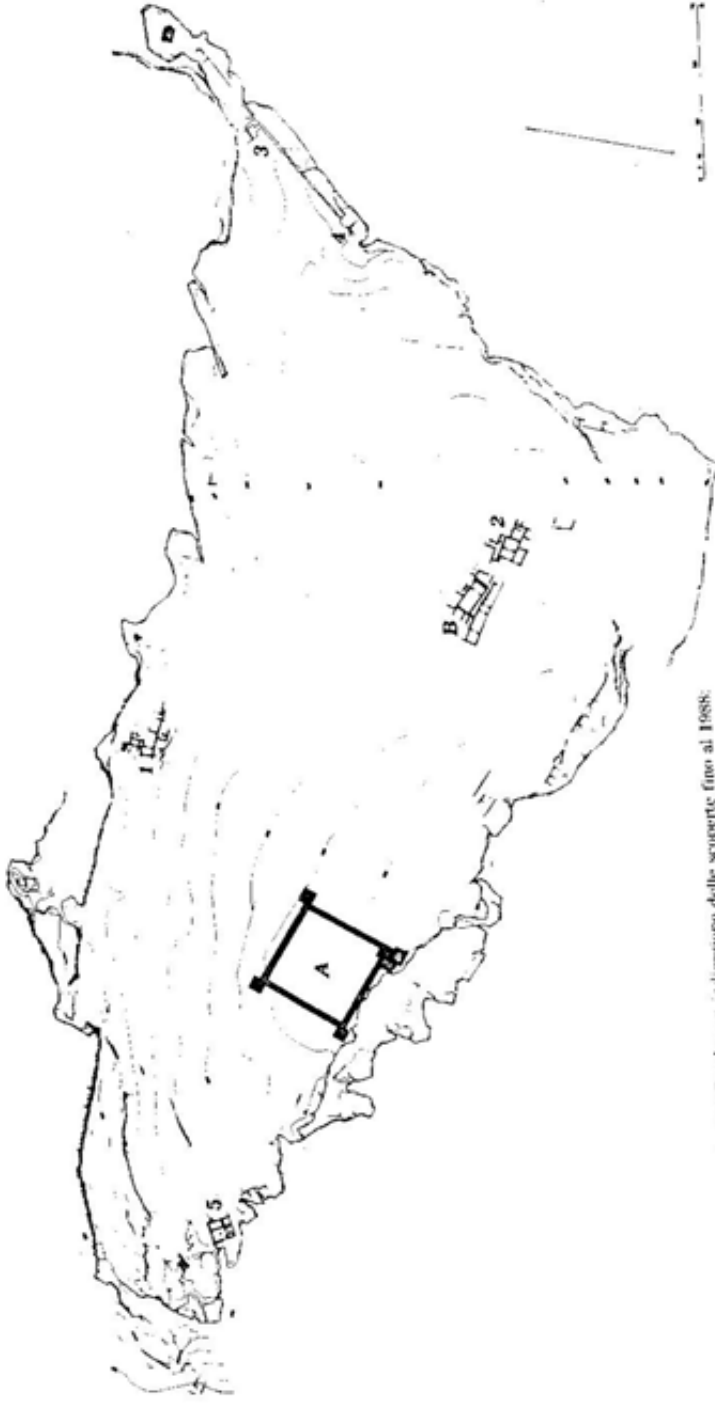
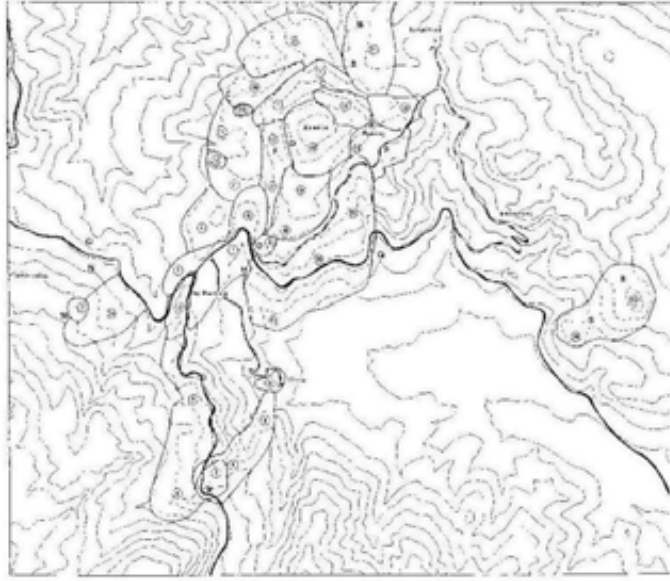

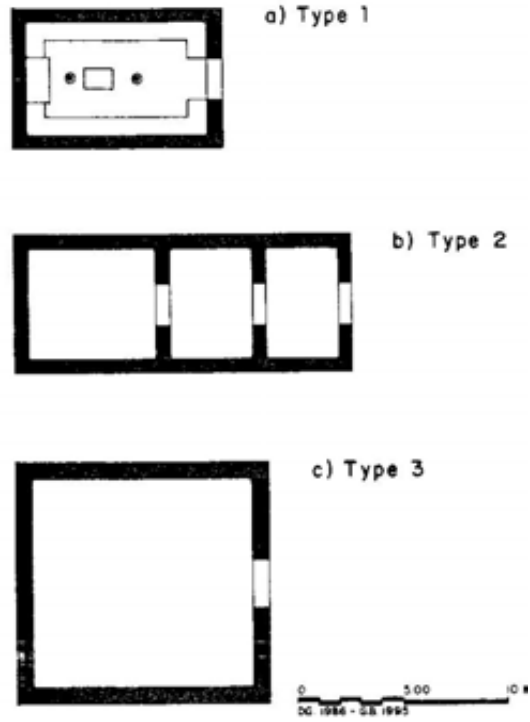
FIG. 2 - Patula. Planimetria della Patula con indicazione delle scoperte fino al 1988.
 A B - Scavi Pernier; 1, 5 - Scavi Rizza (in P. Tomassini - R. Sabino).

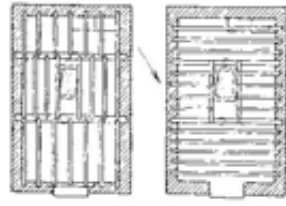
Εικ. 88

Εικ. 89

Ек. 90

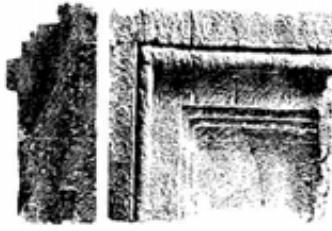
α

β

Εκκ. 91

Ек. 92

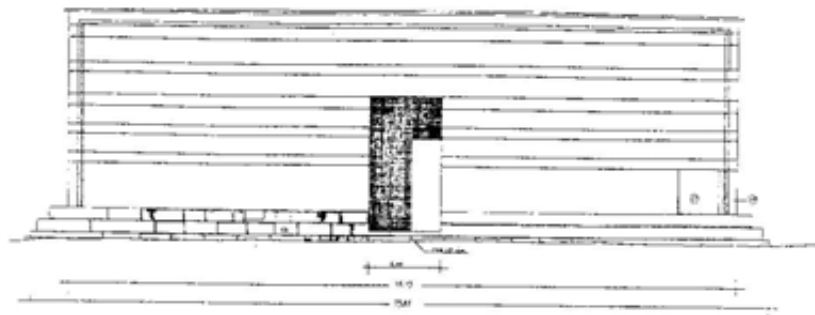
Εικ. 93

Εικ. 94

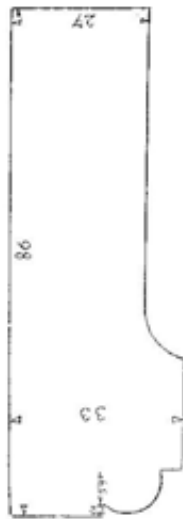
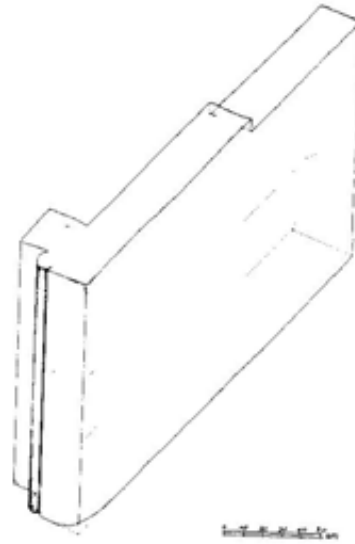
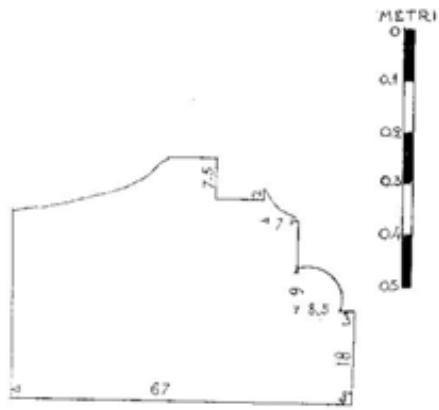
Εικ. 95

Εικ. 96

Εικ. 97

Εκ. 98

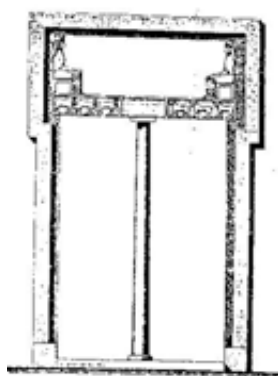
Εκ. 96 α

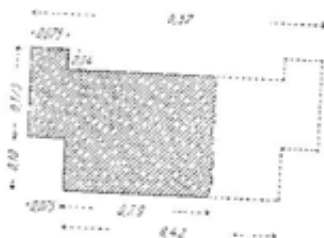
Етк. 99

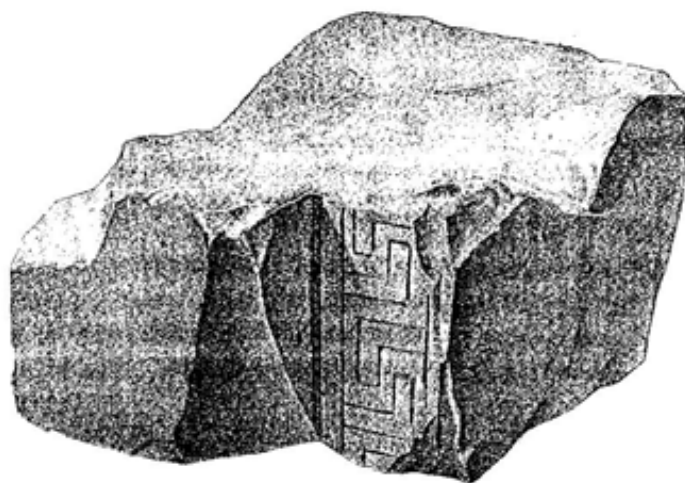
Етк. 100

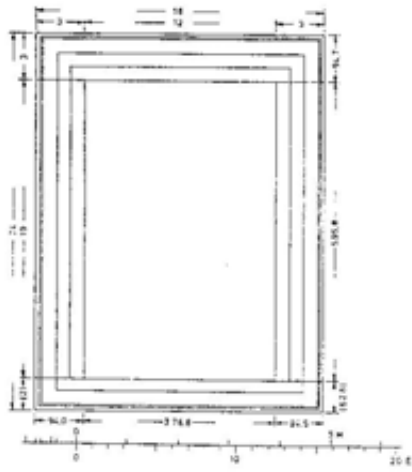
Етк. 101

Етк. 103

Етк. 102

Εικ. 104

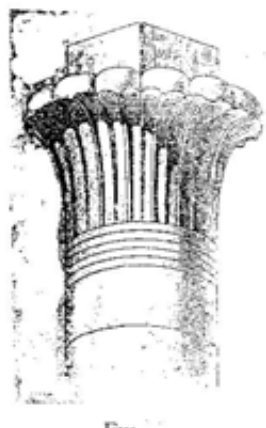

Fig. 105

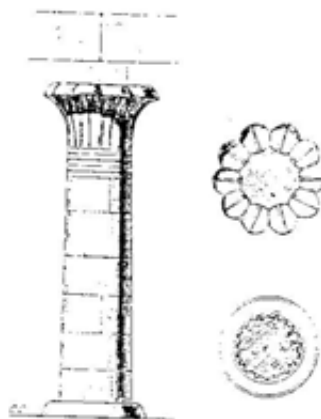
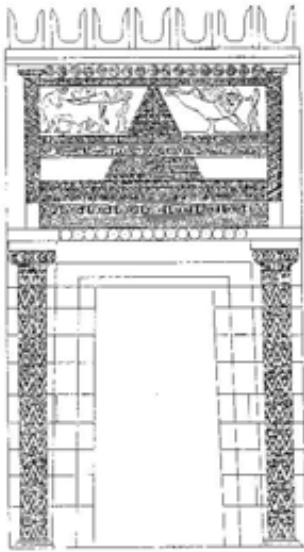

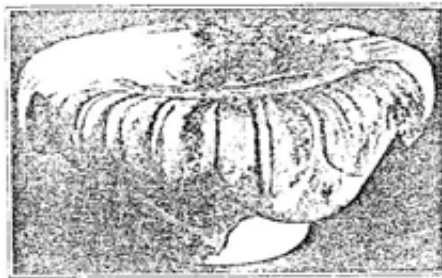
Fig. 106

Етк. 107

Етк. 108

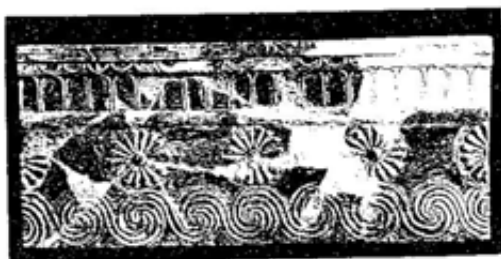
Етк. 109

Етк. 110

Етк. 111

Етк. 112

Εικ. 113

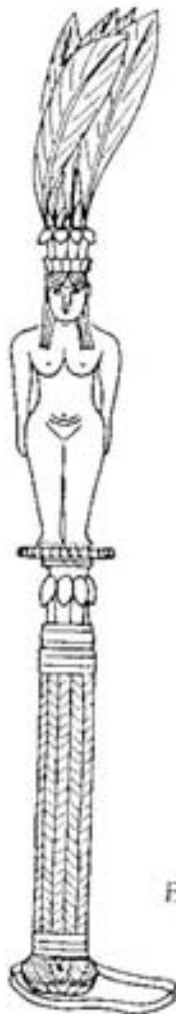
Εικ. 114

Eix.

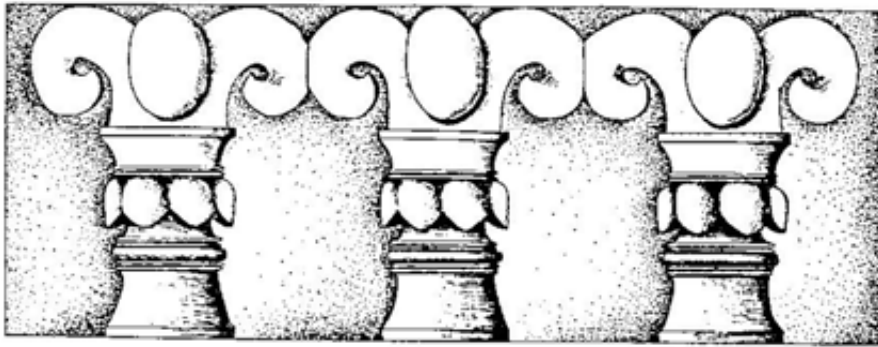
Eix.

Eix.

Eix.

Εικ. 119

Εικ. 120

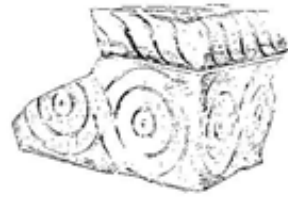

2. Fragmentarisches Blattkranzkapitell (M 158),
Museum Paros. Oberseite.

3. Fragmentarisches Blattkranzkapitell (M 158),
Museum Paros. Unterseite.

Εικ. 121

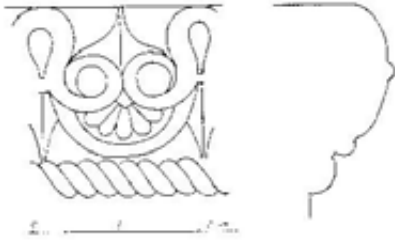

Εικ. 122

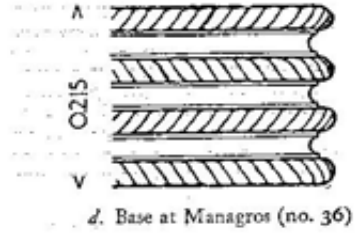
Εικ. 123

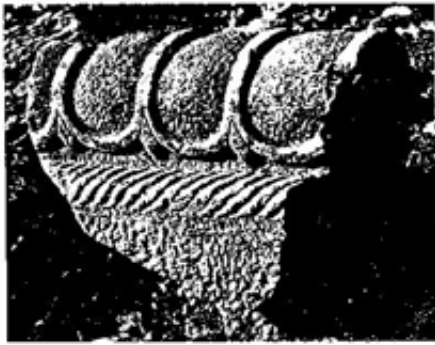
Εικ. 124

Εικ. 125

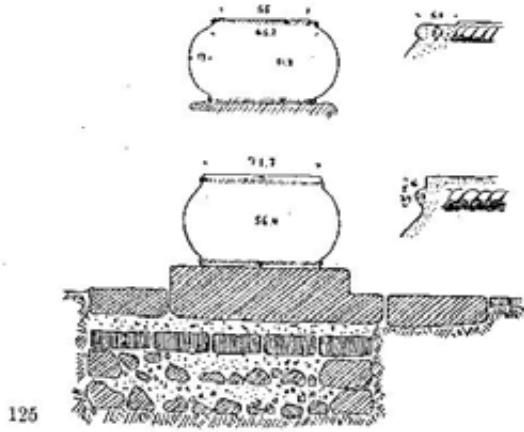

Εικ. 126

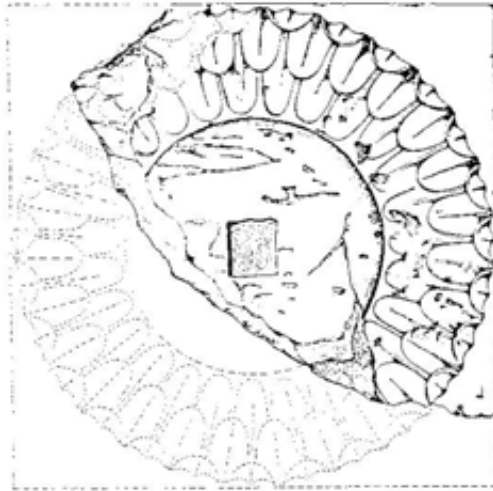

3

Εικ. 127

Εικ. 128

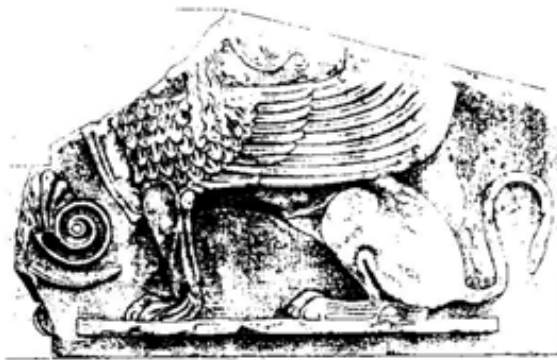
Κιονόκρανο Β2

Εικ. 129

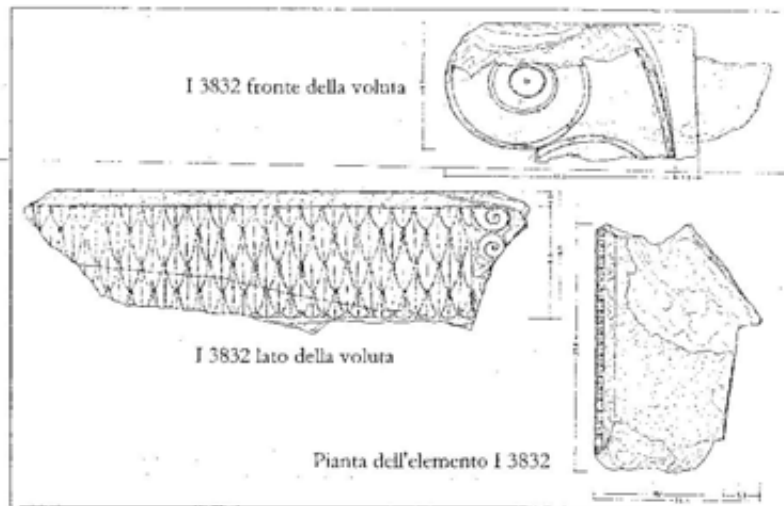
Εικ. 130

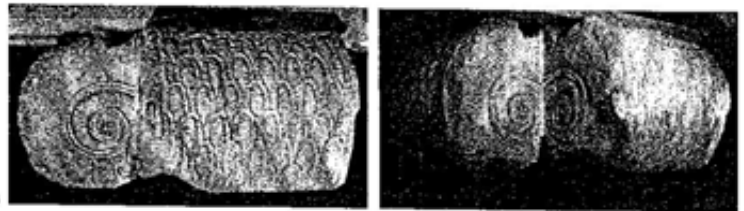
Εικ. 131

Εικ. 132

Εικ. 133

Εικ. 134

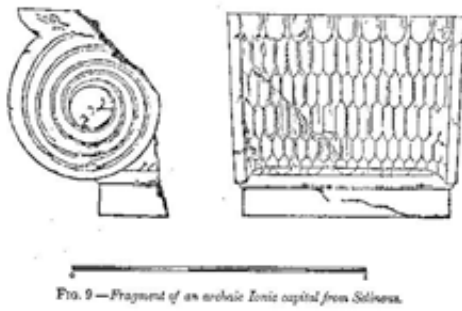
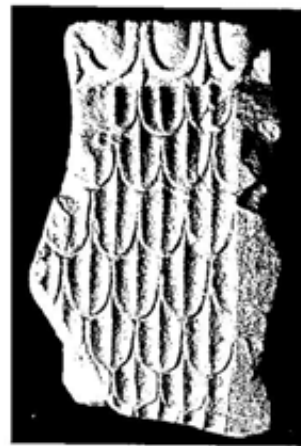

FIG. 9—Fragment of an archaic Ionic capital from Selinus.

Εικ. 135

Εικ. 136

Fig. 137

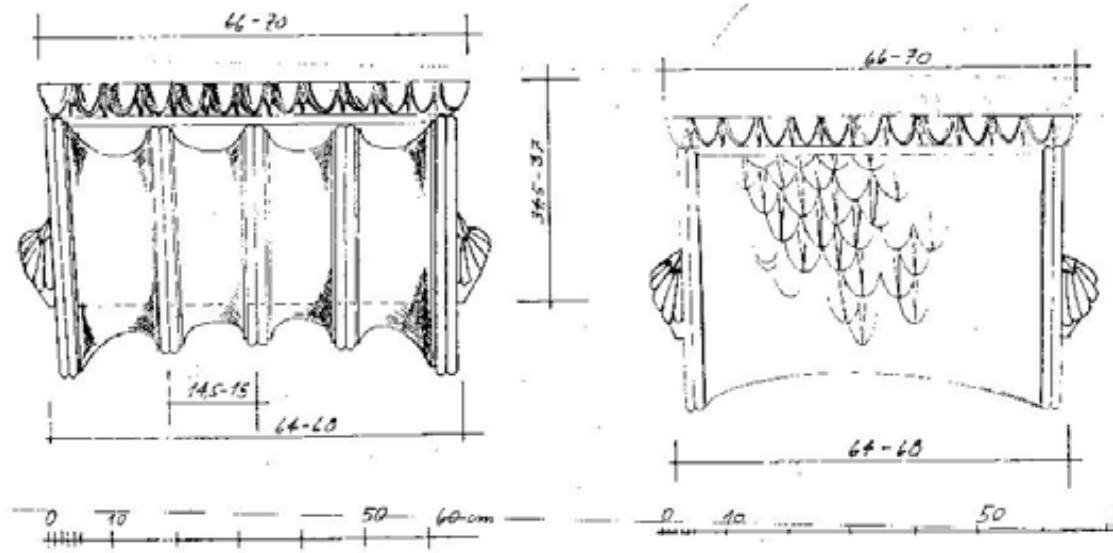
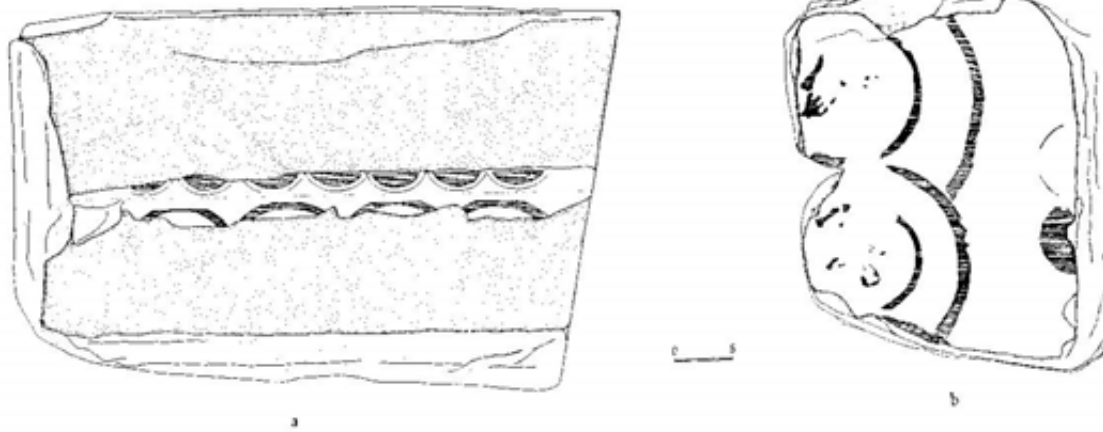
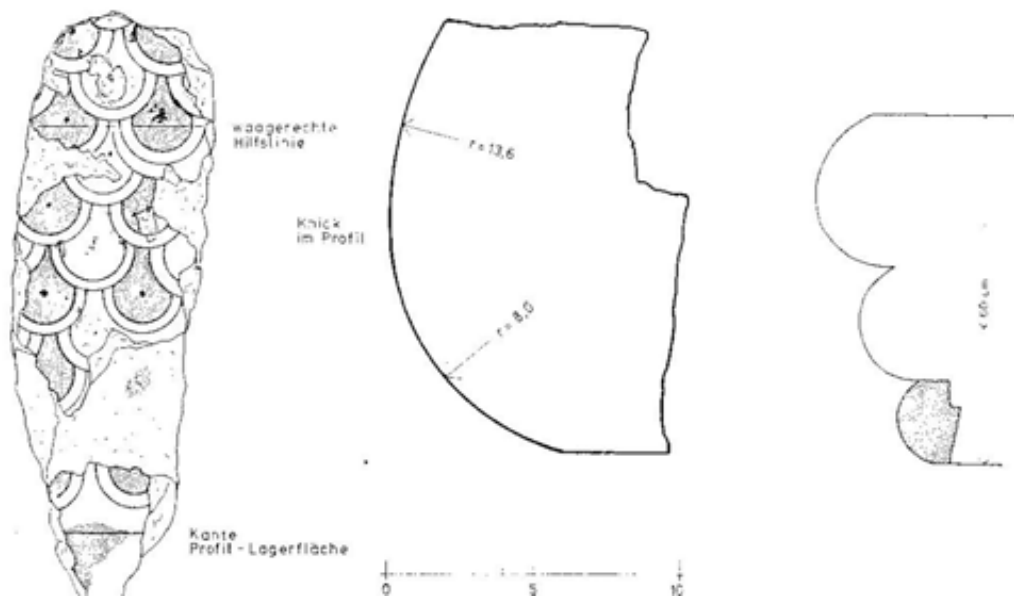

Fig. 138

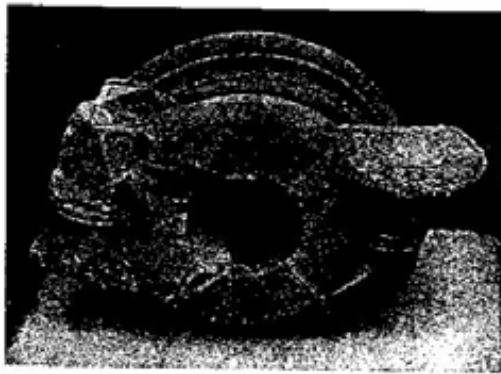

Етк. 139

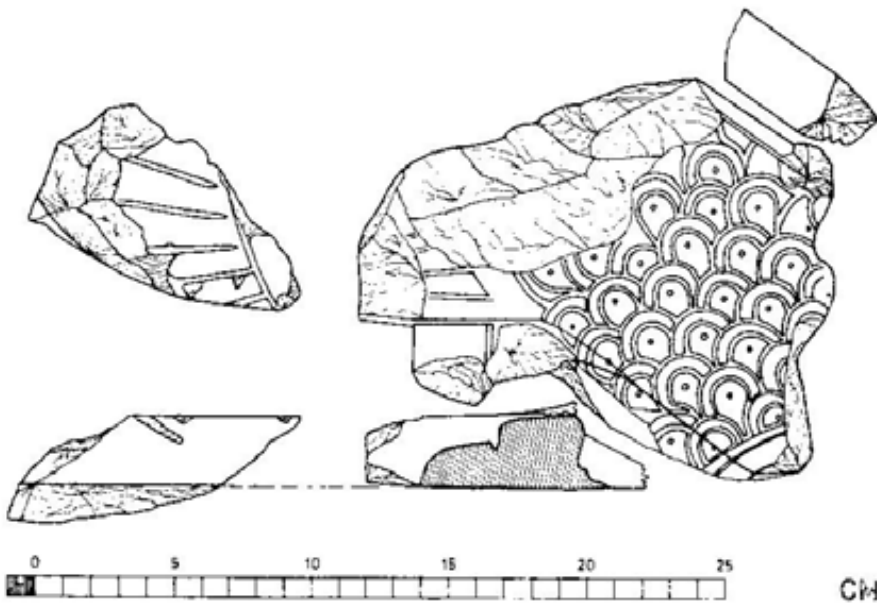
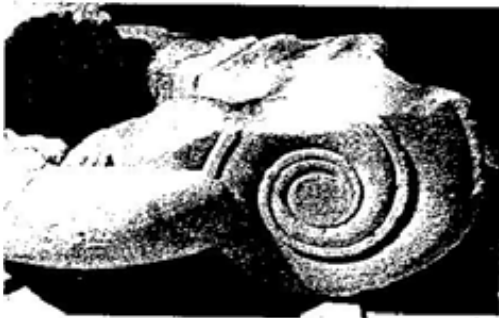

Етк. 140

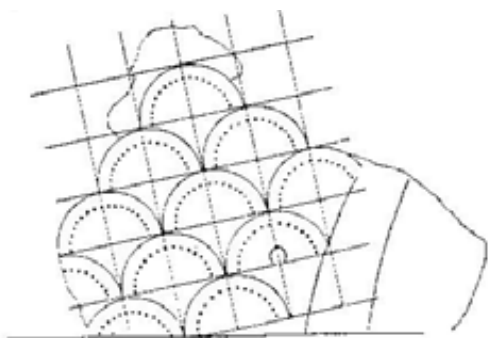
Етк. 141

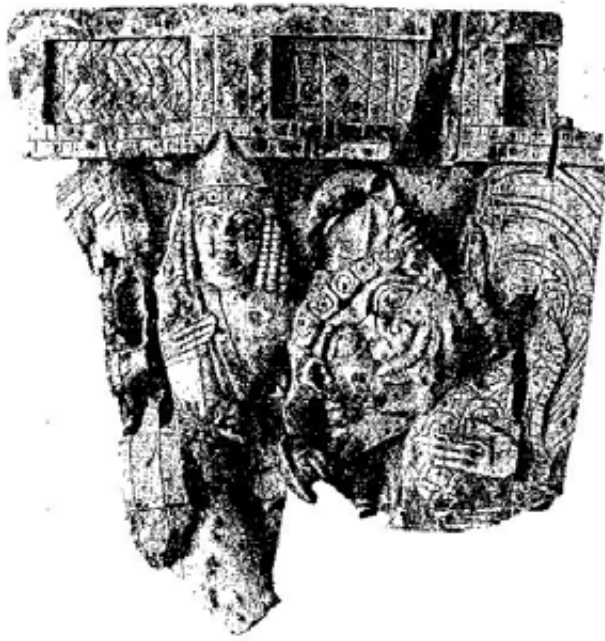
Εικ. 142

Εικ. 143

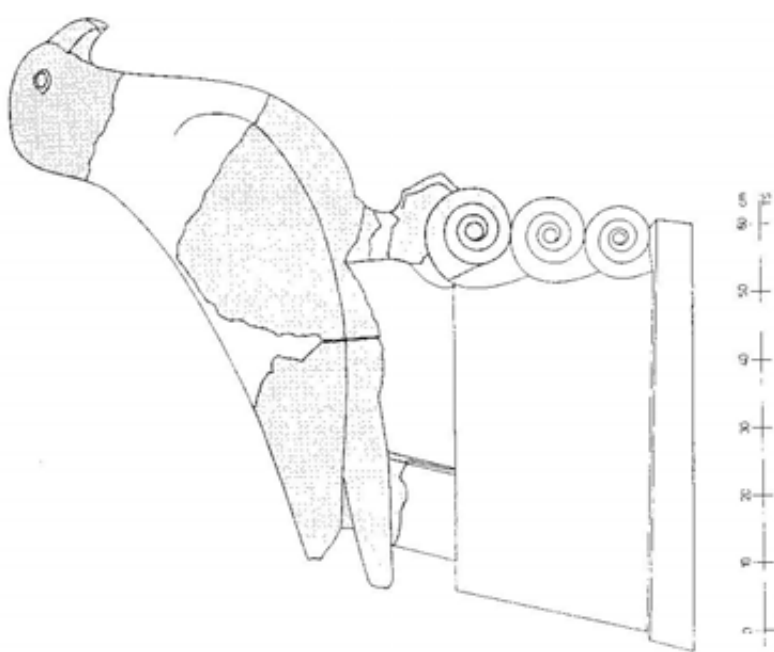
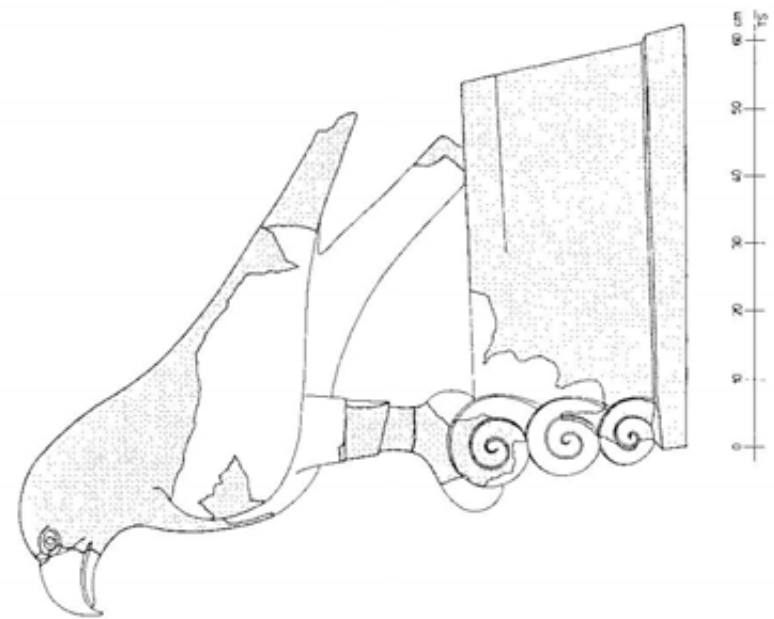
Εικ. 144

Егк. 145

Егк. 146

Бук. 147

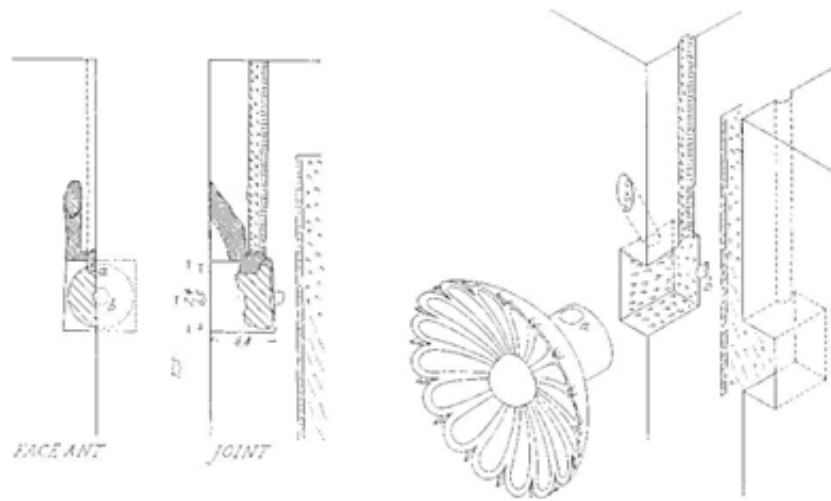
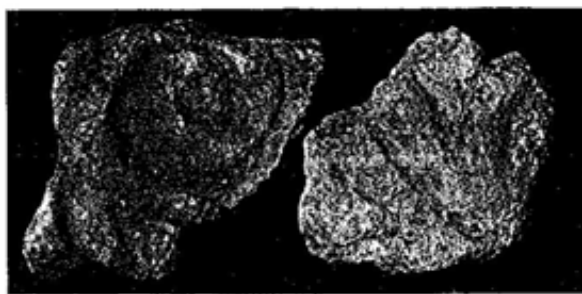

Fig. 148

Fig. 149

Μέλος Β29

Εικ. 151

Εικ. 150

Етк. 152

Етк. 153

Fig. 154

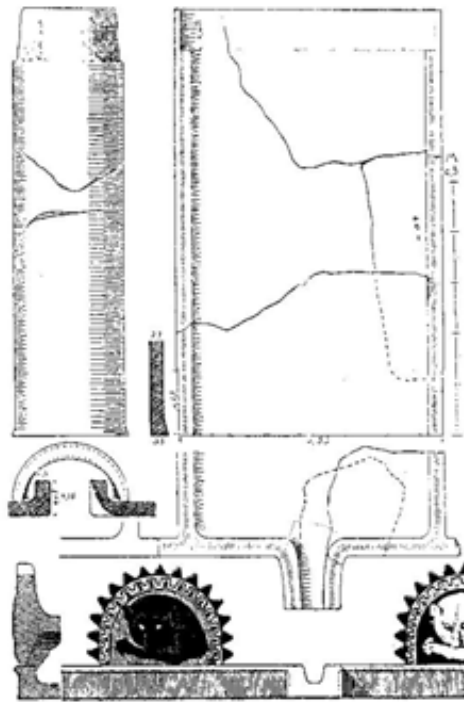
Fig. 155

Fig. 156

Fig. 157

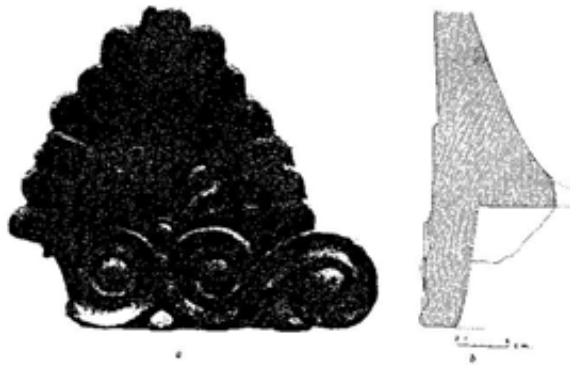
Ек. 158

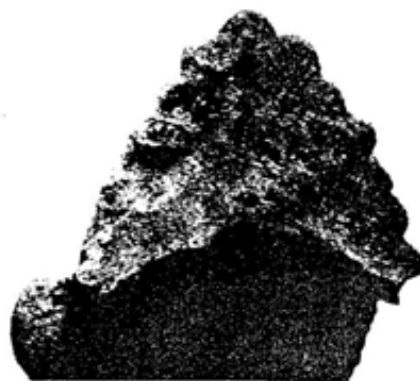
Μέλος Β38-39

Εικ. 159

Εικ. 160

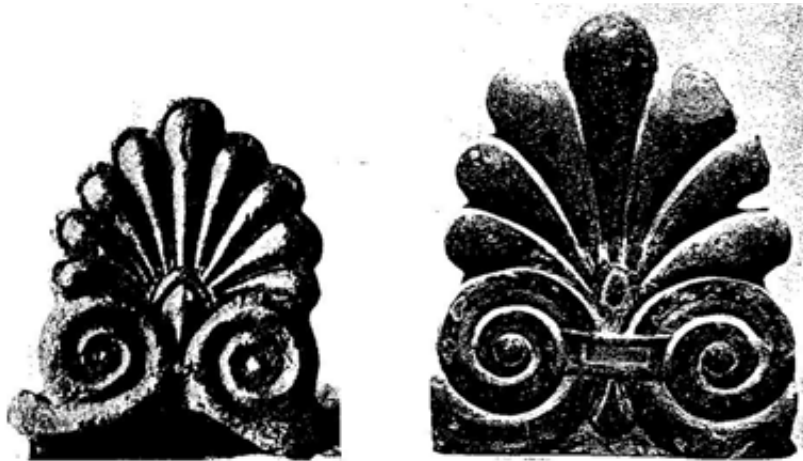
Εικ. 161

Εικ. 162

Εικ. 163

Μέλος Β46

Εικ. 164

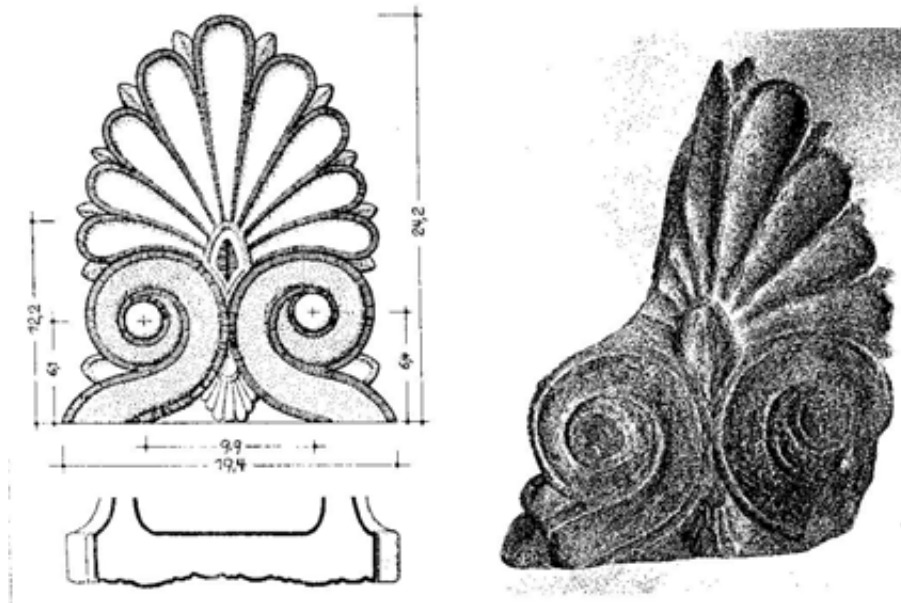

Fig. 165

Fig. 166

Reliefplastik

Nr.	Länge	Höhe	Tiefe	erb. Relief/H	Deutung
33	8,9	10,6	6,1	4,0	angewinkeltes Bein
34	14,2	7,2	13,8	10,5	linker Fuß, Schlängenkörper
35	15,6	10,2	5,5	4,0	Flügelleder
36	11,5	4,2	3,0	3,0	Flügelleder

Abb. 31 Nr. 33, Gürtel-Fragment M. 1:3

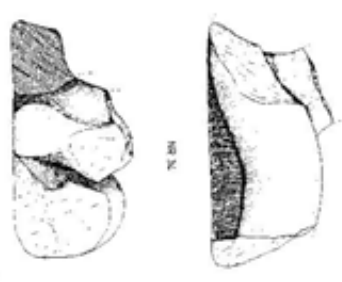

Abb. 32 Nr. 34, Gürtel-Fragmente M. 1:3

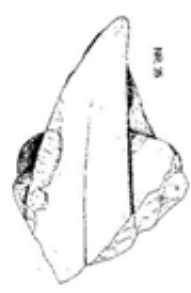
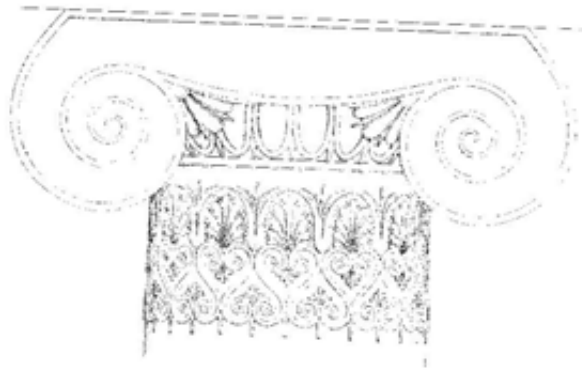

Abb. 33 Nr. 35, 36, Relief-Fragmente M. 1:3

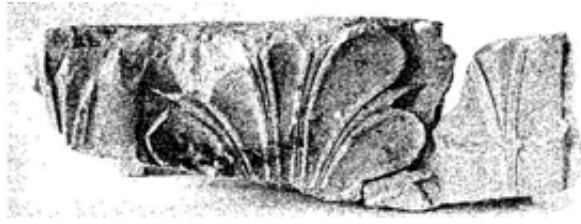

Ек. 169

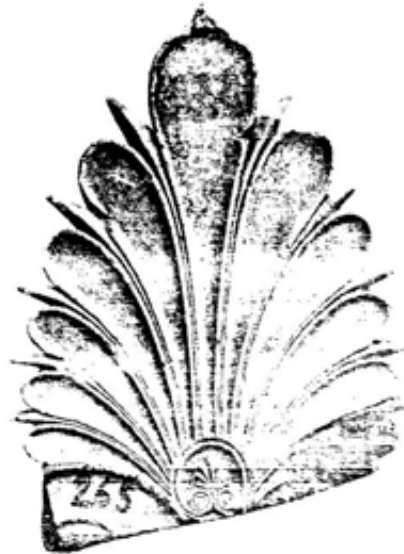
Ек. 167

Εικ. 170

Εικ. 171

Εικ. 172

Εικ 173

AB. — Facciata del tempio. — CD. — Muro fra il pronao e la cella. — EFG. — Avanzi di edifici più antichi del tempio. — H. — Pozzo di saggio.

1. — Lastrone con decorazione graffita (fig. 18).
2. — Parte sin. del lastrone con due cavalieri (fig. 19, C).
- 3, 4. — Gli altri due pezzi del lastrone suddetto.
5. — Lastrone con cavaliere (fig. 19, A).
6. — Frammenti del zibor con Artemis Perseia (fig. 20).
7. — Testa di grifo o di leone stili (fig. 26).
8. — Frammento di stella sin. e man. d. (statua mulieb. (fig. 28).
9. — Lastrone con cavaliere (fig. 19, B).
- 10, 11. — Lastrone con cavaliere (fig. 19, D).
12. — Parte inferiore di figura seduta (fig. 21, C).
13. — Pezzo di bassorilievo con cervo (fig. 25, C).
14. — Frammenti del velito e del seno di figura mulieb. ritta (fig. 22).
- 15-16. — Frammenti di veduta uguale alla fig. 24.
17. — Gruppo di stili.
18. — Tronco di figura mulieb. ritta (fig. 23).
19. — Grondola in pietra.
20. — Seno mulieb. coperto da mantellina (fig. 21, A).
21. — Seno destro di altra figura mulieb. (fig. 21, B).
22. — Trocoidicolumna.
23. — Frammento di bassorilievo con leone (fig. 24, C).
24. — Altro frammento c. s.
25. — Frammento di stilo con greca (fig. 26).
26. — Colonna frammentaria a sezione ovale.
27. — Frammenti di capitellatura a sticcoli (fig. 24, A).
28. — Parte superiore di testa mulieb. con pelo (fig. 21, E e F).
29. — Frammento con ornato a squame (fig. 27).

Fig. 175

Fig. 174

Fig. 176

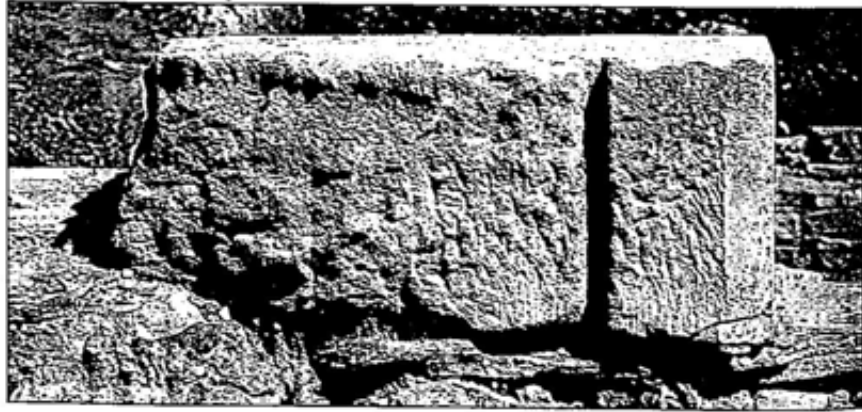
Fig. 177

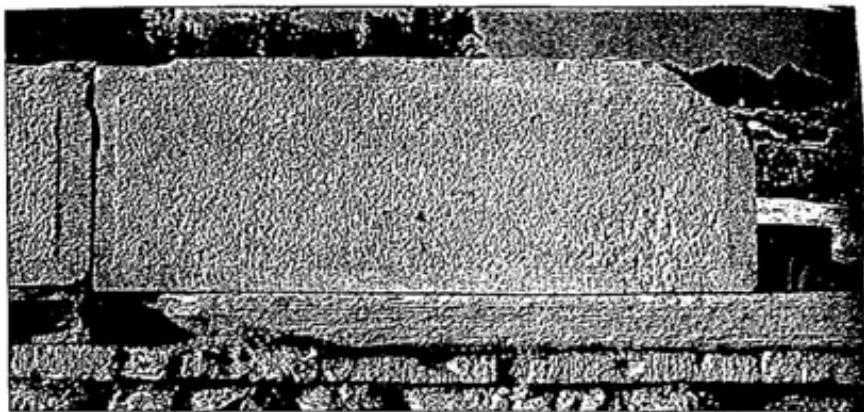
Етк. 178

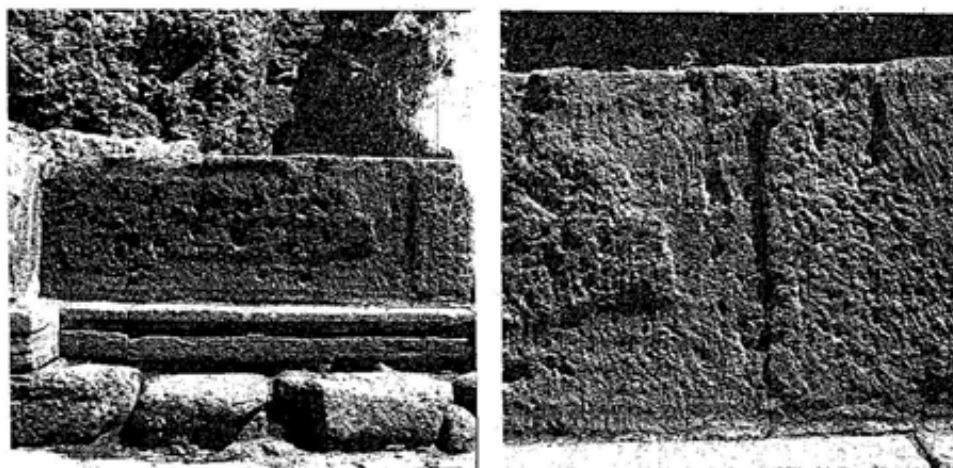
Етк. 179

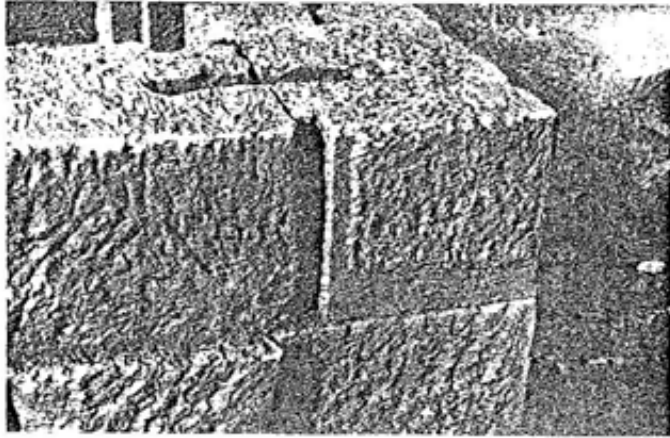
Етк. 180

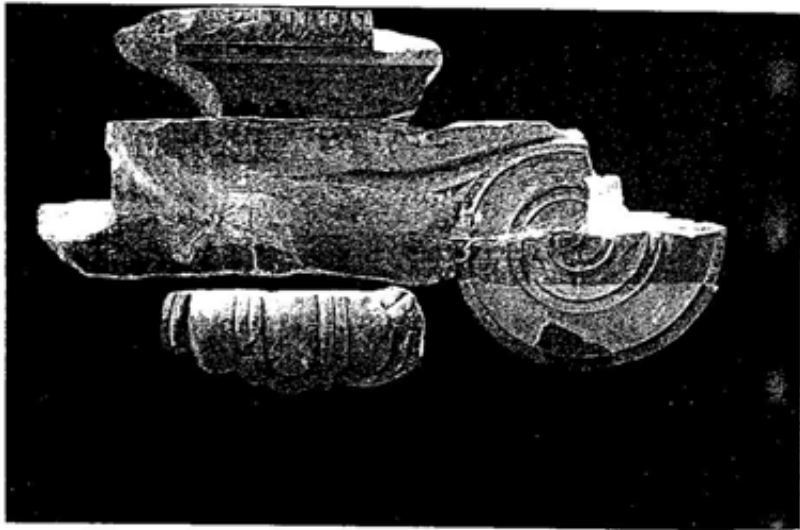
Етк. 181

Етк. 182

Εικ. 183

Εικ. 184

Етк. 185

Етк. 186

Ек. 187

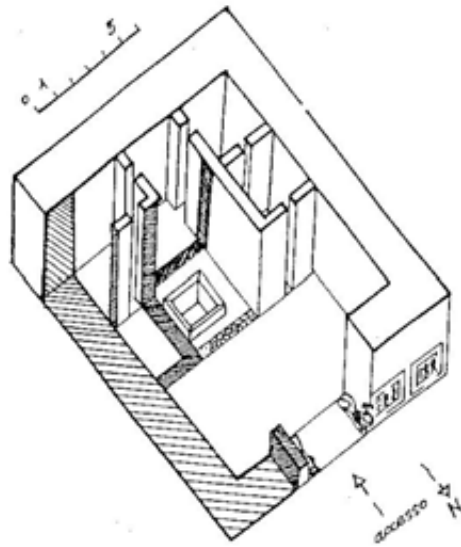

Ек. 188

Ек. 189

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Αξονομετρική αποκατάσταση του ναού της ακροπόλεως της Γόρτυνας από τους Rizza-Scrinari 1968

Υποθετική αποκατάσταση της κατόψεως του ναού της ακροπόλεως της Γόρτυνας σύμφωνα με τον Mazarakis Ainian 1997

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΚΤΗΡΙΩΝ ΒΑΣΕΙ ΜΗΚΟΥΣ

Κτήρια	Μήκος	Πλάτος	Λόγος	Αναλογία	Τύπος	Χρονολογία
Λατώ, λόφος Θύλακα A59	2,50	2,00	0,8	4:5	οίκος	Γεωμετρική κεξ.
Καβούσι A10	4,50	3,50	0,777	4:5	οίκος μονόχωρος	ΠΓ ή 700 π.Χ.
Σμάρι Πεδιάδος A8	5,40	3,8- 4,00	0,74	3:4	οίκος διμερής	650-600 π.Χ.
Φαιστός, Αγ. Γεώργιος Φαλάντρας A53	7,30	6,50	0,890	8:9 δηλαδή (2 ³ :3 ²)	οίκος μονόχωρος	αμφισβητούμενης χρονολόγησης
Κομμός, ναός B A3	8,08	6,40	0,792	4:5	οίκος μονόχωρος	800-600 π.Χ.
Κνωσός, «ναός Ρέας» A54	10,15	7,00	0,689	μεγαλύ- τερη του 2:3	οίκος μονόχωρος	αμφισβητούμενης χρονολόγησης
Δρήρος, Δελφίνιον A12	10,90	7,20	0,666	2:3	οίκος μονόχωρος	μέσα 8 ^{ου} αι. – μέσα 7 ^{ου} αι. π.Χ.
Ελεύθερνα (Πυργί) A15	11,20	6,50	0,58	4:7	οίκος διμερής	7 ^{ος} αι. π.Χ.
Ελεύθερνα A13	11,228	5,314	0,473	1:2	οίκος μεγαρόσχημος	8 ^{ος} -7 ^{ος} αι. π.Χ.
Αφρατί A17	12,00	6,80	0,566	4:7	οίκος μονόχωρος	8 ^{ος} /7 ^{ος} αι. π.Χ. έως 550-525 π.Χ.
Πριλιάς, ναός C A21	12,20	6,20	0,508	1:2	οίκος τριμερής	μέσα 6 ^{ου} αι. π.Χ.
Γόρτυς, λόφος Βουρβουλίτη A23	13,95	11,30	0,81	4:5	οίκος	7 ^{ος} αι. π.Χ.
Αξός, ναός Αφροδίτης A7	14,70	6,50	0,442	4:9		λίγο πριν ή μετά το 600 π.Χ.
Πριλιάς, ναός A A11	14,80	7,40	0,5	1:2	οίκος διμερής	640-610 π.Χ.
Ίτανος A22	15,00	-	-	-	-	
Γόρτυς, ακρόπολη A4	15,50	12,50	0,806	4:5	οίκος διηρημένος εσωτερικά	μέσον προς τέλος 7 ^{ου} αι. π.Χ. (κυρίως 640-620 π.Χ.)
Φαιστός, ναός Ρέας A2	17,25	9,20	0,553	4:7	οίκος τριμερής	τέλη 7 ^{ου} αι. π.Χ.
Ναός B Πριλιά A55	18,50	6,50	0,351	1:3		1100-700 π.Χ.
Πύθιον Γόρτυνας A1	19,85	17,66	0,889	8:9 ή 4:5	οίκος μονόχωρος	τέλη 7 ^{ου} αι. π.Χ.
Ιεράπετρα A25α	20,00	7,00	0,35	1:3	-	αρχαϊκής εποχής
Δρήρος, δυτικός λόφος A5	24,00	10,70	0,445	4:9	οίκος διμερής	τέλη 7 ^{ου} αι. π.Χ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Τύπος μαρμάρου	Ορυκτολογ.σύσταση (βάρος%)						Χημική σύσταση (βάρος %)								Φυσικομηχανικές ιδιότητες					
	C	Do	Q	Ab	He	Al	CaO	MgO	SiO ₂	Fe O	Al O	K O	Na O	MnO	CO	1	2	3	4	5
Ημίλευκο Δοξαρού Ρεθύμνης	96	3	1				54,3	0,49	0,92	0,09	0,13	0,02	0,04	0,01	43,48	2640	0,21	834	195	5,46*
Ημίλευκο Αλοΐδων Ρεθύμνης	90	10					53,7	0,93	0,75	0,1	0,15	0,01	0,04	0,01	43,4	2646	0,28	847	113	7,13*
Ημίλευκο Αγιάς Ρεθύμνης	96	4					54,5	0,75	0,7	0,08	0,07	0,01	0,03	0,01	43,5	2690	0,1	739	120	5,6*
Γκριζόλευκο Αχλαδέ Ρεθύμνης	80	20					52,19	3	1,56	0,13	0,13	0,02	0,04	0,01	44,04	2710	0,19	1030	82,5	5,28*
Τεφρό Μούνδρου Ρεθύμνης	10	90					33	19,8	0,9	0,17	0,1	0,03	0,1	0,01	45,2	2640	1,19	1032	136	3*
Τεφρό Αγ.Κηρύλλου Ηρακλείου																2693	0,08	701	146	5,71*
Τεφρόμαυρο Φαιστού Ηρακλείου	96	4					55,05	0,45	0,55	0,1	0,19	0,02	0,06	0,01	43,6					
Τεφρόμαυρο Δαμάστας Ηρακλείου	38,5	61,5					34,4	17,5	1,9	0,24	0,28	0,03	0,03	0,04	45,5	2700	1,01	1373	119	4,1*
Μαύρο Μούνδρου Ρεθύμνης	93	7					53	2,3	1	0,1	0,15	0,02	0,08	0,01	43,5	2690	0,2	840	141	3*
Μαύρο Αγιάς Ρεθύμνης	98		2				54	0,99	0,6	0,05	0,22	0,01	0,01	0,01	43,5		0,18	834,5	113,6	6,62*
Ερυθρό Αγ.Βασιλείου Ρεθύμνης	15	80	1	3	1		34	17,3	2,6	0,47	1,13	0,24	0,06	0,02	43,5	2763	0,1	1115	97	3,3
Ερυθρός τραβερτίνης Βάμου Χανίων	99				1											2220	5,37	336	110,6	9,24*
Πωρόλιθος Αλφά Ρεθύμνης	96	0,5	3			0,5	51,45	0,56	3,58	0,47	0,76	0,11	0,05	0,02	42,34	2060	6,04	198	84,7	7,8*
Αλφόπετρα Ρεθύμνης	99,5		0,5				53,45	0,54	1,48	0,13	0,39	0,02	0,07	0,01	43,9	1440	11,7	305	36	28,7*
Όνυχας Κρήτης	97	2	1				52	1,62	0,8	0,14	0	0,03	0,24	0	44,3	2700	0,09	792	185	6,68
Πολύχρωμο ριγωτό Βασιλικού	96	2	2				54,15	0,56	1,27	0,27	0,19	0,02	0,03	0	43,6					
Γυψούχο αλάβαστρο Σητείας							33,8	0,6	2,15	0,71	0,57	0,08	0,04	0,02	21,77					
Λυχνίτης Πάρου	99,7		0,3				55	0,5	0,1	0,28	0,2	0,02	0,03	0,01	43,25	2706	0,04	1129	168	8,47
Τεφρόλευκο Πάρου	95	3	2				55,5	0,75	0,18	0,28	0	0,04	0,03	0,01	43,6	2713	0,12	995	183	7,29
Λευκή κρυσταλλίνα Νάξου	98		2				55,6	0,5	0,07	0,14	0,02	0,02	0,04	0,02	43	2710	0,09	906	131	8,56
Λευκό Πεντέλης Αττικής	98		0,2				55	0,8	0,22	0,14	0,4	0,05	0,05	0,02	43,2	2715	0,09	1140	203	6,17

Υπόμνημα

C=Ασβεστίτης, Do=Δολομίτης

Q=Χαλαζίας, Ab=Αλβίτης

He=Αιματίτης, Al=Αργιλικά ορυκτά

1= Φαινόμενο ειδικό βάρος (kg/m)

2=Υδαταπορροφητικότητα (%)

3=Αντοχή στη θλίψη (kg/cm)

4=Αντοχή στην κάμψη (kg/cm)

5=Αντοχή στη φθορά από τριβή(mm)

*=Μέτρηση κατά DIN 52108

